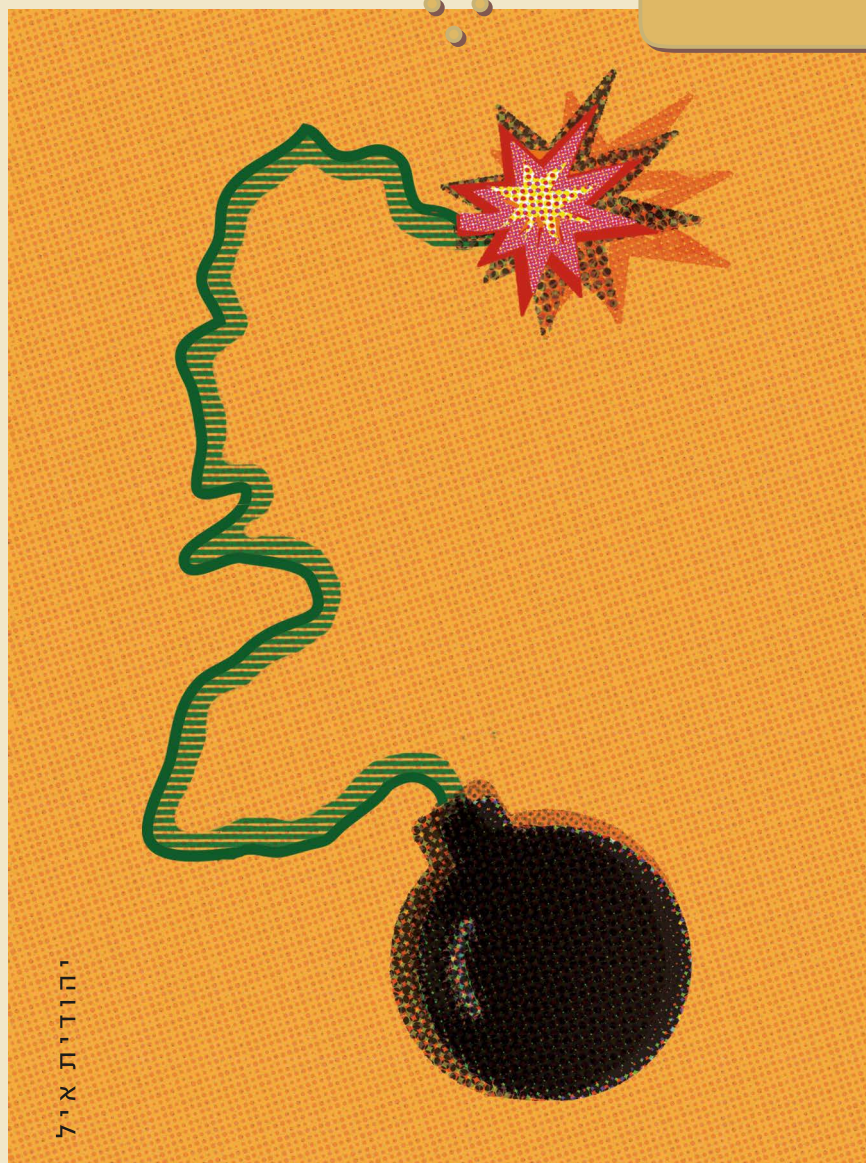

יהודית איל

אוניברסיטת תל אביב

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד

כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת
בעולם היהודי ובישראל

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
אוניברסיטת תל אביב, ת"ד 39040, תל אביב 6139001
טל': 03-6405144

דוא"ל: presstau@tauex.tau.ac.il
אתר: <https://dacenter.tau.ac.il/shalom-rosenfeld>

ראשת המכון: פרופ' יעל דר
מייסד המכון: שלום רוזנפלד
העורך הראשון של קשר: ד"ר מרדכי נאור

עריכה גרפית: מיכל סמו-קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי
עיצוב העטיפה: מיכל סמו-קובץ
איור העטיפה: יהודית איל
תמונה בשער האחורי: קריקטורה מאת דוש בעקבות מותו של אלברט איינשטיין.
מעריב, 20.4.1955, עמ' 4

דפוס: סדר צלם

קשר רואה אור פעמיים בשנה
מחיר מנזי שנת: 100 ₪
מחיר גיליון בודד: 60 ₪

© כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב, תשפ"ה,
המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת
בעולם היהודי ובישראל

עורך
פרופ' גדעון קוץ

מערכת
פרופ' עוזי אלידע, פרופ' נורית גוטמן, פרופ' מאיר חזן,
ד"ר אורלי צרפתי, ד"ר הילה שלם בהרד

רכזת המערכת: נורית קרשון
עריכה לשונית: הרצליה אפרתי
עריכה לשונית אנגלית: בריל בלסקי

אוניברסיטת תל אביב

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

חברי המועצה המדעית של קשר

פרופ' חנה אדוני, אוניברסיטת רייכמן, הרצליה
פרופ' עמי איילון, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' ערן אלדר, אוניברסיטת טולין, ארצות הברית
פרופ' עוזי אלידע, אוניברסיטת חיפה
פרופ' סיריל אסלנוב, אוניברסיטת אקס-מרסיי, צרפת, האקדמיה ללשון העברית
פרופ' דוד אסף, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' ג'ודי באומל-שוורץ, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' חיים באר, אוניברסיטת בן-גוריון
פרופ' ג'ודית בוקסר ליוורנט, האוניברסיטה האוטונומית במקסיקו והאוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ' ז'רום בורדון, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' דוד בירנוט, אוניברסיטת קרל, פראג, צ'כיה
פרופ' מנחם בלונדהיים, האוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ' אלה בלפר, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' נורית גוברין, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' דניאל גוטוויין, אוניברסיטת חיפה
פרופ' יוסי גולדשטיין, אוניברסיטת אריאל בשומרון
פרופ' יוסף גורני, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' נורית גרץ, מכללת ספיר
פרופ' דניאל דיין, בית הספר הגבוה למדעי החברה, פריז, צרפת
ד"ר רפאל ואגו, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' גבי וימן, אוניברסיטת חיפה
פרופ' מרדכי זלקין, אוניברסיטת בן-גוריון
פרופ' אביבה חלמיש, האוניברסיטה הפתוחה
פרופ' שמואל טריגאנו, אוניברסיטת פריז 10, צרפת
ד"ר עדה יורמן, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' עקיבא כהן, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר טל לאור, אוניברסיטת אריאל
ד"ר דוד לביא, המכללה האקדמית הדסה בירושלים
פרופ' שמואל ליימן וילציג, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' יחיאל לימור, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' נעם למלשטריך לטר, אוניברסיטת רייכמן, הרצליה
פרופ' רפי מן, אוניברסיטת אריאל בשומרון
ד"ר מרדכי נאור
פרופ' הלל נוסק, המכללה האקדמית כנרת
פרופ' מרדכי נייגר, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' רומן מרצינקובסקי, אוניברסיטת ורשה, פולין
פרופ' דינה פורת, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' שמואל פיינר, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' ענת פירסט, המכללה האקדמית, נתניה
פרופ' משה פלאי, אוניברסיטת מרכז פלורידה, ארה"ב
פרופ' יורם פרי, אוניברסיטת מרילנד
פרופ' גדעון קוז, אוניברסיטת פריז 8, צרפת
פרופ' רות קרטון-בלום, האוניברסיטה העברית, ירושלים
פרופ' אפרים ריבלין, אוניברסיטת פריז 8, צרפת
פרופ' רענן ריין, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' זהר שביט, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' יעקב שביט, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' יוסף שטרית, אוניברסיטת חיפה
פרופ' עופר שיף, אוניברסיטת בן-גוריון
פרופ' נעמה שפי, המכללה האקדמית ספיר
פרופ' אניטה שפירא, אוניברסיטת תל אביב

התוכן

קשר מס' 63, אביב 2025

7	עיתוני החדשות החרדיים בוורשה בתקופת בין המלחמות מנחם קרן־קרץ
39	"היחידים בליטא הבאים לעורר את ההמונים ליהדות": העיתונות של תנועות השיבה למסורת בליטא בין שתי מלחמות העולם בן־ציון קליבנסקי
73	הרב מרדכי הכהן מלוב והעיתונות היהודית האיטלקית רונאל עטיה
84	המאבק בין צה"ל למשרד החוץ על השליטה בוועדות שביתת הנשק בשנות החמישים בראי התקשורת הישראלית יורם פריד
107	הסכם שביתת הנשק בין ישראל לממלכה ההאשמית של עבר הירדן בביקורת העיתונות הישראלית משה הרפז
139	"אנתולוגיית מספרו" ואביגדור המאירי: חרוזי הפרסומות לסיגריות של חברת האחים מספרו בעיתונות העברית, 1923–1925 עמי צורן ואורית יעל
167	"מהמטבח באהבה": תרבות פופולרית ומו"לות בישראל הגלובלית מיה מזור טרגרמן
191	חכמינו זיכרונם לברכה: סיקור מותם של מדענים וחוקרים יהודים בעלי שם בעיתונות העברית ברק בר־זוהר
217	הצנזורה היא המסר: שלושה עולמות של צנזורה בפרשת חיים ולדר אפרים פרידמן וצוריאל ראשי
236	בולי החמאס כערוץ תעמולה נגד ישראל יחיאל לימור ועידו זלקוביץ

- שימוש ואי שימוש בלמידה מקוונת בקהילות שמרניות: המקרה של הציבור החרדי
בישראל בעת מגפת הקורונה
256 חן סבג-בן פורת, חננאל רוזנברג, הילה לויןשטיין ומרים ביליג
- כיצד תפס מיעוט לאומי את ייצוגו בתקשורת בזמן מגפה עולמית: ערביי ישראל
ומגפת הקורונה
288 נסים כץ
- קשר לספרים**
- על מהגרים ועיתונים בניו יורק ומחוץ לה: מן המרתף אל הקומה העליונה:
803 צמיחת העיתונות בעברית וביידיש בארצות הברית, 1870-1900, מאת יעל לוי
- קשר למחקר**
- רדיפות היהודים תחת השלטון הנאצי בראי עיתונות הלאדינו בסלונקי:
1933-1941
313 ענת אברהם
- "לשבור את חומת השתיקה": ייצוגי הדור השלישי לניצולי השואה בעיתונות
העברית, 2000-2024
315 עדי לסרי
- 316 המחברים

קשר – כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת בעולם היהודי ובישראל יוצא לאור פעמיים בשנה ע"י המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד באוניברסיטת תל אביב. **קשר** מעוניין לפרסם מאמרי מחקר מקוריים וסקירות מדעיות בכל הנושאים הנוגעים לתולדות אמצעי התקשורת ואנשי התקשורת היהודים, לפעולתם ולהשפעתם, במבט רב תחומי. כל המאמרים יועברו לשיפוט עיוור של שני קוראים לפחות. המציעים מתבקשים להגיש את המאמר בתכנת Word לכתובת המערכת: presstau@tauex.tau.ac.il ויקבלו תשובה תוך שלושה חודשים. האורך הממוצע של המאמר לא יעלה על 8,000 מילים. ההערות והביבליוגרפיה יבואו בסוף המאמר. שיטת הציטוט בהתאם לדיסציפלינה. המערכת מזמינה סקירות וביקורות על ספרים חדשים בתחום עיסוקו של כתב העת ותציע ביקורות כאלה גם בעצמה. **קשר** מפרסם גם רשימה של עבודות דוקטור ותזות לתואר שני שאושרו לאחרונה בצירוף תמצית של 250 מילים לכל היותר לתיזה ו-500 לדוקטורט.

עיתוני החדשות החרדיים בוורשה בתקופת בין המלחמות

מנחם קרן-קרץ

תקציר

מאמר זה בוחן את דמותה של עיתונות החדשות החרדית בוורשה בין שתי מלחמות העולם ואת דמותו של הקורא היהודי החרדי בתקופה זו. בעת ההיא הייתה קהילת יהודי ורשה הקהילה היהודית הגדולה באירופה ואוכלוסייתה עמדה על כשמינית מיהודי פולין. כשליש ממנה היו שומרי מצוות, רובם חרדים ובהם רוב ניכר לחסידי גור. חצר חסידית זו הייתה אז הגדולה בעולם והעומד בראשה, הרבי מגור, עודד הוצאה לאור של עיתונים חרדיים. עיון ביומונים החרדיים שהתפרסמו בוורשה בתקופה זו מלמד על דמותו של הקורא החרדי. החרדי הטיפוסי היה בעל בית, כלומר בעל עסק או משלח יד מבוסס כלכלית, ובעל השכלה רחבה וידע מקיף על העולם שסביבו לא רק במישור המדיני, הפוליטי והכלכלי, כי אם גם בתחומי התרבות, הספרות והאמנות. על פי התוכן שפורסם בעיתונים ניכר שהקורא החרדי התעמק במדורים השבועיים שעסקו בתולדות החסידות ובחייהם של גדולי ישראל, אך התעניין יותר בחיי היומיום, בפוליטיקה, במסחר ובכלכלה, ואהב לקרוא סיפורים בהמשכים, לעתים בעלי נופך רומנטי, ומדורים קלילים שכללו חידות, בדיחות, פיליטונים וקריקטורות.

מילות מפתח: עיתונות חרדית, יהדות חרדית בפולין, יהודי ורשה, עיתוני אגודת ישראל, חסידות גור

ראשיתה של העיתונות החדשותית החרדית בוורשה

בין המלחמות חיו בוורשה מעל 350,000 יהודים, כשמינית מכלל היהודים בפולין. הייתה זו הקהילה היהודית הגדולה בעולם, למעט זו שבניו יורק. לאחר תום מלחמת העולם הראשונה המשיכה הנהגת הקהילה שנבחרה בשנת 1912 לכהן עד הבחירות שנערכו בשנת 1924. כשליש מחבריה היו יהודים אורתודוקסים שייצגו אחוז דומה של יהודי העיר שהיו שומרי מצוות. רבים מהם היו חסידים של כמה אדמו"רים שפעלו בעיר ובסביבתה. החצר החסידית הגדולה ביותר הייתה של חסידי גור, שנקראה על שמה של העיירה גורה קלווריה. את החצר הנהיגו תחילה רבי יהודה אריה ליב אלתר שנפטר בשנת 1905, ובנו רבי אברהם מרדכי אלתר שמילא את מקומו עד לפטירתו

בשנת 1948. בשל מספרם הגדול של חסידיהם, היו אדמו"רי גור בעלי ההשפעה הרבה ביותר בציבור החרדי בפולין.¹

ודוק: אף שבתקופה המדוברת שימש המונח "חרדי" כשם תואר נרדף לכלל שומרי המצוות, במאמר זה הוא יישמש באופן המקובל כיום, כלומר כדי לתאר רק את מי שנוסף על הקפדה רבה בשמירת מצוות גם הסתייגו מן האידיאולוגיה הציונית.

חלק מכוח השפעתם של רבני גור על המוני החרדים בפולין נבע מקשריהם עם העיתונות החרדית. אחד הראשונים שעסקו בכך היה הרב מנחם מנדל אלתר, רבה של קאליש ואחיו של האדמו"ר יהודה אריה ליב, שהתרשם מהצלחתו של העיתון החרדי הפלס, שהוציא לאור הרב אליהו עקיבא רבינוביץ', רבה של פולטבה בין השנים 1900–1905.² בשנת 1907 יזם ר' מנחם מנדל את הוצאתו לאור של עיתון יומי עברי, הקול, שכלל ארבעה עמודים בכל גיליון. העיתון יצא לאור מטעם ארגון "חומת הדת" ועורכו היה לייב וולנרמן. היה זה עיתון חדשות טיפוסי שפרסם ידיעות פוליטיות וכלכליות וכמעט לא ניכרו בו סממנים חרדיים. בין היתר נכללו בעיתון סיפורים בהמשכים ופרסומות רבות. רק לעתים רחוקות פורסמו בו ידיעות וכתבות שנגעו לחיי החרדים, כמו ביקורו של הרבי מסלונים בוורשה,³ מרד התלמידים בתלמוד תורה ברובע פרגה,⁴ דחיית החתונות שנועדו להיערך בל"ג בעומר עקב האיסור להשמיע מוזיקה בגלל חג נוצרי שחל באותו יום,⁵ ופרסומות לספרים תורניים.⁶ העיתון יצא לאור כמה חודשים ונסגר. נחוש לקדם את העיתונות החרדית, עודד האדמו"ר אברהם מרדכי אלתר את רבי עקיבא אליהו רבינוביץ', המו"ל והעורך של הפלס, לפרסם עיתון חרדי נוסף בשם המודיע, שראה אור בין השנים 1910–1915 בפולטבה.⁷

בתחילת המאה העשרים נעשו כמה ניסיונות ללכד את היהדות החרדית ולהקים ארגון חרדי בין-לאומי. ניסיונות אלה, שגברו בעשור השני של המאה, הובילו בסופו של דבר להקמת התנועה החרדית "אגודת ישראל".⁸ לאחר ייסוד התנועה בשנת 1912 קיבלו עסקנים חרדים מוורשה רישיון משלטונות האימפריה הרוסית, שהייתה אז הריבון במדינה, לייסד עיתון בשם דער יוד. היזמים מינו את הרב שלמה יוסף זווין לעורך הראשי, שכרו מבנה למערכת והכינו צוות מקצועי. כרוז שפורסם הכריז כי הגיליון הראשון יצא בערב ראש השנה תרע"ה (ספטמבר 1914), אולם בשל פרוץ המלחמה ביולי של אותה שנה לא יצא הדבר אל הפועל. כשנה לאחר מכן, באוגוסט 1915, כבשו הגרמנים את ורשה. תחילה נאסר על הוצאה לאור של עיתונים חדשים שלא התפרסמו קודם המלחמה, אולם במשך הזמן ניתן אישור להוציא לאור עיתונים נוספים. בנובמבר 1916 ניתנה לפולין אוטונומיה שלטונית. אחד הביטויים לכך היה פרסום צו של המושל הכללי שקבע את אופן התנהלותן של הקהילות היהודיות.⁹

לאחר כיבוש פולין בידי צבא גרמניה, שהודיעה כי אינה מתכוונת לשלוט במדינה לאורך זמן, תמך ר' מנחם מנדל מקאליש בעיתון יומי נוסף שכותרתו ווארשאנער טאגעבלאט. המו"ל והעורך היה לאזאר (אליעזר) קאהן והוא יצא לאור בשנים 1915–1916. גם עיתון

כותרת העיתון ווארשאווער טאגבלאט, 4.10.1915

חרדי זה היה עיתון חדשות טיפוסי לתקופה. הוא דיווח מלבד על חדשות חוץ בעיקר על התקדמות המלחמה, על ענייני פנים של המדינה בכלל ועל הנעשה בוורשה בפרט וגם חדשות מן העולם היהודי.¹⁰ בכל גיליון היו בין ארבעה לשמונה עמודים, והוא הופץ בעשרות ערים ועיירות ברחבי פולין. כנהוג באותה תקופה, גם עיתון זה סיפק לקוראיו סיפור בהמשכים ונשען במידה רבה על המפרסמים הרבים שהזמינו בו מודעות, שחלקן היו מודעות לאירועי בידור כמו הצגות וקונצרטים ואפילו לנשפי סילבסטר. חלק מן המודעות היו של מורים פרטיים או של בתי ספר לבנות ולבנים. אחד מהם היה של בית ספר לבנים שאותו ניהל הרב יהודה לייב הוטנר אשר כיהן כדיין בעיר ובו למדו לצד תוכנית מלאה של לימודי קודש גם לימודי חול.¹¹

מעיון בעיתון זה קשה להתרשם שמדובר בעיתון חרדי. על היהדות האורתודוקסית יש רק דיווחים קצרים בנושאים שונים. נמנים עמם האפשרות שניתנה לחיילים יהודים לצום ולהתפלל במהלך יום הכיפורים,¹² אסיפות רבנים מקומיות,¹³ פרסומת למכירת תמונות של גדולי ישראל,¹⁴ סכסוכים בקהילה האורתודוקסית,¹⁵ מעורבות החרדים בפוליטיקה של הקהילה היהודית,¹⁶ ואזהרת הרבנים מפני רמאים שדרשו כסף בטענה שהם שמרו על שלימות העירוב בשבתות אף שהפיקוח על כך הוטל על פרנסי הקהילה.¹⁷ העיתון דיווח גם על בקשתה של אגודת הרבנים בפולין לקבל הכרה רשמית,¹⁸ על שאלת מינויו של רב ראשי לוורשה שנדחה עקב המלחמה,¹⁹ על ניהול הרבנות המקומית,²⁰ ועל הקמתה של "אגודת האורתודוקסים" ששימשה כבסיס לפעילותה של אגודת ישראל בפולין. באסיפת הייסוד של ארגון זה השתתפו כ-1,500 איש ובהם אדמו"רים ורבנים מוורשה ומערים אחרות. בין הנוכחים הבולטים באירוע היו שני רבנים מגרמניה, הרב הצבאי עמנואל קרלבר והרב ד"ר פנחס כהן, שהיו פעילים מרכזיים בהקמתה של אגודת ישראל בפולין.²¹ דמות בכירה נוספת היה רבי מנחם מנדל אלטר, אחיו של הרבי מגור.²² מזכיר האגודה היה יצחק מאיר לויין, חתנו של הרבי מגור, שהיה לימים למנהיגה הבולט של אגודת ישראל ואף כיהן בממשלת ישראל כשר מטעמה. פעולותיה הראשונות של אגודת האורתודוקסים היו לדאוג למשכורות הרבנים,²³ ולהיאבק נגד החיוב לסגור את

כותרת העיתון דאס יודישע ווארט, 5.11.1918

החננויות בימי ראשון שמשמעותו הייתה כי יהודים שומרי מצוות נאלצו לסגור את עסקיהם מיום שישי אחרי הצהריים ועד יום שני בבוקר.²⁴ לאחר הכיבוש הגרמני של מערב פולין, ובהבנה שחלק מתפקידם בניהול השטח שבידיהם היה גם ניהול האוכלוסייה היהודית הגדולה שבו, הזמין המושל הצבאי את הרבנים קרלכר וכהן ליעץ לו בענייני ניהול הקהילות בכלל והחינוך היהודי בשטח הכבוש בפרט. בשל רמתם הנמוכה של המלמדים בחדרים והמורים בבתי הספר היהודיים קרא העיתון, שהושפע מתפיסתם הניאו-אורתודוקסית של הרבנים הגרמנים, להקים בתי ספר חרדיים שישלכו את אופיו המסורתי של החדר עם יתרונותיו של בית הספר המודרני ושבהם ילמדו לימודי קודש לצד לימודי חול ברמה גבוהה.²⁵ החלטה דומה התקבלה גם בחוג הפועלים היהודים.²⁶ להצעה היה משנה תוקף לאחר קבלת אישור לפתוח בית ספר תיכון יהודי בוורשה.²⁷ כן דרש העיתון לחזק את מערכת החינוך היהודי לבנות וטען שזהו המחסום העיקרי השומר על התנהלותן הצנועה ומונע מהן להידרדר לחיי פשע וזנות.²⁸ זמן קצר לאחר בואם לפולין, ביקשו שני הרבנים הגרמנים רישיון להקמת עיתון חרדי שבאמצעותו יפיצו את השקפתם וישמש משקל נגד לעיתונים הוותיקים שלא ראו את הכיבוש הגרמני בעין יפה.²⁹ בתחילת שנת 1917, לאחר סגירתו של ווארשאָווער טאָגעבלאט, הם הוציאו לאור את העיתון דאָס יודישע וואָרט, שהיה ערוך בפורמט דומה.³⁰ עורכו היה נחום לייב ויינגוט, והוא יצא לאור במשך שנתיים, עד סוף שנת 1918. הקו שהוביל העיתון אימץ את תפיסת העולם הניאו-אורתודוקסית שדגלה בשילוב של אורח חיים דתי קפדני עם פתיחות להשכלה כללית ולתרבות העולם המודרני. בעיתון, שנערך במקצועיות, פורסמו מאמרים רבים של ראשי האורתודוקסיה בגרמניה והוא זכה להצלחה רבה בקרב הקוראים. למרות גישתו המודרנית, ומשום שהיה העיתון החרדי היחיד, הוא זכה בתמיכתו של הרבי מגור, שכתב:³¹

זה כמה שעמלתי ויגעתי שיתייסד מכה"ע (מכתב העת) שיהיה ברוח היהודית ובאופן שלא ימצאו בו דברי מינות וניבול, כאשר כמה מכם שפכו דמעות כמים בביתי על ראותם בניהם ובנותיהם מתנכרים להם ונתונים לעם אחר מסיבת הקריאה בכתבי פלסטר ומכה"ע הנהוגים [...] כעת יוצא לאור מכה"ע מכונה בשם יודיש ווארט אשר

המו"ל הוא מהחרדים ע"ד [על דבר] ה' [...] לזאת אני מבקש מכם לתמוך במכה"ע הזה בכל מה דאפשר [...] כך יוכל להיות משוכלל ומתוקן שיהי' אורגן מיוחד לאחינו בני-ישראל החרדים.³²

העיתון, שיצא לאור בשלהי תקופת השלטון הצבאי הגרמני במדינה ולפני היותה מדינה עצמאית, התמקד באורח החיים החרדי שאליו יש לשאוף בפולין העצמאית; בין היתר עסק בעתיד הדור הצעיר, מתוך הבנה כי בניגוד לעבר יידרשו מוסדות החינוך החרדיים ללמד גם לימודי חול.³³ העיתון תמך בהקמת מוסדות חינוך חרדיים ובהכשרת מורים שומרי מצוות כדי שיוכלו להתחרות בבתי הספר הציבוריים שהלימודים בהם היו בחינם ומשכו אליהם את מיטב הנוער.³⁴

בד בבד עסק העיתון בהתארגנות הגופים החרדיים בפולין בכלל ובוורשה בפרט. בין היתר דווח בו על כינוס ועידת אגו"י בפולין והדיון בשאלת יישוב החרדים בארץ ישראל.³⁵ כן דווח בו על הדיונים בשאלת בחירתו של רב ראשי לוורשה,³⁶ ועל הקמת ארגון של רבני פולין. על כך נכתב בעיתון: "ברוך לאל עליון שהחינו וקימנו והגיענו לימים האלה ימי ההתאחדות והתחברות כבוד הרבנים שיחי' [ה] לאגודת אחת היא 'אגודת רבני פולין' שמטרתה להרים את מעלת תוה"ק [תורתנו הקדושה] ולומדיה".³⁷

בשנת 1918, עם הקמת "שלומי אמוני ישראל" (שא"י), שמו של הסניף הפולני של אגודת ישראל, נקראו קוראי העיתון להצטרף לשורות הארגון החרדי החדש: "מצבנו המעציב, צוק העתים ורב התלאות העוברות עלינו [...] הביאונו לטכס עצה במה ואיך לחזק ולהגן על מעמדנו ודת תוה"ק [תורתנו הקדושה]. ואחרי שמנו על לב את כל הפרטים והסבות והגורמים להשפלת היהדות, הכרנו לנחוץ מוכרח [...] שכל שלומי אמוני ישראל [...] שבכל עיר ועיר יתאגדו באגודה אחת תחת דגל המסורה: קב"ה, אוריתא וישראל חד הוא".³⁸

במקביל נקראו גם בני הנוער להתארגן בתנועת "צעירי שלומי אמוני ישראל", ועל מנת לעודד את הילדים ללמוד בישיבות התבקשו הפרנסים המקומיים לדווח על אפשרויות הקליטה של תלמידי הישיבות הצעירים בעירם.³⁹ במחצית השנייה של שנת 1918 עסק העיתון בבחירות למועצות הקהילות היהודיות ודיווח, למשל, כי בקהילת יהודי ורשה היה רוב למצביעים שבאו מהציבור החרדי. בשל ערעורים על התוצאות התעכבה ההכרעה ובסופו של דבר, עקב כניעתה של גרמניה וסיום המלחמה, בוטלו הבחירות.⁴⁰ בנובמבר 1918 עזבו כוחות גרמניה את פולין שהפכה למדינה עצמאית. העיתון המשיך להופיע עוד כמה שבועות ועודד הקמת סניפים נוספים של שא"י,⁴¹ אבל אחרי הסתלקות הכוחות הגרמנים והרבנים כהן וקרלכר, שהיו הרוח החיה מאחורי דאָס יודישע וואָרט, הוא חדל להופיע.

כותרת העיתון דער יוד, 16.12.1919

דער יוד

בעקבות עזיבתם של הרבנים קרלכך וכהן, ומאחר שהקו הניאו-אורתודוקסי שהוביל דאָס יודישע וואָרט לא התאים לתפיסת עולמם של מנהיגי היהדות החרדית בפולין, הוחלט לייסד עיתון אורתודוקסי. בדצמבר 1918 יצא לאור היומון דער יוד שכתורת המשנה שלו הייתה "עיתון יומי אורתודוקסי" (אָרטאָדאָקסישע טעגליכע צייטונג). למרות הכותרת הופיע העיתון תחילה במתכונת שבועית מורחבת וכל גיליון מנה 12 עמודים. העורך היה משולם קמינר, מהבכירים שבפרנסי הקהילה, שעמד בראש החברה קדישא ומאוחר יותר ניהל את מערכת החינוך שלה. בגיליון הראשון הביעו מנהיגי אגודת ישראל בפולין, ובראשם הרבי מגור, את רצונם לייסד עיתון שלא יהיה כפוף להשפעות זרות, כלומר של רבני גרמניה.⁴² זמן קצר לאחר מכן החל העיתון להופיע מדי יום במהדורה שכללה 4–6 עמודים, וגיליון סוף השבוע כלל 8–12 עמודים. בשל קשיים תקציביים וניהוליים היו תקופות שבהן הוא הופיע לעתים רחוקות יותר, עד כדי הפסקות של כמה חודשים. בשנת 1926, למשל, הייתה הפסקה ממושכת בהדפסתו והעיתון עמד להיסגר, אולם קמינר רכש את הזכויות והמשיך להוציא אותו לאור כמו"ל עצמאי עד אמצע שנת 1929, אז נסגר העיתון באופן סופי.⁴³

בניגוד לעיתונים האורתודוקסיים הקודמים, דער יוד נוסד לאחר הקמתה של אגודת ישראל ולאחר שמועצת גדולי התורה של התנועה הפכה לסמכות העליונה שקבעה כיצד על אדם חרדי לנהוג בחייו הפרטיים והציבוריים. לכן אפשר לראות בו את היומון החרדי ה"אמיתי" הראשון.⁴⁴ כמו העיתונים האורתודוקסיים הקודמים, גם עיתון זה התקשה להתחרות ביתר היומונים וכתבי העת שנדפסו בעיר וכל שנות פרסומו סבל ממיעוט מינויים ומקשיים תקציביים. יש לציין כי בתקופת בין המלחמות נדפסו בוורשה קרוב ל-500 עיתונים וכתבי עת ביידיש, בעברית ובפולנית ובהם כמה יומונים, שהחשובים שבהם, הַיִנֵט ודער מאַמענט, נערכו ונדפסו באופן מקצועי והיו מעודכנים יותר מן העיתון החרדי. כל אחד מהם היה בעל תפוצה של מעל 100,000 גיליונות ליום שהופצו בכל רחבי המדינה.⁴⁵

כדי לעמוד בתחרות, היו תחומי העניין של העיתון החרדי רבים ומגוונים. הם כללו סקירות כלכליות, מדיניות ופוליטיות וחדשות עירוניות מוורשה. ככלל דגל העיתון בקו ממלכתי-פטריוטי שהביע תמיכה במדיניות הממשלה ובראשי המדינה. עם זאת הוא הגיב בתקיפות במקרים שבהם נמתחה ביקורת לא מוצדקת על הציבור היהודי בעיתונות הפולנית או שאנשי ציבור התבטאו באופן לא הולם נגד הציבור היהודי בכללותו. בענייני פנים התמקד העיתון בנעשה בעיר לודז', העיר השנייה בגודלה, ובמצבה של תעשיית הטקסטיל, שבה הועסקו יהודים רבים. הוא דיווח גם על הנעשה בקהילות אחרות בפולין ובעולם היהודי בכלל. תשומת לב מיוחדת הוקדשה להגירה לאמריקה ולארץ ישראל ולחיייהם של היהודים שם. העיתון דיווח בהרחבה גם על מצבם העגום של היהודים בברית המועצות ובמיוחד של מי שהתגוררו בליטא השכנה, שכמו פולין הפכה גם היא למדינה עצמאית. העיתון סיקר גם את פעילותה של אגודת ישראל ותנועות הבת שלה במדינות שונות ודיווח על כישלונותיהן של התנועות הציוניות. כן דיווח על היחסים בין הציבור החרדי בפולין לציונות הדתית מזה ולתנועות החילוניות מזה, על מצבן של הנשים החרדיות במדינה, על מוסדות החינוך החרדיים לבנים ולבנות ועל הרעיון שיהודים חרדים יוכשרו לעבודת האדמה.

בסוף שנת 1918 דיווח העיתון כי במקום אגודת האורתודוקסים הקימו החרדים את הסניף המקומי של אגודת ישראל, שא"י. כן דיווח על תוכניותיה העתידיות של התנועה ועל הפעילות המאורגנת בקרב הצעירים החרדים.⁴⁶ זו כללה אספקת ציציות,⁴⁷ הקמת מפגשי לימוד תורה בערבים, התארגנות להקמת ספרייה ומתן הכשרה מקצועית.⁴⁸ בראשית שנת 1920 כבר נערכה אסיפה כללית ראשונה של שא"י בפולין,⁴⁹ והעיתון דיווח על אירועי הארגון ועל הקמתו של ארגון הצעירים שלו, "צעירי שלומי אמוני ישראל" (שייקרא לימים צא"י, צעירי אגודת ישראל).⁵⁰ נושא נוסף היה שיתוף הפעולה בין כלל שומרי המצוות, כלומר בין שא"י להמזרחי.⁵¹ עוד אחד מן הנושאים הקבועים היה איסור על פתיחת חנויות בימי ראשון, דבר שגרם הפסדים רבים לבעלי העסקים החרדיים שנאלצו לסגור את עסקיהם יומיים בשבוע.⁵² בראשית שנת 1920 פרסם העיתון קול קורא מטעם עשרות מרבני פולין שעסק בגורל היהדות החרדית אחרי המלחמה:

אחים אהובים! [...] בתור רבני ישראל ומוריו הרוחניים, הננו מוכרחים לעורר רוחכם הטהור [...] בתי התלמוד תורה והשיבות בפולין אשר תמיד עמדו לנו לנס ולתפארת [...] חרבו ונהרסו עד היסוד, הרעב והקור, העירום והחוסר עשו בהם שמות נוראות [...] בהרבה ערים נשרפו בתי הכנסיות ובתי המדרשים, והמקוואות ושאר מוסדות הדת נהפכו לעיים [...] ולדאבון לב גדול נמסרו רובי כספכם ומיטב נדבותים בידי אנשים [...] שאין בהם ההכרה הראויה [...] את המוסדות האורתודוקסים הרחיקו ולא נתנו לה בשום אופן לא בהון ועד הראשי לחלוקת התמורה ולא בהון ועדי הערים ובאופן זה עשו עול גדול נגד היהודים החרדים לדבר ה'.

⁵³

החרדים הקימו את "ועדת העזרה האורתודוקסית",⁵⁴ החלו לתמוך כלכלית בחדרים ובישיבות,⁵⁵ ואספו כסף עבור הרבנים שאיבדו את רכושם במלחמה.⁵⁶ במענה לפעילות התנועות הציוניות הם אספו כספים לקרן ארץ ישראל, עודדו את החרדים להשקיע בה את כספם ולרכוש בה אדמות, והקימו משרד לטיפול בהגירה של חרדים אליה.⁵⁷ נושא מרכזי אחר שבו עסק העיתון בשנים 1920–1921 היה סיכול בחירתו של הרב דוקטור שמואל אברהם פוזננסקי, שהיה בעל השכלה אקדמית ושלט בכמה שפות, לתפקיד רבה הראשי של ורשה.⁵⁸

אחד מהחידושים לאחר המלחמה היה החלטתה של אגו"י להקים רשת של בתי ספר לבנות חרדיות שנקראה "בית יעקב".⁵⁹ אירוע חשוב נוסף התרחש בשנת 1922, כאשר כ-250 רבנים מכל רחבי המדינה התכנסו פעמיים כדי לקבל החלטות באשר להתנהלות הציבור החרדי במדינה החדשה.⁶⁰ בין היתר הוחלט להיענות לדרישות החוק וללמד לימודי חול לפי הנדרש אבל עם זאת לשמר את האופי המסורתי של מוסדות החינוך היהודיים. כמו כן נבחרו מנהיגי הציבור החרדי, מועצת גדולי התורה ובראשם הרבי מגור. הרבנים קיבלו החלטות חשובות בענייני מעורבות החרדים בפוליטיקה הארצית והמקומית, יישוב ארץ ישראל והסדרת העלייה אליה, תמיכה בעיתונות החרדית ואופן ארגון התנועה ודרכי התעמולה.⁶¹ בסיום האסיפה פרסמו צעירי התנועה הצהרה: "בשעה הנעלה והנשגבה הזו [...] מוצאים צירי הצעירים [...] לחובם הקדוש להצהיר בזה [...] ידע נא כל העולם כולו כי ח'י'ה] היא היהודית החרדית בכל תקפה ההיסטורית ותהי'ה] גם עתידו של עם ישראל, בהיות בני'ה] עמה בכל רגשי ההתאחדות הגמורה".⁶² בד בבד פנו הרבנים לקבוצות החרדיות השונות ודרשו מהן להתאחד תחת חסותה של שא"י: "פקחו עיניכם וראו והבינו כי לעצור בעד שטף הכפירה וזרם העבריות השוטפים ועוברים בעם [...] וגוזלים מאתנו אלפי נשמות טהורות, וכדי לחנך את בנינו בתור יהודים נאמנים לעמם ולדתם ולגדלם על ברכי התורה והיראה – כל אלה אי אפשר בשום אופן אם היהודים השואפים לזה יהיו מפורדים, כל אחד בודד באהלו ולא יתאחדו כאיש אחד".⁶³ לכן הם קראו לכל החרדים להתאגד בארגון אחד: "הנה כעת האגודה הזאת המקווה כבר ישנה ומתקיימת תחת השם 'אגודת ישראל העולמית' ו'אגודת שלומי ישראל' בפולין [...] החובה איפא על כל יהודי מסור לתורתו ודתו, שיתמוך בכל עוז את האגודה ומוסדותיה".⁶⁴ כדי לחזק את מעמדה של התנועה ולמרות שרק לאחרונה היא החלה בפעילות ממשית, ציין העיתון כי מלאו עשר שנים להקמתה הרשמית.⁶⁵ כדי להשלים את תהליך ההתארגנות של היהדות החרדית היה צורך במשאבים, ואגודת ישראל יצאה בקריאה לתרום למענה: "תרומה זו היא האות של כל יהודי חרד כי הוא חפץ בהפרחת היהדות והרמת קרן התורה ע"י האמצעי האחד – התאחדות היהודים היראים לאגודה אחת".⁶⁶ לקראת הבחירות שנערכו במדינה, מצאה עצמה היהדות החרדית בפולין במצב כמעט חסר תקדים בהיסטוריה היהודית. ליהודים הוענק שוויון זכויות מלא שכלל גם זכות בחירה שבאמצעותו יכלו להשפיע על גורלם. אולם כדי לנצל זכות זו במלואה

היה על ראשי הציבור החרדי להתיר ואף לעודד נשים חרדיות להצביע בבחירות לסיים ולסנט. בניגוד לארץ ישראל, שבה התנגדו רוב הרבנים להצבעת נשים, התיירו ראשי הציבור החרדי בפולין לנשים להצביע ובעזרתן זכה גוש המפלגות שבו נטלה חלק גם אגודת ישראל בהישג מכובד בבחירות.⁶⁷

בשנת 1923, לאחר התארגנותם הראשונית של סניפי אגו"י בכמה מדינות, ניתן האות להפיכת התנועה לארגון בין-לאומי. הידיעות על הוועידה הכללית, שכונתה "הכנסייה הגדולה", החלו בראשית השנה ונמשכו לאורכה.⁶⁸ בד בבד התארגנו גם תנועות הבת ובוורשה הוקמה התארגנות ראשונה של פועלי אגודת ישראל (פא"י).⁶⁹ הוועידה נערכה בווינה בחודש אוגוסט, כמעט במקביל לקונגרס הציוני ה-13 שנערך מעט לפני כן בעיר קרלסבאד שבצ'כוסלובקיה.⁷⁰ חלוקת מוקדי הכוח הפוליטיים של התנועה באה לידי ביטוי במספר הנציגים לוועד הפועל שנבחר. בווינה ובפרנקפורט, שני מוקדיה של הניאור-אורתודוקסיה הגרמנית, נבחרו שבעה צירים מכל עיר, וכמספר הזה גם בוורשה, מוקד השפעתו של הרבי מגור. מכל יתר מרכזי היהדות החרדית נבחר נציג אחד בלבד.⁷¹ במקביל לוועידה הרגילה נערכה גם ועידה של צא"י ובסיומה פרסמה התנועה תקנות להתנהלותה.⁷²

כמה ימים לאחר סיום הוועידה בווינה, נערך בוורשה כנס ובו הוצגו לציבור החרדי שבעיר הנושאים שנידונו בכנסייה הגדולה וההחלטות שנתקבלו בה.⁷³ שתי ההחלטות הראשונות שישמשו היו תחילת לימוד הדף היומי והקמת "קרן התורה" לאיסוף כספים עבור הישיבות.⁷⁴

מאז קיבלה פולין את עצמאותה הלך המצב הכלכלי בה והידרדר. אחד הסממנים העיקריים לכך היה האינפלציה הדוהרת. מחיר גיליון בתחילת שנת 1923 עמד על 360 מארק, אולם בסוף השנה הוא זינק ל-120,000 מארק. המשבר הכלכלי השפיע גם על העיתון שעבר בהדרגה לשליטתו של העורך והמו"ל משולם קמינר, שכתב מאמרים רבים תחת שמות עט. בד בבד הוא ניצל את מעמדו ואת קשריו והביא לעיתון מאמרים שכתבו החשובים שבין דוברי האורתודוקסיה באירופה ובהם רבנים ידועי שם.⁷⁵

באותה שנה התרבו הדיווחים על המצב הכלכלי בפולין ובמדינות אחרות. העיתון סקר בהרחבה את מצב היהודים ברוסיה הסובייטית שסבלו מן הגזירות נגד מוסדות הדת ומחרפת העוני והרעב, ויהודי פולין התבקשו לתרום כספים למענם. מאמרים רבים תיארו את ההכנות לכנסייה הגדולה ואת פעילות הסניפים של שא"י; כתבות אחרות עסקו במצב חיי הדת בעיירות ובכפרים ברחבי המדינה. אחד הסממנים להתאוששות היהדות החרדית אחרי המלחמה היה מספרן הרב של המודעות לישיבות שהחלו לקום בערים שונות ברחבי המדינה. בסוף השנה מונה ולדיסלב גרבסקי (Grabski) לראש ממשלה. הוא הצליח לייצב את המצב הכלכלי במדינה, אבל בה בעת הטיל מיסים חדשים על המסחר והלאים את ענפי הטבק, היי"ש והגפרורים. הנפגעים העיקריים מצעדים אלה היו היהודים, שרבים מהם עסקו במסחר או בענפים שהולאמו.

האירוע הציבורי החשוב ביותר שהתרחש בשנת 1924 היה הבחירות הראשונות למועצות הקהילות היהודיות ברחבי המדינה. התעמולה והדיווחים על הבחירות נמשכו חודשים מספר והעיתון הכפיש את הציונים, מתנגדי היהדות החרדית ועודד את קוראיו להצביע לנציגי הסיעות החרדיות.⁷⁶ הבחירות בוורשה עצמה נערכו באמצע חודש יוני ורשימת אגו"י זכתה בהן במספר הקולות הרב ביותר ואחריה הציונים החילונים, הבונד, המזרחי ועוד כעשר רשימות קטנות יותר. הרשימות הדתיות בעיר זכו ברוב הקולות, ואגו"י והרשימות החרדיות האחרות זכו בכארבעים אחוז מן המושבים במועצה.⁷⁷ ההצלחה של אגו"י בוורשה לא הייתה יוצאת דופן והתנועה השיגה תוצאות טובות בערים ועיירות נוספות.⁷⁸ אחת הפעולות הראשונות של מועצת הקהילה הנבחרת הייתה להקים ועדות לפיקוח על הכשרות ובמיוחד על השחיטה הכשרה ולהיאבק בקצבים שלא הקפידו לשמור על הוראות הכשרות. בין יתר הפעולות יסדו השוחטים כתב עת משלהם.⁷⁹

נושאים חשובים נוספים שעליהם דיווח העיתון כללו את חוק ההגירה החדש שהתקבל באמריקה ואשר צמצם מאוד את מספר אישורי ההגירה למהגרים ממזרח אירופה, שרובם היו יהודים, לרבות שליחתם חזרה של אלפי מהגרים;⁸⁰ את המחלוקת על כשרותן של המצות שנעשו במכונה ולא בעבודת יד, ואת הנחת אבן הפינה לישיבת חכמי לובלין שנועדה להיות המוסד היוקרתי ביותר של אגודת ישראל.⁸¹ במקביל נמשך הדיווח על מצבם הקשה של יהודי ברית המועצות וגיוס הכספים עבורם; על המגביות למוסדות החרדיים כמו קרן היישוב, קרן התורה וישיבת חכמי לובלין; ועל מוסדות החינוך החרדיים החדשים לבנים ולבנות. התמשכות המשבר הכלכלי והאינפלציה באו לידי ביטוי במודעות שפרסמו הישיבות על כך שלא תקבלנה תלמידים חדשים.

השינוי המשמעותי ביותר בעיתון בשנה זו היה הדיווח השוטף על הנעשה בארץ ישראל, הן על התפתחות חיי הדת והקמת המושבות הראשונות של שומרי מצוות ובהן גם בני ברק, הן על האתגרים שעמדו לפני המתיישבים הדתיים בחברה יהודית שלא כיבדה יותר את המסורת. עם זאת, בהשראת ההחלטות שהתקבלו בכנסייה הגדולה ובהתחשב בהגבלות על ההגירה לאמריקה, דגלה אגו"י בקו ברור: "אחינו בני ישראל היקרים! ההתעוררות הגדולה והקדושה שנתעוררה בלב הרבה מאחינו לעלות ארצה ישראל [...] [ו]ההתלהבות הקדושה שהקיפה עתה ביותר את מחנה היהודים החרדים להתישב בארצנו הקדושה ולסדר את הישוב עפ"י חוקי התורה בלי שום פשרות וויתורים".⁸²

בשנים הבאות נמשך המשבר הכלכלי במדינה והעיתון התקשה לקיים את עצמו ולא אחת הוא פסק להופיע למשך כמה שבועות או חודשים או שינה פורמט עיצובי. לעתים נוספו מדורים חדשים כמו "ידיעות הבורסה" והוסרו מדורים ותיקים כמו מדור השחמט. רוב הידיעות בעיתון עסקו בפוליטיקה וכלכלה מקומיות, שאותן אפשר היה להעתיק בקלות מן העיתונות הכללית. רק מקצת מן הכתבות עסקו בנושאי הליכה של היהדות החרדית בפולין.

בין הנושאים שהעסיקו את העיתון במחצית השנייה של שנות העשרים היו החיים בארץ ישראל. דיווחים אלה כללו עיסוק בנושאים כמו החינוך היהודי; פעילות התנועות החרדיות; וחקיקת חוק הקהילות, שנועד להבטיח אוטונומיה לציבור החרדי בארץ ישראל. העיתון דיווח גם על מערכת החינוך החרדי בפולין ובעיותיה המיוחדות, במיוחד על רשת החינוך החרדית לבנות "בית יעקב", ועל הקמת רשת בתי ספר מקצועיים מטעם אגו"י. בעיתון נמסר כי במוסדות החינוך לבנים חרדיים, כלומר בחדרים ובתלמודי התורה, למדו כ-75,000 ילדים ומספר הבנות במוסדות החרדיים היה כ-15,000.⁸³

העיתון דיווח על הפעילות השוטפת של אגו"י במדינה, על הקמת בנק נפרד לתנועה,⁸⁴ על הקמתה של אגודת הרבנים בגליציה שהייתה כעת חלק מפולין,⁸⁵ על תחילת פעילותו של הסניף הנפרד של התנועה במזרח גליציה,⁸⁶ וכן על פעילותן של תנועות הבת פא"י וצא"י. בסוף שנת 1927 נערכה הוועידה הארצית הראשונה של צא"י,⁸⁷ שנה לאחר מכן התקיימה גם הוועידה הארצית הראשונה של פא"י.⁸⁸ בסמוך לכך נערכה גם ועידה של אגודת הרבנים בפולין.⁸⁹ בתחילת שנת 1928 נערכו בחירות ארציות לסיים. אמנם יתר התנועות היהודיות ספגו בבחירות אלה מפלה ומספר נציגיהן צנח לכדי מחצית, אולם אגו"י לא הצליחה להכניס ולו ציר אחד. בנובמבר אותה שנה ציין העיתון מלאת עשר שנים להופעתו בשורה ארוכה של כתבות.⁹⁰

באותה תקופה דווח בעיתון גם על האירועים האחרים שהתרחשו בעולם ובהם טיסת הצפלין הראשונה מאירופה לארצות הברית, הבחירות לנשיאות באמריקה והחגיגות לציון מלאת עשור לשחרור פולין מעול הכיבוש הזר, שצוינו גם על ידי ראשי הציבור החרדי בוורשה.⁹¹ כן דיווח העיתון על הבעיות הפנימיות בקהילה ובראשן המחלוקת המתמשכת בשאלת הפיקוח על השחיטה.⁹² העיתון הצליח להתקיים בקושי עד אמצע שנת 1929, ועל רקע המשבר הכלכלי העולמי נסגר סופית.

דאס יודישע טאגבלאט

בספטמבר 1929 נוסד ביוזמתו של מנחם קמינר ובגיבוי ובתמיכתו הכלכלית של הרבי מגור עיתון יומי חרדי חדש, דאס יודישע טאגבלאט. עורכיו היו דוד פלינקר, הרב טוביה הורוביץ ושמואל רוטשטיין. הוא החל לצאת לאור במקביל לכנסייה הגדולה השנייה של אגודת ישראל שנערכה בווינה, ועל רקע החלטתה לקדם את העיתונות החרדית בקהילות השונות ובמיוחד בוורשה.⁹³ למרות תמיכתם של אגו"י ושל הרבי מגור יצא העיתון לאור בהוצאה של קואופרטיב פרטי שבו היו חברים הכותבים והמדפיסים, שלא כולם היו חרדים. אופיו הקולקטיבי של העיתון תרם לרמתו העיתונאית שהייתה גבוהה בהרבה משל קודמיו. התפרסמו בו מאמרים מקוריים שלא הועתקו מעיתונים אחרים ותפוצתו הייתה רבה יותר.⁹⁴

בין הכותבים הקבועים בעיתון היו גם מי שהיו לימים אישים נודעים בציבור החרדי ובהם: הפובליציסט הרב שמשון שטוקהמר, שגם שימש כמפקח על התכנים שהתפרסמו

בו; הרב שמחה אלברג, לימים עורך כתב העת התורני הפרדס; ד"ר נתן בירנבוים, אחד האידיאולוגים החשובים של התפיסה החרדית;⁹⁵ ההיסטוריון ד"ר השל קלאפפיש; הסופר משה מרק (פראגר), שעסק לימים בהנצחת השואה בציבור החרדי; בנימין מינץ, ממנהיגי פא"י שנעשה לימים שר בממשלת ישראל; הסופר וההיסטוריון ד"ר הלל זיידמן; והסופר והפובליציסט הפורה הרב אלכסנדר זושא פרידמן.

אף שהחל להופיע בזמן המשבר הכלכלי הגדול של סוף שנות העשרים, העיתון הצליח לשרוד במשך עשר שנים עד ספטמבר 1939, אז פלש צבאה של גרמניה הנאצית לפולין.⁹⁶ למרות מעורבותה של אגו"י בהקמתו, הוא נתן לכתביו חופש פעולה. העיתון שמר בדרך כלל על קו אפוליטי, דיווח באופן ענייני על אירועים חשובים של התנועות הציוניות לרבות המזרחי, ולעתים אף חלק על עמדותיה הרשמיות של אגו"י וניסה להשפיע עליה לאמץ רעיונות חדשים.

העיתון, שביקש לפנות לציבור רחב ככל האפשר, היה מגוון בתכניו. לצד ידיעות שוטפות על הנעשה בעולם המדיני ובפוליטיקה המקומית, הוא כלל מדורים שעסקו בכלכלה ובבורסה, סקר את הנעשה בבתי הנבחרים של פולין ואת פעילות הנציגים היהודים בהם, וכלל מדורים קלילים ואף מדור היתולי שפרסם גם קריקטורות עוקצניות, מדור חידות, מדור ביבליוגרפי שסקר ספרים חדשים ומדור שעסק בחידושי המדע והרפואה. העיתון הקדיש תשומת לב רבה לנעשה בקהילות ישראל בעולם ובמיוחד בברית המועצות הקומוניסטית ובגרמניה שבה החל לעלות כוחם של תומכי היטלר. כן דיווח על הנעשה בארץ ישראל, שבשנת 1929 הייתה מזועזעת עדיין מן הפרעות ועודד את הקוראים לתרום לשיקום הנפגעים.⁹⁷

בעולם החרדי סקר העיתון את פעילותה של אגו"י והקדיש תשומת לב מיוחדת לפעילות שנועדה לקידום הבנות והנשים החרדיות באמצעות קורסים להכשרה מקצועית ולימודי קודש.⁹⁸ בד בבד עסק העיתון במערכת החינוך החרדית ודיווח כי בסוף שנות העשרים היו בפולין כ-300,000 ילדים בחדרים ובתלמודי תורה, כ-15,000 תלמידי ישיבה וכ-30,000 תלמידות בבית יעקב.⁹⁹

בתחילת שנת 1930 ציין העיתון את צאתו לאור של גיליון המאה שלו והכריז על מגבית כמו גם על שאיפתו להשיג 5,000 מינויים קבועים.¹⁰⁰ העיתון המשיך לדווח על הנושאים שבהם עסק בחודשים הראשונים להופעתו, לרבות על הנעשה בתנועת הבנות של אגו"י ובתנועת צא"י.¹⁰¹ האירוע המרכזי של היהדות החרדית בשנה זו היה הקמתה של ישיבת חכמי לובלין, שנועדה להיות ספינת הדגל של התנועה.¹⁰² האירוע המרכזי במישור הפוליטי-לאומי היו הבחירות לסיים, שבהן קיבלה אגודת ישראל מעל 150,000 קולות שהובילו למינוים של שני צירים וסנטור אחד, אבל מספר הקולות שקיבלו הרשימות הציוניות היה גדול פי שלושה.¹⁰³

חלק ניכר מתקציב העיתון הושג מפרסומות. אלה כללו מודעות לספרי קודש, ספרי לימוד, מוסדות חינוך, כתבי עת תורניים, מודעות משפחתיות, קווי ספנות למהגרים,

סיקור הכנסה הגדולה השנייה בווינה. דאס יודישע טאגבלאט, 20.9.1929

מודעות של רופאים, דברי מזון ומוצרי צריכה כמו עקבים וסוליות לנעליים. מדי פעם התפרסמו מודעות למוצרים ייחודיים כמו מכוניות ומשאיות, שואבי אבק חשמליים ומכשירי רדיו. גם הסיקור הכללי היה מגוון וכלל דיווחים על אירועים פוליטיים כמו גניבות, הצתות, שריפות, מעשי מרמה, התקפות על יהודים, מקרי רצח ותאונות דרכים. היו דיווחים גם על אסונות טבע כמו שיטפונות, גלי קור קיצוניים או קיץ חם במיוחד. ידיעות אחרות דיווחו על תאונות שונות שהתרחשו בכית וברחוב וכן על תאונות שבהן היו מעורבים כלי תחבורה כמו רכבות, מכוניות, אוניות ומטוסים. כתבות אחרות עסקו באירועים משפחתיים, לרבות אלימות בין בני משפחה, נטישת הורים את ילדיהם, יתומים שנעזבו, מריבות על ירושות, היעלמויות בלתי מוסברות של ילדים ובוגרים ואסונות כמו התאבדויות וטביעה בנהר.

העיתון סיפק מידע על פעילותה השוטפת של אגו"י ותנועות הבת שלה פא"י וצא"י, עקב אחר יוזמות ההתיישבות החרדיות בארץ ישראל ודיווח על הקמתה של ועדת החקירה (ועדת שאו) שהוקמה בעקבות פרעות תרפ"ט. העיתון סקר אמנם את הנעשה בעולם הישיבות בפולין ואת הפעילות בקרב הנוער החרדי, אבל דיווח גם על אירועים מסקרנים אחרים, כמו מעופו של הצפלין מסביב לעולם או מסעו של מגלה הארצות ריצ'רד בירד לקוטב הדרומי.

שלושה עניינים עמדו במרכז תשומת הלב של העיתון בשנת 1931. הראשון היה סיום המחזור הראשון של לימוד הדף היומי, יוזמה שעליה הכריזה אגו"י בכנסייה הגדולה הראשונה בשנת 1923. האירוע, שנחוג ברוב עם בקהילות רבות, היה הוכחה לתרומתה של אגו"י לשיקום חיי הדת בפולין.¹⁰⁴ אירוע נוסף היה פטירתו של אליהו יוסף קירשברון, ראש וראשון למנהיגי האורתודוקסיה בוורשה וממקימה של אגו"י. הוא עמד בראש מועצת הקהילה היהודית בוורשה וכיהן גם כנציג במועצת העיר, היה יושב ראש ההנהגה העולמית של אגו"י וציר מטעמה בסיים הפולני.¹⁰⁵ האירוע השלישי והחשוב מכולם היו הבחירות להנהגת הקהילות היהודיות ברחבי פולין. אגו"י התארגנה בצורה מרשימה וזכתה להצלחה רבה ברוב הקהילות בפולין, לרבות בשתי הקהילות

הגדולות בוורשה ובלודז'.¹⁰⁶ בעקבות הצלחתה בבחירות בוורשה מונה נציגה לראש מועצת הקהילה היהודית הגדולה בעולם.

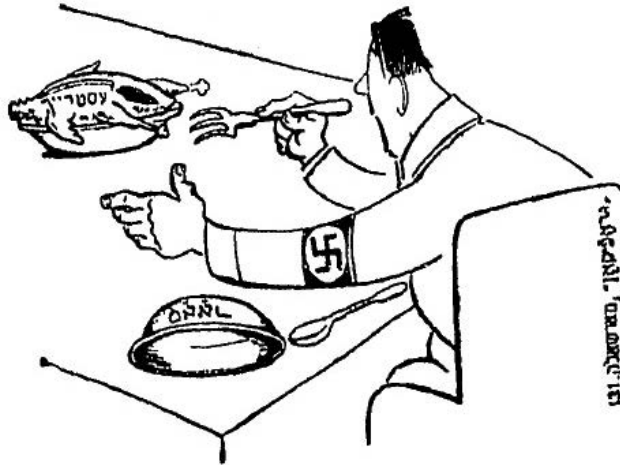
בד בבד המשיך העיתון לעקוב אחר הנעשה בארץ ישראל ודיווח, בין היתר, על גזירות הספר הלבן ועל מכתבי הברכה ששלח הסניף המקומי של אגו"י לרגל כינוס הוועדה המוסלמית הגדולה בירושלים. כן סיקר את ביקורו של ביאליק בפולין, דיווח בקצרה על הקונגרס הציוני ועל המחלוקת עם התנועה הרוויזיוניסטית, על הגירת היהודים לארצות אחרות, במיוחד לדרום אמריקה, ואף על חזרתם של חלק ממי שהיגרו לאמריקה. בזירה הפנימית הקדיש העיתון תשומת לב רבה לשאלת חינוך בני הנוער. הוא פרסם מסה בהמשכים בנושא זה מאת איש החינוך הרב יהודה לייב אורלאן, דיווח על הקמת בתי ספר מקצועיים לנוער החרדי, על התרחבותה של רשת בית יעקב לבנות חרדיות ופרסם מכתבי רבנים שתקפו את הספרות הפופולרית ("שונד") שהשחיתה את נפש הקוראים. כן דיווח על התגברות האנטישמיות בפולין ובמיוחד באוניברסיטאות. העיתון פרסם גם חדשות מעניינות אחרות, כמו טיסתו ההיסטורית של הצפלין לחוג הקוטב הצפוני, גילוי קברי הפרעונים, הטיפול הרפואי באמצעות ערויי דם וטיסתו של אוגוסט פיקאר בכדור פורח, שהגיע לגובה רב יותר מזה שאליו הגיע כל אדם אחר לפניו.

בתחילת אפריל 1932 נקלע העיתון למשבר כלכלי וחדל להופיע במשך כשישה חודשים. האירוע המרכזי של הציבור החרדי באותה שנה היה אסיפה של רבני פולין שהתכנסה בוורשה בתחילת השנה.¹⁰⁷ העיתון חידש את הופעתו באוקטובר אותה שנה ובין היתר המשיך במסע ההסברה נגד ספרות השונד ודיווח על מצבם הכלכלי הקשה של מוסדות החינוך החרדיים, במיוחד של הישיבות שחלקן נסגרו ופרסם מודעות על מגביות שונות להצלתן. כן דיווח על התגברות האנטישמיות במדינות שונות, בעיקר באוניברסיטה ובבתי הספר התיכוניים של ורשה שנסגרו עד להרגעת הרוחות.¹⁰⁸ הוא ציין את עמדתה המוצהרת והברורה של הממשלה נגד אנטישמיות.¹⁰⁹

העיתון המשיך לדווח על הנעשה בארץ ישראל וסיקר את מסעו של הרבי מגור לשם.¹¹⁰ כן עקב אחר נתוני ההגירה של יהודים למדינות שונות בעולם וסיפר על הקשיים שבהם נתקלו העולים לארץ ישראל. בתחום היהודי הוא המשיך לספק כתבות שבועיות שעסקו בעולם החסידות וברבניו כמו גם בהתיישבות היהודית האוטונומית בבירוביג'אן. העיתון גם פרסם מודעות עבור עיתונים חרדיים אחרים שראו אור בוורשה: עיתונים לנוער, לצעירים ואף לילדי הגן, כמו גם כתבי עת לכל המשפחה.

שנת 1933 הייתה דלה באירועים שהתרחשו בחברה החרדית שפעילותה עמדה עדיין בצילו של משבר כלכלי מתמשך שפגע קשות במוסדותיה ובהם בעיתון עצמו ששיוע לתרומות. למרות זאת יצא העיתון לאור כסדרו ודיווח על הנעשה באגו"י ובתנועה הציונית, בעיקר על המתח בין מפלגות השמאל הציוני לרוויזיוניסטים, על הקהילות הגדולות בוורשה ובלודז' ועל המצב הכלכלי במדינה. בד בבד הוא המשיך בסיקור עולם

דער אפעטיי קומט מיט'ן עסען

נענענדיגט איין שיסעל און נענענדיגט זיך צו דער צווייטער

קריקטורה סטירית המלגלת על התיאבון של היטלר לכיבושים.
דאס יודישע טאגבלאט, 1.2.1935

החסידות, בסיפורים בהמשכים והביא ידיעות מעניינות כמו הרפתקאותיו של הטייס צ'רלס לינדברג, לכירתו של הגנגסטר אל קפונה ופטירתו של החזן הנודע יוסלה רוזנבלט. האירועים הבולטים באותה שנה היו ההכנות לוועידה הארצית הרביעית של אגו"י בפולין. היות שעד הכנסייה הגדולה השנייה שהתכנסה בשנת 1929 הגוף שפעל בפולין היה שא"י, האירוע ציין גם מלאת חמש שנים לתחילת פעילותה של אגו"י בפולין. ההתארגנות לקראת הוועידה החלה אמנם בתחילת השנה, אך הוועידה עצמה נערכה רק כשנה לאחר מכן.¹¹¹ באותה שנה התבשר הציבור החרדי על פטירת שלושה ממנהיגיו הבולטים. הראשון היה החפץ חיים, הרב ישראל מאיר הכהן, שהיה החשוב שברבני פולין ומנהיגו הרוחני של הציבור הליטאי.¹¹² כחודש לאחר פטירתו הלך לעולמו גם נשיא אגודת ישראל בפולין, הרב מאיר שפירא, והוא בן 46 שנים בלבד. הוא היה המנהיג הכריזמטי והחדשן של הדור הצעיר בתנועה, הוגה רעיון לימוד הדף היומי והקים את ישיבת חכמי לובלין, המוסד היוקרתי ביותר של התנועה.¹¹³ המנהיג השלישי שנפטר היה רבי ישראל פרידמן, הרבי מטשורטקוב, שהיה חבר מועצת גדולי התורה. הוא נודע כאחד האדמו"רים המוערכים והמשפיעים בדורו, היה פעיל מרכזי באגודת ישראל ונודע בהשקפותיו המתונות ובפעילותו למען התיישבות החרדים בארץ ישראל.¹¹⁴

עיקר דיווחיו של העיתון בשנה זו התמקדו בנעשה בגרמניה ובמצבם הקשה של היהודים שם לאחר עלייתו של היטלר לשלטון. הוא דיווח על הקמת מחנות ריכוז

ליהודים, על שריפת ספרים יהודיים, על האיסור שהוטל על יהודים לעבוד במקצועות שונים ועל הייאוש שהביא להתאבדות של חלקם. כן דיווח על עשרות אלפי הפליטים היהודים שברחו מגרמניה, עודד את הקוראים לתרום למענם וסיפר על היוזמה היהודית להטיל חרם על הסחורות שיובאו מגרמניה. במקביל המשיך העיתון לסקר את התרחבות העלייה לארץ ישראל, את פתיחת נמל חיפה, את המחסור בסרטיפיקטים במיוחד לציבור החרדי ואת קליטתם של החרדים שהצליחו לעלות לארץ. כן דיווח על רצח ארלוזורוב ועל משפטו של מי שנחשד ברציחתו, כמו גם על התפתחותה של העיר העברית תל אביב. למעט כינוס הוועידה הרביעית של אגו"י בפולין בתחילת השנה, גם בשנת 1934 לא היו אירועים מיוחדים בחיי היהודים האורתודוקסים בפולין עצמה. בוועידה, שבה נערכו כינוסי משנה של ארגוני הצעירים ושל בנות אגו"י, השתתפו כאלף נציגים שייצגו כ-600 סניפים של התנועה ברחבי המדינה.¹¹⁵ בכל הנוגע לנעשה בעולם היהודי, מספר הדיווחים על הצרות שפקדו את יהודי גרמניה פחת באופן משמעותי ובד בבד גדל מספר הכתבות שעסקו בהחמרת מצבם של יהודי אוסטריה. עם זאת העיתון המשיך לדווח על מצבם הקשה של הפליטים ועל הניסיונות לסייע להם.

1934 הייתה אחת השנים המוצלחות ביותר מבחינת העלייה לארץ ישראל ובה הגיעו לארץ כ-50,000 יהודים בעלייה החוקית והלא חוקית, רובם מפולין.¹¹⁶ בתל אביב, שהוקמה רק 25 שנים קודם לכן, חיו כבר למעלה מ-100,000 תושבים יהודים שמנו כמעט שליש מכ-350,000 היהודים בארץ ישראל, פי שבעה ממספרם בראשית תקופת המנדט.¹¹⁷ על רקע זה החליטה אגו"י לקדם את עליית החרדים לארץ ישראל והעיתון הקדיש חלק ניכר מפרסומיו לנושא זה. בתחילת השנה הוא דיווח על הכשרתם ועלייתם המאורגנת של אנשי אגו"י לארץ ישראל.¹¹⁸ בהמשך התפרסמו בעיתון ידיעות מדי יום כמעט על הגידול במספר העולים, חלוקת סרטיפיקטים, רכישת קרקעות להתיישבות יהודית, מגבית מתמשכת להתיישבות חרדים בארץ ישראל באמצעות "קרן היישוב" של אגו"י, הכשרות חקלאיות לעולים החרדים ומודעות רבות מטעם "מרכז ארץ ישראל" של אגו"י בפולין.

העיתון דיווח על שיפור המצב הכלכלי בארץ ישראל, בין היתר בשל הגירת יהודים בעלי הון מגרמניה, ועל יחסי המסחר בין פולין לארץ ישראל. כן סיפר על הצלחת ההתיישבות החרדית בכמה מקומות בארץ ישראל ועל ניסיון ההתיישבות המחודש במחנה ישראל, יישוב חקלאי שהקימה אגו"י בשנות העשרים וננטש.¹¹⁹ בניגוד לשנים הקודמות שנת 1935 הייתה עשירה באירועים. גל ההגירה הגדול לארץ ישראל נמשך, גדל מספר התיירים ובהם רבנים ואדמו"רים שחלקם הגיעו בסוירים מאורגנים מטעם אגו"י. העיתון המשיך לדווח על הצמיחה הכלכלית בארץ ישראל בעקבות ההון הרב שהוזרמו אליה מהגרים מגרמניה ומשקיעים יהודים מאמריקה. כתבות רבות סיקרו את התפתחות התעשייה, התעופה ורשת מסילות הברזל, כמו גם את

הרחבת נמל חיפה, התייקרות הקרקעות, הגידול המשמעותי ביצוא התפוזים והתרחבות יחסי הסחר בין ארץ ישראל לפולין.

עם הגידול במספר החרדים בארץ ישראל שלחה אגו"י משלחת מיוחדת כדי לארגן מחדש את ההנהגה המקומית. המשלחת הפרידה בין ההנהגה של היישוב הישן והשמרני בירושלים, שנודעה לימים בכינוי "העדה החרדית" ובין המנהיגות של יתר חברי התנועה שהשקפת עולמם הייתה מתונה יותר ושרובם התיישבו בערים העבריות שמחוץ לירושלים.¹²⁰ שנה זו הוקדשה גם להתארגנות מחודשת של אגו"י ושל תנועות הבנות שלה בפולין. בחודש מאי נערכה בוורשה ועידת המועצה הארצית של התנועה,¹²¹ וכמה שבועות לאחר מכן נערכו ועידות ארציות של תנועות צא"י ופא"י.¹²² בד בבד, לאחר משא ומתן פוליטי שנמשך חודשים ארוכים, בחרה מועצת הקהילה בשבעה רבנים נוספים לכהן כרבני העיר ורשה.¹²³

שינויים משמעותיים יותר לגורלה של היהדות האורתודוקסית התרחשו בפולין עצמה. באפריל 1935 הכריז הסיים על חוקה חדשה למדינה שחזקה את מעמד הנשיא והחלישה את שני בתי הפרלמנט: הסיים והסנאט.¹²⁴ אולם יוזף פילסודסקי (Józef Piłsudski), מנהיג האומה הפולנית לאחר המלחמה ומי שבהשראתו עוצבה החוקה החדשה, מת כחודש לאחר קבלתה והדבר היכה בתדהמה את העם הפולני כולו. הציבור היהודי, לרבות האורתודוקסי, שראה בו דמות אב מגוננת, נטל חלק פעיל בטכסי האשכבה שנערכו לזכרו.¹²⁵ מותו של פילסודסקי ציין נקודת מפנה ביחסו של הממשל הפולני כלפי הציבור היהודי והוא החל לנקוט כלפיו ביד קשה מבעבר. מגמה זו גברה כאשר כמה חודשים מאוחר יותר התקבלו בגרמניה חוקי נירנברג שהכריזו כי היהודים הם אזרחים מדרגה נחותה. אחד הסימנים הברורים לשינוי ביחסו של השלטון הפולני היו הדיונים שהטילו ספק בהומניות של השחיטה היהודית וביקשו לאסור עליה.¹²⁶

ואכן, הנושא העיקרי שהעסיק את העיתון בחודשים הראשונים של שנת 1936, ובמידה רבה גם לאחר מכן, היו הדיונים שהתנהלו בערכאות השונות על חוק שיגביל את השחיטה היהודית. משמעות ההגבלות המתוכננות הייתה לא רק הפגיעה הסמלית בדת היהודית או ההתייקרות הצפויה במחירי הבשר הכשר, אלא גם פגיעה כלכלית בעשרות אלפי המשפחות היהודיות שהתפרנסו מתעשיית הבשר שסיפק גם את צרכיה של החברה הלא-יהודית. לכך הייתה משמעות קשה במיוחד על רקע התמשכות השפל הכלכלי במדינה ומספרם הרב של המובטלים. החוק שהתקבל קבע מגבלות על כמות הבשר שיישחט באופן כשר ועל דרכי שיווקו, וגם לאחר קבלת החוק נערכו מאבקים בין מי שביקשו לאסור כליל על השחיטה היהודית ובין החרדים שביקשו להגדיל את מכסות הבשר הכשר. עוד בטרם התקבל החוק בפועל פחת מספר האטליזים הכשרים בוורשה מ-500 ל-250 בלבד.¹²⁷

הדיונים בחוק השחיטה לוו לעתים גם בהצהרות אנטישמיות שחלחו אל הציבור הרחב ואל העיתונות הפולנית. אחד הביטויים להתגברות האנטישמיות היה ניסיון פוגרום

שנערך בעיירה פשיטיק בחודש מארס ונהדף בכוח על ידי התושבים היהודים. הדיווחים על האירוע, ובמיוחד על סדרת המשפטים שבהם יצאו הפורעים בעונשים קלים בלבד בעוד היהודים הואשמו בשימוש ב אלימות, התפרסמו בעיתון בשנים הבאות.¹²⁸

באמצע השנה נערכו בחירות להנהגת הקהילות היהודיות בפולין. אגו"י, שעד אז שלטה במועצת הקהילה היהודית במקומות רבים, לא התארגנה כראוי ולא הצליחה לפעול בשיתוף פעולה עם יתר המפלגות הדתיות. הייתה לכך משמעות מיוחדת, שכן בניגוד לבחירות הקודמות הפעם החליטה המפלגה הסוציאליסטית היהודית-חילונית, הבונד, להתמודד. אגו"י שמרה אמנם על כוחה ברוב הקהילות הקטנות, אבל הפסידה בקרב על הבכורה בוורשה שבה התמודדו מעל שלושים רשימות.¹²⁹ חוסר ההסכמה בין הרשימות שנבחרו הביא בסופו של דבר למינוי "קומיסר" מטעם המדינה כראש הקהילה.¹³⁰

נמשכו הדיווחים על מצבם הקשה של מוסדות החינוך החרדיים בפולין, ועל המשך ההגירה ממנה לארצות אחרות תוך גידול משמעותי במספר המהגרים לארצות דרום אמריקה. העיתון דיווח על המרד הערבי בארץ ישראל וסיפר כי למרות המצב המתוח חל שיפור במצב הכלכלי שהתבטא בהתרחבות הפעילות בנמלי תל אביב וחיפה, בטיסות ישירות מוורשה לחיפה, בהצלחתו של יריד המזרח, בגידול בתיירות לארץ ישראל, בצמיחתה המהירה של תל אביב ובגידול בסחר החוץ. העיתון עודד את עליית החרדים לארץ ישראל, סיפק להם מידע רלוונטי וציין את המשך גל ההגירה אליה. בשולי הדברים העיתון סיפר גם על פרוץ מלחמת האזרחים בספרד ועל פעילותה של הוועדה המלכותית שדנה במצב בארץ ישראל בעקבות המרד הערבי.

שנת 1937 הייתה שנה גדושת אירועים עבור הציבור האורתודוקסי בעולם בכלל ובפולין ובוורשה בפרט. חוק השחיטה שנידון בשנה שעברה נכנס בתחילת השנה לתוקף והשפעתו הורגשה במיוחד בקהילות הגדולות ובראשן ורשה.¹³¹ בהמשך נעשו אמנם ניסיונות להקל על הגזירה,¹³² אבל הגבלת השחיטה הכשרה והתייקרות מחיר הבשר הביאה לכך שכבר אי-אפשר היה לסמוך על כשרותן המוצהרת של רוב המסעדות,¹³³ והעיתון החל לפרסם רשימות של אטליזים כשרים. בד בבד פרסם העיתון חדשות לבקרים מקרים שונים שבהם הוצג בשר טרף ככשר גם במוסדות ציבוריים שנחשבו קודם לכן כשרים.¹³⁴

שנה זו הייתה שנת שיא בפעילות של אגו"י ותנועות הבת שלה הן בפולין והן מחוץ לה. האירוע החשוב ביותר היה הוועידה הבינ-לאומית השלישית של התנועה, הכנסייה הגדולה, שנערכה בעיר הנופש מריאנבד שבצ'כוסלובקיה. הידיעות על האירוע וההכנות לקראתו התפרסמו חודשים קודם לכן,¹³⁵ ועוד טרם פתיחת הוועידה נפגשה במקום מועצת גדולי התורה של התנועה לדיונים על הנושאים שידונו בה.¹³⁶ בכנסייה הגדולה שהתקיימה בשלהי חודש אלול תרצ"ז השתתפו כאלף נציגים ממדינות שונות שאליהם התלוו כאלפי אורחים והיא סוקרה בהרחבה על ידי כל כלי התקשורת היהודיים החשובים. הנושאים שנידונו בה היו, בין היתר, ארגון התנועה, הדרכים להרחיב את פעילותה, מערכת החינוך והישיבות, הפעילות בקרב הילדים והילדות, תקציב, הנהגה,

והתיישבות בארץ ישראל.¹³⁷ במקביל נערכה גם ועידה של נשות התנועה ושל תנועת צא"י, והדיונים והנאומים באירועים השונים פורסמו בהרחבה וכך גם ההחלטות שנתקבלו.¹³⁸ הנושא שלו הוקדשה מירב תשומת הלב הציבורית הייתה תוכנית החלוקה והקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל.¹³⁹ בד בבד המשיך העיתון לעסוק בעניינים השוטפים שעל הפרק, כאשר החשוב והבולט שבהם היה האנטישמיות הגוברת. זו התבטאה בין היתר באפלייתם לרעה של רופאים ועורכי דין יהודים, ובמיוחד באלימות כלפי תלמידים יהודים בבתי הספר התיכוניים ובאוניברסיטאות.¹⁴⁰ עוד נידונו בהרחבה החיים בארץ ישראל במלאת עשרים שנה להצהרת בלפור, נסקרו הקצאות הסרטיפיקטים, מספרי העולים לארץ ישראל, ההסכם עם ממשלת בריטניה לעלייה חופשית של בעלי הון ועלייתם לארץ של רבנים ואדמו"רים.¹⁴¹ כל זאת על רקע מעשי הטרור שהתרחשו חדשות לבקרים במסגרת המרד הערבי.¹⁴²

כן פורסמו קריאותיהם של רבני פולין לחיזוק הדת במדינה, פעילותה של אגודת ישראל בנושא זה,¹⁴³ וציון חצי יובל להקמת התנועה.¹⁴⁴ במקביל ציין העיתון ארבע שנים לחידוש פעילותה של תנועת הפועלים פא"י,¹⁴⁵ דיווח על הוועידה הארצית של צא"י בפולין, דן בשאלת מינויו של רב ראשי לוורשה, עסק בשאלת מעמדה של האישה החרדית ודיווח בהרחבה על קונגרס תנועת בנות אגו"י שפעלה בכ-300 סניפים והיו בה כ-15,000 חברות.¹⁴⁶ בגיליונות רבים של העיתון הופיעו פרסומות למוסדות חינוך כגון חדרים, תלמודי תורה, מכינות וישיבות לבנים ובתי ספר עיוניים ומקצועיים לבנות. העיתון המשיך לסקר את הנעשה בעולם היהודי ובין היתר דיווח על אפשרויות הגירה של יהודים לאוסטרליה, לדרום אפריקה וליעד הפוטנציאלי החדש – האי מדגסקר. העיתון גם דיווח על הנעשה בקרב יהודי ארצות הברית ועל הניסיון לחדש את פעילותה של אגו"י במדינה זו.¹⁴⁷ נושאים אחרים שסוקרו היו מצבם הקשה של יהודי רוסיה הסובייטית, פטירתו של נתן בירנבוים, המנהיג הציוני שחזר בתשובה ונעשה פעיל מרכזי באגודת ישראל, והקונגרסים הבין-לאומיים של המזרחי ושל התנועה הציונית. העיתון המשיך לדווח על ההתפתחויות במשפט פשיטיק, התרחבות האנטישמיות בעולם, במיוחד ברומניה שבה נבחרה ממשלה בעלת השקפה אנטישמית גלויה, אם כי מספר הדיווחים על הנעשה בגרמניה היה נמוך בהשוואה לחדשים הקודמים.

כמו בעבר העיתון עסק בהרחבה במדיניות, בפוליטיקה, בכלכלה ובחברה בעולם בכלל ובפולין בפרט. בין היתר הוא סיקר בהרחבה את מלחמת האזרחים בספרד, את המשלחת לקוטב הצפוני, את קו התעופה לדואר ולנוסעים בין פולין לארץ ישראל, את אירוע התרסקות ספינת האוויר "הינדנבורג", את הניסיון להעפיל לפסגת האוורסט, את התערוכה העולמית בפריז, את התרחבות השימוש והצפייה בטלוויזיה ואת הטיסה מעל הקוטב הצפוני.

העיתון המשיך לפרסם את המדורים הקבועים שכללו חדשות פוליטיות, מדיניות וכלכליות מן העולם ומן המדינה כמו גם חדשות מן הנעשה בבתי המחוקקים הפולניים

ומעורבותם של הנציגים היהודיים בהם. בד בבד סיפק העיתון סקירה של חידושי הרפואה, לרבות רפואת נשים, מדור ביבליוגרפי, סקירת הכלכלה והבורסה המקומית, סיפורים בהמשכים ומדורים שעסקו בתולדותיהם של גדולי ישראל כמו הרבי מוורקא ורבי עקיבא אייגר. לקראת סוף השנה חידש העיתון במעט את עיצובו הגרפי.¹⁴⁸

שנת 1938 הייתה דלה באירועים משמעותיים לציבור שומרי המצוות. במלאת שנה לחוק שהגביל את השחיטה הכשרה,¹⁴⁹ נראה שחלק ניכר מן הציבור היהודי התרגל לצרוך בשר לא כשר ובעקבות כך גדל גם מספר המסעדות שאי־אפשר היה לסמוך על כשרותן.¹⁵⁰ אחת הסיבות לויתור על צריכת בשר כשר הייתה התרחבות העוני שנבעה מן הגזירות הכלכליות, כמו הגבלת המסחר בטבק ומוצרים, שפגעו בעיקר במקצועות שבהם עסקו יהודים.¹⁵¹ התופעה התרחבה לעתים גם לציבור שומרי המצוות.¹⁵² הדיונים על צמצום ובעיקר על הרחבתו של חוק השחיטה נמשכו במהלך השנה והובילו את ראשי הציבור החרדי להכריז על תענית ציבור.¹⁵³

העיתון המשיך לדווח בהרחבה על פעילותן של אגו"י ויתר הארגונים האורתודוקסיים, כמו חברת שומרי שבת. בתחילת השנה נערכה ועידה של ראשי התנועה בפולין; הדובר הראשי היה הרב יצחק מאיר לוין, חתנו של הרבי מגור ולימים מנהיג התנועה בישראל.¹⁵⁴ במלאת שלוש שנים לפטירתה של שרה שנירר, מייסדת רשת בתי הספר לבנות חרדיות בית יעקב, דיווח העיתון על הצלחתו הגדולה של הארגון. באמצע השנה נערכו שתי ועידות ארציות של ארגוני הבת של אגודת ישראל, צא"י ופא"י, ונעשו ניסיונות לשיתוף פעולה בין אגודת ישראל לתנועת המזרחי. העיתון דיווח על פעילותו השוטפת של ארגון "שומרי שבת" וציין כי כתב העת החרדי בית יעקב חגג 15 שנים להופעתו. העיתון גם עודד את קוראיו לתרום לקרן היישוב שנועדה לעודד התיישבות חרדית בארץ ישראל ולישיבת חכמי לובלין וציון חגיגות התורה בישיבה.¹⁵⁵

כן דווח בו על האירועים האנטישמיים שהתרחשו בבתי הספר ובאוניברסיטאות,¹⁵⁶ על הפצת הספר הפרוטוקולים של זקני ציון, על הדיונים שנערכו בסיים בשאלת היהודים,¹⁵⁷ ועל כך שעקב התרחבות האנטישמיות גברה הגירת היהודים מפולין. הנתונים האחרונים הראו כי בשנת 1936 היגרו מפולין כ־50,000 יהודים, כ־30,000 מהם לארץ ישראל, וכ־6,000 מהם הצליחו להגר לאמריקה.¹⁵⁸

שנת 1938 הייתה שנתו החמישית של היטלר בשלטון וחרף הגזירות שניחתו על ראשי היהדות בפולין, הפרסומים בעיתון העידו שמצבם היה טוב משל היהודים בארצות השכנות לה. יהודי גרמניה חיו בחשש מתמיד ולא כל הפליטים שברחו ממנה נקלטו בארצות אחרות. בחודש מארס סיפחה גרמניה את אוסטריה; היהודים במדינה זו החלו לחוש את נחת זרועו של השלטון הנאצי וחלקם גורשו והפכו לפליטים. בחודשים הבאים סיפחו הגרמנים את חבל הסודטים, החלו לאסוף יהודים בעלי אזרחות פולנית ולגרשם ולקראת סוף השנה התרחש ליל הבדולח. בחודש מאי נחקק בהונגריה חוק היהודים (הראשון) שהגביל את השחיטה הכשרה ואת מספר היהודים שיכלו לעסוק במקצועות החופשיים.

בברית המועצות חיו היהודים באימה תחת שלטונו חסר הרחמים של סטלין, וברומניה עלה לשלטון ראש הממשלה אוקטביאן גוגה שהיה אנטישמי מוצהר וחוק האזרחות של ממשלתו שלל את אזרחותם ואת זכותם להתגורר במדינה של שלישי מיהודיה. בד בבד המשיך העיתון בדיווחיו השוטפים ובהם על הנעשה בארץ ישראל, לרבות חיפושי הנפט שנעשו בה, אפשרויות ההגירה לאוסטרליה ותוכנית מדגסקר. כן סיקר העיתון את מערכת החינוך של הילדים שומרי המצוות בפולין, את השפעתה הרעה של ספרות השונד והמשיך בפרסום סיפורים בהמשכים ובסקירת חייהם של גדולי ישראל, דיווח על התפשטותן של מחלות מידבקות, על הניסיונות להגיע לקוטב הצפוני, על התוכנית לחפור תעלה שתחבר בין אנגליה לצרפת ועל מלחמת האזרחים בספרד. העיתון סקר בהרחבה את מערכת הבחירות לסיים שנערכו לקראת סוף השנה והביע חשש מפני מלחמת עולם חדשה.

תחילת שנת 1939 לא נראתה שונה מקודמתה. האתגרים שעמדו בפני היהדות האורתודוקסית בפולין נותרו כשהיו ובראשם ההגבלות על השחיטה הכשרה והעובדה שיהודים רבים כבר לא הקפידו לצרוך בשר כשר. לכן פרסם העיתון מדי פעם רשימה של אטליזים כשרים; רשימת המסעדות הכשרות בוורשה כללה רק כ-25 שמות.¹⁵⁹ זאת ועוד, בחודש מארס דנה ועדה של הסיים בשאלת השחיטה הכשרה והיה חשש כי זו תיאסר לחלוטין. הרבנים התייעצו בעניין וקבעו חצי יום תענית לביטול הגזירה,¹⁶⁰ אך בסופו של דבר החליטה הממשלה שלא להחמיר בתקנות השחיטה הכשרה.¹⁶¹ בחודש מאי רצו גורמים אנטישמיים בעריית ורשה לאסור את השחיטה הכשרה בעיר,¹⁶² אך גם הצעה זו נדחתה.¹⁶³

הקשיים הגוברים בפולין הביאו את אגו"י לעודד ביתר שאת את ההגירה לארץ ישראל. לשם כך התכנסה בתחילת השנה ועידה שדנה בנושא בהשתתפות 320 נציגים מ-270 קהילות.¹⁶⁴ בהמשך הוקמה קרן הפדיון שנועדה לסייע להתיישבות חרדים, פורסמה תוכנית המדינה היהודית שעליה המליצה ועדת פיל,¹⁶⁵ וכתב העיתון ד"ר השל קלפפיש נסע לארץ ישראל ושלה סדרת כתבות על "המדינה שבדרך".¹⁶⁶ עקב החשש מפני הבאות גדל מספר העולים החרדים ובהם גם רבנים ידועים כמו הרבי מסדיגורה,¹⁶⁷ והרבי מטשורטקוב.¹⁶⁸

כדי לקבוע את עתידה של ארץ ישראל נערכה בלונדון ועידה בהשתתפות היהודים והערבים, ואגודת ישראל שלחה אליה נציגים.¹⁶⁹ שלושה חודשים לאחר מכן פרסמה ממשלת בריטניה את הספר הלבן השלישי, שאחת הגזירות המשמעותיות בו הייתה הגבלת העלייה. בעקבות זאת עוכבו ספינות שהביאו עולים חוקיים ולא חוקיים לחופי ארץ ישראל, וגל המחאות נגד ממשלת בריטניה הגיע גם לפולין. עוד נודע כי בשנת 1938 היגרו מעל 40,000 יהודים לארצות הברית ואנגליה.¹⁷⁰

בתנועת אגו"י לא חלו שינויים משמעותיים. בתחילת השנה חגגה תנועת צא"י עשרים שנה להקמתה,¹⁷¹ תנועת פא"י נערכה לקראת ועידה ארצית שלה בפולין, הוקמה

מכינה לתלמידים שהתכוונו ללמוד בישיבת חכמי לובלין, ובווילנה נערכה "ועידת התורה" שנועדה לעודד את לימוד התורה ולאסוף כספים לישיבות במזרח המדינה.¹⁷² כדי לעודד את אורח החיים הדתי ולהרחיב את השפעת התנועה נערכה בלודז' ועידה של סופרים ועיתונאים חרדים.¹⁷³

הידיעות מן העולם יצרו רושם כאילו מצבם של יהודי פולין טוב מזה של היהודים ביתר המדינות. בהונגריה הקשו חוקי היהודים על חיי היומיום, האנטישמיות ברומניה גברה, בפרט על רקע שלילת אזרחותם של יהודים רבים. בצ'כוסלובקיה הכבושה חוקקו חוקים שהפלו יהודים לרעה ולאחר הפיכת סלובקיה למדינה עצמאית הוחמר מצב היהודים שם. גם באיטליה נחקקו חוקים אנטי-יהודיים ורבים מהם עמדו בפני סכנת גירוש.

החדשות המדיניות לא בישרו טובות. אמנם בספרד הסתיימה מלחמת האזרחים בניצחון הלאומנים בראשותו של הגנרל פרנקו, אבל יתר מדינות אירופה התכוונו למלחמה כוללת. כחלק מן ההכנות הקימה ממשלת פולין קרן לחיזוק חיל האוויר וביקשה מאזרחיה לתרום לה. אגו"י התגייסה אף היא למשימה והעיתון ביקש מן היהודים החרדים לתרום לקרן.¹⁷⁴ ופרסם באופן סדיר צילומים של מכתבי העידוד שכתבו חשוכי הרבנים והאדמו"רים.¹⁷⁵ התעמולה בעניין זה הייתה כה אפקטיבית עד שהיהודים בפולין תרמו מעל שליש מן הסכום שגויס, פי שניים ממשקלם באוכלוסייה.¹⁷⁶

בחוודשים יולי-אוגוסט המשיך העיתון להתפרסם כסדרו ולצד ידיעות על גיוס חיילים המשיך לדווח על עניינים שונים כמו הוועידה הראשונה של אגו"י באמריקה,¹⁷⁷ גל חום קיצוני בפולין, סיפור בהמשכים ותולדותיהם של רבנים כמו החכם צבי אשכנזי, הרבי מרדזימין וחסידות ברסלב. ב-1 בספטמבר עוד הופיע העיתון כרגיל, אבל הגיליון הבא כבר פרסם את הודעת הנשיא שבישר לתושבים כי פולין נמצאת במלחמה וצבא גרמניה מאיים לכבוש אותה. עוד הסתבר שהמלחמה התרחבה גם למדינות אחרות ולמעשה פרצה מלחמת עולם. לאחר מכן חדל העיתון להופיע.¹⁷⁸

סיכום

עיתוני החדשות החרדיים החלו לצאת לאור במרחב הרוסי-פולני בתחילת המאה העשרים במקביל לתחילת פעילותן של תנועת הבונד הסוציאליסטית-חילונית, ההסתדרות הציונית והמזרחי, היא תנועת הציונות הדתית. בניגוד לעבר, במאה זו רוב היהודים האורתודוקסים התגוררו בערים ובעיירות הגדולות, היו בעלי השכלה כללית רחבה וקראו לא רק את העיתונים היהודיים האחרים אלא גם את העיתונות הכללית. באותה תקופה, ובניגוד ליתר הקבוצות היהודיות, לא היה לחרדים ארגון משלהם ואחת הדרכים לגיבושה של זהות חרדית כוללת הייתה באמצעות הוצאה לאור של עיתונים חרדיים. עיתונים אלה סייעו בגיבושה של זהות חרדית וכך תרמו להקמתה של אגו"י כארגון כללי-חרדי בין-לאומי. לאחר ייסודה פעלה אגו"י הן באופן עצמאי הן באמצעות סוכנים שפעלו מטעמה, להפיץ את בשורתה באמצעות הוצאה לאור של עיתונים וכתבי עת

רבים. ורשה הייתה אז העיר בעלת האוכלוסייה היהודית הגדולה ביותר באירופה ומרכז חיי הדת בפולין, לכן הייתה חשיבות מיוחדת לעיתונים החרדיים שנדפסו בה והופצו לקהילות ברחבי המדינה.

עיון באלפי הגיליונות של העיתונים החרדיים שהופיעו בוורשה בין השנים 1915–1939 יכול ללמד על מטרותיהם ועל אופיו של הקורא החרדי. דומה שהעיתונים לא נועדו לשמש רק ככלי תעמולה לאגו, אלא בעיקר לספק לקוראים מידע מקיף ומדויק בין אם היה זה ידע אקטואלי בתחומי הפוליטיקה, הכלכלה והמדיניות, או ידע כללי היסטורי, רפואי או מדעי. המדורים הקבועים בעיתוני סוף השבוע עסקו אמנם בעולמו של האדם שומר המצוות, בבחינת יסודות ההשקפה הדתית ובכל הקשור לחייו של האדם החרדי בחברה הפולנית בכלל ובקרב הציבור היהודי בפרט. מכאן עולה שהתחרות העיקרית לעיתון החרדי לא הייתה רק העיתונות היהודית הכללית, אלא גם העיתונות הפולנית. אחד הדברים הבולטים לעין הקורא המכיר את העיתונות החרדית בת זמננו, הוא התעלמותם של העיתונים החרדיים דאז ממערכות היחסים הבין-אישיים שבין רבנים, אדמו"רים ונציגי ציבור חרדיים. הקורא החרדי לא נחשף למחלוקות שפרצו לעתים קרובות בין אישים תורניים או בין קבוצות חרדיות שונות. זאת ועוד, רק לעתים נדירות הובאו בעיתון דבריהם של גדולי הרבנים, בדרך כלל לשם גיוס תרומות למטרות שונות או אזהרות מפני ביצוע חטאים ועידוד לשמירת מצוות. בניגוד לעיתונות החרדית בימינו פרסמו כל העיתונים החרדיים בוורשה באורח קבע תמונות של נשים וילדות, שהופיעו גם במודעות פרסומת.

תכני העיתון, כמו גם מדורי הפרפראות והפרסומות, משקפים את דמותו של היהודי החרדי בן העיר הגדולה. הקורא הממוצע היה גבר, "בעל בית", כלומר בעל עסק או משלח יד שממנו התפרנס בכבוד ויכול היה להרשות לעצמו לרכוש עיתון לפחות כמה פעמים בשבוע. העיתון פנה לאנשים בעלי השכלה רחבה וידע כללי מקיף לא רק ברמה המדינית, הפוליטית והכלכלית, כי אם גם במישור התרבותי והחברתי. העיתון החרדי היה רק אחד מאפיקי המידע שלהם והם השלימו את ידיעותיהם לא רק מן העיתונים וכתבי העת האחרים אלא גם מערוצי הרדיו הפולני. הקורא החרדי העירוני אמנם אהב את המדורים שעסקו בתולדות החסידות או בחייהם של גדולי ישראל, אבל אין ספק שענייני היום-יום בפוליטיקה, במדיניות החוץ ובכלכלה העסיקו אותו הרבה יותר. הקורא החרדי לא היה אדם חמור סבר; נהפוך הוא, הוא אהב לקרוא סיפורים בהמשכים שלעיתים נוסף להם גם נופך רומנטי, והמדור ההיתולי ובו בדיחות, פיליטונים וקריקטורות סרקסטיות, ליווה את העיתון שנים רבות.

אמנם רוב קוראי העיתון חיו בפולין חיים מסודרים ומבוססים, אולם עינם הייתה פקוחה לבחון את הנעשה במקומות אחרים. התעניינות זו נועדה לא רק לשם הרחבת הידע הכללי, אלא בעיקר כדי לשקול אפשרויות הגירה והתיישבות במדינות אחרות. תשומת הלב הופנתה לארץ ישראל שעמדה אז בתקופת התפתחות וצמיחה חברתית

וכלכלית חסרת תקדים והיוותה יעד אטרקטיבי למהגר החרדי. בתקופת בין המלחמות היגרו בין 300,000–400,000 נפשות, מעל עשרה אחוזים מיהודי פולין, למדינות שונות וכשליש מהם התיישב בארץ ישראל. רבים מאלפי החרדים שעלו מפולין, ובהם חסידים רבים, היו תושבי ורשה שקראו את העיתונות החרדית. רוב העולים החרדים התיישבו בערים העבריות שבהן אורח החיים הדתי היה מתון מזה שבירושלים, ולימים היו לזרם החרדי המרכזי במדינת ישראל.

הערות

- 1 על ורשה היהודית בתקופה זו ראו: אלכסנדר גוטמן, קהילת ורשה בין שתי מלחמות העולם: אוטונומיה לאומית בכבלי החוק והמציאות 1917–1939, תל אביב: המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל אביב, 1997.
- 2 על מעורבותם של רבני חסידות גור בעיתונות החרדית ראו: המודיע, 25.4.1966, עמ' 3. על עיתון הפלס ראו: מנחם קרן-קרץ, "הפלס": עיתון אורתודוקסי ומאבקו ברוחות המודרנה בראשית המאה העשרים, קשר, 54 (2020), עמ' 43–75.
- 3 הקול, 23.4.1907, עמ' 2.
- 4 שם, 25.4.1907, עמ' 4.
- 5 שם, 30.4.1907, עמ' 4.
- 6 שם, 21.4.1907, עמ' 4; שם, 2.5.1907, עמ' 4.
- 7 על התפתחותה של העיתונות החרדית ראו: יוסף פונד, מתווי דרכים: עיתונות אגודת ישראל, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2010 (להלן: פונד, מתווי דרכים). על העיתונות החרדית בפולין ראו: רות ראדא לייכטנשטיין, מנהיג בסער התקופה: פרקים בחייו של מנהיג אגודת ישראל העולמית רבי יצחק מאיר לוין, ב, ניו יורק: מוסד הר"מ לוין, תשפ"ג, עמ' 1110–1133.
- 8 על התנועה ראו: יוסף פונד, השתלבות והתבדלות: אגודת ישראל – מפלגה אורתודוקסית במדינה היהודית החילונית, ירושלים: ראובן מס, 2024.
- 9 ווארשאָווער טאָגעבלאַט, 6.11.1916, עמ' 1; שם, 17.11.1916, עמ' 5–6.
- 10 שם, 7.10.1915, עמ' 2; שם, 9.11.1915, עמ' 2; שם, 28.11.1915, עמ' 2–3; שם, 24.12.1915, עמ' 3; שם, 21.1.1916, עמ' 2; שם, 18.7.1916, עמ' 2; שם, 10.9.1916, עמ' 3.
- 11 שם, 5.10.1915, עמ' 4.
- 12 שם, 5.10.1915, עמ' 2.
- 13 שם, 21.8.1916, עמ' 3; שם, 5.11.1916, עמ' 3.
- 14 שם, 21.8.1916, עמ' 4.
- 15 שם, 10.10.1916, עמ' 3; שם, 24.10.1915, עמ' 3; שם, 9.11.1915, עמ' 3; שם, 18.11.1915, עמ' 3; שם, 28.11.1915, עמ' 3; שם, 2.12.1915, עמ' 3–4; שם, 12.12.1915, עמ' 4.
- 16 שם, 21.8.1916, עמ' 4.
- 17 שם, 8.12.1915, עמ' 1.
- 18 שם, 3.12.1915, עמ' 6; שם, 8.12.1915, עמ' 2.
- 19 שם, 27.12.1915, עמ' 3.
- 20 שם, 4.1.1916, עמ' 4.
- 21 על אגודת ישראל בפולין ראו: גרשון בקון, פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1916–1939, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2005.
- 22 ווארשאָווער טאָגעבלאַט, 17.10.1915, עמ' 3; שם, 12.11.1916, עמ' 1; שם, 16.11.1916, עמ' 3.
- 23 שם, 28.12.1916, עמ' 3.

- 24 שם, 22.11.1916, עמ' 3; שם, 3.12.1916, עמ' 3.
- 25 שם, 14.1.1916, עמ' 2; שם, 11.2.1916, עמ' 3; שם, 17.12.1916, עמ' 3; שם, 25.12.1916, עמ' 3. על לימודי חול במערכת החינוך החרדית בפולין ראו: מנחם קרן-קרץ, "חנוך לנער: היחס ללימודי חול לבנים בקרב יהודים שומרי מצוות במזרח אירופה לפני השואה", דור לדור, נח (2024) עמ' 77-106.
- 26 שם, 26.10.1915, עמ' 3; שם, 28.10.1915, עמ' 3.
- 27 שם, 16.11.1915, עמ' 2-3; שם, 19.11.1915, עמ' 2.
- 28 שם, 26.1.1916, עמ' 2.
- 29 מרדכי ברויאר, "רבנים-דוקטורים בפולין-ליטא בימי הכיבוש הגרמני (1914-1918)", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, כד-כה (תשמ"ט), עמ' 117-153.
- 30 Tobias Grill, "The Politicization of Traditional Polish Jewry: Orthodox German Rabbis and the Founding of 'Agudas Ho-Ortodoksim' and 'Dos Yidishe Vort' in Gouvernement-General Warsaw, 1916-18", *East European Jewish Affairs*, 39, 2 (2009), pp. 227-247
- 31 שמואל רוטשטיין, "העיתונות האורתודוקסית בפולין ו'דאָס יידישע טאָגבלאַט'", בתוך: יהודה גוטסוהלף (עורך), *עיתונות יהודית שהייתה*, תל אביב: האיגוד העולמי של העיתונאים היהודים, 1973, עמ' 130-148 (להלן: רוטשטיין, "העיתונות האורתודוקסית בפולין").
- 32 דאָס יידישע וואָרט, 7.3.1917, עמ' 1.
- 33 שם, 1.4.1918, עמ' 4; שם, 2.4.1918, עמ' 1; שם, 5.4.1918, עמ' 4.
- 34 שם, 4.1.1918, עמ' 6; שם, 9.1.1918, עמ' 3; שם, 27.3.1918, עמ' 7.
- 35 שם, 11.1.1918, עמ' 3.
- 36 שם, 15.1.1918, עמ' 4; שם, 16.1.1918, עמ' 3.
- 37 שם, 11.1.1918, עמ' 7; שם, 14.1.1918, עמ' 3.
- 38 שם, 14.3.1918, עמ' 3.
- 39 שם, 12.4.1918, עמ' 5; שם, 15.4.1918, עמ' 1.
- 40 שם, 13.10.1918, עמ' 4; שם, 15.10.1918, עמ' 3; שם, 16.10.1918, עמ' 4; שם, 20.10.1918, עמ' 3; שם, 21.10.1918, עמ' 3; שם, 29.10.1918, עמ' 4.
- 41 שם, 28.11.1918, עמ' 4.
- 42 דער יוד, 5.12.1918, עמ' 1-2.
- 43 שמואל רוטשטיין, "העיתונות האורתודוקסית בפולין", עמ' 137-140.
- 44 על העיתון ראו פונד, *מתווי דרכים*, עמ' 56-61. גם פונד רואה בדער יוד כעיתון האגודאי הראשון.
- 45 על עיתונים אלה ראו: חני ברקת-גלצנר, "יחסי אחים: אהבה, קנאה ויריבות המאבקים בין מערכת העיתון דער קאמפניט ומערכת העיתון דער היינט", קשר, 46 (2014), עמ' 100-106.
- 46 שם, 5.12.1918, עמ' 4-5; שם, 11.12.1918, עמ' 3; שם, 1.12.1918, עמ' 4; שם, 13.12.1918, עמ' 8; שם, 4.6.1920, עמ' 2.
- 47 שם, 3.1.1919, עמ' 9-10; שם, 13.1.1919, עמ' 3.
- 48 שם, 1.6.1919, עמ' 3; שם, 12.6.1919, עמ' 4; שם, 4.9.1919, עמ' 10-12.
- 49 שם, 16.1.1920, עמ' 1.
- 50 שם, 18.1.1920, עמ' 1; שם, 28.5.1920, עמ' 1; שם, 22.11.1920, עמ' 4; שם, 5.1.1921, עמ' 4; שם, 13.3.1921, עמ' 2; שם, 22.3.1921, עמ' 4.
- 51 שם, 19.1.1920, עמ' 2.
- 52 שם, 21.1.1920, עמ' 1; שם, 7.5.1922, עמ' 2, 4.
- 53 שם, 6.2.1920, עמ' 2.
- 54 שם, 2.4.1920, עמ' 1.
- 55 שם, 16.11.1920, עמ' 4; שם, 19.10.1920, עמ' 4.
- 56 שם, 19.10.1920, עמ' 2.

- שם, 28.7.1920, עמ' 4; שם, 21.3.1921, עמ' 4; שם, 10.6.1921, עמ' 4; שם, 3.8.1921, עמ' 3. 57
- שם, 18.1.1921, עמ' 2; שם, 9.3.1921, עמ' 4; שם, 13.3.1921, עמ' 4; שם, 14.3.1921, עמ' 3; שם, 20.3.1921, עמ' 2; שם, 30.3.1921, עמ' 2. על פרשה זו ראו: Gershon C. Bacon, "The Poznański Affair of 1921: Kehillah Politics and the Internal Political Realignment of Polish Jewry", *Studies in Contemporary Jewry*, 4 (1988), pp. 135-143. 58
- שם, 6.1.1922, עמ' 3; שם, 13.1.1922, עמ' 3; שם, 20.1.1922, עמ' 3-4; שם, 27.1.1922, עמ' 4; שם, 3.3.1922, עמ' 6. על רשת 'בית יעקב' והמייסדת חנה שניידר ראו: Naomi Seidman, *Sarah, Schenirer and the Bais Yaakov Movement: A Revolution in the Name of Tradition*, New York: Littman Library, 2019. 59
- שם, 24.1.1922, עמ' 4; שם, 26.1.1922, עמ' 2; שם, 29.1.1922, עמ' 2; שם, 14.2.1922, עמ' 3-2; שם, 15.2.1922, עמ' 3-2; שם, 16.2.1922, עמ' 2; שם, 17.2.1922, עמ' 2-4. 60
- שם, 20.2.1922, עמ' 2-3; שם, 21.2.1922, עמ' 2; שם, 24.2.1922, עמ' 2; שם, 27.2.1922, עמ' 3. 61
- שם, 24.2.1922, עמ' 5. 62
- שם, 7.3.1922, עמ' 1. 63
- שם, 12.3.1922, עמ' 2. 64
- שם, 8.6.1922, עמ' 2; שם, 9.6.1922, עמ' 4-5. 65
- שם, 17.12.1922, עמ' 3. 66
- שם, 27.10.1922, עמ' 1; שם, 30.10.1922, עמ' 3; שם, 31.10.1922, עמ' 2. לשאלת הצבעת נשים חרדיות בבחירות ראו: מנחם קרן-קרץ, "אצבע קטנה של אישה: נשים חרדיות בבחירות", סגולה, 130 (2021), עמ' 49-55. 67
- למשל: שם, 5.1.1923, עמ' 1; שם, 7.3.1923, עמ' 1; שם, 4.5.1923, עמ' 6; שם, 8.6.1923, עמ' 1, 3-4; שם, 12.7.1923, עמ' 3. 68
- שם, 30.5.1923, עמ' 1. 69
- שם, 16.8.1923, עמ' 1 (ובגיליונות הבאים). 70
- שם, 26.8.1923, עמ' 2. 71
- שם, 29.8.1923, עמ' 2. 72
- שם, 6.9.1923, עמ' 2. 73
- שם, 7.9.1923, עמ' 3; שם, 10.9.1923, עמ' 3; שם, 19.9.1923, עמ' 4. 74
- שם, 25.5.1923, עמ' 1. 75
- שם, 25.3.1924, עמ' 2, 4; שם, 27.3.1924, עמ' 3; שם, 30.3.1924, עמ' 2; שם, 8.4.1924, עמ' 5; שם, 15.4.1924, עמ' 3; שם, 26.4.1924, ע' 1; שם, 4.5.1924, עמ' 1; שם, 16.5.1924, עמ' 6; שם, 20.5.1924, עמ' 4; שם, 30.5.1924, עמ' 5. 76
- שם, 15.6.1924, עמ' 1; שם, 16.6.1924, עמ' 1; שם, 17.6.1924, עמ' 1. 77
- שם, 1.6.1924, עמ' 2; שם, 3.6.1924, עמ' 1; שם, 4.6.1924, עמ' 1; שם, 6.6.1924, עמ' 2; שם, 12.6.1924, עמ' 2. 78
- שם, 24.11.1924, עמ' 4; שם, 25.11.1924, עמ' 2; שם, 10.12.1924, עמ' 1. 79
- שם, 8.4.1924, עמ' 2; שם, 29.4.1924, עמ' 2; שם, 11.6.1924, עמ' 1; שם, 19.12.1924, עמ' 2; שם, 22.12.1924, עמ' 2. 80
- שם, 22.5.1924, עמ' 1-2; שם, 23.5.1924, עמ' 2; שם, 25.5.1924, עמ' 2. 81
- שם, 20.3.1924, עמ' 3. 82
- שם, 31.10.1928, עמ' 2. 83
- שם, 15.11.1927, עמ' 3; שם, 25.11.1927, עמ' 3. 84
- שם, 19.9.1927, עמ' 3. 85
- שם, 7.12.1927, עמ' 2. 86

- 87 שם, 23.12.1927, עמ' 8; שם, 26.12.1927, עמ' 6; שם, 27.12.1927, עמ' 3; שם, 29.12.1927, עמ' 3.
- 88 שם, 24.10.1928, עמ' 2; שם, 25.10.1928, עמ' 2; שם, 26.10.1928, עמ' 3, 8; שם, 28.10.1928, עמ' 3-2; שם, 30.10.1928, עמ' 1, 3.
- 89 שם, 31.10.1928, עמ' 3-2; שם, 1.11.1928, עמ' 3-2; שם, 2.11.1928, עמ' 3; שם, 4.11.1928, עמ' 3; שם, 5.11.1928, עמ' 5; שם, 7.11.1928, עמ' 2.
- 90 שם, 19.10.1928, עמ' 3; שם, 4.11.1928, עמ' 2; שם, 21.11.1928, עמ' 2; שם, 7.12.1928, עמ' 2; שם, 9.12.1928, עמ' 5.
- 91 שם, 11.11.1928, עמ' 1; שם, 12.11.1928, עמ' 1.
- 92 שם, 26.10.1928, עמ' 10.
- 93 דאָס ייִדישע טאַגבלאַט, 20.9.1929, עמ' 4-5; שם, 22.9.1929, עמ' 4; שם, 23.9.1929, עמ' 6; שם, 27.9.1929, עמ' 7; שם, 29.9.1929, עמ' 3-2.
- 94 בהתחשב בכך שכל אחד מן העיתונים הכלליים הגדולים, היינט ודער מאַמענט, הופצו בדרך כלל ביותר מ־100,000 עותקים, אפשר לשער כי הייִדישע טאַגבלאַט, שהיה העיתון החרדי היחיד שהופץ לכל חלקי המדינה, נדפס ב־10,000-20,000 עותקים. על העיתון ראו גם רוטשטיין, "העיתונות האורטודוקסית בפולין".
- 95 בירנבוים החל את חייו כיהודי חילוני־ציוני. אחרי מלחמת העולם הראשונה הוא חזר בתשובה והיה חרדי. ראו: מרדכי סליפוי, העולה הגדול: ד"ר נתן בירנבוים – חייו ופעליו, ירושלים: פנינים, תשכ"ו.
- 96 רוטשטיין, "העיתונות האורטודוקסית בפולין", עמ' 141-148.
- 97 על מאורעות תרפ"ט ראו: הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי־ערבי, תל אביב: כתר, 2013.
- 98 דאָס ייִדישע טאַגבלאַט, 25.9.1929, עמ' 4; שם, 30.9.1929, עמ' 2; שם, 6.12.1929, עמ' 4; שם, 18.12.1929, עמ' 6; שם, 19.12.1929, עמ' 5.
- 99 שם, 27.12.1929, עמ' 6.
- 100 שם, 2.1.1930, עמ' 4; שם, 17.1.1930, עמ' 1.
- 101 שם, 12.1.1930, עמ' 3; שם, 13.1.1930, עמ' 5; שם, 17.1.1930, עמ' 2; שם, 10.6.1930, עמ' 1; שם, 16.6.1930, עמ' 8; שם, 17.6.1930, עמ' 6.
- 102 שם, 20.1.1930, עמ' 3; שם, 26.1.1930, עמ' 12; שם, 20.6.1930, עמ' 1, 4-5; שם, 22.6.1930, עמ' 1; שם, 23.6.1930, עמ' 1; שם, 24.6.1930, עמ' 1; שם, 26.6.1930, עמ' 1; שם, 27.6.1930, עמ' 6; שם, 29.6.1930, עמ' 5.
- 103 שם, 1.9.1930, עמ' 1; שם, 4.9.1930, עמ' 1; שם, 5.9.1930, עמ' 2; שם, 8.9.1930, עמ' 3; שם, 11.9.1930, עמ' 2; שם, 16.9.1930, עמ' 4.
- 104 שם, 2.2.1931, עמ' 7; שם, 8.2.1931, עמ' 4; שם, 9.2.1931, עמ' 4; שם, 10.2.1931, עמ' 5; שם, 11.2.1931, עמ' 6; שם, 12.2.1931, עמ' 6.
- 105 שם, 22.2.1931, עמ' 1; שם, 24.2.1931, עמ' 1; שם, 25.2.1931, עמ' 5; שם, 26.2.1931, עמ' 5-6; שם, 27.2.1931, עמ' 3-4.
- 106 שם, 13.5.1931, עמ' 4; שם, 14.5.1931, עמ' 4; שם, 15.5.1931, עמ' 4; שם, 18.5.1931, עמ' 5; שם, 21.5.1931, עמ' 2; שם, 25.5.1931, עמ' 8; שם, 26.5.1931, עמ' 6; שם, 27.5.1931, עמ' 1; שם, 28.5.1931, עמ' 1; שם, 29.5.1931, עמ' 6; שם, 31.5.1931, עמ' 12.
- 107 שם, 3.1.1932, עמ' 3; שם, 5.1.1932, עמ' 2; שם, 7.1.1932, עמ' 1-2, 4; שם, 8.1.1932, עמ' 1, 4; שם, 10.1.1932, עמ' 3, 12; שם, 15.1.1932, עמ' 4; שם, 17.1.1932, עמ' 6; שם, 19.1.1932, עמ' 4.

- 108 שם, 4.11.1932, עמ' 5; שם, 10.11.1932, עמ' 4; שם, 11.11.1932, עמ' 11; שם, 14.11.1932, עמ' 2; שם, 16.11.1932, עמ' 5; שם, 18.11.1932, עמ' 13; שם, 28.11.1932, עמ' 8; שם, 29.11.1932, עמ' 1; שם, 30.11.1932, עמ' 1.
- 109 שם, 7.12.1932, עמ' 1; שם, 8.12.1932, עמ' 1.
- 110 שם, 2.2.1932, עמ' 2; שם, 4.2.1932, עמ' 1; שם, 7.2.1932, עמ' 1; שם, 8.2.1932, עמ' 3; שם, 9.2.1932, עמ' 4.
- 111 שם, 5.1.1933, עמ' 5-4; שם, 6.1.1933, עמ' 3; שם, 13.1.1933, עמ' 4; שם, 20.1.1933, עמ' 10.
- 112 שם, 17.9.1933, עמ' 2-1; שם, 18.9.1933, עמ' 1.
- 113 שם, 29.10.1933, עמ' 1; שם, 30.10.1933, עמ' 2-1.
- 114 שם, 3.12.1933, עמ' 2-1; שם, 4.12.1933, עמ' 1, 3.
- 115 שם, 21.12.1933, עמ' 3, 5; שם, 22.12.1933, עמ' 3; שם, 24.12.1933, עמ' 3-1; שם, 25.12.1933, עמ' 3; שם, 26.12.1933, עמ' 2, 5; שם, 27.12.1933, עמ' 3, 5; שם, 29.12.1933, עמ' 2, 6; שם, 31.12.1933, עמ' 1, 12; שם, 1.1.1934, עמ' 3; שם, 5.1.1934, עמ' 3, 5-6; שם, 7.1.1934, עמ' 1; שם, 8.1.1934, עמ' 3.
- 116 שם, 2.1.1935, עמ' 1; שם, 13.3.1935, עמ' 2.
- 117 שם, 7.10.1934, עמ' 5, 12.
- 118 שם, 2.2.1934, עמ' 7; שם, 5.2.1934, עמ' 1; שם, 8.2.1934, עמ' 3; שם, 11.2.1934, עמ' 4; שם, 16.2.1934, עמ' 11; שם, 18.2.1934, עמ' 4; שם, 19.2.1934, עמ' 1.
- 119 שם, 27.9.1934, עמ' 4; שם, 23.10.1934, עמ' 4; שם, 9.11.1934, עמ' 2; שם, 7.12.1934, עמ' 10; שם, 14.12.1934, עמ' 8.
- 120 שם, 12.3.1935, עמ' 1, 6; שם, 26.3.1935, עמ' 3; שם, 27.3.1935, עמ' 6; שם, 9.4.1935, עמ' 5; שם, 10.4.1935, עמ' 3, 5.
- 121 שם, 24.5.1935, עמ' 6; שם, 27.5.1935, עמ' 1; שם, 31.5.1935, עמ' 4, 12; שם, 3.6.1935, עמ' 3; שם, 4.6.1935, עמ' 6.
- 122 שם, 5.7.1935, עמ' 6; שם, 7.1935, עמ' 3-4; שם, 8.7.1935, עמ' 2-1; שם, 9.7.1935, עמ' 6; שם, 10.7.1935, עמ' 1; שם, 11.7.1935, עמ' 6; שם, 14.7.1935, עמ' 12; שם, 15.7.1935, עמ' 6; שם, 21.7.1935, עמ' 3.
- 123 שם, 9.7.1935, עמ' 3; שם, 17.7.1935, עמ' 5; שם, 18.7.1935, עמ' 5; שם, 1.8.1935, עמ' 2; שם, 5.8.1935, עמ' 1, 5.
- 124 שם, 26.4.1935, עמ' 1.
- 125 שם, 13.5.1935, עמ' 1; שם, 14.5.1935, עמ' 2-1; שם, 14.5.1935, עמ' 2-1; שם, 15.5.1935, עמ' 1; שם, 16.5.1935, עמ' 2, 6; שם, 17.5.1935, עמ' 1, 5-6; שם, 19.5.1935, עמ' 2-1; שם, 3.6.1935, עמ' 2.
- 126 שם, 15.11.1935, עמ' 11; שם, 18.12.1935, עמ' 5; שם, 27.12.1935, עמ' 2. על תקופה זו ראו: עמנואל מלצר, מאבק מדיני במלכודת יהודי פולין 1935-1939, תל אביב: המכון לחקר התפוצות, 1982.
- 127 שם, 20.12.1936, עמ' 1.
- 128 על הפוגרום ראו: Joshua Rothenberg, "The Przytyk Pogrom (9 March 1936)", *Soviet Jewish Affairs*, 16, 2 (1986), pp. 29-46.
- 129 שם, 19.5.1936, עמ' 1; שם, 18.6.1936, עמ' 8; שם, 20.8.1936, עמ' 5; שם, 27.8.1936, עמ' 5; שם, 30.8.1936, עמ' 1, 7; שם, 31.8.1936, עמ' 1; שם, 3.9.1936, עמ' 6; שם, 4.9.1936, עמ' 1; שם, 6.9.1936, עמ' 2-1, 7; שם, 8.9.1936, עמ' 3; שם, 9.9.1936, עמ' 1; שם, 28.9.1936, עמ' 1; שם, 4.10.1936, עמ' 3.
- 130 שם, 22.12.1936, עמ' 5.

- 131 שם, 1.1.1937, עמ' 10-11; שם, 3.1.1937, עמ' 7; שם, 4.1.1937, עמ' 6; שם, 5.1.1937, עמ' 5; שם, 6.1.1937, עמ' 6; שם, 8.1.1937, עמ' 3 ובהמשך בגיליונות הבאים.
- 132 שם, 21.4.1937, עמ' 5; שם, 27.4.1937, עמ' 4; שם, 23.10.1937, עמ' 1.
- 133 שם, 16.11.1937, עמ' 3. על השפעת הגזרה ראו: אסף קניאל, "בין חילונים, מסורתיים ואורתודוקסים: שמירת מצוות בראי ההתמודדות עם 'גזרת הכשרות', 1937-1939", *גלעד*, כב (2010), עמ' 75-106.
- 134 שם, 19.2.1937, עמ' 11; שם, 7.3.1937, עמ' 7; שם, 8.3.1937, עמ' 6; שם, 11.3.1937, עמ' 3; שם, 25.3.1937, עמ' 6; שם, 19.4.1937, עמ' 5-6; שם, 26.4.1937, עמ' 1; שם, 20.7.1937, עמ' 1; שם, 13.9.1937, עמ' 1; שם, 23.9.1937, עמ' 5; שם, 10.10.1937, עמ' 5; שם, 27.10.1937, עמ' 5; שם, 30.11.1937, עמ' 5.
- 135 שם, 16.3.1937, עמ' 3; שם, 21.6.1937, עמ' 3; שם, 27.6.1937, עמ' 4; שם, 28.6.1937, עמ' 2, 4; שם, 2.7.1937, עמ' 3; שם, 4.7.1937, עמ' 5, 7; שם, 23.7.1937, עמ' 11-12; שם, 25.7.1937, עמ' 3; שם, 1.8.1937, עמ' 6; שם, 2.8.1937, עמ' 5; שם, 6.8.1937, עמ' 4; שם, 10.8.1937, עמ' 1, 4.
- 136 שם, 13.8.1937, עמ' 4-1; שם, 15.8.1937, עמ' 2-1, 5; שם, 16.8.1937, עמ' 1.
- 137 שם, 16.8.1937, עמ' 3; שם, 17.8.1937, עמ' 1, 3; שם, 19.8.1937, עמ' 3-1; שם, 21.8.1937, עמ' 1-6; שם, 22.8.1937, עמ' 5-1; שם, 23.8.1937, עמ' 5-1; שם, 24.8.1937, עמ' 5-1; שם, 25.8.1937, עמ' 4-1; שם, 26.8.1937, עמ' 3-5; שם, 27.8.1937, עמ' 4-3.
- 138 שם, 9.9.1937, עמ' 6; שם, 12.9.1937, עמ' 4; שם, 14.9.1937, עמ' 4; שם, 16.9.1937, עמ' 4; שם, 22.9.1937, עמ' 6; שם, 15.10.1937, עמ' 4.
- 139 שם, 28.5.1937, עמ' 5; שם, 8.7.1937, עמ' 1; שם, 9.7.1937, עמ' 2; שם, 11.7.1937, עמ' 1-3; שם, 13.7.1937, עמ' 4; שם, 14.7.1937, עמ' 2-1; שם, 15.7.1937, עמ' 2-3; שם, 18.7.1937, עמ' 4; שם, 27.7.1937, עמ' 1. בעקבות המרד הערבי שפרץ בשנת 1936, הקימה בריטניה ועדת חקירה מלכותית. זו פרסמה את מסקנותיה בחודש יולי 1937 והמליצה על חלוקת הארץ לשתי מדינות: יהודית וערבית. היות שלאשונה בהיסטוריה המודרנית הייתה הסכמה בין-לאומית להקמת מדינה יהודית, נאלצו מנהיגי אגו"י להכריע בשלוש סוגיות עקרוניות: האם מותר להקים מדינה יהודית טרם ביאת המשיח, האם להסכים למדינה שתוקם רק על חלק קטן של הארץ המובטחת, והאם להתנות את התמיכה בהקמת המדינה בכך שהיא תנוהל לפי ההלכה.
- 140 שם, 25.1.1937, עמ' 4; שם, 2.2.1937, עמ' 2; שם, 9.2.1937, עמ' 2; שם, 18.2.1937, עמ' 6; שם, 24.2.1937, עמ' 2; שם, 16.3.1937, עמ' 6; שם, 17.3.1937, עמ' 6; שם, 18.3.1937, עמ' 3; שם, 18.9.1937, עמ' 6, 3; שם, 19.9.1937, עמ' 1; שם, 15.10.1937, עמ' 2; שם, 17.10.1937, עמ' 7; שם, 18.10.1937, עמ' 3; שם, 24.10.1937, עמ' 4; שם, 5.11.1937, עמ' 1; שם, 7.11.1937, עמ' 1; שם, 21.11.1937, עמ' 5, 7; שם, 23.11.1937, עמ' 4; שם, 28.11.1937, עמ' 7; שם, 5.12.1937, עמ' 7; שם, 9.12.1937, עמ' 1; שם, 12.12.1937, עמ' 4. על כך ראו למשל: Paweł Skorut, "Antisemitism at the Jagiellonian University in the Second Half of the 1930s", in: Wiesław Kozub-Ciembroniewicz (ed.), *Academics of Jewish Heritage in the Modern History of the Jagiellonian University*, Kraków: Jagiellonian University Press, 2014, pp. 41-48.
- 141 שם, 7.1.1937, עמ' 2.
- 142 שם, 8.1.1937, עמ' 5; שם, 11.1.1937, עמ' 2; שם, 13.1.1937, עמ' 3; שם, 15.1.1937, עמ' 5; שם, 18.1.1937, עמ' 2; שם, 20.1.1937, עמ' 1.
- 143 שם, 21.1.1937, עמ' 5; שם, 3.2.1937, עמ' 5; שם, 7.2.1937, עמ' 6.
- 144 שם, 30.4.1937, עמ' 11; שם, 13.5.1937, עמ' 5; שם, 18.6.1937, עמ' 11; שם, 2.7.1937, עמ' 5.
- 145 שם, 18.6.1937, עמ' 5.
- 146 שם, 30.5.1937, עמ' 6; שם, 31.5.1937, עמ' 4; שם, 1.6.1937, עמ' 3-4; שם, 2.6.1937, עמ' 5-6; שם, 3.6.1937, עמ' 5-6; שם, 4.6.1937, עמ' 8; שם, 6.6.1937, עמ' 5; שם, 7.6.1937, עמ' 5-4; שם, 10.6.1937, עמ' 4; שם, 11.6.1937, עמ' 4.

- 147 שם, 3.8.1937 עמ' 4.
- 148 שם, 10.12.1937 עמ' 1; שם, 17.12.1937 עמ' 10.
- 149 שם, 7.1.1938 עמ' 4; שם, 1.2.1938 עמ' 6.
- 150 שם, 21.3.1938 עמ' 5; שם, 22.3.1938 עמ' 5.
- 151 שם, 7.3.1938 עמ' 6; שם, 15.3.1938 עמ' 1; שם, 4.4.1938 עמ' 5; שם, 21.4.1938 עמ' 11. על האנטישמיות הכלכלית בפולין ראו: ישעיהו טרונק, "דער עקאָנאָמישער אַנטיסעמיטיזם אין פּוילן צווישן די צווי וועלט־מלחמות", בתוך: שיקל פישמן (עורך), שטודיעס וועגן יידן אין פּוילן, 1919-1939, ניו יורק: ייווא, 1974, עמ' 3-98.
- 152 שם, 6.1.1938 עמ' 2; שם, 14.1.1938 עמ' 11; שם, 19.1.1938 עמ' 5; שם, 26.1.1938 עמ' 5; שם, 7.2.1938 עמ' 5; שם, 15.2.1938 עמ' 5; שם, 27.2.1938 עמ' 8.
- 153 שם, 2.2.1938 עמ' 1; שם, 18.2.1938 עמ' 2; שם, 20.2.1938 עמ' 1; שם, 18.3.1938 עמ' 1; שם, 19.3.1938 עמ' 7; שם, 23.3.1938 עמ' 1; שם, 24.3.1938 עמ' 1; שם, 25.3.1938 עמ' 1; שם, 28.3.1938 עמ' 1; שם, 30.3.1938 עמ' 1; שם, 31.3.1938 עמ' 1; שם, 1.4.1938 עמ' 7; שם, 5.4.1938 עמ' 6.
- 154 שם, 1.6.1938 עמ' 4; שם, 7.6.1938 עמ' 3.
- 155 שם, 15.6.1938 עמ' 2; שם, 19.6.1938 עמ' 4; שם, 20.6.1938 עמ' 2; שם, 21.6.1938 עמ' 3; שם, 28.6.1938 עמ' 1, 3; שם, 30.6.1938 עמ' 2, 4.
- 156 שם, 2.1.1938 עמ' 7; שם, 9.1.1938 עמ' 1; שם, 17.2.1938 עמ' 5; שם, 3.3.1938 עמ' 5; שם, 5.4.1938 עמ' 5; שם, 12.6.1938 עמ' 7.
- 157 שם, 25.1.1938 עמ' 1; שם, 28.1.1938 עמ' 2; שם, 13.2.1938 עמ' 2; שם, 22.1.1939 עמ' 1; שם, 24.1.1939 עמ' 1; שם, 29.1.1939 עמ' 1-2.
- 158 שם, 1.2.1938 עמ' 1.
- 159 שם, 26.1.1939 עמ' 6.
- 160 שם, 1.3.1939 עמ' 2-1; שם, 2.3.1939 עמ' 3; שם, 5.3.1939 עמ' 2-1; שם, 7.3.1939 עמ' 1; שם, 8.3.1939 עמ' 1; שם, 10.3.1939 עמ' 3; שם, 21.3.1939 עמ' 1; שם, 22.3.1939 עמ' 6; שם, 23.3.1939 עמ' 1, 3, 5; שם, 6.4.1939 עמ' 7.
- 161 שם, 28.3.1939 עמ' 5; שם, 29.3.1939 עמ' 5; שם, 31.3.1939 עמ' 10; שם, 5.6.1939 עמ' 5; שם, 18.6.1939 עמ' 2.
- 162 שם, 4.5.1939 עמ' 5; שם, 8.5.1939 עמ' 5; שם, 10.5.1939 עמ' 5; שם, 19.5.1939 עמ' 11.
- 163 שם, 14.5.1939 עמ' 3.
- 164 שם, 9.2.1939 עמ' 1; שם, 10.2.1939 עמ' 1; שם, 12.2.1939 עמ' 3; שם, 13.2.1939 עמ' 1-3.
- 165 שם, 13.3.1939 עמ' 1.
- 166 שם, 24.2.1939 עמ' 10; שם, 26.2.1939 עמ' 5; שם, 3.3.1939 עמ' 5; שם, 24.3.1939 עמ' 7.
- 167 שם, 20.3.1939 עמ' 4.
- 168 שם, 29.3.1939 עמ' 4.
- 169 שם, 1.2.1939 עמ' 1; שם, 2.2.1939 עמ' 2-1; שם, 5.2.1939 עמ' 1, 3; שם, 6.2.1939 עמ' 2; שם, 7.2.1939 עמ' 1, 6; שם, 8.2.1939 עמ' 2-1; שם, 9.2.1939 עמ' 1, 6; שם, 12.2.1939 עמ' 2; שם, 14.2.1939 עמ' 2; שם, 15.2.1939 עמ' 1; שם, 19.2.1939 עמ' 1; שם, 20.2.1939 עמ' 2; שם, 22.2.1939 עמ' 1; שם, 23.2.1939 עמ' 1.
- 170 שם, 7.4.1939 עמ' 10.
- 171 שם, 5.2.1939 עמ' 4-5; שם, 14.2.1939 עמ' 6.
- 172 שם, 20.6.1939 עמ' 2; שם, 21.6.1939 עמ' 4; שם, 22.6.1939 עמ' 1, 6; שם, 23.6.1939 עמ' 3-4; שם, 26.6.1939 עמ' 4; שם, 2.7.1939 עמ' 6.
- 173 שם, 12.6.1939 עמ' 5; שם, 13.6.1939 עמ' 2; שם, 20.6.1939 עמ' 4.

- 174 שם, 13.4.1939, עמ' 5; שם, 14.4.1939, עמ' 11; שם, 18.4.1939, עמ' 5; שם, 19.4.1939, עמ' 5;
 שם, 20.4.1939, עמ' 6; שם, 29.4.1939, עמ' 1; שם, 3.5.1939, עמ' 5; שם, 5.5.1939, עמ' 1.
 175 שם, 25.4.1939, עמ' 1; שם, 29.4.1939, עמ' 11; שם, 30.4.1939, עמ' 6; שם, 2.5.1939, עמ' 5; שם,
 5.5.1939, עמ' 2, 11; שם, 8.5.1939, עמ' 5.
 176 שם, 8.5.1939, עמ' 5; שם, 9.5.1939, עמ' 1; שם, 30.6.1939, עמ' 2.
 177 שם, 13.7.1939, עמ' 1; שם, 31.7.1939, עמ' 4.
 178 שם, 1.9.1939, עמ' 10-1; שם, 3.9.1939, עמ' 3-1; שם, 4.9.1939, עמ' 4-1.

"היחידים בליטא הבאים לעורר את ההמונים ליהדות" – העיתונות של תנועות השיבה למסורת בליטא בין שתי מלחמות העולם

בן-ציון קליבנסקי

תקציר

עם הקמתה של מדינת ליטא בין שתי מלחמות העולם, גבר תהליך החילון בקרב יהודיה. באווירה זו יזמו אישים אורתודוקסיים ייסוד חברות לימוד בשם "תפארת-בחורים" לצעירים עמלים בעיירות, במטרה לקרבם אל המסורת. ב-1927 הוקם מרכז לאיגוד החברות לתנועה, ובתוך שנים אחדות היא מנתה יותר ממאה חברות.

ההצלחה של תפארת-בחורים הגברית דרבנה נשים אורתודוקסיות להקים משנת 1931 חברות לימוד בשם "בית-יעקב", במגמה לקרב לדת נשים בנות מעמד הפועלים שהתרחקו מהמסורת. אף הן הקימו מרכז במטרה להרחיב את החברות החדשות לתנועה. בחלוף הזמן שאפה התנועה לאגד בתוכה גם נשים אורתודוקסיות, כדי להעניק להן כלים להתמודדות עם הרוחות החדשות שהביאו ילדיהן מן החוץ.

אחד האמצעים העיקריים לאיגוד חברי כל אחת מהתנועות ולהרחבת שורותיהן היה פרסום ביטאון תנועתי: **צום יוגנט** (אל הנוער) לגברים ו**בית יעקב** לנשים. הביטאונים שימשו כלי ביטוי לחברי התנועות, ובתוכם העשירי ובתדירות הופעתם שיקפו את ההתרחשויות בתנועות ואת הישגיהן, לצד הקשיים המורכבים שבהם נתקלו.

מילות מפתח: יהדות ליטא, שיבה למסורת, חברות לימוד, תנועת תפארת-בחורים, תנועת בית-יעקב

הקדמה

היהודים שהתגוררו בחבלי דוכסות ליטא שבאיחוד הפולני-ליטאי במאות השש-עשרה עד השמונה-עשרה התגבשו בהדרגה לקהילה בעלת מאפיינים ייחודיים, שאחד הבולטים שבהם היה הלמדנות. מאפיין זה התפתח הודות ללימוד התורה, שהיה יסוד תרבות מובנה בהווייתם של היהדות הליטאית ועליו התחנכו הן בני העילית הלמדנית שפרסמו את שמה של הקהילה בעולם היהודי והן בני ההמון הפשוט שהיו רוב מניינה ובניינה.¹

* הציטוט בכתורת תורגם מתוך: עלא שמואלוביץ, 5 יאָר "בית-יעקב" אין ליטע, קידן, סיוון תרצ"ז, עמ' 13 (להלן: שמואלוביץ, 5 יאָר). כל התרגומים מידיש במאמר הם שלי (בצ"ק).

היהודים השתייכו לחברות לימוד על פי כישוריהם. בשעות הבוקר לפני תפילת שחרית ובשעות הערב בין תפילת מנחה לתפילת ערבית הם נהגו לחבור לחברות הלימוד שלהם וללמוד תלמוד, משנה, הלכה או חומש או למצער לומר תהילים יחד.²

בשלהי המאה השמונה-עשרה עברה היהדות הליטאית לחסותה של האימפריה הרוסית ואזור מגוריה הוגבל לתחום המושב. השלטונות החדשים ניסו להשפיע על מאפייניה במראה החיצוני ובחינוך הילדים. למאמצי השפעה אלה חברו ההשכלה שהתפשטה למן ראשית המאה התשע-עשרה והמודרנה שחלחלה עקב רפורמות שלטוניות שהונהגו החל באמצע המאה.³ הביטוי הראשון להשפעות אלה ניכר תחילה בצעירים למדנים מוכשרים. ברבות השנים התרחבו ההשפעות האלה לשכבות העממיות ואף למשפחות תורניות מובהקות שילדיהן הצטרפו למערכות חינוך מודרניות, ממשלתיות או יהודיות, שפעלו לצד ה"חדר" והישיבה המסורתיים.⁴

שינויים אלה חלחלו והטביעו את רושםם בחברה היהודית הליטאית שבתחום המושב, אך לא ערערו את המרקם התרבותי-חברתי הבעל-ביתי הישן בעיירות הליטאיות, שנשען על חברות הלימוד המסורתיות המקומיות. ממרקם זה נעדרו שתי קבוצות: צעירים עמלים ונשים.

צעירים עמלים עובדי כפיים וסוחרים זעירים קנו את חינוכם הראשוני ב"חדר" או בתלמוד תורה הקהילתי, ובבגרותם שכחוהו עקב נסיבות חיים ועבודתם. רובם באו מהשכבות הנמוכות של החברה היהודית, ומקומם הרוחני החברתי היה בשולי הדת, בגבול הדק שבין המסורת לחילון. בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה החלו אנשי מעשה להקים חברות לימוד ייחודיות, תפארת-בחורים, שבהן למדו פעמים אחדות בשבוע ספרי יסוד תורניים, פרשת השבוע עם פירוש רש"י, הלכה בסיסית, פרקי נביא ואגדות מהתלמוד והיסטוריה יהודית. חברות לימוד אלה פעלו בעיירות יהודיות ליטאיות רבות לצד החברות המסורתיות.⁵

הנשים היו עסוקות בעבודות הבית ובגידול הילדים ולכאורה היה זה אך טבעי שמקומן לא יכירן בספסלי הלימוד. אך היו הורים שראו חשיבות בהקניית ידיעות מסורתיות בסיסיות לבנותיהם אם בלימוד ביתי ואם בהצטרפות ל"חדרי" בנים או בלימוד ב"חדרים" שנועדו לבנות ובעלי יכולת כלכלית שלחו את בנותיהם לגימנסיות יהודיות פרטיות לבנות.⁶ אולם דומה שבנות לומדות היו מיעוט בקרב הנשים שגדלו ונישאו ולא היה עוד סיפק בידן להתכנס בחברות לימוד כדוגמת הגברים.

בעקבות מלחמת העולם הראשונה חלו שינויים מפליגים במרקם החברתי-תרבותי של היהדות הליטאית. בראשיתה של המלחמה האשימו השלטונות הצבאיים הרוסים את היהודים בשיתוף פעולה עם הגרמנים, האשמות שהביאו עד מהרה לגירוש יהודים מבתיהם.⁷ למגורשים הצטרפו נמלטים, אם מחשש מהצבא הגרמני שפרץ את החזית והתקדם מזרחה ואם מאימת פרעות הצבא הרוסי הנסוג. המוני הגולים והנמלטים השתקעו בדרום-מזרח תחום המושב וכשהתאפשר הם אף נדרו לרוסיה הפנימית, לערים שהאווירה

בהן הייתה שונה מהאווירה המסורתית בעיירות הליטאיות.⁸ במאבק על קיומם החומרי התפשרו רבים על קיום מצוות שעד אז הקפידו בהן בגלל הכרה דתית או כמצוות אנשים מלומדה, וויתרו על מנהגי מסורת מושרשים.⁹ גם לא היה סיפק בידיהם להתעניין כראוי באופי בתי הספר לפליטים שאליהם שלחו את ילדיהם. די היה להם בעובדה שהלימודים היו בבית ספר יהודי. רבים מבני הנוער לא זכו לחינוך מסורתי בבית הספר ואף לא בבתייהם, שהאווירה בהם התרחקה בהדרגה ממסורת וממנהג.¹⁰

אותן חמש עד שבע שנות גלות פיתחו בקרב היהודים הליטאים וילדיהם תפיסות עולם רחוקות מן התפיסות המסורתיות שעליהן היו משפחותיהם אמונות בטרם המלחמה. כאשר בתום הגלות הארוכה שבו רבים מהם למחוזות מגוריהם הישנים ומצאו בהם שלטון חדש של מדינות דמוקרטיות – ליטא ופולין – שקמו על חורבות צפון-מערב האימפריה הרוסית, הם השתלבו בהן אך באורח חיהם חל שינוי ניכר והם אימצו אווירה חופשית ממצוות.¹¹

התפתחויות גיאומדיניות כתוצאה מהתמשכות הקרבות לאחר מלחמת העולם הראשונה גרמו בראשית שנות העשרים קרע עמוק בין המדינות החדשות ליטא ופולין. סיפוחה בכוח של עיר הבירה הליטאית וילנה לפולין הניע את ליטא להפסיק את קשריה עם מדינה זו.¹² היהדות הליטאית נחלקה, אפוא, והיהודים שישבו בליטא העצמאית נותקו כמעט לגמרי מאחיהם שנותרו בצפון חבל הספר (הקָרְסִי) הפולני, אשר כונה בפי היהודים "ליטא הפולנית".¹³ למעבר מליטא העצמאית לליטא הפולנית נדרשה ביורוקרטיה מכבידה, וזו מנעה כמעט לחלוטין ביקורים הדדיים בין יהודים.¹⁴ בניגוד ליהודי חבל הספר של ליטא הפולנית, שהיו מרוחקים ממרכזי הפעילות בפולין, עמדו היהודים בליטא העצמאית במוקד העשייה במדינה. שנות העצמאות הראשונות של ליטא היו גם תקופת הזוהר של יהודיה, שבהיותם שותפים פעילים בהקמתה בייחוד בתחום הדיפלומטי, דרשו מהליטאים וקיבלו מעמד שלא היה ליהודים בשום מדינה אחרת: אוטונומיה לאומית.¹⁵ שלטונם העצמי הושתת על מוסדות יהודים חדשים, החל בוועדי קהילות מקומיים ומועצת על ("ועד הארץ") ועד משרד ממשלתי.¹⁶ אחד הרכיבים החשובים באוטונומיה זו היה אוטונומיה תרבותית שאפשרה הקמת רשתות חינוך יהודיות עצמאיות. הרשת האורתודוקסית "יבנה" לא הייתה הבולטת שבהן.¹⁷ יתר על כן, אגודת הרבנים – המוסד האורתודוקסי העליון שייצג את הרבנות ואת הדת במדינה – הייתה גוף זוטר במסד האוטונומי ההיררכי של יהודי ליטא, ולא היה בכוחה להתפנות למצבם הרוחני המסורתי של הצעירים והנשים.¹⁸

במצב דברים זה, שאפשר לתהליכי החילון להתפשט עם השנים,¹⁹ קמו בליטא העצמאית שתי תנועות רדיקליות לא־מפלגתיות, לגברים ולנשים בנפרד, ששמו להן למטרה להחזיר את הגלגל לאחור באמצעות החייאת מאפיינייה הלמדניים התורניים של היהדות המקומית. תנועות אלה היו ייחודיות לליטא, והגברית שבהן אף שימשה דוגמה ומקור לחיקוי ליהודי ליטא הפולנית, ששמירת הדת נחלשה גם אצלם.²⁰ כדי

להשיג את מטרותיהן היומרבניות, נדרשו תנועות אלה לאמצעי ארגון והסברה, ואחד האמצעים ההולמים היה עיתונות ארגונית. בניגוד לתנועות אחרות בליטא שעיתונותן שימשו במיוחד להתאגדות חבריהן, עיתונות התנועות האורתודוקסיות החדשות שמה לה למטרה לא רק ללכד את השורות אלא לפנות לקהלים חדשים של גברים ונשים, ובזה היה ייחודה. במאמר יוצגו כלי הביטוי העיתונאיים שמהם אפשר ללמוד על תופעת ההתארגנות האורתודוקסית החדשה בליטא, שנכון להגדרה חדשנית ואף מהפכנית, ועל ניסיונותיה להחזיר רבים למסורת ולדת.

העיתונות של תנועת תפארת-בחורים

האורתודוקסיה המקומית עמדה חסרת אונים נוכח תהליך החילון המהיר של העיריה היהודית המתחדשת. אולם לא כולם קיבלו את השינוי כגזרה משמים, וכוחות אורתודוקסיים לא-מאורגנים בליטא ניסו לשנות את כיוון הסחף לחזרה למסורת ולדת. ההתחלה הייתה צנועה ובאה מיחידים שפעלו ליצירת מסגרות לימוד שנועדו להעניק ידע מסורתי בסיסי לצעירים רחוקים מהדת. אישים אלה לא נדרשו ליצירתיות יתרה אלא לחידוש התאגדויות ישנות ומוכרות היטב בעיריה הליטאית: חברות תפארת-בחורים, שתכליתן הייתה הוראת מקצועות יהדות בסיסיים לבחורים עמלים ורובן נסגרו מחמת שיבוש החיים הסדירים בתקופת המלחמה. הקרקע לפעולת היזמים הייתה בשלה. חברות תפארת-בחורים קמו בעיירות ליטא ולכל אחת מהן הצטרפו כמה עשרות בחורים מקומיים, רובם עובדי כפיים, פקידים וסוחרים זעירים, בדומה לקהל יעד החברות שלפני המלחמה. בשעות הערב ולעיתים קרובות לראשונה בחייהם, שמעו צעירים אלה שיעורים בפרשת השבוע, במשנה, בהלכה ובאגדה.²¹

מספר חברות תפארת-בחורים גדל לאטו, וב-1927 פעלו 26 חברות ברחבי ליטא, ובהן כאלף גברים צעירים.²² בחורים אלה, בני 17 ומעלה, נשואים ולא-נשואים, זנחו את מקומות הביילוי וניסו להתקרב לארון הספרים היהודי הישן.²³ כחיקוי להתאגדויות אחרות שסניפיהן היו פזורים ברחבי ליטא, הוקם בשלהי 1927 מרכז לחברות תפארת-בחורים.²⁴ ראשית מעשיו הייתה לגייס מדריכים מוכשרים, שתפקידם היה לייסד חברות חדשות. המדריכים הנבחרים הקימו בתוך חודשים אחדים 12 חברות חדשות ובהן כ-500 חברים; היה זה גידול של חמישים אחוז במספר חברי התנועה.²⁵ במספר נכבד כל כך של חברות סביב מרכז ארגוני אפשר היה לזהות כבר תנועה, תנועת תפארת-בחורים. מליאת ההנהלה של המרכז שהתכנסה בראשית 1928 החליטה על מהלכים ארגוניים שאפיינו תנועה ממוסדת: טיפול בהסדרת אישור חוקי לפעילותן החופשית של החברות, הנהגת כרטיסי חבר והוצאה לאור של ביטאון תנועתי, צום יוגנט,²⁶ במטרה לחזק את הקשר בין חברי הסניפים למרכז ולמשוך חברים חדשים לתנועה.

חברת תפארת-בחורים בעיירה שדבה (מוזיאון "העיירה האבודה", אוסף רובי קפלן)

הביטאון "צום יוגנט"

הביטאון **צום יוגנט** יצא לאור בשנים 1928–1939 בפרוור הקובנאי סְלֶבֶזְקָה, מקום מושבו של המוציא לאור, מרכז תפארת-בחורים.²⁷ את עשרים גיליונותיו, מלבד הראשון, ערך יעקב-משה פּוֹטְשֶׁנִיק, מורה במקצועו ומנהל בית ספר פרטי מקומי. בשלבים מסוימים הייתה כוונה להדפיסו כירחון או כדו־ירחון, אך המרכז לא הצליח לעמוד ביעד זה, והביטאון יצא לאור באופן לא־סדיר, כשמרווחי הזמן בין גיליונות עוקבים השתנו בין חודש לשנתיים! הגיליונות בידיש מנו כרוכם 18–24 עמודים. הם נדפסו בבית הדפוס ש' יוסלביץ' בקובנה, ומגיליון 12 בבתי דפוס אחרים: מ' גוטמן בקובנה, א' מובשוביץ ומ' כהן בקידן ו"אקספרס" בקובנה מטעמים כלכליים. הדבר התבטא גם במחיר הגיליון; כל עוד נדפס הביטאון בידי יוסלביץ' היה מחיר הגיליונות 1 ליט, ומשהחל בנדודיו ירד המחיר ל־50 צנט, והגיע אף ל־25 צנט.²⁸ ב־1937 נדפסו 1,500 עותקים לגיליון.²⁹ בראשית 1928 החליטה המליאה של הנהלת המרכז להוציא לאור ביטאון תנועתי. ההחלטה מומשה בתוך חודשיים ובמאוס 1928 הופיע הגיליון הראשון של הביטאון. שמו, **צום יוגנט** (אל הנוער), ביטא את ייעודה של תנועת תפארת-בחורים וביטאונה, שהוגדר בכריכת הגיליון: "להפיץ את רעיון ידיעת התורה ולימודה בקרב הנוער היהודי".³⁰ עורך הגיליון היה דוד איציקוביץ' (1903–1945), מזכיר אגודת הרבנים בליטא, ואולי הייתה בעובדה זו הכרה רשמית של האורתודוקסיה בתנועה המתהווה ובחשיבותה. המאמר

הפותח של הביטאון היה פרי עטו של הרב אברהם-דובר שפירא (1870–1947), רבה של קובנה ונשיא כבוד מרכז אגודת הרבנים בליטא. הוא הצהיר על תמיכתו הגלויה בפעילותה של תפארת-בחורים, שכן "כשחלק גדול מן הנוער הולך ומתרחק מן התורה והדת, בהסחפם עם הזרם, ובהכנסם להסתדרויות העומדות מוכנות לפנייהם, והמוֹדָה והחקוי דוחפים אותם לפתחיהן", עשויה התנועה החדשה "להציל נפשות רבות לתורה ולכל קדשי ישראל".³¹ כדי לממש חזון זה ולגייס חברים חדשים רבים, יעץ הרב שפירא, בין היתר, להפיץ ספרות מתאימה ועיתון קבוע.³² המאמר הפותח נכתב בעברית, אך שאר המאמרים והכתבות היו ביידיש, כיאה לביטאון שפנה לצעירים עמלים חסרי ידע בספרות תורנית ובקיאות בעברית.

מאמר המערכת של הגיליון הראשון הציג במילים פשוטות ביידיש את המצב הרוחני הירוד של צעירי הדור ואת המענה הראוי שעל תנועת תפארת-בחורים היה לספק לכך:

ב-10 השנים שלאחר המלחמה נותר רוב הנוער בלא כל חינוך יהודי ואפילו כללי [...] בורגמור בתורה ובאידישקייט. אף אלה שכבר לומדים בבתי-הספר אינם זוכים לשום חינוך יהודי, ונשארים בורים-למחצה או בורים-גמורים, וגם אינם רוכשים את האהבה ללימוד התורה [...] די לראות היאך מתקבלים מדריכי מרכז תפארת-בחורים בכל מקום. הדבר גם מצביע על המשבר הפנימי העמוק שבו הנוער נתון עכשיו [...] אין צורך בדרשות ובנאומים אלא בלימוד ובהתקדמות בלימוד, וזה צריך להיות היסוד של תפארת-בחורים.³³

מאמר המערכת הסתיים בפנייה מלהיבה: "נוער יהודי-ליטאי, דברנו מופנה אליך: [...] די ללכת בכל הדרכים הריקות למיניהן! די לנהות אחר הברק השקרי והזוהר של הרעיונות והסמאות הריקים! חזרה לתורה היהודית! חזרה לנביאים ולחז"ל שלנו! חזרה ללימוד התורה!"³⁴

מלבד מאמר המערכת, נדפסו בעשרים עמודי הגיליון כמה מאמרי הגות של אישים מקומיים ובהם הרב של ויִרְפֶּלֶן, יצחק-אליעזר הירשוביץ (1870–1941; בעברית) והרב של מְרִיאָמְפּוֹל, אברהם-זאב הָלֶר (1886–1941),³⁵ זיכרונות חבר על ראשית חברת סֶלְבֹדֶקָה,³⁶ טבלה-סטטיסטית של חברות תפארת-בחורים,³⁷ ומדור נרחב בשם "מתנועתנו", ובו פירוט פעילויותיהן של עשר חֲבֵרוֹת.³⁸ בגיליון שובצו גם דברי שירה ופרוזה ביידיש – שני שירים על תפארת-בחורים מאת מחברים או מחברות עלומי שם ("ל"ה ודב"ש) וסיפור של מחברת שגם היא בחרה בשם עט: "לביאה"; הייתה זו העלמה ליִפָּה הירשוביץ, בת הרב הירשוביץ הנזכר.³⁹

הגיליון הראשון עורר הדים בציבור האורתודוקסי בליטא ומחוץ לה ופרסם את התנועה ואת פעילותה האינטנסיבית. האפשרות להשפיע על הנוער ולמושכו חזרה לבית המדרש, הפיחה תקוות בקרב חוגים אורתודוקסיים לא-מעטים אף בוויילנה הפולנית ובלטווייה השכנות.⁴⁰

בתוך זמן קצר מינה המרכז מנהל חדש, יעקב-משה פוטשניק, שניהל בית ספר פרטי מקומי, ושכר עבורו משרד בפרוור סְלֶבֶדְקָה.⁴¹ כל עבודת המרכז הייתה בידיו, ובכלל זה עריכת הביטאון **צום יוגנט**.⁴² ואכן, הגיליון השני תוכנן לצאת לאור כעבור חודשים אחדים.⁴³ מערכת הביטאון החדשה פנתה לאישים אורתודוקסיים נודעים שישלחו מאמרים ובהם הרב אברהם-זאב הלר, והדגישה כי מאמרו בגיליון הראשון "עשה רושם כביר על קהל-הקוראים ונתקבל בכל מקום ברצון רב ובהתרגשות".⁴⁴ לשבחים זכתה גם "לביאה" ואף היא התבקשה לתרום מיצירתה הברוכה לגיליון הקרוב.⁴⁵ אולם נראה שהקשיים הכספיים מנעו את הוצאתו לאור של הגיליון השני. תחליף זמני וזול מצא המרכז בדמות "מידעונים" (אינפֶּאָרְמַצְיֶעס), שהודפסו במכונת כתיבה ונועדו לפרסם מידע עדכני לחברים בלבד ולא לציבור הרחב.⁴⁶

ביולי 1928 התכנסה בקובנה ועידה כלל-ארצית ראשונה של תפארת-בחורים. אחד הנושאים החשובים שנידונו בה היה יחסה של התנועה למפלגות ולפוליטיקה. בתום דיונים בנושא זה נתקבלה פה אחד החלטה עקרונית להתרחק מכל אידיאולוגיה פוליטית ומפלגתית ולהתרכז במטרה אחת: הפצת ידיעות התורה והיהדות בקרב הנוער. עוד נושא חשוב שנידון בוועידה היה פרסומי התנועה. הוועידה הביעה את שאיפתה שגיליון חדש של הביטאון יצא לאור בזמן הקרוב ביותר, ואף הורתה להתחיל בהכנות לכך.⁴⁷ הגיליון השני, **יוגנט**,⁴⁸ יצא לאור בסוף ספטמבר 1928 בעריכתו של יעקב-משה פוטשניק. מלבד המדורים שהופיעו גם בגיליון הראשון, הביא עמו הגיליון החדש חידוש מרענן: מדור "במת-חברים", שבו הציגו כמה מחברי התנועה דרכים לחיזוק הסניפים ולהתפתחותם.⁴⁹ גם בגיליון זה הופיעו מאמרי הגות ורעיונות לפעילות הרצויה של התנועה והחברות. לכותבים הצטרף יצחק שמואלוביץ' (1892–1941), עורך הירחון העברייספרותי האורתודוקסי **הנאמן**, שבאותה עת כבר הספיק להוציא לאור בטלז תשעה גיליונות.⁵⁰ המרכז נוכח שביטאונו זכה להצלחה, הן בהיבט חיזוק התנועה, הן בפרסום רעיונות תפארת-בחורים בקרב הקהל הרחב בליטא ומחוץ לה, ולפיכך הוחלט להוציא לאור בקביעות. המרכז פנה לשלטונות בבקשת אישור והודיע על כך במידעון החמישי (שבהמשך ראתה בו המערכת גיליון שלישי של הביטאון).⁵¹ במאי 1929 יצא לאור הגיליון הרביעי בשמונה עמודים. הפעם הוא הוגדר כ"כתב-עת חודשי לנוער היהודי",⁵² ובמאמר המערכת צוין שבהופעת הגיליון הראשון הקבוע מתממשת אחת המשימות החשובות של המרכז: "יצירת במה לנוער שלנו, המשתוקק לדבר מסורת, במה החדורה באידאלים טהורים וקדושים של תורה".⁵³

בגיליון זה הודיעה המערכת שהגיליון הבא עתיד לצאת לאור לקראת חג השבועות 1929 בפורמט רחב.⁵⁴ ואכן, הגיליון החמישי בן 18 העמודים כלל מאמרי הגות שכמה מהם נכתבו בידי אישים שמחוץ לליטא: רבה של קישינב יהודה-ליב יצירלסון (1859–1941), משה צחוקל מאנטוורפן וח' ברושטיין מריגה.⁵⁵ מאמר של חיים-ליב ברנשטיין, המנהל הראשון של המרכז לפני פוטשניק,⁵⁶ ניתח את "בעיית-הנוער" שעלתה באותה העת

פרייז 50 צענט

„JAUNIMUI“

צום יוגנט

אדרעס:
Redakcija „JAUNIMUI“
Viljampolė, Randonvario g. 16a

מאָנאַטליכער זשורנאַל פאַרן
אידישן יוגנט

אַבאָנעמענטס־פּרייז:
6 לײט 1.00 ₪ יאָר
4 לײט 0.50 ₪ חאַלב־יאָר

1929

ב״ה סלאָבאָדקע - קאַוונע-אייר תרפ״ט

(4) 1 №

ז אינהאלט:	
1. פון רעדאַקציע	5. אינסאַרקאַציעס פון אונזער באַוועגונג
2. אַף דער וואָך	6. חברים טריבונע
3. בריף צו אַ חבר	7. פון ברכו
4. אונסערע צענטס	8. סעלדוונגען

פון רעדאַקציע

לעבן און אָרגאַניזאַציעס פון די חברות. וועט ווירקן צו סטאַרקן און פאַרבײַסערן אונזער באַוועגונג. וועט רופן. וועקן און ערציען אונזער יוגנט צו אַ באַנייטן שיינקס חרדידיקן לעבן.
- צום יוגנט וועט ערשיינען יעדן מאָנאַט אַדער אין אַ קורצן מאָמאַנט - געווינדעט ספעציעל דער באַוועגונג אַדער פון צייט צו צייט אין אַ ברייטן מאָמאַנט און וועט זיך אָפּגעבן מיט די אריבאַנגעווינדעטע אויסגאַבן.
מיר חייסן - ס׳הער זיינען אונזערע אויסגאַבן. מיר זיינען אָבער. זיכער בעיה אין ערשטע פון אונזער אַרבעט און מיר האָבן אז - צום יוגנט וועט ערשטליך די אַרױסגעלייגטע אַף עס האַטונגען.

מער רונג!

די רעדאַקציע. צום יוגנט. בעס אלע ספּער וועלטונגען פון די חברות. אין דעלעקעס געמינען זיך ספּערליכענס נוסערן פון אלע מרעדעקע אויס גאַנץ אַטשיקן אין רעדאַקציע.

מיטן ערשיינען פון ערשטן נוסער - צום יוגנט - פאַרחירקן ליכט דער מרכוה. בי. אין ליכט איינע פון זיינע היכטיקסטע ארימגעבעס - שאַפן אַ טריבונע פאַר אונזער יוגנט. וועלכער גאָרט נאָך אַ אידישן האַרט. דורכגעדרונגען מיט ריינע אין הייליקע חרדידיקעלין.

אונזער - צום יוגנט וועט ווירקליך ווירן געווינדעט אונזער ליבן יוגנט. וועט ספּענדירן ספּירן זיינע געשטעלענעניסן. אין ריכטן ברייטשטוב. ביים און וועט זיך נוצן צו באַלייבן און האַר ריכערן ווירן געמיטקן לעבן.

- צום יוגנט וועט זיך גיט סאַנעטקן מיט קינדעס פאַרטיילן. עס און פאַרטיילט ענינים. וועט אָבער האָבן אַ ספּעסע סטעלונג נוצן די קולטורעלע און גייסטיקע גייסן פון יוגנט. ווירן ערציענען שטימע און אידעאלין.

- צום יוגנט וועט זיך ביטן צו קאַנצערטירן אַרום זיך און פאַר אונזער באַוועגונג די פּעסעסע ספּעסעסעס כחות. כדי גען טיטעס צו קרייזן אונזער ענטפּליטקייטן הייליקסטן ציל: דער צו ריכטן פון יוגנט צו חרדידיקעלין.

- צום יוגנט וועט גיטן אריינפאַלערן די צילן. ספּעסעסונגען און די אידעאליטן פון בי. וועט זיך אָפּגעבן מיטן אינערליכן

עמוד הכותרת של כתב העת צום יוגנט, גיליון 4, מאי 1929

לכותרות והסיק שאת המענה המיטבי תוכל לספק רק תפארת-בחורים. הוא חתם את דבריו בפנייה ישירה וחדה: "ואל אחינו הצעירים, שעדיין תועים בדרכים ושואלים היכן היא הדרך? – זוהי הדרך!"⁵⁷ הצלחת סיפור הפרווה של "לביאה" הצעירה מהגיליון הראשון דרבנה אותה לכתוב סיפור ארוך במיוחד לגיליון הזה, "היהודי הנודד".⁵⁸ הגיליון השישי-שביעי מיולי 1929, גם הוא גיליון כפול בן 18 עמודים, הפתיע בשני מדורים חדשניים. אחד המדורים, "בעיות-נוער שלנו", נכתב בידי משה צ'חובל מאנטוורפן. הוא היה אמור לטפל בפניות צעירים אליו, לנתח אותן מעל דפי הביטאון מההיבט הפדגוגי-פסיכולוגי ולעודד את הקוראים ליזום פתרונות עצמאיים לבעיות דומות.⁵⁹ מדור חדש אחר, "פינתנו", נועד לשמש לפרסום מאמרים של חברי תפארת-בחורים. ברוך לויןסון מקופישוב תיאר חברים אלה: "ייתכן שסופר פשרוני היה כותב זאת טוב יותר, אך חושב אני כי אלה 'חדשות' כשהמילים באות ממי שלא למד באוניברסיטאות ובישיבות, והוא כל ימיו בעל-מלאכה פשוט, אשר טעם במקצת מידיעות התורה רק הודות לתפארת-בחורים, וכך התפתח".⁶⁰ חידושו העיקרי של הגיליון היה בשינוי הגדרת מטרתו המקורית שנקבעה בכריכת גיליונו הראשון ("להפיץ את רעיון ידיעת התורה ולימודה בקרב הנוער היהודי"). בראשית שנת 1929 היו ברחבי ליטא חמישים חברות ובהן כאלפיים חברים.⁶¹ התרחבות מהירה זו שכנעה את המרכז כי "מתרחשת אצלנו תופעה נדירה והיא חזרת צעירים ליהדות. קבוצות גדולות של נוער יהודי מתעוררות ומתארגנות ב'תפארת-בחורים' כדי ללמוד תורה ולהתחנך ברוח היהדות".⁶² במציאות המתהווה חש המרכז שהגיעה העת לשקול הרחבת מטרות התנועה מעבר ללימוד גרידא.⁶³ ואכן, המטרה המעודכנת שהתנוססה בראש הגיליון קבעה: "להפיץ ידיעת-התורה ויהדות בקרב הנוער ולחנכו ברוח התורה והמסורת".⁶⁴ הוועידה הכלל-ארצית השנייה של התנועה, שכונסה בקובנה ביוני 1930, יצאה במהלך חדשני וקבעה הנחיות ליישום הלימודים בחיי המעשה.⁶⁵ בתביעות כאלה מחברים שרבים מהם לא ידעו קיום מצוות מהו ושהלימודים בחברה היו להם עד אז תיאורטיים בלבד, היה משום ביטוי מובהק לשלב מתקדם יותר בחיזוק דמותו המסורתית של הצעיר היהודי.⁶⁶ גיליון עשר-אחד-עשר שיצא לאור בדצמבר 1930 הביא עמו חידוש יומרני. אם בגיליונות הקודמים צוין בכותרת "ביטאון מרכז 'תפארת-בחורים' למען נוער ארגוני ת.ב. בליטא", בגיליון החדש שונתה הגדרתו ונוסחה כך: "ביטאון מרכז 'תפארת-בחורים' בליטא למען ארגוני 'תפארת-בחורים'".⁶⁷ לא היה זה שינוי מקרי. הוא בא להדגיש שהביטאון נועד לא רק לחברות שבליטא אלא לכלל החברות. ביטוי מובהק לכך היה בתוכן הגיליון עצמו, שבפעם הזאת מנה 24 עמודים: שמינית מהגיליון – שלושה עמודים מלאים – יוחדה לתולדות הקמת מרכז תפארת-בחורים בליטא-הפולנית שבקרקס.⁶⁸ תפארת-בחורים הליטאית ראתה בהתרחקות הצעירים מהמסורת ומהדת תופעה שאפיינה את כל הקהילות היהודיות בעולם, ולפיכך המענה שהתימרה לתת לה התאים לטעמה לכל מקום שהיו בו צעירים יהודים. הדברים החלו לקרום עור וגידים כבר ב-1928, לאחר

שיצא לאור הגיליון הניסיוני הראשון של צום יוגנט. חברת תפארת-בחורים הוותיקה בוויילנה הייתה מלאת התפעלות מהישגי התנועה הצעירה בליטא. בקרסי שבפולין היו אז מלבדה עשרות חברות תפארת-בחורים שקמו ביוזמה עצמית והיו בעלות מאפיינים דומים לחברות שבליטא. גם הן התחבטו באותן הבעיות ואף הן ידעו עליות ומורדות.⁶⁹ קדם ועידה שהתקיימה בפינסק ב-1930 בחסות החברה המקומית ובהשתתפות נציגי כל החברות בקרסי, החליטה על איגודן העקרוני לתנועה חדשה ועל הקמת מרכז זמני בוויילנה עד לקיום ועידה כללית בעיר זו.⁷⁰ ביקור חריג של עורך ביטאון צום יוגנט, יעקב-משה פוטשניק, בחברת תפארת-בחורים בוויילנה, ופגישת הנחיה שלו עם נציגי המרכז הזמני החדש הבשילו לכלל הסכמה לייחד מקום בביטאון שלו למרכז זה; בתמורה קיבל עליו המרכז הוויילנאי להפיץ את הביטאון במספר עותקים גדול בסניפיו הרבים.⁷¹ התפתחות זו טמנה בחובה התרחבות גדולה בתפוצת הביטאון וממילא גם פתרון לבעיותיו הכספיות המעיקות.⁷²

ההתעניינות בפעילות התנועה לא התייחדה לוויילנה בלבד, ומקומות לא-מעטים בעולם, ובהם גליציה, אוסטריה, ארץ ישראל, אנגליה, הולנד ואמריקה, הביעו בה עניין גם הם.⁷³ ההנחיה של מרכז תפארת-בחורים הליטאי לתנועה בקרסי והפניות אליו ממקומות אחרים גרמו לו להאמין שהוא משמש מרכז אף לחברות תפארת-בחורים שבארצות חוץ, ובגיליון השנים-עשר שיצא לאור במאי 1931 הוא שילב בדיווחים הסדירים של החברות המקומיות במדור "מחיי החברות" דיווחים מחברות מליברפול ומירושלים, כביכול הן היו חלק טבעי מתנועת תפארת-בחורים הליטאית.⁷⁴ יתר על כן, המרכז אף החל לשקול הקמת תנועה כלל-עולמית,⁷⁵ וכעבור זמן לא רב ראה בתנועה הכלל-עולמית החדשה עובדה-מוגמרת, וברב הלל בישקו (1881-1960), אחד מפעיליה הנמרצים של התנועה ושד"רה לאנגליה, את מחוללה ואף את ראשה ומנהלה.⁷⁶

הרב הלל בישקו (מגנזי אחותו דובה רייבשטיין,
באדיבות בנה עמנואל רייבשטיין)

לא בכדי חשה התנועה בליטא פטרונות כלפי כלל החברות שמחוץ לה.⁷⁷ בקיץ 1931 היו בתפארת-בחורים 116 חברות ובהן יותר מ-4,000 חברים.⁷⁸ השוואתה לתנועות הנוער הבולטות בליטא באותה עת, שבהן היו גם חברים בוגרים – השומר הצעיר על כ-2,800 חבריו בכשישים קניו ובית"ר על כ-1,500 חברים בכארבעים סניפים – מציבה את תפארת-בחורים בראש תנועות הצעירים בליטא.⁷⁹ בהסתכלות רחבה יותר על כלל הצעירים במדינה אפשר להעריך שחברי תפארת-בחורים מנו כשליש מכלל הבחורים היהודים הלא-אורתודוקסים בני 17-40 בליטא באותם ימים,⁸⁰ וסניפיה פעלו בכשישים אחוז מהקהילות היהודיות.⁸¹ ממדים אלה מרשימים ואך טבעי הוא שהם היו צריכים להצעיד את התנועה למטרות ושאיפות חדשות, ובהן העמדתה הרשמית בראשות התנועה הכלל-עולמית. ברם, בהתקדמות מתבקשת זו חל עיכוב מחמת השפל הגדול בארצות הברית ב-1929, שהחל לתת את אותותיו בליטא כעבור שנתיים ובא לידי ביטוי מובהק בעצירת פעילות המרכז.⁸² הגיעו הדברים לידי כך שנקטע קשר המכתבים בין המרכז לחברות עקב מחסור בבולים.⁸³ אמנם יעקב-משה פוטשניק הצליח להוציא לאור גיליונות בשלהי 1931 ובראשית 1932, אך המצב הכספי המידרדר אילץ אותו לעזוב את משרתו באוקטובר 1932,⁸⁴ ואת עבודת המשרד עשה מאז מזכיר התנועה אברהם פוסוולצקי,⁸⁵ חבר לשעבר בוועד חברת בירז' שבצפון ליטא וסטודנט בפקולטה למשפטים באוניברסיטת קובנה.

שנת 1933 הייתה נקודת שפל בפעילות המרכז שדעכה מאליה.⁸⁶ אסיפת חירום של חברי המרכז בשלהי השנה החליטה להדיח את היושב ראש המכהן ולמנות את הרב הלל בישקו ליושב ראש זמני של התנועה.⁸⁷ החלטת מרכז זו הייתה צעד שכלאחר ייאוש. הרב בישקו עמד בראש תנועת תפארת-בחורים העולמית והיה האחראי הכמעט בלעדי להשגת משאביה הכספיים.⁸⁸ במינויו ליושב ראש התנועה הליטאית היה הרב ברור למצב החירום וצעד קיצוני לחילוץ התנועה משקיעתה. בחירה חריגה זו החזירה לעסקנים ולחברים את האמון במרכז ואת ההתלהבות לפעילות ארגונית מחודשת, שכללה עשרות ביקורי חיוזק בחברות וייסוד חברות חדשות. אחד הסימנים המובהקים להתחדשות רבתי של התנועה היה הוצאה לאור של גיליון חדש של צום יוגנט במאס 1934, גיליון כפול מספר 15-16. עמודו הראשון יוחד לקריאה לכלל צעירי ליטא להצטרף לשורות תפארת-בחורים: "יתעורר לו בלבכם הניצוץ האלוהי, וכאיש אחד הצטרפו, חברים, לתנועת 'תפארת-בחורים', הממכה לכם ורוצה באושרכם ובאושר העם! הגיעה השעה, הקיצה, הנוער היהודי! בוא לעבודת הבורא!"⁸⁹

בגיליון החדש באה לידי ביטוי הגדרתה המורחבת של התנועה; בכותרתו נכתב: "ביטאון מרכז 'תפארת-בחורים' בליטא למען אינטרסי הארגון הכלל-העולמי של 'תפארת-בחורים'".⁹⁰

לא ברור על אילו מקורות תקציביים התבססה תוכנית הפעילות האינטנסיבית של המרכז לחורף 1934, שכן כעבור זמן לא רב לא היו עוד במרכז אמצעים להמשך הפעילות,

ודבריו המהדהדים של המזכיר פוסן־צקי מבטאים יותר מכול את המצב המר לאשורו: "ושוב יושב אני במרכז בלא שכר [...] ושוב מונחים הגיליונות [של צום יוגנט] על השולחן בלא שנשלחו".⁹¹ הרב הלל בישקו לא ראה מוצא אלא לצאת בקיץ 1934 לאנגליה כדי להשיג שם את המשאבים החיוניים להמשך פעילות המרכז.⁹²

הגיליון ה-17 של צום יוגנט יצא לאור רק בנובמבר 1935, שנה וחצי לאחר קודמו. אף שבו ההגדרה הייתה צנועה יותר: "ביטאון מרכז 'תפארת-בחורים' בליטא למען אינטרסי ארגוני 'תפארת-בחורים' בליטא ובבלטיקום",⁹³ הוא לא פסק מקריאתו המסורתית לנוער המרוחק להצטרף לתנועה. כך ביטא זאת הרב יוסף פייכלזון, מראשי המרכז, במאמרו "אל הנוער": "התקרב לעצמך, לעמך ולאלוהיך. הדרך לכך היא אחת-יחידה, שעליה דרכו והתנסו מאות דורות: לימוד תורה! אחינו [...] יש לך הזדמנות לכך: הצטרף ל'תפארת בחורים'".⁹⁴

הופעת הגיליון ציינה אפשרות להתאוששות שנייה של התנועה, ובאמת באותו זמן תוכננה הוועידה הכלל-ארצית השלישית. זו כונסה בשלהי דצמבר 1935,⁹⁵ ועמדה בסיומן תהליכי עומק שחלו בתנועה בשנים האחרונות. נמנו עמם חיוב החברים לפרוץ את גבולות חברת הלימוד, להתמסר לעבודת הכלל בעירוניהם, להרעיף השפעה חברתית-רוחנית על הסביבה,⁹⁶ ולפתח תנועת-בת לתנועת תפארת-בחורים הוותיקה: "תפארת-בחורים-הצעיר". הוועידה קבעה לה מסמרות: גיל חברה נקבע לעשר עד שש-עשרה, נאסר עליה להיות מפלגתית או פוליטית, והמרכז נדרש לעבד לה תוכנית פדגוגית שיטתית.⁹⁷ הוועידה שאפה גם להחיל את כל הניסיון שנצבר בתנועה על תנועת הבת של הנערים ולחסוך ממנה את הקשיים שידעה תנועת המבוגרים בשנותיה הראשונות. הגיליון ה-18 שיצא לאור זמן קצר לאחר הוועידה, בפברואר 1936, לא פנה עוד לחברי "תפארת-בחורים" המבוגרים בלבד אלא גם לנוער, ומלבד המדור הרגיל "מתנועת 'תפארת-בחורים'", שהביא חדשות מחברות-התנועה, יוחד מדור חדש ונרחב למען הנוער, "מתפארת-בחורים-הצעיר", ובו חדשות מחברות תנועת הנערים החדשה.⁹⁸ אחד המאמרים בגיליון זה סיכם בלי משים את שמונה שנות פעילות המרכז בהציגו את הישגו הגדול ביותר:

מי שמכיר את חיי החברות בפרכינציה יוכל לספר על מאות מקרים של חברים שבזכות החברות נעשו יהודים במלוא מובן המילה, מחללי-שבת שנעשו שומרי-שבת, שהפסיקו לגלח את הזקן. [...] כבר יש כמעט דור של כאלה שהתחנכו בידי "תפארת-בחורים", שהם הטיפוס של בעל-בית ובעל-מלאכה ירא וחרד, הממלאים עכשיו את העיריות. [...] מי שמכיר את מצב העיריות יודע איזו השפעה בריאה הייתה שם לחברות "תפארת-בחורים". כבר אין זה ביזיון לצעיר לשמור עצמו מחלול-שבת, מגילוח-זקן ועוד. בנער שביקר ב"תפארת-בחורים" הושרשה התשוקה ללימוד-התורה.⁹⁹

אכן, זו הייתה משאת נפש המרכז ולמעשה משאת נפשה של תנועת תפארת-בחורים כולה.

מדור "מתפארת-בחורים-הצעיר", צום יוגנט, גיליון 18, פברואר 1936

הופעת הגיליון ה-18 בצמידות יחסית לגיליון הקודם הייתה תוצאה של החלטת הוועידה השלישית להוציא לאור את גיליונות הביטאון אחת לחודשיים.¹⁰⁰ אולם גם החלטה זו, כמו רבות לפניו, לא יושמה כלשונה ובתוך שנה הופיעו עוד שני גיליונות בלבד.¹⁰¹ במאוס 1940 החלו הכנות לקראת הוצאתו לאור של גיליון חדש,¹⁰² אך נראה שתוכנית זו לא מומשה, שכן ביוני 1940 השתלטו הסובייטים על ליטא, המרכז בטל מאליו ורוב החברות נסגרו. חלפה שנה והגרמנים כבשו את ליטא. בגטו סְלֶבֶזְדֶקָה נצפו פרפורי גסיסת אחרונות החברות, וב־1943 נסגר גם בו השריד האחרון של תנועת תפארת-בחורים הליטאית.¹⁰³

העיתונות של תנועת בית-יעקב

התפתחויות מרחיקות לכת חלו גם בלימוד התורני של נשים, הודות לאוטונומיה התרבותית שבה זכו הן יהודי ליטא והן יהודי פולין. ההתחלה הייתה צנועה, בדמות כמה בתי ספר דתיים לבנות שקמו בקרב היהדות הליטאית והפולנית כבר בזמן המלחמה אך בעיקר לאחריה.¹⁰⁴ אחד מהם היה "בית-יעקב", שייסדה שרה שְנִיר (1883–1935) ב־1918 בעיר הפולנית קרקוב. בהמשך הקימה שניר, בחסות אגודת ישראל, רשת גדולה של בתי ספר "בית-יעקב" לבנות יהודיות ברחבי פולין שרובם שימשו להוראת שיעורי השלמה

במקצועות מסורתיים. ב-1929 מנתה רשת זו כ-150 בתי ספר ובהם יותר מ-16,000 תלמידות.¹⁰⁵ גם בליטא העצמאית נעשתה פעילות חינוכית תורנית ענפה: לצד הסתדרות החינוך הציונית "תרבות" וזו היידישיסטית "קולטור ליגע",¹⁰⁶ נוסדה ב-1920 ההסתדרות האורתודוקסית "יבנה". היא הקימה בתי ספר יסודיים דתיים לבנים ולבנות בעיירות ברחבי ליטא, ובהם נלמדו מקצועות קודש וחול. בשלהי 1920 הקימה "יבנה" בעיירה טלז גימנסיה דתית ראשונה לבנות, ודומות לה הוקמו בערים קובנה ב-1925 ופוניבז' ב-1928.¹⁰⁷ בתי הספר וגימנסיות ההמשך של "יבנה" העניקו לתלמידותיהם ידע מקיף במסורת ודת, וחינוך להתנהגות דתית ומוסרית הולמת, אולם כל זה היה נכון עד ליציאתן מחוץ לכותלי בתי הספר.

פעילות כלל-ארצית להקמת חברות לימוד לנשים לאחר גיל בית הספר החלה בהשפעתה של תפארת-בחורים. הישגיה של תנועה זו משכו את תשומת לבם של מינה הנקין (1891–1941), אשת רב העיירה שדבה מרדכי-דוד הנקין (1884–1941), שהתרשמה מהישגי התנועה.¹⁰⁸ בשדבה נוסדה חברת תפארת-בחורים ב-1927.¹⁰⁹ הרב הנקין היה מעורב בה מאוד ולפיכך הייתה אשתו מודעת היטב לנעשה בה בפרט ובתנועה בכלל. הפעילות הענפה ואף המהפכנית של התנועה הרשימה אותה, שכן היא-עצמה שאפה לעשייה דומה בקרב נשות ליטא, כמו שביטאה זאת לימים: "שנים רבות לא הניח לי הרעיון לעשות משהו ממשי לתחיית האישה היהודייה, לטובת היהדות. הנשים הן עקרות-הבית, וליתר דיוק עיקר הבית והמשפחה [...] עלינו מוטל החוב להיות חלוצות הגאולה, כמו נשות הגאולה הראשונה מגלות מצרים".¹¹⁰ ואכן ב-1931 היא ייסדה בשדבה חברת לימוד לנשים.¹¹¹

מינה הנקין (שמואלוביץ, 5 יאָר, 8)

מינה הנקין פנתה לנשים מקומיות מהשכבות העממיות, שלדעתה הן שקבעו את האווירה בעיירה ואותן היה חיוני אפוא ללמד תורה ומסורת. לחברה החדשה שהקימה הצטרפו 18 נשים.¹¹² הן למדו ספרי יסוד בסיסיים ביהדות: חומש, נ"ך והיסטוריה. מלבד הלימודים

התקיימו בחברה מעת לעת שיחות והרצאות, ואלה עוררו עניין בחברות חדשות.¹¹³ אולם היא לא הסתפקה בחברה שייסדה ורצתה להקים עוד דומות לה כדי להפיץ את בשורת הלימוד והחזרה למסורת בקרב הנשים בכל רחבי ליטא. לחברות אלה היא קראה "בית-יעקב" כדי לרמוז על מטרתן: לימוד תורה ומסורת למין הנשי.¹¹⁴

מינה הנקין החלה לנסוע לבדה לעיירות ולערים כדי לעורר נשים מבוגרות וצעירות רחוקות מהדת להתקרב למסורת.¹¹⁵ בד בבד היא פנתה לנשים אורתודוקסיות מקומיות והציעה שתקמנה חברות בית-יעקב במקומותיהן, כמו החברה שייסדה בשדבה. מאמציה החלו לשאת פרי, וכמה חברות חדשות קמו מינואר 1932.¹¹⁶ ההתעוררות בקרב הנשים הבשילה עד מהרה והוקם מרכז שהיה אמור לאגד את החברות החדשות של בית-יעקב ולקבוע תקנון מחייב,¹¹⁷ מעין חיקוי למבנה הארגוני של תפארת-בחורים ושל הסתדרויות אחרות בליטא.

כעבור זמן לא רב נוכח המרכז שחברות הלימוד עשויות להתאים לא רק לנשים רחוקות ממסורת ממעמד העמלות אלא גם לנשים האורתודוקסיות.¹¹⁸ הוא אף ראה נחיצות רבה בהצטרפותן ללימוד, שכן להבנתו היכרותן המועטה עם הספרות ההלכתית המקורית, ויותר מכך עם ספרות ההגות והמוסר היהודית הקשו עליהן לעמוד כנגד הרוחות הזרות שהביאו ילדיהן מן החוץ. דומה שהיטיבה לבטא הכרה זו אחת מחברות המרכז, פריידה קליין מסניף אַלְסֵיאָד, שנחשבה ללמדנית הגדולה ביותר בבית יעקב:

האישה היהודייה הגיעה לכלל הכרה שהיה זה חיסרון גדול של זמננו שהנשים עמדו מרחוק, מרוחקות ברוח, רחוקות מהמקור, מחוסרות ידיעות מהאוצרות הרוחניים של העם, שהשאירו גאוני האומה בירושה. ובורות זו נפלה על האישה, שהיא זו שצריכה לחנך את הדור הצעיר. כדי ליצור דור-דעה, צריך שהאימהות תתחנכנה קודם. לימוד התורה יביא גם לידי מעשה. חשוב לעקור את הבורות ולהרבות ידע בקרב הנשים.¹¹⁹

אכן, המרכז ייחס לאישה האורתודוקסית תרומה לא קטנה להיחלשות המסורת בציבור היהודי. אולם באופן כמעט פרדוקסלי התנועה התקבלה בספקנות בציבור האורתודוקסי. יתר על כן, נשות האורתודוקסיה עצמן לא ראו בפעילותה מעשה הנוגע להן. חלקן האמינו שאין להן כל צורך בלימוד, שכן לטעמן הן הכירו היטב את ההלכות הנחוצות, אם כמסורת שבעל-פה שאותה קיבלו מאמותיהן ומסבותיהן, אם מלימודיהן בבתי הספר הדתיים ואם מן הספרים התורניים ביידיש לנשים שבהם נהגו להגות.¹²⁰ אחרות, שאולי חשו בצורך להרחיב את ידיעותיהן התורניות, התרשמו שבית-יעקב נועדה לנשים רחוקות ממסורת בלבד, או שראו פחיתות כבוד בהצטרפות לנשים סוחרות בשוק ולבעלות מלאכה ולשבת עמן על אותו ספסל לימודים.¹²¹ הסתייגות זו של נשים אורתודוקסיות מבית-יעקב הניעה את המרכז למקד את התעמולה בקרבן, כדי לשכנען שהצטרפות לארגון תועיל להן בהכרת פרטי ההלכות היסודיות בעת לימוד המקורות הכתובים ובהתעמקות בהם, בהגברת מודעותן לתפקידיהן ובחינוך ילדיהן לא להתרחק מהמסורת ומדת. תחושת הדחיפות והיעדר במה עיתונאית אורתודוקסית האיצו במרכז להוציא לאור ביטאון משלו,

בית יעקב, כדי להפיץ את רעיונות בית-יעקב בקרב הנשים ברחבי ליטא, הן הרחוקות מהמסורת והן השומרות תורה ומצוות.¹²²

הביטאון "בית יעקב"

הביטאון בית יעקב יצא לאור בשנים 1933–1939 בפרוור הקובנאי סְלֶבֶדְקָה, מקום מושבו של המוציא לאור, מרכז בית-יעקב. את עשרת גיליונותיו, מלבד השמיני, ערכה אֶלֶה שמואלוביץ' (1898–1941), בוגרת הקורסים הפדגוגיים של "צעירי-ישראל" ב-1920/1.¹²³ בניגוד לביטאון של תפארת-בחורים, צום יוגנט, שתוכניות לא-מעטות נטו בעניין תדירות הוצאתו לאור, היטיבה לאפיין את הופעת בית יעקב ההגדרה שהופיעה על כריכת רוב גיליונותיו בליטאית: "פרסום חד-פעמי".¹²⁴ אולם הגדרה זו נבעה לא מהיעדר תוכנית מוגדרת מראש אלא מרצון להימנע מפנייה לשלטונות בבקשה למתן רישיון לביטאון. מכך נבעו חוסר הקביעות בשמו, כגון בית יעקב היים, בית יעקב אין ליטע או בית יעקב שטים, ואי-מספור גיליונותיו כפרסום חד-פעמי.¹²⁵ מרווחי הזמן בין גיליונות עוקבים השתנו משישה חודשים ועד יותר משנה. הגיליונות בידיש מנו על פי רוב 16–24 עמוד. הם נדפסו בבית הדפוס א' מובשוביץ ומ' כהן בקידן, ורק הגיליון האחרון נדפס בפרוור שבקובנה. מחירם היה שלושים צנט, וב-1938 עלה ל-35 צנט.

המטרה הפשטנית ביותר שהציב לנגד עיניו המרכז בביטאונו הובלטה בכריכת כל אחד מהגיליונות: "מיועד לאינטרס תנועת הנשים 'בית-יעקב' בליטא".¹²⁶ מטרת מפורטת יותר אפשר למצוא בדברי השבח שהרעיפה חברה על ביטאון התנועה:

אחד מהישגי המרכז הוא בלא ספק ההוצאות החד-פעמיות, שלקחו להן למשימה לפתח את הכוחות הרוחניים של החברות, ושוּמְצָאוֹת-לאור רק בידי נשים. מובן שאין זו מהמשימות הקלות, כי האישה בכלל, והדתית בפרט, עדיין אינה מוכנה לפומביות, לא בכתב ולא בדיבור. אכן המטרה העיקרית של הגיליונות היא: לפרסם יהדות שלמה בקרב הנשים היהודיות, להחזירן למקור-היהדות, ולעורר את המעשים הגדולים למען האל והעם. לא-פלא אפוא שכל הוצאה כזאת מתקבלת בברכה לבבית אצל האישה והבת היהודיות.¹²⁷

הביטאון שימש כלי ביטוי ופרסום לתפיסות התנועה ולשאיפותיה לקרב את החברות לקיום מלא ומדוקדק של המצוות, ואמצעי המרצה לפעילות מעשית שלהן בקרב הציבור. בדברי אותה חברה באו כמעט כלי משים המאפיינים הייחודיים של הביטאון: נשים הן שערכו והוציאו אותו לאור – בדרך כלל הייתה זו יושבת-ראש מרכז בית-יעקב, אֶלֶה שמואלוביץ' – והכותבות בו היו נשים בלבד. זה היה הישג לא-מבוטל. אם יושוו מאפיינים אלה למאפייני ביטאון תנועת בית-יעקב הפולנית, שיצא לאור בלודז' בשם בית יעקב משלהי 1923, יימצא שהוא נערך בידי גבר – אליעזר-גרשון פֶּרִידְנֶזוֹן (1899–1943), ורוב כותביו היו גברים. יתר על כן, דומה שהשוואה אחרת, לביטאון הנאמן הליטאי, שיצא לאור בידי "צעירי-ישראל" רק שנים אחדות קודם לכן,

ב־1927–1931, תלמד על המהפכה שחוללה תנועת בית־יעקב הליטאית. אותו ביטאון היה פרי הגותם של חוגים אורתודוקסיים בעיירה טלז, שלימים יתמכו באופן פעיל במטרותיה של תנועת בית־יעקב ובעשייתה. עורכו היה יצחק שמואלוביץ',¹²⁸ בעלה של העורכת לעתיד של הביטאון בית יעקב, וכותביו היו גברים בלבד. כאשר רצתה לכתוב בו צעירה אורתודוקסית רבת־כישרונות מטלז, חיה־בלומה שוורץ (1902–1986), אחותה הצעירה של אלה שמואלוביץ', היא נאלצה להסתיר את זהותה הנשית באמצעות שם עט.¹²⁹ והנה חלפו שנים אחדות בלבד, תנועת בית־יעקב קמה, התפתחה בעיירות ליטא ובביטאונה שלטו הנשים שלטון בלא־מצרים. כל תקופת קיומו לא ניתנה בו דריסת רגל לגברים, אף לא לגדולי הרבנים של ליטא.

אלה שמואלוביץ' (ארכיון המדינה האזורי של קובנה, KRA-66-1)

גיליונות הביטאון יוחדו לנושאים שנתגלו בהם בעיות או הזנחה, כגון "שלום בין־אדם" לחברו" בגיליון מנובמבר 1936, "לשון־הרע" בגיליון מינואר 1938, "צדקה" בגיליון מנובמבר 1938 ו"שמירת־שבת" בגיליון האחרון מדצמבר 1939. בכל אחד מאותם גיליונות הופיעו מאמרים בנושא שעל הפרק, ולאורך עמודי הגיליון התנוססו סיסמאות שקראו לנשים להקפיד בנושא המדובר.¹³⁰

מאמרי הגות תפסו חלק נכבד בגיליונות הביטאון ורמתם הגבוהה הצביעה על כך שהם התאימו לקהל נשים אורתודוקסיות מהשכבות המשכילות. את המאמרים האלה, שמנו בין ארבעה לשמונה ומאמר מערכת, כתבו בדרך כלל נשים בוגרות ופעילות שהיו חברות המרכז או עמדו בראש סניפים. מאמריהן דנו בעניינים שעמדו ברום עולמן של נשות התנועה, החל בתפקיד האישה בביתה, המשך בהקפדה על מצוות ועד מקום התנועה בפוליטיקה המקומית. כאמור, בגיליונות שיוחדו לנושא נבחר התפרסמו כמה מאמרים בנושא.

שני הגיליונות הראשונים, בית יעקב ובית יעקב היים, שיצאו לאור בשנת 1933, שימשו את העורכת כמצע לניסיונותיה לקבע תבנית מותאמת לביטאון. כך עלה בדעתה

לייחד את העמוד האחרון לבמה ספרותית בעברית.¹³¹ אולם רעיון זה נגנז לבסוף, כנראה בגלל חוסר שליטה בעברית של חלק מהחברות; בגיליונות שלאחר מכן התפרסמה מפעם לפעם יצירה בשפה העברית. לעומת זאת שני מדורים בגיליונות משנת 1933 המשיכו להתפרסם גם בגיליונות שלאחר מכן. אחד מהם, "מתוך תנועת 'בית-יעקב'",¹³² הביא מהמתרחש בסניפי התנועה; האחר, "מתוך התנועה האורתודוקסית",¹³³ סיפר על ההתרחשויות במפלגות או בארגונים האורתודוקסיים בעולם.

הגיליון השלישי, **בית יעקב אין ליטע**, שיצא לאור במאי 1934, נפתח במאמר מערכת שהתלונן על חילול השבת ההולך ומתרחב בליטא, וקרא לנשים לא רק לשמור בעצמן את השבת אלא גם להתאמץ ולהשפיע על בעליהן וילדיהן שאף הם לא יחללוה.¹³⁴ בגוף הגיליון התפרסמה קריאה לפעולה מעשית: "על כל חברה בבית-יעקב ההולכת לקנות בחנות להיוודע תחילה האם זו סגורה בשבת".¹³⁵ אכן, נושא חילול השבת וחובת שמירתה חזר ועלה כמעט בכל גיליונות הביטאון לאורך השנים, עד לאחרון שבהם, **בית יעקב לעבן** מדצמבר 1939, שיוחד לנושא השבת.¹³⁶ מפני שלתחושת חֲבֵרוֹת מרכז בית-יעקב מצב שמירת השבת רק הלך והורע ברבות השנים. העיסוק בענייני השבת מלמד שמרכז בית-יעקב ראה בשמירתה ערך יסודי והכרחי לחברה היהודית בליטא ובחברות התנועה את הגורם המתאים לעצור את חילולה ההולך ומתרחב.

עוד נושא שהיה קרוב מאוד ללב חברות בית-יעקב היה ארץ ישראל. כבר בגיליון השלישי בא נושא זה לידי ביטוי במאמרים לא מעטים שעסקו בהתעוררות לבניית הארץ ברוח התורה ומצוותיה ובהתיישבות אורתודוקסית בארץ ישראל.¹³⁷

הנושאים החשובים – שמירת שבת והתיישבות בארץ ישראל – היו פרטים בתוכנית הגדולה של תנועת בית-יעקב. לפני הצעירות היהודיות בליטא עמדה לא רק הברירה בין התחברות לקבוצות לימוד וחזרה למסורת ובין חיי שעה נעימים של בילויים, בתי קפה וסרטי קולנוע. המרכז נדרש להתחרות על לבן כנגד כוחות חזקים ומושכים מאוד של תנועות הנוער, ובמיוחד השומר הצעיר ובית"ר.¹³⁸ למול תחרות זו קראה הרבנית רחל שפירא (1875–1943), נשיאת כבוד של מרכז בית יעקב ואשת הרב של קובנה, לנשים האורתודוקסיות, שעמדו עד אז מהצד: "בה-בעת שהלא-מאמינים מאורגנים היטב ועורכים מלחמה נגד כל מה שיהודי וקדוש – התחרישי?! האם באדישות תראי איך אחיותייך עוזבות את האידישקייט? כלום לא תגיבי כלל?".¹³⁹

אולם רוב קריאות הביטאון כוונו לחברות עצמן, שהתבקשו ואף נדרשו לממש את תכלית התנועה. כבר בגיליון הראשון של **בית יעקב** מפברואר 1933, קראה הפעילה הצעירה שרה חנונוביץ': "הגיעה העת לחשבון-נפש. יש להשתחרר מההשקפה השגויה, שעלייה משמעה ללמוד לעצמך. משימת 'בית-יעקב' היא להיות מתקנות-העולם [...] עלינו לעבוד לא רק למען עצמנו אלא למען אחיותינו התנועות ואבודות-הדרך".¹⁴⁰ במילים חריפות יותר פנה המרכז עצמו, בבית **יעקב אויסגאבע** במאוס 1935, לכל

BET JAKOB LEIDINYS

פרייז 30 צענט

בית יעקב

אונזערע

געוויידמעט די אינטערעסן
פון דער פרויען באוועגונג „בית-יעקב“ אין ליטעוווא.

Kaunas, 1935 m. kovo m.

❖ (Vienkartinis leidinys) ❖

קאונאס, חדש אדר ב' תרצ"ה.

א י ב ה א ל ט :

מרכז בית יעקב בליטעוווא	א) הטהירו!
הרבנית מונא הענקין	ב) בליקן ...
שרה רבקה מערקין	ג) תימקעה.
יהודית גלאזשטיין	ד) לידער
מרידע דיוויס	ה) דער שליסל צום מקדש
ח'י מאלאד	ו) התנערי מעפר קומי ...
שרה חאנאנאוויץ	ז) שול און לעבן.
ליבה הירשאוויץ	ח) א בריוו צום ועד המועל פון קאונאסער „בית יעקב“.
עלא שמואלאוויץ	ט) טהרת המשפחה און פאמיליען גליק
סטוד. הדסת הירשוביץ	י) יידידות
סטוד. דאברוש מארקעל	יא) דער מענש און דער בוים.
רבקה שטינבאך	יב) איך . . .
שרה בולווה	יג) א קול פון א בת ישראל
בת דמיון	יד) סיועס קנעען דער פאעס . . .
שרה ססא דודמאן	טו) צו זיינען מיר ווערט דעם נאמען?
	טז) פון ארטאדאקסישן לעבן אין קאונאס און פראווינץ.
	יז) אין די „בית-יעקב“ גרופן.

שער גיליון בית יעקב אויסגאבע, מארס 1935

אחת מהחברות: "צעקי לתוך האוזניים הערלות של אחיותייך. למדי עמהן את ה'דינים', הבהירי להן מהי טהרת-המשפחה. היי להן בעצמך דוגמה לצניעות יהודית אמתית!"¹⁴¹. אף שגיליונות הביטאון דנו בהרחבה בעניינים שהעסיקו את תנועת בית-יעקב, חלק אמנותי, בדומה לצום יוגנט, תפס בהם מקום נכבד. בגיליון בית יעקב אין ליטע ממאי 1934 הופיעו בזה אחר זה, על פני חצאי עמודים, שלושה סיפורים. הראשון שבהם היה פרי עטה של ליבה הירשוביץ, אותה "לביאה" שתרמה מפרי עטה כמה שנים קודם לכן לצום יוגנט, ובביטאון הנשים הרשתה לעצמה להופיע בשמה המלא.¹⁴² את השני כתבה הסטודנטית הדסה הירשוביץ (1912-1946) בעברית!¹⁴³ בגיליונות שלאחר מכן התפרסמו בדרך כלל שני סיפורים בכל גיליון. אולם העורכת לא הסתפקה בסיפורים; היא נתנה במה גם לשירה, ביד רחבה. בגיליון בית יעקב אין ליטע ממאי 1934 הופיעו שלושה שירים פרי עטה של המשוררת הקובנאית יהודית גלאז-שטיין, על פני עמוד שלם,¹⁴⁴ ובגיליונות הבאים הצטרפו אליה עוד מושכות בעט, הראשונה שבהן הייתה "הילה", בשיר בעברית.¹⁴⁵ אכן, אחת ממטרות תנועת בית-יעקב הייתה פיתוח כישורים ספרותיים של הצעירות ועידודן ליצירה דתית.¹⁴⁶

הילה

י ד ע ת י
(שיר)

ידעתי כי גם אחרי מותי
הרוח תהלך בקמה
תלחש לקנה לגבעל
ותלטף כל זרע האדמה.
ידעתי כי גם אחרי מותי
השמש לא יקדיר את פניו
יוהיר כקדם במרומים
ויפור למצפים חסדיו.
ידעתי כי גם אחרי מותי
ישליו בשלום הנחלים
הימים צדקה יתנו
ברינה יתחרו הגלים.
ידעתי כי גם אחרי מותי
הסבל לא יחדל מאדם
תשנינה צורתו הדעות
ואמיתתו תביקש לעולם.
ידעתי כי גם אחרי מותי
איתנים ישבחו את כלי
ואשרי כי זכה גם אותי
בחיי להלל לו הללי.

יהודית גלאז-שטיין.

(ליד)

ס'איו אומעדיג אַצינד דער וואלד,
און אומעטיקער פון דעם וואלד איז איצט מיין הארץ...
ס'שטייען סאָסנעס יונגיקע און שלאנקע
און רויטלעך זיך אין רגע'ס לעצטע פון שטאַרבנדיקן
טאג.
און ס'טריפט די זון מיט הייסן בלוט אין געסטן פוכיקע
פון פויגל מידע,
האס ווערן גרוי און שטיל,
זיי גרוי און שטיל
סע ווערט דער אוונדאינעם וואלד...
שלאפט דער וואלד,
ס'איו נאכט אף בוים און צווייג,
גראזן שלאפן שוין פון לאנג,
שישקעס פלאנטערן און צאמען מיינע טריט...
בלאנדזע איך אליין אין וואלד ארום,
און שווער און שטום
באוועגן זיך די נאדל-בוים אין דערשפעט
פארגייט מיין הארץ אין אבאשיידן קליין געבעט,
און טרערן פלייצן אויס מיין אויגן-ברעג,
און ס'זוויינט זיך אזוי שטארק
אף יונגע פארוועקלטע טעג. –
ס'איו אומעדיג אַצינד דער וואלד
און אומעטיקער פונם וואלד איז איצט מיין הארץ!...

שירים בגיליון בית יעקב שטים מספטמבר 1935

בדומה לתנועת תפארת-בחורים, שבתקופת קיומה ערכה שלוש ועידות כלל-ארציות גדולות וחשובות, גם מרכז בית-יעקב ראה לנכון לערוך ועידות כאלה, והספיק לקיים שניים עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.¹⁴⁷ הוועידה הכלל-ארצית הראשונה של בית-יעקב תוכננה לדצמבר 1935, לאחר שהתנועה כבר התפשטה לפחות ב-12 עיירות בליטא.¹⁴⁸ אכן, גיליון בית יעקב שטים מספטמבר 1935 פתח במאמר פרי עטה של הרבנית רחל שפירא, שבא להמריץ את חברות התנועה להגיע לוועידה: "אחות יקרה! זכרי שבידיך מונח גורל הדור הצעיר, כמחנכת יש לך אחריות מלאה למעשיו הטובים והרעים, לכן אל תעמדי מרחוק, אל תהיי סבילה! [...] כולן לכנס בית-יעקב! האספּי!"¹⁴⁹

בעקבות הקריאה בביטאון והתעמולה בעיתונים אחרים הגיעו לוועידה משלחות מסניפי התנועה ואורחות מכל רחבי ליטא.¹⁵⁰ במושבי הוועידה הועלו נושאים לדיון מעיקרי תפיסת עולמה של תנועת בית-יעקב, כגון: תפקיד האישה בחינוך, השבת והאישה, חינוך הבנות, ארץ ישראל והאישה הדתית.¹⁵¹ אחד הנושאים המרכזיים שנידונו היה שאלת ההשתייכות המפלגתית של התנועה אשר התחבטה לא-מעט בעניין רגיש זה.¹⁵² לאחר דיונים קבעה הוועידה שבית-יעקב תישאר תנועת נשים עצמאית ובלתי מפלגתית, בדומה להחלטת הוועידה הראשונה של תפארת-בחורים על אופי התנועה.¹⁵³ אולם החלטה זו לא הביאה לפתרון הסוגיה המורכבת וזו הוסיפה לבעבע מתחת לפני השטח בשנים שלאחר מכן, לנוכח ההתחזקות הגוברת של הפלג הנשי האגודאי בליטא ובאגודת ישראל העולמית.¹⁵⁴ דומה שרק ועידה כלל-ארצית יכולה הייתה להכריע שנית בעניין, ואכן גיליון בית יעקב מינואר 1938, שיצא לאור לקראת הוועידה הכלל-ארצית השנייה של התנועה, הציג סדר יום מפורט, שאחד מנושאי הכולטים היה עצמאות מול מפלגתיות בבית-יעקב.¹⁵⁵ ייתכן שבגלל רגישותן של חברות התנועה שאלת אי-המפלגתיות נדחקה ברגע האחרון להרצאה השביעית והאחרונה של המושב השני של הוועידה שנפתחה בינואר 1938,¹⁵⁶ של אלה שמואלוביץ'. הרצאתה זו עוררה כצפוי דיון יצרי, והדברים אף הגיעו לידי קריאות ביניים; לבסוף הוחלט לא לשנות את מעמדה של תנועת בית-יעקב כתנועה עצמאית ובלתי-מפלגתית, כדי להוסיף ולאפשר לימודי יהדות בסניפי התנועה לנשים שהשתייכו למפלגות לא-אורתודוקסיות.¹⁵⁷ בכך הושם סוף לשאלות בסוגיה זו שהעסיקה גם את התנועה האחות תפארת-בחורים, אך דומה שתפסה מקום רב לאין ערוך בתנועת בית-יעקב, בעקבות ההתחזקות המרשימה מאוד של הפלג הנשי האגודאי.

הגיליון האחרון של ביטאון התנועה בית יעקב לעבן, שכאמור יוחד לשבת, יצא לאור חודשים אחדים לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה. המלחמה, שהתנהלה סמוך מאוד לגבולות ליטא, הייתה כביכול רחוקה והאירוע שהעסיק יותר את היהודים וממילא גם את ביטאון התנועה, היה חזרת עיר הבירה העתיקה וילנה לידי ליטא באוקטובר 1939.¹⁵⁸ את התחושות המעורבות של היהודים, שמחה לרגל האיחוד עם יהודי וילנה אך עצבות שעוררה מצוקתם החומרית, ביטאה המשוררת וחברת התנועה יהודית גלאז-שטיין בשיר ארוך "פרייד און טרערן" (שמחה ודמעות) מעל דפי הגיליון.¹⁵⁹

יהודית גלאז-שטיין.**פרייד און טרערן**

(נעווידסעט די ערשטע טעג פון אונזער צוריקפאקסען ווילניוס)

<p>4. איז מיר לייכט און שווער אזוי,
פאָרן זיך גיין-גאלד מיט גרוי.
פאָרן זיך און בלייבן פרעמד, —
לאָזט ניט קינדער-אויג פארשעמט:...</p> <p>5. קינדער-אָויגן, — מאָרגן-טוי,
קינדער לייזן ניט קיין גרוי,
קינדער האָסן אַלץ וואָס ביז, —
ס'שרייט די נויט, די נויט איז גרויס:...</p> <p>6. פרייד און טרערן, גליק און נויט,
שיינקט פאָר הונגעריקן ברויט,
שיינקט פאָר נאָקעט לייב א העמד,
ס'ברעכן זיך פארצווייפלט הענט:...</p> | <p>1. פרייד און טרערן, גליק און נויט, —
שיינקט פאָר הונגעריקן ברויט,
שיינקט פאָר נאָקעט לייב א העמד, —
ס'ברעכן זיך פארצווייפלט הענט:...</p> <p>2. פרייד און טרערן, — אונזער פרייד
צוגעוויצט מיט ריי נאָך ברויט,
אונזער פרייד, — פון טרויס א וואָר,
אונזער ביינקשאפט, — צוואַנציק יאָר:...</p> <p>3. צוואַנציק יאָרן, — מיר און דו
אויסגעשמידט א האַרץ אַן רו,
וויילן אויסגעשאַקט פון שטיין, —
ס'וואַקסט די פרייד און ס'וואַקסט געוויין:...</p> |
|--|--|

יהודית גלאז-שטיין, "פרייד און טרערן" בגיליון בית יעקב לעבן מדצמבר 1939

גם הרבנית מינה הנקין כתבה על חזרת וילנה לליטא, שעוררה שמחה כפולה בקרב היהודים הן כאזרחי המדינה הן כמוקיריה של "ירושלים-דליטא" ההיסטורית. אף היא ציינה את העצב שבחזרתה, אך בניגוד למשוררת שכתבה על הצער החומרי, בה עוררה החזרה צער רוחני "על ירושלים העתיקה שלנו. עד מתי יהיו שעריה סגורים בפנינו?"¹⁶⁰ תנועת בית-יעקב לא פסקה לפעול גם בימי המלחמה. למרות הקשיים הכלכליים לא קהה כוח המשיכה של התנועה: מספר סניפיה הגיע לשלושים, ומספר החברות — לכ-1,500.¹⁶¹ החברות פעלו ברוח התנועה, ובין היתר דאגו להתפשטות רעיונותיה באמצעות הפצת גיליון בית יעקב לעבן שהתפרסם באותה העת. יותר מ-500 עותקים נמכרו בקובנה לבדה,¹⁶² ויש להניח שמספר זה הוכפל ואף שולש בפרובינציה. אסיפה גדולה של נשים למען השבת הייתה אחת הפעולות האחרונות שיזמה התנועה, בהמשך ישיר לקריאות של בית יעקב לעבן בעניין שמירת השבת.¹⁶³ באסיפה זו דיברה המשוררת יהודית גלאז-שטיין על הפעילות בת שמונה שנים של התנועה, וייחלה שאת יובל העשור תזכינה כל החברות לחגוג בארץ ישראל.¹⁶⁴ אולם תנועת בית-יעקב לא זכתה לכך. רוב רובן של חברות התנועה לא יכלו לקבל רישיונות עלייה לארץ ישראל, וגם בליטא לא התאפשר להן לחגוג יובל זה מחמת הכיבוש הסובייטי של ליטא ביוני 1940, שהביא להפסקת פעילות התנועה.¹⁶⁵ לא-זו-אף-זו, במרוצת חודשים אחדים לאחר תאריך היובל, כשליטא הייתה כבר בידי הנאצים, מצאו רוב חברות התנועה את מותן האכזרי בבורות מוות בפאתי עיירותיהן.¹⁶⁶

"צום יוגנט" ו"בית יעקב" בראי העיתונות האורתודוקסית

האוטונומיה התרבותית שקיבלו היהודים בליטא העצמאית חוללה פריחה בתחום המילה הכתובה.¹⁶⁷ היהדות האורתודוקסית המקומית יצאה גם היא לפרסם את דברה ברבים. ב-1921 החל להופיע בקובנה העיתון **אידישער לעבן** מטעם "צעירי-ישראל", הסתדרות לא-מפלגתית בעלת זהות אורתודוקסית מובהקת.¹⁶⁸ אולם בעבור שנה החלה אגודת ישראל להשתתף בהוצאה לאור של עיתון זה, שהטייתו המפלגתית הייתה ברורה.¹⁶⁹ הופעתו הסדירה לא האריכה ימים וב-1925 פסקה. בתקופת פעילותו החלו לקום חברות תפארת-בחורים, ובאופן טבעי הן זכו לתשומת לב שולית. כך נזכרו בחטף הישגיה הראשוניים של חברת סלבודקה, ראשונה החברות שקמו לאחר המלחמה,¹⁷⁰ וכשנוסדה חברת פוניבז' והתמסדה מעט, קיבל אחד מחבריה במה לפרסומה.¹⁷¹

בשלהי 1927 החל לצאת לאור בעיירה טלז **הנאמן**, ירחון אורתודוקסי בעברית, גם הוא מטעם צעירי ישראל הלא-מפלגתית,¹⁷² והאריך ימים עד שלהי 1931.¹⁷³ הופעתו, בד בבד עם הקמת מרכז תפארת-בחורים, עשתה את גיליונותיו החודשיים במה נוחה לדין וחשבון עתי קצר מטעם המרכז ולפרסום קריאותיו לחברים עד מארס 1928, מועד יציאתו לאור של הגיליון הראשון של **צום יוגנט**.¹⁷⁴ באפריל-מאי 1928 הופיעה בהנאמן כתבה נכבדה של רשמים מהביטאון החדש של תפארת-בחורים, דברי ביקורת והצעות ייעול,¹⁷⁵ ומאז ירדה תדירות דיווחי המרכז לדו-חודשית עד לגיליון אוקטובר-נובמבר 1928,¹⁷⁶ שבו פורסמה כתבה לא ארוכה על הגיליון השני של הביטאון.¹⁷⁷ המרכז לא נצרך עוד לבמה חיצונית לפרסום קריאותיו ודיווחיו הקצרים, שכן ביטאונו מילא תפקיד זה. בשלהי 1931 שב להופיע בליטא העצמאית עיתון אורתודוקסי אך לא-מפלגתי בשם **אידישע וועלט**. ימיו היו קצרים ומסיכות כלכליות פסקה צאתו לאור כנראה בשלהי 1932.¹⁷⁸ הוא הופיע בד בבד עם תחילת צמיחתה של תנועת בית-יעקב, ולפיכך גילה בה עניין כבארגון אורתודוקסי חדש וחשוב. כך כתב העורך ישראל גיטלסון בגיליון הרביעי של העיתון: "החלה תזוזה [...] אחד המאורעות החשובים בתחום זה בעת האחרונה הוא פעילות 'בית-יעקב' בליטא – ארגון של הבנות היהודיות, כדי שתסייענה לכוון את החיים היהודיים על יסודותיהם ההיסטוריים".¹⁷⁹ הוא בירך על ההתחלה הטובה והבטיח להעניק במה לשורת מאמרים שיסבירו את נחיצותה של פעילות זו. אכן, כבר בגיליון זה הופיע החלק השני של מאמר הסברה ארוך שכתבה אלה שמואלוביץ', לימים יושבת ראש מרכז בית-יעקב, לבת היהודייה.¹⁸⁰ נוצר אפוא רצון הדדי בין התנועה המתהווה ובין **אידישע וועלט** להביא בין דפיו את בשורת בית-יעקב ושמואלוביץ' קיבלה במה נכבדה למאמריה בעוד גיליונות.¹⁸¹ בעיתון זה התפרסמו גם תיאורים נרחבים מאירועי ייסודן של חברות בית-יעקב בקובנה ובטלז,¹⁸² ודיווח קצר יותר על הקמת חברת ויז'ניץ.¹⁸³ אולם דומה שאת הבמה בעלת המשמעות הרבה ביותר קיבלו שיעורי היהדות – פרשת שבוע, נביא והיסטוריה יהודית – שהחלה לקיים החברה החדשה של בית-יעקב בקובנה. מדי

שבוע התפרסמו הודעות על קיומם ומקומם בעיתון כמעט בכל גיליונותיו השבועיים,¹⁸⁴ במטרה לעניין את הקוראות, בנות ונשים אורתודוקסיות.

בניגוד לידיעות הלא-מעטות שנגעו לתנועת בית-יעקב החדשה והמלהיבה, הידיעות באידישע וועלט על תפארת-בחורים הוותיקה היו מעטות ואקראיות.¹⁸⁵ הסיבה העיקרית לכך הייתה העובדה שתנועת תפארת-בחורים כבר השתרשה בליטא באותה העת והיה לה ביטאון משלה; לפיכך נזכרו בגיליונות אידישע וועלט רק אירועים מיוחדים של תפארת-בחורים.

ייתכן ששקיעת אידישע וועלט בשלהי 1932 והעובדה שלא הייתה עיתונות אורתודוקסית חלופית דרבנו את תנועת בית-יעקב להוציא לאור כתב עת משלה בראשית 1933. משזיהתה את היתרונות שבפרסום כתב עת עצמאי ואת התועלת שהביא להתרחבותה, לא עצרה הוצאתה לאור של עיתונות אורתודוקסית חדשה בשלהי אותה שנה את המשך פעילותו של ביטאון התנועה. העיתונים האורתודוקסיים המדוברים היו הפעם בעלי זהות מפלגתית מובהקת: דאָס אידישע וואָרט, ביטאון של התנועות "תורה ועבודה" ו"מזרחי" בליטא, שהחל לצאת לאור בשלהי 1933,¹⁸⁶ ואידישער לעבן, שחידש את ימיו בעיירה טלז בחסות הסתדרות צעירי אגודת ישראל זמן קצר לאחר מכן.¹⁸⁷ שבועון זה ייחד מקום נכבד לפעילות צעירי אגודת ישראל ולהסתדרויות אגודאיות אחרות כגון בנות אגודת ישראל, החלוץ-החרדי והנוער-האגודתי. עם זאת הוא פתח את שעריו גם לתנועות תפארת-בחורים ובית-יעקב הלא-מפלגתיות, אולי במגמה לקרבן לתפיסה האגודאית. יתר על כן, ב-1935 החלו להופיע בו כתבות תחת הכותרת המודגשת "בתנועת 'בנות [אגודת ישראל]' ו'בית-יעקב'", כביכול הן היו הסתדרויות-אחרות או אף הסתדרות משותפת.¹⁸⁸ אלה שמואלוביץ' קיבלה במה פתוחה לפרסום מאמריה בעיתון, ואכן היא כתבה מאמרי הסברה לקהל הקוראים והקוראות האורתודוקסי על עקרונות בית-יעקב ועל נושאים בנפשה של התנועה,¹⁸⁹ אך גם על נושאים אחרים.¹⁹⁰ גם מרכז בית-יעקב פרסם בעיתון הודעות וידיעות דחופות לחברותיו,¹⁹¹ אלא שהתנועה חשה שלא קיבלה את המקום הראוי לה בעיתון ושמואלוביץ' התלוננה על כך באחד ממאמריה: "עדיין חסרה מאוד ההבנה שלנו, הנשים הדתיות, חייב להיות מדור משלנו, שבו רק אנו נופיע".¹⁹² בדומה למרכז בית-יעקב, גם מרכז תפארת-בחורים ניצל היטב את הבמה השבועית שניתנה לו באידישער לעבן, וגם הוא פרסם הודעות רבות שנועדו לחבריו,¹⁹³ או לתלמידי ישיבות שהתבקשו להירתם לפעילות התנועה.¹⁹⁴ כמו כן נוצלו דפי השבועון לכתבות על כינוסים מחוזיים וחגיגות בסניפים,¹⁹⁵ וכשווילנה הועברה לידיה של ליטא, תפסו כתבות על חברת תפארת-בחורים הווילנאית מקום של כבוד בעיתון.¹⁹⁶

סיכום

בתקופה של חילון מהיר ובאווירת התרחקות מהמסורת בליטא העצמאית, קרמו עור וגידים שתי תנועות, לגברים ולנשים, במטרה לקרב את קהלי היעד שלהן לדת באמצעות לימודי יסוד תורניים. בלימוד זה הן ראו תשתית הכרחית להכרת ההלכה וליישומה בחיי החברים והחברות. אולם הן לא הסתפקו במהפכה בחיי הפרט וראו בחבריהן ובחברותיהן את החלוץ שעתיד לייצא את המהפכה לחוצות הערים והעיירות בליטא.

שתי התנועות האורתודוקסיות לא צמחו מרקע זהה. תפארת-בחורים הייתה אחת החברות הקהילתיות המסורתיות בעיירה היהודית הליטאית משלהי המאה התשע-עשרה; בליטא העצמאית התחדשה מתכונתה בעיירות רבות, אולם בדומה להסתדרויות המודרניות שקמו במדינה המתחדשת, גם חברות תפארת-בחורים שבה התארגנו כסניפים של תנועה פעילה ואידיאולוגית. לעומתן קמה תנועת בית-יעקב יש מאין, שכן חברות לימוד לנשים היו חידוש גדול בליטא. הן הופיעו בכמה עיירות רק בראשית שנות השלושים של המאה העשרים והתארגנו לתנועה שדמתה במבנה שלה למבנה תנועת תפארת-בחורים: מרכז שאליו מקושרים סניפים, מרכז הדרכה שתפקיד חבריו היה לבקר בסניפים ולחזקם, לימודי יסוד מסורתיים בסניפים ואמצעי ביטוי שמטרתו חיזוק תחושת השייכות לתנועה ומשיכת חברים חדשים מהחוץ. מאמצע שנות השלושים הרחיבה תנועת תפארת-בחורים את המשימות שהטילה על חבריה, שעיקרן עד אז היה לימוד ויישומו, ותבעה מהם לפעול במוסדות צדקה וחסד מקומיים. גם תנועת בית-יעקב נקטה גישה דומה ודרשה מחברותיה עשייה חברתית-ציבורית והשתתפות פעילה במוסדות כאלה או הקמה של מוסדות חסרים.

מלבד המבנה הארגוני דמו שתי התנועות גם בקהל היעד שלהן – השכבה היהודית העמלה. אולם תנועת בית-יעקב החלה להכיר בכך שהנשים האורתודוקסיות מהשכבות הגבוהות, אף יותר מהנשים העממיות, חסרו ידע נדרש כיצד לנהוג במציאות המתפתחת בעולם המודרני והיאך להתמודד עם הרוחות החדשות שהביאו עמהם בניהן ובנותיהן מהחוץ.¹⁹⁷ בניגוד לגברים האורתודוקסים, שרובם השתייכו לחברות לימוד בבתי כנסת ובבתי מדרש ויכלו להעשיר את ידיעותיהם התורניות ברווח הזמן שבין תפילות מנחה לערבית, לא היו לנשים האורתודוקסיות מוסדות העשרה כאלה; תנועת בית-יעקב שאפה למלא חיסרון זה. אולם בניגוד להצלחתה בקרב הנשים בנות המעמד העממי, שלהן תרמה התנועה ידע וערכי יסוד שהן לא הכירו, היה קשה לשכנע נשים אורתודוקסיות בחשיבות הלימוד, ורק התוצאות בבתייהן המחישו כמה חשובה פעילותה של בית-יעקב וכמה גדולה יכולה להיות השפעתה על חינוך הדור הצעיר.

הגם שתנועת בית-יעקב הרחיבה את קהל היעד שלה בהשוואה לציבור שאליו פנתה תפארת-בחורים, ביטאוניהן מלמדים שמטרתן הייתה אחת: שינוי פני החברה היהודית בליטא וקירובה למסורת ולדת. להגשמת מטרה זו פעלה כל אחת מהתנועות בקרב הציבור שלה – תפארת-בחורים בקרב הגברים ובית-יעקב בקרב הנשים. אחד

מאמצעיהן היעילים ביותר להסברה ולהתפשטות היה ביטאוני התנועות. אף שהן מצאו במות אוהדות בעיתונות האורתודוקסית של אותם הימים, הן לא הסתפקו בכתבות אקראיות בה על רעיונותיהן ופעילותן, וכדי להשיג את מטרתן הייחודית הן נדרשו לעיתונות עצמאית משלהן. והנה, בניגוד לביטאוני תנועות אחרות ששימשו לליכוד השורות בקרב חבריהן, ביטאוני תפארת-בחורים ובית-יעקב הציבו לעצמם עוד מטרה: למשוך ציבור חדש לתנועותיהם. ואכן, בניגוד לסיסמאות בגיליונות **צום יוגנט**, שרבות מהן פנו לחברים לחזק את לימודיהם בחברתם,¹⁹⁸ רבים ממאמרי הביטאון פנו לצעירים רחוקים ממסורת, במטרה לשכנעם להצטרף לתפארת-בחורים. גם המאמרים בביטאון **בית יעקב** היו בעלי נטייה דומה, אולם בניגוד ל**צום יוגנט** רובם לא פנו ישירות לנשים רחוקות מהמסורת אלא דחקו בחברות התנועה לקרֶבֶן ולפעול למענן.

באחד ממאמריה התלוננה יושבת ראש מרכז בית-יעקב: "הניסיון היחיד שנעשה בידי 'בית-יעקב' בהוצאתו לאור מזמן לזמן של ביטאון שבו מיוצגים רק כוחות נשיים באמת זכה להכרה נכבדה, אך איזו משמעות יכולה להיות לכך, כשהופעתו נדירה כל כך?!"¹⁹⁹ אכן, רק עשרה גיליונות של **בית יעקב** יצאו לאור, בהשוואה לעשרים גיליונות של **צום יוגנט**. ההבדל המספרי נבע מכך שחברות תפארת-בחורים החלו לקום כעשור שנים לפני החברות הראשונות של בית יעקב, ומרכז תפארת-בחורים פתח בפעילותו כחמש שנים לפני מרכז בית-יעקב. לכן אך טבעיות היו ההשלכות על מספר הגיליונות בפרט ועל ממדי שתי התנועות בכלל.²⁰⁰ עם זאת דומה שפעילותן של תפארת-בחורים ובית-יעקב בכפיפה אחת באותן עיירות הועילה רבות לתנועת הנשים וחיוזקה את כוחה בכמה מונים יותר מכוחה הממשי.²⁰¹ בהסתכלות רחבה יותר על התפתחות שתי התנועות דומה שמאמציהן לקרֶבֶן לדת ולהשתלב במרחב הציבורי, המשתקפים מביטאוניהן, מלמדים יותר מכול על יכולתן של יוזמות עממיות להביא לשינוי חברתי ודתי.

הערות

- 1 מרדכי זלקין, "בין גאון לעגלון: מורשתה התרבותית של יהדות ליטא", **גשר**, 136 (תשנ"ח), עמ' 80-81.
- 2 על התאגדויות הלימוד היהודיות שהיו מיוחדות במינן בתרבויות הדתיות במזרח אירופה, ראו: Israel M. Goldman, *Lifelong Learning among Jews: Adult Education in Judaism from Biblical Times to the Twentieth Century*, New York 1975, pp. 203-207.
- 3 ג'ון קליר, "התפתחות החקיקה כלפי היהודים ברוסיה (1881-1772)", בתוך: איליה לוריא (עורך), **תולדות יהודי רוסיה: מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות הרוסית, 1917-1772**, ירושלים תשע"ב, עמ' 15, 18-21; מרדכי זלקין, **בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע**, ירושלים תש"ס, עמ' 62-81.
- 4 יהודה סלוצקי, **העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה**, ירושלים תשל"א, עמ' 26-27; דב ליפץ, "החינוך העברי והתנועה העברית בליטא העצמאית (1920-1940)", בתוך: רפאל חסמן ואחרים (עורכים), **יהדות ליטא**, ב, תל אביב תשל"ב, עמ' 113 (להלן: ליפץ, "החינוך העברי"), (להלן: חסמן ואחרים [עורכים], **יהדות ליטא**); מרדכי זלקין, "שיהיה כולו עברי": רשת החינוך "יבנה" בליטא בין 'חינוך חרדי' ל'חינוך עברי', בתוך: ש' גליק (עורך), **זכר דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב רפל**, ירושלים תשס"ז, עמ' 122-123 (להלן: זלקין, "שיהיה כולו עברי"); יוסי

- גולדשטיין, "החדר המתוקן" ברוסיה כבסיס למערכת החינוך הציונית, **עיונים בחינוך**, 45 (אייר תשמ"ו), עמ' 147-157; זאב אריה רבינר, **ספר הרב יעקב מזא"ה (רבה של מוסקוואה)**, א, תל אביב תשי"ח, עמ' נג-נה. להתמרמרות על משפחות תורניות ראו: א"מ פייולוז'הן, **נצח ישראל: מאמרים על אדות דברים העומדים ברומו של עמנו**, ורשה תרע"ד, עמ' קלג.
- 5 ישראל רוזנסון, "בעבור צעירים כמו גם לעובדים ולעוזרים בחנויות": על המפעל החינוכי 'תפארת-בחורים' בוילנה, **הגות**, י (תשע"ד), עמ' 19-28 (להלן: רוזנסון, "בעבור צעירים").
- 6 על הוראה ביתית או מוסדית של מסורת יסוד לילדות ולנערות במאה התשע-עשרה ראו: Shaul Stampfer, *Families, Rabbis and Education: Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe*, Oxford 2010, pp. 168-180. על לימודים בבתי ספר פרטיים לכנות בשנים 1880-1830 ראו: Eliyana R. Adler, *In Her Hands: The Education of Jewish Girls in Tsarist Russia*, Detroit 2011, pp. 28-43, 82-95.
- 7 Eric Lohr, "The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I", *Russian Review*, 60 (2001), pp. 404-419.
- 8 בן-ציון קליבנסקי, "תמורות רוחניות ביהדות הליטאית בעקבות גלותה במלחמת העולם הראשונה", בתוך: מיכל בן-יעקב, בן-ציון קליבנסקי וג'ודי באומל-שוורץ (עורכים), **עולם מתהפך: מלחמת העולם הראשונה והשלכותיה על העולם היהודי**, ירושלים תש"ף, עמ' 20-22 (להלן: קליבנסקי, "תמורות רוחניות").
- 9 Andrew N. Koss, "War within, War without: הגלות בשנות המלחמה ראו: Russian Refugee Rabbis during World War I", *Association for Jewish Studies Review*, 34 (2010), pp. 231-263 (להלן: Koss, "War within"). ראו גם מרדכי כץ, "למצב אחינו ברוסיה", חלק ג, **העברי**, 6, 27 (1916), עמ' 8; אסף קניאל, "על מלחמה ושמירת מצוות: וילנה 1914-1922", **גל-עד**, כד (2015), עמ' 73-74.
- 10 קליבנסקי, "תמורות רוחניות", עמ' 22-25.
- 11 Koss, "War within", p. 258.
- 12 Šarūnas Liekis, "A State within a State?": *Jewish Autonomy in Lithuania 1918-1925*, Vilnius 2003 pp. 158-159 (להלן: Liekis, *A State*).
- 13 או "ליטא הנכבשת" (הנאמן ט' אלויל תרפ"ח), עמ' 16. קרְסִי (בפולנית: Kresy) – חבל-הספר המזרחי של פולין ממזרח לקרְסִין.
- 14 דב לוין (עורך), **פנקס הקהילות: ליטא**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 359 (להלן: לוין, **פנקס הקהילות: ליטא**).
- 15 ליב גרפונקל, "מאבקם של יהודי ליטא על זכויות לאומיות", בתוך: חסמון ואחרים (עורכים), **יהדות ליטא**, עמ' 37-39; Samuel Gringauz, "Jewish National Autonomy in Lithuania (1918-1925)", *Jewish Social Studies*, 14 (1952), pp. 229-231; Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars*, Bloomington 1983, pp. 217-225.
- 16 צביה דבורצקי, "מאבקה הפוליטי של הציבוריות היהודית בליטא למיסודה האוטונומי בשנים 1918-1922 (ניסוי באוטונומיה)", **עבודת מוסמך**, אוניברסיטת תל אביב 1980; Liekis, *A State*, pp. 115-173.
- 17 בתי הספר היסודיים של "יבנה" מנו רבע מכלל בתי הספר היהודיים בתחילת שנות העשרים ו-32 אחוז בראשית שנות השלושים. ראו אברהם לוינסון, **התנועה העברית בגולה**, ורשה תרצ"ה, עמ' 364-365; Saulius Kaubrys, *National Minorities in Lithuania: An Outline*, Vilnius 2002, p. 158 (להלן: Kaubrys, *National Minorities*).
- 18 על אגודת הרבנים ומגבלות כוחה ראו: בן-ציון קליבנסקי, "במקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב": מעמדה של אגודת הרבנים בליטא, **ציון**, עה (תש"ע), עמ' 313-346.

- 19 בן-ציון קליבנסקי, **כצור חלמיש: תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה**, ירושלים תשע"ד, עמ' 123. ראו גם זלקין, "שיהיה כולו עברי", עמ' 128, 131.
- 20 קליבנסקי, שם, עמ' 123-124.
- 21 על תפארת-בחורים בליטא בתקופת בין המלחמות ראו: בן-ציון קליבנסקי, "תפארת בחורים" – תנועת לימוד תורה לבני מעמדות העמלים בליטא בין מלחמות העולם", **ציון**, פב (תשע"ז), עמ' 439-488 (להלן: קליבנסקי, "תפארת בחורים").
- 22 "אונזער וואָרט צו דער אידישער יוגנט", **צום יוגנט** (להלן: **צו"י**), 1 (ניסן תרפ"ח), עמ' 3 (להלן: "אונזער וואָרט").
- 23 לגישות סוציולוגיות-פסיכולוגיות בעניין 'חציית-קווים' ראו: John C. Gibbs and Steven V. Schnell, "Moral Development 'Versus' Socialization: A Critique", *American Psychologist*, 40 (1985), pp. 1071-1080.
- 24 "אונזער וואָרט", עמ' 2-3.
- 25 שם, עמ' 3.
- 26 המרכז לוויעד חברים מא' בסיון תרפ"ח, ארכיון המדינה המרכזי של ליטא (להלן: אמ"ל), 1143/1-2-1. ראו תצלומו וכן תצלומי שאר המסמכים בסימון 1143/1 מארכיון זה בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, מיקרופילמים HM3/1001-1003.
- 27 שם הביטאון ברוב הגיליונות היה **צום יוגנט**, פרט לגיליון 2, **יוגנט** וגיליון 18, **צו דער יוגנט**. להבנתו גם שמות גיליונות 19 ו-20 היו **צו דער יוגנט**, ואילו שם הגיליון ה-21 היה **יוגנט**. אם גיליון 22 הספיק לצאת לאור, גם שמו היה **יוגנט**.
- 28 אין בידי הגיליונות שלאחר גיליון 18, ולפיכך לא ידוע לי מה היה מחירם.
- 29 Kaubrys, *National Minorities*, p. 137. הכוונה כנראה לגיליון העשרים.
- 30 **צו"י**, 1, ניסן תרפ"ח, עמ' 1. תורגם מידיש.
- 31 שם.
- 32 שם.
- 33 "אונזער וואָרט", עמ' 2-3. תורגם מידיש.
- 34 שם, עמ' 3. תורגם מידיש.
- 35 **צו"י**, 1, ניסן תרפ"ח, עמ' 4, 11-12, בהתאמה.
- 36 שם, עמ' 5-8.
- 37 שם, עמ' 19.
- 38 שם, עמ' 16-19.
- 39 שם, עמ' 10-14. לזיהוי שם העט ראו מכתב המנהל למחברת, כ' בסיון תרפ"ח, אמ"ל, 1143/1-2-42.
- 40 "לביאה" הוא עברות צלילי לשם ליבה. בוילנה: **יוגנט**, 2, תשרי תרפ"ט, עמ' 1; בלטוויה: מ' חודקוב למרכז, י"ג באב תרפ"ח, אמ"ל, 1143/1-131; בליטא: **הנאמן**, ה, אייר תרפ"ח, עמ' 16.
- 41 מכתבו הראשון בארכיון תפארת-בחורים הוא לוועד חברה שלא פורש שמה, א' בסיון תרפ"ח (20 במאי 1928); אמ"ל, 1143/1-2.
- 42 פוטשניק לוועד-חברת קופישוק, וחוזר 9 של המרכז, סיון תרפ"ח, אמ"ל, 1143/1-2, 1143/1-81. בהתאמה.
- 43 המרכז למערכת עיתון עלום, י"א באייר תרפ"ח, אמ"ל, 1143/1-981. ראו גם **הנאמן**, ה, אייר תרפ"ח, עמ' 18.
- 44 המנהל לרב אברהם הלר, י"ח בסיון תרפ"ח, אמ"ל, 1143/1-311.
- 45 המנהל לעלמה הירשוביץ, כ' בסיון תרפ"ח, אמ"ל, 1143/1-421.
- 46 המרכז לכל החברות מסיון תרפ"ח ולוועד קופישוק, כ"ט בסיון תרפ"ח, אמ"ל, 1143/1-431. בהתאמה.

- 47 יוגנט, 2, תשרי תרפ"ט, עמ' 7.
- 48 על הסיבה לשינוי בשם הגיליון ראו ליד הערה 125 במאמר.
- 49 יוגנט, 2, תשרי תרפ"ט, עמ' 12.
- 50 שם, עמ' 1-2.
- 51 אינפֿארמאציעס [5], טבת-שבט תרפ"ט, עמ' 6.
- 52 צו"י, 4, אייר תרפ"ט, עמ' 1. תורגם מידיש.
- 53 שם. תורגם מידיש.
- 54 שם, עמ' 8.
- 55 צו"י, 5, סיוון תרפ"ט, עמ' 1-3, 5-6, 10.
- 56 על ברנשטיין ראו קליבנסקי, "תפארת-בחורים", עמ' 451, 456.
- 57 צו"י, 5, סיוון תרפ"ט, עמ' 9. תורגם מידיש.
- 58 שם, עמ' 11-13.
- 59 צו"י, 7-6, תמוז-אב תרפ"ט, עמ' 4-6.
- 60 שם, עמ' 12, תורגם מידיש; וראו שם, עמ' 12-13.
- 61 מכתב כללי לכל אחד מנדיבי לונדון שהותרמו בידי שרה פורטוגל, י"ד בשבט תרפ"ט, אמ"ל, 2-2211143/1.
- 62 המרכז לברומשטיין וקלופט, ט"ז באייר תרפ"ט, שם, 2-3821143/1; תורגם מידיש.
- 63 המרכז לוועד שידלָה מט"ב במרחשוון, לוועד ז'סלָה מכ"ב בשבט ולוויטנברג בריגה מכ"ד באדר א תרפ"ט, שם, 2-193/41143/1, 2-2351143/1, 2-3371143/1; בהתאמה.
- 64 צו"י, 7-6, תמוז-אב תרפ"ט, עמ' 1, תורגם מידיש.
- 65 שם, 11-10, טבת תרצ"א, עמ' 15-16.
- 66 חוזר מס' 30 לרביים מסיוון תר"ץ, אמ"ל, 1-171143/1.
- 67 צו"י, 11-10, טבת תרצ"א, עמ' 1, תורגם מידיש.
- 68 שם, עמ' 16-19. המרכז הזמני החדש בליטא הפולנית הוא שביקש שינוי בהגדרת הביטאון. ראו: ש' שאראפֿאן למערכת ממנחם-אב תרצ"א, אמ"ל, 1-2071143/1.
- 69 על חברת וילנה ראו רוזנסון, "בעבור צעירים", עמ' 15-72. על חברות אחרות בקרסי ראו: צו"י, 11-10, טבת תרצ"א, עמ' 16.
- 70 צו"י, שם, עמ' 17; צייט [וילנה], 1318, 21.5.1930, עמ' 3. להמלצות ששלח המרכז הליטאי לוועד חברת וילנה כיצד לפעול להקמת מרכז, ראו מכתב המרכז מב' באדר תר"ץ, אמ"ל, 2-5401143/1.
- 71 צו"י, שם, עמ' 18.
- 72 המערכת ליעקב שכטר, כ"ח בחשוון תרצ"א, אמ"ל, 1-1131143/1.
- 73 צו"י, 11-10, טבת תרצ"א, עמ' 1.
- 74 צו"י, 12, סיוון תרצ"א, עמ' 16, 19.
- 75 חוזר מס' 31 מט"ז בסיוון תר"ץ, אמ"ל, 7-181143/1; צו"י, שם, עמ' 24; המרכז לוועד "אגודת אוהבי תורה וצדקה" בבירמינגהם, י"ד בתמוז תר"ץ, אמ"ל, 2-5401143/1.
- 76 המרכז לבנק המרכזי היהודי בקובנה, א' באלול תרצ"ג, אמ"ל, 8-4731143/1; צו"י, 15-16, ניסן-אייר תרצ"ד, עמ' 17.
- 77 המרכז לנדיבה צייקין מלונדון, ב' בסיוון תרצ"א, ולוועד "עזרת-תורה" בגלזגו, י"ב בניסן תרצ"ד, אמ"ל, 7-1271143/1, 9-271/21143/1, בהתאמה.
- 78 די אידישע שטימע (להלן: איד"ש), 3585, 21.8.1931, עמ' 13.
- 79 ליפץ, "החינוך העברי", עמ' 126; לוין, פנקס הקהילות: ליטא, עמ' 68-69. השוו: ח' בן-ירוחם, ספר בית-ד: קורות ומקורות, א, ירושלים-תל אביב תשכ"ט, עמ' 184. בתנועות הנוער השתתפו בנים ובנות יחד מגיל 12 ואילו החברות בתפארת-בחורים הוגבלה לגברים בלבד מגיל 17.
- 80 קליבנסקי, "תפארת-בחורים", עמ' 474, הערה 174.

- 81 מספר הקהילות בליטא היה 185. ראו ליב גרפונקל, "מאיגרא רמא לבירא עמיקתא", בתוך: חסמן ואחרים (עורכים), **יהדות ליטא**, עמ' 51; על פי Liekis, *A State*, p. 131. מספר הקהילות היה 175.
- 82 ראו מכתב פתוח של המרכז, ה' באדר תרצ"א, אמ"ל, 7-1041143/1.
- 83 המרכז ליוסף פייוולזון, י"ד בכסלו תרצ"ב, שם, 7-1791143/1.
- 84 המרכז לבית-חולים בקובנה [תשרי תרצ"ג], שם, 8-1321143/1.
- 85 למשל מכתב המרכז אל [יעקב] דאווידסאן משוול, ה' באייר תרצ"ג, שם, 8-3831143/1.
- 86 המרכז ליוסף פייוולזון, כ"ג באלול תרצ"ג (שם, 8-4921143/1); צו"י, 15-16, ניסן-אייר תרצ"ד, עמ' 17.
- 87 המרכז לשרה פורטוגל, כ"ו בכסלו תרצ"ד ולכל החברות, ג' בטבת תרצ"ד, אמ"ל, 9-361143/1, 9-571143/1-9 בהתאמה. וראו גם צו"י, שם, עמ' 17; איד"ש, 21.12.1933, 4420, עמ' 5.
- 88 צו"י, 10-11, טבת תרצ"א, עמ' 12. וראו גם מיכל פון למרזו, כ' לעומר תרצ"ד, אמ"ל, 1-2751143/1.
- 89 צו"י, 15-16, ניסן-אייר תרצ"ד, עמ' 1, תורגם מידיש.
- 90 צו"י, שם, תורגם מידיש. אין בידי גיליונות 13 ו-14 ולפיכך אינני יודע אם הגדרה זו לא הופיעה כבר בגיליונות אלה.
- 91 אברהם פוסולצקי להלל בישקו בציטוויאן, ד' באייר תרצ"ד, אמ"ל, 9-2791143/1; תורגם מידיש.
- 92 דו"ח הלל בישקו מלונדון, כ"ג באלול תרצ"ד, שם, 9-2871143/1.
- 93 צו"י, 17, מרחשוון תרצ"ו, עמ' 1, תורגם מידיש.
- 94 שם, עמ' 16, תורגם מידיש. על הרב פייוולזון ראו קליבנסקי, "תפארת-בחורים", עמ' 463, הערה 121.
- 95 המרכז לשמואל מרקוס, כ"א בטבת תרצ"ד ולחברי תפארת-בחורים, ה' בטבת תרצ"ה, אמ"ל, 9-1141143/1, 9-3771143/1, בהתאמה.
- 96 צו דער יוגנט, 18, שבט תרצ"ו, עמ' 13.
- 97 שם.
- 98 שם, עמ' 19-22.
- 99 שם, עמ' 6-8, תורגם מידיש.
- 100 שם, עמ' 13.
- 101 אידישער לעבן (להלן: איד"ל), 90, 11.12.1936, עמ' 1; 101, 12.3.1937, עמ' 12. שני הגיליונות אינם בידי.
- 102 שם, 251, 29.3.1940, עמ' 1.
- 103 קליבנסקי, "תפארת-בחורים", עמ' 486-488.
- 104 נמנו עם הגימנסיה הראלית בקובנה: "ליטא", **הצפירה**, 26 (27.6.1918), עמ' 13; "יהודייה" בוויילנה: Andrew N. Koss, "Two Rabbis and a Rebbetzin: The Vilna Rabbinate During the First World War", *European Judaism*, 48, 1 (2015), pp. 123-124; "חבצלת" בוורשה: Rachel Manekin, "From Anna Kluger to Sarah Schenirer: Women's Education in Kraków and Its Discontents", *Jewish History*, 33 (2020), pp. 56-57.
- 105 גרשון בקון, **פוליטיקה ומסורת**, ירושלים 2005, עמ' 138. על שרה שנירר והרשת שהקימה ראו: Naomi Seidman, *Sarah Schenirer and the Bais Yaakov Movement: A Revolution in the Name of Tradition*, Liverpool: Littman Library of Jewish Civilization—Liverpool University Press, 2019.
- 106 "תרבות" הייתה עברית-לאומית אך לא בעלת אוריינטציה דתית, אף שחלק מתלמידיה באו מבתי-יהודים שומרי מצוות, ו"קולטור ליגע" הייתה במוצהר אנטי-ציונית ואנטי-דתית. ראו בערל כהן, "החינוך העברי בליטא העצמאית", בתוך ספרו **יידישע שטעט, שטעטלעך און דאָרפֿישע ייִשובים אין ליטע ביז 1918**, ניו יורק 1991, עמ' 723.

- 107 יצחק-רפאל הלוי עציון (האֵלצבערג), "יבנה" שולן אין ליטע", בתוך: ח' לייקאָוויטש (עורך), ליטע, ב, תל אביב תשכ"ה, עמ' 361, 363-364; זלקין, "שיהיה כולו עברי", עמ' 121-142.
- 108 על הרב הנקין ראו Ben-Tsiyon Klibansky, "Return-to-Tradition Radical Jewish Women Organization 'Beit-Yakov' in Interwar Lithuania", *Jewish Culture and History*, 25, 3 (2024) 333 n24 (להלן: "Return-to-Tradition" (Klibansky).
- 109 חברה תפארת-בחורים בשדבה הייתה עד מהרה אחת הבולטות בתנועה. המרכז לחברת שדבה, כ"ו באב תרפ"ח, אמ"ל, 1/2951143-2.
- 110 בית-יעקב, אדר תרצ"ג, עמ' 1, תורגם מידיש.
- 111 תאריך ההקמה, 26 במאי 1931, על פי הכיתוב בתמונת היובל החמישי של סניף שדבה. ראו: מוזאון "העירייה האבודה" בשדבה, אוסף איווט סונקין.
- 112 שמואלוביץ, 5 יָאָר, עמ' 8, 10, 22; בית יעקב שטים, תשרי תרצ"ו, עמ' 16 (להלן: בית יעקב שטים).
- 113 בית יעקב אין ליטע, סיוון תרצ"ד, עמ' 14 (להלן: בית יעקב אין ליטע).
- 114 ראו שמות רבה כח, ב. על תנועת בית-יעקב בליטא ראו Klibansky, "Return-to-Tradition", pp. 319-337. מלבד הדמיון בשם לא היה כל קשר בין חברות אלה ל"בית יעקב" הפולנית בשום היבט.
- 115 שמואלוביץ, 5 יָאָר, עמ' 10.
- 116 אידישע וועלט, 5, 22.1.1932, עמ' 3 (בקובנה) (להלן: איד"ו); בית-יעקב אין ליטע, עמ' 14, 16 (בגודלֶבֶה, קָלֶם, יְנוֹשֶׁק וְקִידָן).
- 117 "Lietuvos žydų tikybinės draugijos 'Bet Jakob' įstatai" מ-22.12.1933 (נרשם ב-9.3.1934; אמ"ל, 6-3-402/4/758), (להלן: Lietuvos žydų).
- 118 נראה שהיה זה לקראת ראשית 1933, שכן אז יצא לאור הגיליון הראשון של ביטאון התנועה (ראו להלן, הערה 122).
- 119 בית יעקב, שבט תרצ"ח, עמ' 11-13, תורגם מידיש. ברוח דומה ראו בית יעקב שטים, עמ' 2; בית יעקב רוף, כסלו תרצ"ז, עמ' 10.
- 120 שמואלוביץ, 5 יָאָר, עמ' 13, 17. על ספרים אלה ראו Chava Weissler, "The Religion of Traditional Ashkenazic Women: Some Methodological Issues", *Association for Jewish Studies Review* 12, 1 (1987), pp. 82-83.
- 121 שמואלוביץ, שם, עמ' 13.
- 122 שם, עמ' 13-14, 16, 21. הגיליון הראשון, בית יעקב, יצא לאור באדר תרצ"ג (פברואר 1933).
- 123 למחקר ראשוני על תנועה זו ראו מאיר ליכטנשטיין, "הסתדרות 'צעירי ישראל' בליטא: פרק בתולדות האורתודוכסיה", עבודה סמינריונית שהוגשה לעמנואל אטקס, ירושלים תשנ"ב.
- 124 היא לא הופיעה בגיליונות של כסלו תרצ"ז, שבט תרצ"ח וטבת ת"ש.
- 125 גרשון אלימור (ולקובסקי), "העיתונות היהודית בליטא העצמאית", בתוך: יהודה גוטהלף (עורך), עיתונות יהודית שהיתה, תל אביב 1973, עמ' 367 (להלן: אלימור, "העיתונות היהודית"). דוגמאות לביטאונים מסוג זה: די צוקונפט של מפלגת הגרוסמניסטים ב-1933 (שם); קולנו של בני עקיבא בשנים 1937-1939.
- 126 מגיליון שבט תרצ"ח היה נוסח חדש: "מיועד לאינטרס תנועת הנשים הדתיות 'בית-יעקב' בליטא". הנוסח הישן והחדש הם מידיש.
- 127 בית יעקב שטים, עמ' 14, תורגם מידיש.
- 128 ראו עליו לעיל, ליד הערה 50.
- 129 ראו הנאמן, ג, שבט תרפ"ח, עמ' 9; ה, אייר תרפ"ח, עמ' 12-13. כעבור שנים אחדות לא הסתירה מערכת הנאמן את עובדת היותה סופרת הביטאון. ראו מודעת ברכה לרגל נישואיה בשמה הגלוי, הנאמן, כז, תשרי תרצ"א, עמ' 18.
- 130 לססמאות בעניין ה"צדקה", למשל, ראו בית יעקב ווידמונג, כסלו תרצ"ט, עמ' 1, 3, 13.
- 131 ראו בית יעקב היום, כסלו תרצ"ד, עמ' 12.

- 132 **בית יעקב**, אדר תרצ"ג, עמ' 7-9. בגיליון השני שונה שמו ל"מה נשמע ב'בית-יעקב'?", **בית יעקב היום**, עמ' 6-8.
- 133 **בית יעקב**, שם, עמ' 9-10. בגיליון השני שונה שמו ל**בעולם האורתודוקסי**, **ראו בית יעקב היום**, עמ' 8-10.
- 134 **בית יעקב אין ליטע**, עמ' 3.
- 135 שם, עמ' 4, תורגם מידיש.
- 136 **ראו בייחוד בית יעקב לעבן**, טבת ת"ש, עמ' 13.
- 137 **ראו בית יעקב אין ליטע**, עמ' 4, 6, 8.
- 138 **ראו בית יעקב אויסגאבע**, אדר ב תרצ"ה, עמ' 12.
- 139 **בית יעקב שטים**, עמ' 1. תורגם מידיש.
- 140 **בית יעקב**, אדר תרצ"ג, עמ' 8. תורגם מידיש.
- 141 **בית יעקב אויסגאבע**, אדר ב תרצ"ה, עמ' 3. תורגם מידיש. קריאות אלה חזרו עד לימי המלחמה.
- ראו בית יעקב לעבן**, טבת ת"ש, עמ' 10.
- 142 **בית יעקב אין ליטע**, עמ' 6. עליה ראו לעיל, ליד הפניה 39; **בית יעקב**, שבט תרצ"ח: פנים כריכה קדמית.
- 143 **בית יעקב אין ליטע**, עמ' 8. סיפור אחר שלה בעברית הופיע בגיליון הראשון בעמוד שיועד לשפה העברית: **בית יעקב**, אדר תרצ"ג, עמ' 12.
- 144 **בית יעקב אין ליטע**, עמ' 11.
- 145 **בית יעקב שטים**, עמ' 6.
- 146 שמואלוביץ, 5 יאָר, עמ' 14-15.
- 147 סעיף 25 בתקנון התנועה מ־22.12.1933 קבע שהוועידות תהיינה בהפרש שנתיים. ראו Lietuvos "žydų", אמ"ל, 4-758/402.
- 148 המספר על־פי 8, p. 15 (11.4.1935), *Der Israelit*, "Fünf Jahre Telscher Beth Jaacob". דיווחי הסניפים בגליונות **בית יעקב ואיד"ל** מורים שהיו 14 סניפים בשלהי 1935.
- 149 **בית יעקב שטים**, עמ' 1. תורגם מידיש.
- 150 **איד"ש**, 5244, 20.12.1935, עמ' 1; **צו"י**, 18, שבט תרצ"ו, עמ' 23.
- 151 **צו"י**, שם.
- 152 **ראו בית יעקב שטים**, עמ' 16 ובית **יעקב אין ליטע**, עמ' 4.
- 153 **צו"י**, 18, שבט תרצ"ו, עמ' 23-24. על החלטת תפארת-בחורים ראו לעיל, ליד הפניה 47.
- 154 על התפתחות זו והקשר שלה לבית יעקב ראו 10-11, pp. Klibansky, "Return-to-Tradition".
- 155 **בית יעקב**, שבט תרצ"ח, עמ' 25; שם, כריכה קדמית.
- 156 **ראו איד"ל**, 144, 17.1.1938, עמ' 11.
- 157 **איד"ל**, 147, 4.2.1938, עמ' 3.
- 158 ב־10.10.1939 חתמו ברית המועצות וליטא על הסכם סיוע הדדי, שסעיפו הראשון קבע את העברת וילנה וסביבתה לידי המדינה הליטאית: Leonard Shapiro, *Soviet Treaty Series*, II (1929-1939), Washington DC, 1955, pp. 213-214.
- 159 **בית יעקב לעבן**, טבת ת"ש, עמ' 2.
- 160 שם, עמ' 1. תורגם מידיש.
- 161 **איד"ל**, 249, 15.3.1940, עמ' 2. מספר הסניפים – על־פי נתונים שדווחו בגליונות **בית יעקב**, **איד"ל** וגם אצל שמואלוביץ, 5 יאָר, עמ' 5-6; מספר החברות שבהם מושתת על אותם נתונים והערכות מינימליסטיות שלי.
- 162 **איד"ל**, 255, 10.5.1940, עמ' 4.
- 163 שם, 243, 2.2.1940, עמ' 4.
- 164 שם, 246, 23.2.1940, עמ' 4.

- 165 היובל היה אמור לחול ב' בסיוון תש"א (5.6.1941), בשלהי השלטון הסובייטי, 17 ימים לפני כניסת הצבא הגרמני לליטא.
- 166 על הרצח האכזרי והמהיר מאוד של היהודים בפּרובינציה הליטאית, ראו David Bankier, *Expulsion and Extermination: Holocaust Testimonials from Provincial Lithuania*, Jerusalem 2011. על פעילותה בגטו סלבודקה של החברה האחרונה של בית-יעקב ראו בית יעקב (ירושלים), 13, תש"ך, עמ' 7.
- 167 אלימור, "העיתונות היהודית", עמ' 357-373.
- 168 ראו איד"ל, 1, 8.7.1921, עמ' 4.
- 169 ב-1922 התאחדו העיתונים איד"ל ואידישער טאגעבלאַט, שהיה כנראה אגודאי במקורו. שם, 17, 21.2.1922, עמ' 1.
- 170 שם, 129, 11.5.1923, עמ' 5; 163, 1.2.1924, עמ' 1; 191, 19.9.1924, עמ' 4. ב-1922 יצא לאור בקובנה השבוע, שבועון עברי אורתודוקסי בחסות אגודת ישראל, שנועד לשמש במה לספרות ולשאלות הזמן. בידי שני גיליונותיו הראשונים נראה שהוא הופיע זמן קצר בלבד; ממילא לא נמצא בו זכר לחברת סלבודקה.
- 171 איד"ל 204 (6.2.1925), עמ' 4.
- 172 הנאמן, א, כסלו תרפ"ח, עמ' 1.
- 173 על ניסיונות לחידוש הופעתו ראו איד"ו, 4, 15.1.1932, עמ' 3.
- 174 לדוגמה, הנאמן, א, כסלו תרפ"ח, עמ' 16; ג, שבט תרפ"ח, עמ' 16; ד, אדר-ניסן תרפ"ח, עמ' 16.
- 175 שם, ה, אייר תרפ"ח, עמ' 16.
- 176 למשל, שם, 18; שם, ט, אלול תרפ"ח, עמ' 16.
- 177 שם, י, תשרי תרפ"ט, עמ' 14. וראו גם שם, עמ' 8-9.
- 178 על הסיבות לשקיעת העיתונות האורתודוקסית בשנות העשרים והתחדשותה המגומגמת בראשית שנות השלושים ראו איד"ו, 32, 30.9.1932, עמ' 4. על כוונות העורך בנוגע לעיתון החדש ראו שם, 1, 24.12.1931, עמ' 1.
- 179 שם, 4, 15.1.1932, עמ' 4, תורגם מידיש.
- 180 שם. החלק הראשון של המאמר אינו ביד.
- 181 איד"ו, 9, 19.2.1932, עמ' 3; 13, 21.3.1932, עמ' 5; 16, 8.4.1932, עמ' 3. וראו גם 17, 20.4.1932, עמ' 5.
- 182 שם, 5, 22.1.1932, עמ' 3; 11, 4.3.1932, עמ' 4.
- 183 שם, 17, 20.4.1932, עמ' 5.
- 184 לדוגמה, שם, 29.1.1932, עמ' 6. פרסום זה פסק מגיליון 21 של העיתון ב-20.5.1932. גיליונות 24-30 אינם ביד.
- 185 לדוגמה איד"ו, 8, 12.2.1932, עמ' 4; 10, 26.2.1932, עמ' 4.
- 186 בשני הגיליונות שבידי לא נמצאו אזכורים של בית-יעקב ותפארת-בחורים.
- 187 בדאָס אידישע וואָרט, 4, 15.12.1933, עמ' 2, צוינה הופעה חד-פעמית של איד"ל שיוחדה לדמות ה"חפץ-חיים". הופעה סדירה שלו החלה ב-4 במאי 1934.
- 188 למשל, איד"ל, 36, 13.9.1935, עמ' 4; 101, 12.3.1937, עמ' 8.
- 189 למשל, שם, 101, 12.3.1937, עמ' 8; 194, 20.1.1939, עמ' 3.
- 190 למשל, שם, 115, 25.6.1937, עמ' 4; 254, 22.4.1940, עמ' 16.
- 191 למשל, שם, 107, 30.4.1937, עמ' 4; 257, 24.5.1940, עמ' 4.
- 192 שם, 209, 12.5.1939, עמ' 3 (מידיש).
- 193 למשל, שם, 90, 11.12.1936, עמ' 1; 257, 24.5.1940, עמ' 1.
- 194 למשל, שם, 102, 19.3.1937, עמ' 1; 204, 3.4.1939, עמ' 12.
- 195 למשל, שם, 91, 18.12.1936, עמ' 4; 201, 10.3.1939, עמ' 7.

- 196 למשל, שם, 233, 24.11.1939, עמ' 4; 259-260, 11.6.1940, עמ' 1.
- 197 ראו בית יעקב שטים, עמ' 2.
- 198 עד לגיליון 5 פנו הסיסמאות גם לחברים, למשל, צו"י, 1, ניסן תרפ"ח, עמ' 15; יוגנט, 2, תשרי תרפ"ט, עמ' 3, 11, 12, וגם לצעירים שמחוץ לתנועה, למשל, צו"י, 1, שם, עמ' 12; שם, 5 סיוון תרפ"ט, עמ' 15, ואילו מגיליון 6 ואילך נועדו הסיסמאות לחיזוק פנימי. לדוגמה, צו"י, 8, טבת תר"ץ, עמ' 19; 15-16, ניסן-אייר תרצ"ד, עמ' 10.
- 199 והוסיפה: "וגם זה מושג, מסיבות טכניות, בקשיים גדולים". ראו איד"ל, 209, 12.5.1939, עמ' 3, תורגם מיידish.
- 200 על הכוחות הפנימיים שלא נוצלו להקמת עוד סניפי בית-יעקב רבים, ראו דברי הביקורת הנוקבים של עלא שמואלוביץ, שם, 204, 3.4.1939, עמ' 10.
- 201 על סיוע היושב ראש הזמני של מרכז תפארת-בחורים, הרב הלל בישקו, להקמת חברות בית-יעקב חדשות, ראו בית יעקב אין ליטע, עמ' 15; אלה שמואלוביץ להלל בישקו, י"ב באב תרצ"ה, בידספיריט, מכירה-פומבית 141, פריט 214.

הרב מרדכי הכהן מלוב והעיתונות היהודית האיטלקית

רונאל עטיה

תקציר

אחד הביטויים לשינויים שחלו במרחב התרבותי של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה במאה התשע-עשרה היה עליית חשיבותה של העיתונות היהודית הלא דתית במרחב השיח הציבורי, שעד אז נשלט בעיקר על ידי השיח הדרשני של הרבנים. היה זה בהשפעת הרעיונות והדעות של המשכילים שמצאו מקום נרחב בעיתונות היהודית-עברית האירופית, דוגמת עיתון **הצפירה** בעריכתו של נחום סוקולוב ו**המגיד**.

במאמר מוצגים תכני העתקים של שתי כתבות פרי עטו של הרב מרדכי הכהן, רב משכיל שחי בטריפולי ובבנגאזי בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. במחברתו נשמרו העתקי מכתבים ששלח לאישים וליעדים שונים, העתקי מכתבים שנשלחו אליו והעתקי כתבות פרי עטו שפורסמו או שנועדו להתפרסם בעיתונות היהודית בשפה העברית. הרב מרדכי הכהן שלח לפחות שתי כתבות לשני עיתונים יהודיים שיצאו לאור באיטליה, **איל קוריירה איזראליטיקו** ו**לה סטימנא איזראליטיקה**.

מלבד הייחוד שבשליחת כתבות של רב משכיל שחי בלוב לפרסום באיטליה, במאמר נבחן תוכן כתביו אגב ניסיון להגדיר את מטרותיו.

מילות מפתח: עיתונות יהודית איטלקית, יהודי לוב, הרב מרדכי הכהן, מודרנה והשכלה בצפון אפריקה

מבוא

הכיבוש הקולוניאלי של צפון אפריקה במאה התשע-עשרה הציף שאלות יסוד של נורמות דתיות, חברתיות ותרבותיות בקהילות היהודיות המסורתיות. אחד הביטויים המרכזיים לשינויים שחלו במרחב התרבותי של הקהילות היהודיות היה חשיבותה המתעצמת של העיתונות היהודית הלא דתית בשיח הציבורי שעד אז נשלט בעיקר על ידי השיח הדרשני של הרבנים. העיתונות דיווחה לקוראים על ההתפתחויות שחלו בקהילות, בעולם היהודי ובעולם בכלל, ובכלל זה על התגליות המדעיות והטכנולוגיות של סוף המאה. בתקופה זו החלה להתבסס ההשכלה העברית בארצות צפון אפריקה.¹ המשכילים היהודים היו על פי רוב תלמידי חכמים ואליטה בולטת. רעיונותיהם ודעותיהם מצאו

מקום נרחב בעיתונות היהודית-עברית האירופית, דוגמת הצפירה בעריכתו של נחום סוקולוב והמגיד, והיו גם אחד המקורות המרכזיים שעליהם התבססו החוקרים במלאכת אפיון הזרם המשכילי בארצות צפון אפריקה.²

השלטון הצרפתי שכבש את רוב ארצות צפון אפריקה היה במידת מה גורם מעצב שהשפיע על תכנים של מאמרים שכתבו יהודים וביקשו לפרסמם בעיתונות המשכילית האירופית. המצב היה שונה במקרה של לוב, שנכבשה בידי איטליה. מלבד השוני בזהות המדינה הכובשת, המקורות שבידינו מן הקהילה הזאת, ודאי אלה שמהם אפשר ללמוד על ההשפעות התרבותיות על יהודי לוב בראשית המאה העשרים, אינם רבים. במאמר אבקש לדון בהשפעת הכיבוש האיטלקי על מידת מעורבותם של יהודי לוב בעולם העיתונות היהודית שהלך והתפתח בתקופה זו. למרות העובדה שלוב נכבשה בידי האיטלקים בשנת 1911, השפעתם על המתרחש במדינה ועל הקהילה היהודית שחיה בה ניכרה עוד קודם לכן.³ לצורך כך אעמוד על התכנים בהעתקים של שתי כתבות פרי עטו של הרב מרדכי הכהן, רב יהודי שחי בטריפולי ובנגאזי בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים.

העיתונות היהודית האיטלקית

בסוף המאה השמונה-עשרה החלו להופיע באיטליה כתבי עת ועיתונים יהודיים שעסקו באקטואליה יהודית, בעיקר בתחום הדתי-חברתי. גידול במספר העיתונים היהודיים החל משנות השלושים של המאה התשע-עשרה ונמשך כמאה שנים.⁴ עם הגורמים לכך נמנו תסיסה פוליטית, התרחבות חופש הביטוי והתפתחות מוסדות המדינה. באיטליה החלה לצאת לאור עיתונות יהודית בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה בהשפעת מתן אמנציפציה וזכויות ליהודים. רמתם של העיתונים לא הייתה אחידה ובאה לידי ביטוי בתכניהם. עורכי העיתונים היו ברובם בעלי השכלה אקדמית או תורנית ועובדה זו גרמה לכך שהתכנים היו מעט כבדים והצרכנים העיקריים של העיתונים היו אינטלקטואלים מקומיים. אחד מהעיתונים הראשונים שקמו באיטליה היה איל קוריירה איזראליטיקו (*Il Corriere Israelitico*) (השלח היהודי), שעסק בתנועה הציונית וראה בה ובפועלה תשובה לזהות היהודית שהתבוללות איימה עליה. העיתון פנה בעיקר אל הדור הצעיר ונאבק בהיחלשותה של התרבות היהודית.⁵ עיתון נוסף שהחל לצאת לאור באיטליה בשנת 1910 נקרא לה סטימנא איזראליטיקה (*La Settimana Israelitica*) (השבוע הישראלי). עורכי עיתון זה היו צעירים משכילים יהודים שלמדו בבית המדרש בפירנצה ושאפו להביא להתחדשות החיים היהודים והמסורת הדתית-תרבותית בעזרת ההשכלה הרבנית והכללית שרכשו. העיתון הדגיש את הצורך באחדות בין יהודים, בטיפול זהותם ופעילותם הציונית מדינית כמענה לקשיים שחוו מצד החברה הלא-יהודית. דגש מיוחד שם העיתון על עתידה של ארץ ישראל. עם זאת הוא פנה גם לדעת הקהל האיטלקית הלא-יהודית.

במאמר זה אבקש לבחון את השפעות המעצמות האירופיות, במקרה שלנו איטליה, על השימוש בעיתונות היהודית האיטלקית בקהילה היהודית בלוב ואתבסס על כתבים פרי עטו של הרב מרדכי הכהן, רב משכיל שחי ופעל בלוב בתקופה שבה חלו שינויים תרבותיים וחברתיים בעקבות כיבושה בידי האיטלקים. במחברתו של הרב נשמרו העתקי מכתבים ששלח לאישים שונים, העתקי מכתבים שנשלחו אליו ושל כתבות פרי עטו שפורסמו או נועדו להתפרסם בעיתונות היהודית עברית ובמקבילתה היהודית-איטלקית.⁶ כתבות אלה מציגות מעט מהלכי הרוח ששררו בקהילה היהודית כתוצאה ממפגשה עם הנורמות האירופיות שהלכו והתפשטו בעקבות הכיבוש האיטלקי. כן אתעכב על השינויים שחלו בתקשורת בקהילה זו. לשם כך אבחן את פועלו של הרב מרדכי הכהן ואבקש לענות על השאלה: האם דמותו חריגה בנוף המקומי? ואם כן, מדוע? הממצאים של מחקר זה יוכלו לשמש גם כדי לבחון את ההשפעה, במידה שהייתה, של הכיבוש האיטלקי על הרבנים המשכילים של יהודי לוב.

הרב מרדכי הכהן

הרב מרדכי הכהן, מחבר הספר הגיד מרדכי, נולד בטריפולי בשנת 1856 ועל שנת פטירתו קיימות גרסאות מספר. הגרסה הרווחת היא שהוא נפטר בשנת 1929.⁷ הרב הכהן הושפע מחדירת המודרנה לסביבה שבה גדל בלוב. הוא נולד למשפחה איטלקית שמוצאה מגנואה והתיישבה בטריפולי. החברה שבה גדל הייתה מסורתית. הוא ציין שבילדותו עיבדו את השדות בעזרת בעלי חיים, אך במהלך חייו היו כבר אוניות קיטור ומטוסים. השכלתו הייתה מוגבלת, בדומה להשכלתם של רוב ילדי הקהילה היהודית בזמנו, אך כשגדל שלט בכמה שפות ויצר קשרים ענפים עם גורמים מחוץ לקהילה היהודית בטריפולי. נמנו עמם רבנים, פקידים יהודים ולא־יהודים, אנשי ממשל ורוח. כתיבתו של הרב הכהן התאפיינה בריבוי תחומים ונושאים, שחשפו את אישיותו הרבגונית. הוא הרבה להשתמש במליצות ובתוארי כבוד בכתביו, במיוחד כששלח מכתב לאדם ספציפי.

בתקופת חייו של הרב מרדכי הכהן אירעו שינויים רבים ומשמעותיים בקהילה היהודית. נמנו עמם התמודדות בני הקהילה ומנהיגיה הדתיים עם חדירת המודרנה, כיבוש לוב על ידי השלטון האיטלקי וברקע לכל זה – התפתחות הרעיון הציוני והשפעותיו על המרחב היהודי המסורתי בלוב.⁸ הרב מרדכי הכהן שימש אמנם בתפקידי רבנות, לרבות מלמד תינוקות וטוען רבני, אך דעותיו ותפיסותיו היו שונות מאלה שהחזיקו בהן מנהיגי הקהילה היהודית בלוב, המזוהים כעדת הדיינים.⁹ תמיכתו של הרב הכהן בתנועה הציונית הייתה חריגה למדי. פעיליה היו בעיקר צעירים שנמנו עם המעמד הבינוני; הצטרפותו של הרב, שהיה אז כבר זקן למדי ושימש בתפקידי הנהגה רבנית, הייתה יוצאת דופן. למרות גילו ומעמדו הוא פעל בכל כוחו לקידום התנועה הציונית ובכלל זה הרבה לדון בחשיבות התנועה והביע את דעותיו בכל הקשור אליה. במכתביו ובמאמריו ביטא את תמיכתו הבלתי מסויגת בתנועה הציונית ובפעילותה לצד ההקשר

הדתי. הוא מתח ביקורת על יהודי הקהילה שלתפיסתו המתינו לגאולה שתגיע באופן ניסי ולא ראה סתירה בין אלה לנאמנות לשמירת המסורת היהודית.¹⁰ לדידו לא היה מקום לחשש מפגיעה במוסדות הרבניים והדתיים על ידי מנהיגי התנועה הציונית ומהחילוניות והפתיחות שייצגה את מוביליה. הוא ראה בתנועה הציונית נדבך מרכזי בתהליך הגאולה, שאין בה סתירה למחויבות דתית. נראה שעיקר החידוש בכתביו היה בתפיסתו העקרונית הדתית לקידומה של התנועה הציונית. לתפיסתו הגאולה תגיע על ידי פעולות אנושיות ועל כן יש לסייע באופן פעיל לקידום התנועה הציונית ורעיונותיה. הוא אף קשר בין התנועה הציונית לחובה לקדם תהליכי השכלה ומודרניזציה.

במקביל לעיסוקו הנרחב של הרב הכהן במחקר היסטורי וארכיאולוגי הוא שקד על חיבור כתבות רבות במטרה לפרסמן בעיתונות היהודית של ראשית המאה העשרים. כמשכיל ואוטודידקט הרב הכהן העריך מאוד רכישת ידע נרחב במגוון תחומים. הערכה זו תורגמה לפעילותו הן במרחב הקהילה בטריפולי הן במרחב היהודי הגלובלי.

במחברתו של הרב מרדכי הכהן כלולים העתקי כתבות ששלח לעיתונים ובהן גם כתבות שנשלחו לעיתונים היהודיים שהזכרנו לעיל; כתבה אחת לכל הפחות לכל עיתון. כתבות אלה, נוסף על כתבות ששלח לעיתון **אל טיימפו** (El Tiempo) שהופיע בקושטא בשפת הלאדינו, אינן כלולות ברשימת הכתבות מפרי עטו אשר מופיעות כנספח בסוף ספרו **הגיד מרדכי**. בחירתו לפרסם בעיתונות היהודית האיטלקית הייתה ייחודית בקרב יהודים משכילים בצפון אפריקה. להלן אציג את עיקרי הדברים שכתב ואת הרקע לבחירתו בפרסום כתבותיו דווקא בעיתונים אלה ולאחר מכן אציג את דמותו.

הכתבה הראשונה, יולי 1912

הכתבה הראשונה של הרב מרדכי הכהן נשלחה למו"ל העיתון *Il Corriere Israelitico* ובראשה נכתב: "טריפולי די אפריקה, יום 26 ליולי 1912". תוכנה היה חריג למדי. הוא לא הציג תיעוד של אירועים בקהילה היהודית בלוב ולא היה זה מאמר דעה אלא תיאור מקרה, מעין דו־שיח בין הכותב ובין הלברט הנוצרי, ויכוח שהחל באקראי בפגישתם בשוק. נראה שתיעוד הדו־שיח, על מגוון הטיעונים שעלו בו, שוחזר בידי הרב הכהן לאחר מעשה, בהסתמכו על זיכרונו ואולי גם על תחושתו הסובייקטיבית במידה זו או אחרת. השיח עסק תחילה בעניין החובה לשמור על מנהגי האבלות בתשעה באב גם שנים רבות לאחר חורבן בית המקדש. אפשר להניח שדמותו של הלברט הנוצרי, שאותה הציג הרב, ייצגה את התפיסות המודרניות שאינן רואות ערך בשמירת מנהגים דתיים, במקרה זה מנהגי האבלות בתשעה באב, כזיכרון לאירועים היסטוריים ישנים. נוסף על כך עסק הרב הכהן ביחסי הדת היהודית עם זו הנוצרית ובמשמעות האירועים ההיסטוריים והתמורות בחיי היהודים, ובכלל זה התפתחותה של התנועה הציונית. הרב הכהן הציג גישה עקרונית בשאלת גילויי השנאה שהלכו והתפתחו במהלך השנים בין הנצרות ליהדות. לגבי דידו שנאה זו אינה הכרחית ואף נוגדת את מקורות הנצרות. אולם למרות

השנאה לאומה היהודית, שגרמה לה סבל רב, נצחיותו של עם ישראל היא, אליבא דהרב הכהן, ביטוי לעליונותו על פני האומות והדתות האחרות.

הדו־שיח בין הרב הכהן להלברט מזכיר את הדיון הפילוסופי הקנוני בספר הכוזרי שבו מלך כוזר מאתגר את החכם היהודי בחיפושיו אחר דת האמת.¹¹ כתיבת הדברים מדגישה את החשיבות שבבירור סוגיות דתיות עקרוניות, לרבות שמירת המנהגים היהודיים, המפגש בין היהדות לנצרות, נצחיותו של עם ישראל וכדומה.

לצד תפיסתו הייחודית של הרב הכהן את ההשפעות הדתיות בין יהודים למוסלמים בתקופתו, בולט תיאור נרחב של ההשפעות ההדדיות בין היהודים לחברה הנוצרית. הרב הכהן מציג, בעודו מגלה ידע היסטורי מרשים למדי, את השנאה שהתפתחה בין הנצרות ליהדות. לגבי דידו שנאה זו אינה הכרחית ואף מנוגדת למקורות הנצרות הקדומה.

הרב הכהן שלח את הכתבה לעורך העיתון היהודי־איטלקי *Corriere Israelitico* כדי לפרסמה. העיתון, שיצא לאור בעיר טרייסטה בין השנים 1862–1915, היה אחד העיתונים הבולטים של יהדות איטליה וגילה עמדה אוהדת לתנועה הציונית. מכאן מובן מדוע הוא רצה לפרסם את הוויכוח בעיתון זה: תמיכתו בציונות.

אפשר להניח שהכומר האיטלקי לא ידע ערבית ושהוויכוח התנהל באיטלקית, ומכאן שהרב הכהן שלט באיטלקית מדוברת. יכולתו לנהל את השיח עם הכומר, כנראה באיטלקית, לצד פרסום הדברים בעיתון יהודי איטלקי, מעידים על היכרותו עם עולם העיתונות היהודית ועל השכלתו הרחבה. הרב מרדכי הכהן בולט כמי ששילב בין השכלתו הרבנית להשכלה חופשית ומודרנית. שילוב זה מצא מקום נרחב גם בפעילותו המחקרית שבאה לידי ביטוי בשאיפתו לפרסם את תפיסת עולמו בעיתונות היהודית ובקשריו עם חוקרים שונים.

תיאור הוויכוח בידי הרב הכהן הוא ביטוי להתמודדות עם תפיסות שרווחו באותם ימים בחברה היהודית המקומית ומחוץ לה. הרב הכהן התייחס לחשיבותה של שמירת המסורת, שהוא תיאר כהולכת ומתרופפת עד כדי קיומם של נישואי תערובת, להמשך קיומה של היהדות. כפועל יוצא מכך ראה הרב בתנועה הציונית גורם המסייע לא רק לתיקונם הגשמי של היהודים בעולם, אלא גם לתיקונם הרוחני. אפשר לשער שתפיסה זו הוצגה על רקע ביקורת וחששות שעוררו קברניטי התנועה הציונית מפני שלא היו דתיים. גישתו של הרב להשפעות הדתיות הייתה ייחודית. הוא הציג היכרות מעמיקה עם מקורות הדתות השונות ומשנה סדורה למדי של התהליכים ההיסטוריים שחוו היהודים במפגש הדתי עם הנצרות והאסלאם במהלך השנים. הרב התגלה כבקיא גם במקורות הנצרות, כפי שעלה בוויכוח עם הכומר הנוצרי, כשציין שאף שחכמי ישראל אסרו על לימוד המקורות האלה הוא הקדיש מזמנו ללימוד מוצנע של הברית החדשה כדי לגבש את תפיסתו בנושא. עם זאת הוא האמין שהדת היהודית הייתה הדת הראשונה שעליה התבססו שאר הדתות, הנחה ששללה גילויי אלימות מכול וכול. נוסף על כך בחירתו של האל ביהדות מסבירה את עובדת קיומם של היהודים לאורך ההיסטוריה שתביא

לגאולתם. ההתעלמות מעובדות אלה, המעוגנות לדבריו גם בכתבי שתי הדתות האחרות, גורמת לגילויי השנאה והאלימות כלפי היהודים במהלך ההיסטוריה. לדעתו ההשכלה היא הגורם שיפסיק את גילויי השנאה ובאמצעותה יתפתח יחס של סובלנות כלפי השוונה. הרב מרדכי הכהן מתגלה כאינטלקטואל בעל השכלה רחבה. עמדתו בסוגיות דתיות, ודאי אלה המתקשרות למפגש בין הדתות – היהודית, המוסלמית והנוצרית – הייתה חריגה. הוא גילה בקיאות במקורות תיאולוגיים, גם חוץ-יהודיים, עד כדי דיון מעמיק עם כומר נוצרי. הוא הציג תפיסת עולם ברורה שאינה מקבלת ביטויים של התבוללות מצד יהודים ומתח ביקורת על התפתחותה של שנאת הנצרות כלפי היהדות באופן שאינו משתמע לשתי פנים. בגישתו זו הציג תפיסה דתית שמרנית שאינה מתפשרת. הרב מרדכי הכהן שילב בין השכלתו הרבנית להשכלה חופשית ומודרנית. שילוב זה התבטא גם בפעילותו המחקרית ובשאיפתו לפרסם את תפיסת עולמו בעיתונות היהודית ובקשריו עם חוקרים בני דתות שונות.

הכתבה השנייה, 10 באדר א תרע"ג (1913)

הכתבה השנייה של הרב מרדכי הכהן נשלחה למו"ל העיתון לה סטימנא איזראליטיקה ובפתחתה כתב: "הנה המאמר הנכחי [...] אולי יש בו קצת תועלת קצת תועלת לאחב"י [אחינו בני ישראל] חובבי ציון יתן נא לו מקום בעתונו הנכבד ושלוש רב". הרב מתאר בתחילת כתבתו את הלך הרוחות בלוב לאחר כיבוש האיטלקי והשנייה החליטה להילחם באוכלוסיית לוב: האחת ראתה בברכה את הכיבוש האיטלקי והשנייה החליטה להילחם עד חורמה נגד השלטון האיטלקי. אלה שראו בברכה את השלטון האיטלקי נמקו זאת בשוויון הזכויות שקיבלו נתיניה ללא קשר לזהותם הדתית, בשונה מהשלטון העות'מאני ששלט בלוב קודם לכן. הביטוי לכך היה במינוי פקידים ובעלי משרות ציבוריות ללא קשר לדתם ומוצאם. מנגד הייתה קבוצה, שאותה הגדיר "יושבי המדבריות", שהחליטה להילחם עד חורמה בשלטון האיטלקי שכבש את לוב. עוד מציין הרב שהיו שטפלו על היהודים כאילו היו הגורם המרכזי למפלת העות'מאנים בלוב. הוא דוחה את הטענה הזאת ומציין שהיהודים "לא הכניסו את ראשם בין ההרים לא בעד ולא כנגד".¹²

המצב בלוב הציף את חשיבותה של התנועה הציונית כפתרון למצבם של היהודים בין שכניהם הגויים. הרב מרדכי הכהן תמך בתנועה הציונית וראה בה את הפתרון למצב. אהדתו אליה נבעה ממניעים מתפיסה של שלילת הגלות ורפוסיה, תפיסה שהייתה נחלת הדור הצעיר בטרופולי אשר ראה בתנועה ציונית את הפתרון ליהודים בגלות, תנועה שתוכל להציע אחדות תרבותית ערכית לעם ישראל. תמיכתו בתנועה הציונית הייתה חריגה למדי בקהילה היהודית בלוב בראשית המאה העשרים. אין להסיק מכך שהתנועה הציונית לא פעלה בקהילות היהודיות בלוב; ההפך הוא הנכון. אלא שפעיליה היו צעירים שנמנו עם המעמד הבינוני בעיקר. למרות פערי הגילים בין הפעילים הציונים הצעירים ובין הרב הכהן, הוא פעל בכל כוחו לקידום התנועה הציונית בקהילות היהודיות בלוב

והרבה להתייחס לחשיבותה של התנועה; דעותיו והתייחסויותיו אליה היו מקיפות ורחבות. הוא ראה ברעיונות הציוניים ביטוי ממשי לתהליך הגאולה אשר לתפיסתו תתממש על ידי פעולות ועל כן יש לסייע באופן אקטיבי לקידום התנועה הציונית ורעיונותיה. פרסום הדברים בלה סטימנא איזראליטיקה קשור לאופיו של העיתון ונראה שבחירתו של הרב לפרסם בעיתון זה הייתה מושכלת. העיתון פנה גם לדעת הקהל הלא-יהודית, וזה היה הגורם שקבע את מקום הפרסום: להשפיע על הלך הרוח של תושבי לוב הלא-יהודים לאחר כיבושה על ידי השלטון האיטלקי. גם הצהרתו על כך שהיהודים לא נקטו פעולה לשמירה על השלטון העות'מאני או לחיזוק שליטת השלטון האיטלקי לאחר כיבוש לוב, העבירה מסר לקוראים הלא-יהודים של העיתון. עם זאת הרב הכהן חזק את הקו שנקט העיתון בהכרה בעתידה של ארץ ישראל. הוא הדגיש את הצורך בחיזוק האחדות בין היהודים, בטיפוח זהותם ובפעילותם הציונית מדינית כמענה לקשיים שחוו מצד החברה הלא-יהודית שסבבה אותם.

שתי הכתבות שהצגנו מבטאות את השינויים שהתרחשו בסביבתו של הרב הכהן עם החלת השלטון האיטלקי. במידת מה הרב מבטא התמודדות שדוגלת בהיכרות והתאמה לרפואי החיים התרבותיים החדשים ומתנגד להסתגרות והתכנסות בדפוסי החיים הקיימים והמוכרים. גישתו הייתה שונה מזו של הדיינים המקומיים שניסו לשמור על כוחם ומעמדם ככל האפשר על ידי כך שדחו כל שינוי בדפוסי החיים שהיו קיימים מקדמת דנא. מצב זה גרר ביקורת נוקבת של הרב מרדכי הכהן על ממסד הרבנות של לוב.

הרב מרדכי הכהן ויחסיו עם ההנהגה הרבנית המקומית

הדיינים, שהיו ההגמוניה הרבנית, היו הגורם המרכזי בקהילה וקיבלו באופן כמעט בלעדי החלטות שהשפיעו על אופיה הדתי והחברתי של הקהילה.¹³ בספרו הגיד מרדכי תיאר הרב הכהן את הקמת מוסד הדיינים ואת סמכותם כמנהיגי העדה בענייני המשפט והדת.¹⁴ סמכויותיהם היו רחבות מאוד וכללו פיקוח על כל תחומי הדת בקהילה היהודית בטריפולי. הרב מרדכי הכהן הרבה למתוח ביקורת על דייני הקהילה ועל האופן שהם בחרו להנהיג את הקהילה: סגירות מפני כל שינוי שעלול לפגוע במעמדם. ביטוי בולט לכך היה לאחר דחיית יוזמתו של הרב אליהו בכור חזן, שכיהן כחכם באשי של הקהילה היהודית בלוב. הרב חזן ראה את מצבה הירוד של מערכת החינוך המסורתית בטריפולי ולאור חששו מהרחבת פעילותן של מסגרות הלימוד הלא-יהודיות בקרב הקהילה היהודית, ביקש למסד בית ספר יהודי בטריפולי שבו יתקיימו לימודים באופן מוסדר. הוא הבין את הצורך בהקמת מסגרת לימודים שתכשיר את הלומדים בה באופן מעמיק באמצעות הסדרת סדרי הלימוד וכמו כן את הצורך שבשילוב בין לימודי קודש ללימודי חול ולימוד שפות זרות כחלק מתוכנית הלימודים.¹⁵ הרב מרדכי הכהן תמך ביוזמתו של הרב חזן לפתוח בית ספר יהודי שבו ישולבו מקצועות חול. הוא דגל ברכישת השכלה רחבה, כללית ותורנית. למעשה ביקורת נוספת חוזרת ונשנית של הרב הכהן על הדיינים

נוגעת לרמת השכלתם הנמוכה, לדעתו, שבאה לידי ביטוי באופן פעולתם.¹⁶ בספרו הגיד מרדכי הוא מתאר התמודדויות שלו עם עדת הדיינים בנושא הלכות ירושה,¹⁷ שבמהלכן הוא מוכיח להם שהם טועים: "אזי מרדכי לבש קנאה, שקד על למוד הש"ע (השולחן ערוך) ושאר הפוסקים".¹⁸

הרב הכהן דגל בשילוב לימודי חול וברכישת השכלה, והיה תלמיד חכם בעל השפעה בקהילתו ומחוץ לה שניסה לפעול באופן שונה מעדת הדיינים. הוא עודד צריכת עיתונות יהודית מודרנית. כתיבתו נשאה אופי של פתיחות, אך לא ויתרה על העקרונות הדתיים. הוא גם דאג להרחיב את מעגל המנויים של העיתונים בקרב יהודי טריפולי. גישה זו מסבירה את תמיכתו הבלתי מסויגת בתנועה הציונית, שבראשה עמדו צעירי הקהילה היהודית. נראה שהרב הכהן הציב אלטרנטיבה ערכית שהתכתבה עם השינויים התרבותיים שהתחוללו בקהילה היהודית באופן שונה מהדפוס שהובילו הדיינים.

סיכום

מפרסומיו של הרב מרדכי הכהן אפשר לדלות מידע על ההתמודדויות התרבותיות והדתיות של ההנהגה הדתית בטריפולי ובבנגאזי בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. ספרו המקיף הגיד מרדכי כולל תיאור רחב ומקיף של יהודי טריפולי. רוחב ידיעותיו של הרב הכהן, הן בכתבים יהודיים הן בספרות זרה, כולט בהשוואה למנהיגים רבניים בקהילות רבניות אחרות ומוצא ביטוי בכתביו ובשימוש שעשה בהם בהתמודדותו עם התמורות התרבותיות והחברתיות בקהילתו. הרב מרדכי הכהן ראה בעיתונות היהודית המקומית פלטפורמה להתמודדות עם האתגרים שחוו יהודי לוב בעקבות שינויי השלטון בראשית המאה העשרים. היה זה ביטוי ייחודי להתמודדותו של מנהיג רבני עם ההשלכות הדתיות של שינויי המודרנה והתרבות הנוצרית. בחירתו לפרסם את הפולמוס בינו ובין הכומר האיטלקי בסוגיית שימור מנהגי ישראל בעיתונות היהודית האיטלקית מעניינת. ככלל אפשר לומר שהמנהיגות הרבנית בתקופה זו מתאפיינת בהסתגרות ובניסיון להתעלם מנזקים או למזער אותם על ידי ניסיונותיהם לשתף פעולה במטרה להשפיע על רוח המוסדות החינוכיים והתרבותיים. בניגוד לכך הרב הכהן משתמש בפלטפורמה העיתונאית שהייתה בדרך כלל ממוענת ליהודים משכילים, שלעתים אף ביקשו להתנתק באמצעותה מההשפעה הרבנית המסורתית ולפתח מרחב תרבותי עדכני וחופשי יותר.

אופי הדברים שכתב הרב הכהן בשתי הכתבות שפרסם לא היה אינפורמטיבי גרידא, אלא ביקש להעביר מסר יהודי על חשיבות השמירה על מנהגי המסורת מחד גיסא ועיצוב התנועה הציונית ההולכת ומתפתחת מאידך גיסא. התפתחותה של התנועה הציונית בלוב ובטריפולי בפרט נידונה בהקשרים שונים, כולל תיאור התפתחותה מבחינה היסטורית החל בשלהי המאה התשע-עשרה, הקמת הארגונים הציוניים בראשית המאה העשרים ודרכי פעילותם עד לעלייה הגדולה בתחילת שנות החמישים של המאה העשרים.¹⁹ לצד

התיאור ההיסטורי הוצגו שאלות כבדות משקל על התפתחותה של התנועה הציונית והשפעתה החיובית או השלילית על יהודי לוב. היו שראו בהשפעתה של התנועה הציונית גורם מעכב שהבדיל בין יהודי לוב לחברה המודרנית בלוב לאחר השלמת כיבושה על ידי האיטלקים בשנת 1911. מנגד היו שראו בתנועה הציונית את הדרך היחידה לגאולת ישראל ולכינונה של מדינת היהודים. באחד ממאמריו עמד מוריס רומני על גורמי הדחיפה והדחייה לפעולות הציוניות בלוב.²⁰ רומני עמד על ההשלכות של התמיכה בהתפתחותה של התנועה הציונית על היחס לשלטון האיטלקי, שאף הצית מאבק של ממש בין יהודי הקהילה. צעירי הקהילה צידדו בתנועה הציונית וראו בה פתרון אידיאלי למעמדם של היהודים, ואילו נציגי הוועדים היהודיים מטעם השלטון האיטלקי ראו בכך פגיעה במעמדם של היהודים. עד מהרה גלש הוויכוח גם לנושאים דתיים שחידדו את שאלת הבחירה בין הרצון להתבוללות לרצון להתבדלות ולפיתוח זהות עצמאית. נראה שהגישה שנקט הרב הכהן בדבריו ביקשה לחבר בין התפיסה שבה צידדו צעירי הקהילה היהודית בלוב באהדתם את המפעל הציוני ובין החובה לשמור על המסורת. גישה זו של הרב הכהן נכונה לכלל הקהילות היהודים ועל כן הוא בחר לפרסם את דבריו.

בחירתו של הרב מרדכי הכהן לפרסם דווקא בעיתונים הללו לא הייתה מקרית והתקשרה למאפייניהם העיתונאיים. במידת מה אפשר לומר שהרב ביקש להציג עקרונות של הקהילה היהודית בלוב לאחר שנכבשה על ידי השלטון האיטלקי לבני הקהילה היהודית שפעלה באיטליה. לפנינו רב משכיל שהגיע מקהילה שמרנית למדי,²¹ וראה בעיתונות היהודית המקומית פלטפורמה שאין בה איום אלא הזדמנות.

הערות

- 1 ראו לדוגמה: יוסף שיטריט, "תנועת ההשכלה העברית במרוקו בסוף המאה ה-19 ותורמתה להתעוררות הציונית", בתוך: יששכר בן-עמי (עורך), **מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה**, ירושלים: ועד עדת הספרדים בירושלים, תשנ"א, עמ' 313-331; יוסף שיטריט, "מודעות חדשה לאנומליות וללשון: ניצניה של תנועת ההשכלה העברית במרוקו בסוף המאה ה-19", **מקדם ומים**, ב (תשמ"ו), עמ' 129-168; ירון צור, **סיפור תרבות: יהודי תוניסיה וארצות מוסלמיות אחרות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ג; הרווי גולדברג, "המזרחי והמזרחן: המפגש בין מרדכי הכהן לנחום סלושץ", **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי**, ירושלים: מאגנס, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, תשס"ג, עמ' 145-157; הנ"ל, "מבוא המהדיר", בתוך: הכהן, **הגיד מרדכי**, ירושלים: מכון בן צבי, תשל"ט (להלן: הכהן, **הגיד מרדכי**); הנ"ל, "המשכיל והמקובל מרדכי הכהן וקברו של רבי שמעון לביא בטרפול", בתוך: משה חלימיש, משה עמאר ומוריס רומני (עורכים), **יהודי אלג'יריה ולוב**, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשע"ד, עמ' 187-197. חיים זאב הירשברג היה הראשון שעסק בדמותו של הרב מרדכי הכהן, בהתבססו על חלקים מספרו של הכהן, **הגיד מרדכי**, עוד לפני שיצא לאור. הירשברג כינה את הרב הכהן "משכיל". ראו: ח"ז הירשברג, **תולדות היהודים באפריקה הצפונית: התפוצה היהודית בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו**, כרך ב: מימי הכיבושים העותמאניים ועד זמננו, ירושלים: מוסד ביאליק, 1965, עמ' 177-204. ממשיך דרכו, יהודה כחלון, המשיך גם הוא לעסוק בדמותו של הרב הכהן. ראו: יהודה כחלון, "המאבק על דמותה הרוחנית של העדה היהודית בלוב במאה ה-19 ובעשור הראשון של המאה העשרים", בתוך: חיים זאב הירשברג (עורך), **זכור לאברהם: קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמאליח**, ירושלים: ועד עדת המערכים, עמ' 79-122, 1972.

- 2 על העיתונים המליץ והצפירה, ההשכלה וחוגי המשכילים, ראו: גדעון קוץ, "המזוג שנכשל: המליץ והצפירה בכפיפה אחת", קשר, 44 (2013), עמ' 39-44.
- 3 Ronel Atia, "From the 'Man of Jerusalem' to the Beit El Yeshiva: On Rabbinic Leadership in the Jewish Community of Tripoli in the Late Nineteenth century and Educational Change in Light of Modern Thought", *Review of Rabbinic Judaism*, 24 (2021), pp. 95-116
- 4 ראו: ברוך מבורך, "עתון התולדות בשפה ההספניולית איל פאסה טיימפון, בולגריה 1909", קשר, 2 (1987), עמ' 77-79; רוני ויינשטיין, "העיתונות", בתוך: הנ"ל (עורך), איטליה (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), ירושלים: משרד החינוך ומכון בן צבי, תשע"ב, עמ' 123-129.
- 5 רוני ויינשטיין, שם, עמ' 125-126; ברונו די פורטו, "העתונות היהודית באיטליה נוכח האנטישמיות", קשר, 33 (מאי 2003), עמ' 90-99.
- 6 המחברת נשמרת בארכיון מרדכי בן יהודה הכהן שבספרייה הלאומית, ARC.4* 1256 / 01, וכוללת עשרות מכתבים בנושאים שונים. רוב המכתבים כתובים בעברית בכתב חצי קולמוס. כמו כן ישנם מכתבים גם בערבית. בימים אלה אני עמל על כתיבת ספר שבו אציג חלק נכבד מהמכתבים והתכתבויות מפרי עטו של הרב מרדכי הכהן.
- 7 ראו: הרווי גולדברג, "שוכני המערות של טריפוליטניה: מרומנטיקה לאתנוגרפיה ותולדות עם ישראל", פעמים, 131 (תשע"ב). עמ' 10 בהערה 4.
- 8 Ronel Atia, "Two Approaches toward Convening the Sanhedrin and Resuming Semikha in the Modern Era: R. Mendel HaKohen and R. Mordechai HaKohen of Tripoli", *Review of Rabbinic Judaism*, 26 (2023), pp. 194-211
- 9 יחסו של הרב הכהן אל עדת הדיינים הייתה ביקורתית למדי. עוד על כך ראו להלן וכן בספרו: הכהן, הגיד מרדכי, ס' 86, עמ' 254-255.
- 10 עוד בעניין ראו: הרווי גולדברג, "מסכת עירובין: החינוך ולימוד העברית בקרב יהודי לוב", בתוך: אורית אבוהב, יורם בילו והגר סלומון (עורכים), יהודי לוב וסביבתם: אסופת מחקריו האתנו-היסטוריים של הרווי גולדברג, ירושלים: מכון בן צבי, תש"ף, עמ' 274-279 (להלן: גולדברג, "מסכת עירובין"); יעקב חג'א-לילף, "ציונות ועליה", בתוך: חיים סערון (עורך), לוב (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), ירושלים: מכון בן צבי ומשרד החינוך, תשס"ז, עמ' 139-159 (להלן: חג'א-לילף, "ציונות ועליה"). לניתוח גורמי הדחיפה והדחייה לתנועה הציונית, ראו: מ' מוריס רומני, "מאבק הציונים לשינוי פני הקהילה בלוב בראשית שנות העשרים", מקדם ומים, ב (תשמ"ו), עמ' 251-278 (להלן: רומני, "מאבק הציונים").
- 11 ספר הכוזרי תורגם לראשונה לעברית בידי יהודה אבן-תיכון בשנת 1167. דיון בדו-שיח מוכר מעוד חיבורים בימי הביניים. כך, למשל, כתוב חלק מן הספר חובות הלכות. בסוף המאה השבע-עשרה כתב הרב דוד נייטו את מטה דן, המכונה "הכוזרי השני", בדיוק באותה תבנית. עוד על השימוש בסגנון זה בקרב יהודי צפון אפריקה בתקופה זו, ראו: Ronel Atia, "The 'Majlis': Public Cultural Debate and its Variations in Jewish Society in North Africa", *Revue des Études Juives*, 181, 1-2 (2022), pp. 275-287
- 12 העתק של כתבה זו נמצא גם כן במחברתו הנמצאת השמורה בארכיון מרדכי בן יהודה הכהן שבספרייה הלאומית, ARC.4* 1256 / 01.
- 13 Ronel Atia, "On the Institution of the Hakham Bashi in Early Twentieth-Century Libyan Jewry", *Review of Rabbinic Judaism*, 28, 1 (forthcoming, 2025)
- 14 הכהן, הגיד מרדכי, ס' 86, עמ' 254-255.
- 15 יוזמתו של הרב אליהו בכור חזן לייסד בית ספר מודרני בקהילה היהודית בטריפולי לא צלחה ואף גררה התנגדות מצד עדת הדיינים המקומית. על כך ראו: Ronel Atia, "From the 'Man of Jerusalem' to the Beit El Yeshiva: Late Nineteenth Century Rabbinic Leadership in the Jewish Community of Tripoli", *The Review of Rabbinic Judaism*, 24 (2021), pp. 116-95; Harvey E.

- Goldberg (2018), "Tradition with Modernity", in: Jacques Roumani, David Meghngi, and Judith Roumani (eds.), *Jewish Libya: Memory and Identity in Text and Image*, New York: Syracuse University Press, pp. 84-68
- 16 הכהן, הגיד מרדכי, סי' 86, עמ' 254-255.
- 17 שם, עמ' 254-266.
- 18 שם, עמ' 258.
- 19 ראו לדוגמה: גולדברג, "מסכת עירובין", עמ' 274-279; חג'ג'-לילף, "ציונות ועליה", עמ' 139-159. לניתוח גורמי הרחיפה והרחייה לתנועה הציונית, ראו: רומני, "מאבק הציונים".
- 20 רומני, שם, עמ' 251-278.
- 21 Ronel Atia, "The Rabbinic Coalition of the Jewish Community in Libya during the Leadership of Rabbi Eliyahu Bechor Hazzan", *Review of Rabbinic Judaism*, 27, 2 (2024), pp. 179-192

המאבק בין צה"ל למשרד החוץ על השליטה בוועדות שביתת הנשק בשנות החמישים בראי התקשורת הישראלית

יורם פריד

תקציר

בעקבות הסכמי שביתת הנשק שנחתמו בין ישראל למדינות ערב במהלך 1949, הוקמו ועדות משותפות לפיקוח על יישומם. תחילה תמך משרד החוץ בהכפפתן לצה"ל, אולם עם חלוף הזמן התבררו ההיבטים המדיניים של פעולת הוועדות והתעורר חשש מאי-כשירותם של קציני צה"ל בטיפול בדקויות דיפלומטיות, בין השאר בניסוח הודעות לתקשורת ובהפצתן. אז החל מאבק שליטה ביניהן.

העיתונות הישראלית דיווחה על פעילותן של הוועדות בסוגיות של ביטחון שוטף ושל הקשר עם האו"ם ומול מדינות ערב, ומיעטה לעסוק במאבק בין צה"ל למשרד החוץ על השליטה בהן. חריג בעניין זה היה **הארץ**, שאימץ משלב מוקדם את עמדת משרד החוץ וסבר שיש לאפשר לדיפלומטים מקצועיים לנהל את הוועדות. רק בתחילת 1955, כאשר האפשרות שמשרד החוץ ישתלט על ניהול הוועדות הייתה ממשית, החלה התקשורת לפרסם מידע גם על כך. המאמר בוחן כיצד דיווחה התקשורת לציבור על מאבק השליטה ומי היה מוסמך להחליט איזה מידע יועבר לתקשורת.

מילות מפתח: ועדות שביתת הנשק, שנות החמישים, משרד החוץ, צה"ל, או"ם

מבוא

פעילותן של ועדות שביתת הנשק (להלן: ועש"ן) שהוקמו בעקבות הסכמי שביתת הנשק בין ישראל למדינות ערב לאחר תום מלחמת העצמאות, בסוגיות הקשורות להתמודדות עם ענייני הביטחון השוטף ותופעת ההסתננויות, כגון הפגישות בין המשלחות הישראליות לערביות, הדיונים על התלונות ההדדיות, מעורבותם של אנשי האו"ם במחלוקות ועוד, נידונה במחקרים רבים.¹ עם זאת, סוגיית השליטה בהן, וביתר דיוק השאלה מי היה הגוף המוסמך שקבע את מדיניותן ואת המסרים שעברו דרכן ומהן, צה"ל או משרד החוץ, עדיין לא זכתה למענה מחקרי מקיף.²

בתקופה הראשונה שלאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק עסקו הוועדות בשינויים שחייבו ההסכמים: החזרת שבויים, הפחתת כוחות צבאיים לאורך הגבול, פירוז שטחים

ועוד. לאחר מכן הן החלו בפעולות פיקוח על שמירתם. בפני הוועדות הוצגו תלונות הצדדים ונערכו בהן דיונים על פירוש ההסכמים.³

במשרד החוץ הניחו שהסכמי שביתת הנשק יהיו זמניים בלבד ויובילו להסכם שלום וכן שפעילותן של הוועדות תתמקד בנושאים צבאיים. אולם שתי ההנחות הופרכו. משטר שביתת הנשק התקבע, הסכמי שלום לא נראו באופק ולמשרד החוץ התברר בהדרגה האופי המדיני המובהק והתוצאות המדיניות של הפעולות והעמדות שננקטו בוועדות אלה. הבעיה, מבחינת משרד החוץ, הייתה לא רק שמי שניהל את המשא ומתן ואת הדיונים בנושאים המדיניים בוועדות היו אנשי צבא (למשל, מי שניהל את המשא ומתן עם המשלחת הירדנית על חלוקת שטח ההפקר בלטרון היה סגן אלוף שאול רמתי),⁴ אלא שצה"ל מנע את השתתפותם של אנשי משרד החוץ בפגישות הוועדות. בסוגיות שונות, חשובות ועקרוניות, משרד החוץ מצא עצמו במצב שבו רק ייעץ על קו הפעילות וקציני צה"ל הם שבחרו אם ליישם אותו וכיצד.

כמו במחקר האקדמי, גם התקשורת הישראלית הכתובה כיסתה באופן נרחב את פעילותן של הוועדות בסוגיות ביטחוניות שונות שבין ישראל למדינות ערב. המחקר המוצג להלן מבקש להציג את המאבק בין משרד החוץ לצה"ל על השליטה בוועדות שביתת הנשק בשני היבטים מרכזיים: הראשון, "השליטה במסר"; כלומר, מי היה מוסמך להחליט איזה מידע יועבר לתקשורת: משרד החוץ או צה"ל? השני, כיצד דיווחה התקשורת לציבור על מאבק שליטה זה לאורך השנים? נושא זה טרם נחקר.

רקע

השפעה רבה על עיצוב דעת הקהל יש לתקשורת ההמונים באמצעות העברת מידע, דעות ורעיונות, קביעת סדר יום ומסגור אירועים בחברה, בפוליטיקה, בכלכלה, בביטחון וכדומה. התקשורת מזהה עבור הקורא/הצופה את הבעיה, את הקשיים שהיא מציפה ומציעה להם פתרון. לרוב מדובר במידע שמתפרסם מטעמו של בעל עניין, כגון גורם פוליטי, אולם לפעמים מדובר ביוזמה של עיתון או של עיתונאי בנושא הראוי לדיון ציבורי.⁵ במשטרים שונים, במיוחד במשטרים דמוקרטיים, קיים מתח מתמיד בין תפקידה של העיתונות לחשוף ולדווח לציבור על אירועים ותהליכים הקשורים לפעילותם של גורמי ממשל וביטחון ולרצונה של הממשלה להסתיר מידע מהציבור. הסתרה זו, הנובעת משיקולים פוליטיים או משיקולי ביטחון לאומי, מתבצעת על ידי מנגנון הצנזורה בפיקוח על תכנים האמורים להתפרסם בכלי התקשורת. הצנזורה באה לידי ביטוי בדרכים מספר; אחת מהן היא צנזורה עצמית, כשאמצעי התקשורת מקבל על עצמו להגביל מידע שהוא מפרסם מתוך התחשבות בצורכי הביטחון הלאומי.⁶

נשאלת, אם כן, השאלה: מהו ביטחון לאומי? מי מגדיר אותו ומי קובע את המדיניות? האם הביטחון כולל רק היבטים צבאיים (הגישה הקלאסית) או גם סוגיות חברתיות,

כלכליות, מדיניות ועוד?⁷ כלומר, האם הצנזורה יכולה לפסול פרסום בנושא מדיני או כלכלי בטענה שהוא פוגע בביטחון המדינה?

העיתונות העברית בתחילת שנות החמישים של המאה העשרים הייתה ברובה מפלגתית, אולם חלקה היה עצמאי והשפעתה על הציבור בארץ הייתה רבה בשל היותה מקור המידע הכמעט יחיד בנושאי חוץ וביטחון.⁸ מחקרים שבחנו את העיתונות הכתובה בשנים אלה הצביעו על כך שהיא "יישרה קו" עם המדיניות הממשלתית והגבילה את המידע שפרסמה. הגבלה זו באה לידי ביטוי בקבלת המונופול הממשלתי לא רק כמקור מידע אלא גם כסמכות למנוע פרסומים.⁹ יורם פרי הגדיר את התקשורת בשנים אלה "עתונות מגייסת" וטען שהיא הגבילה את פעילותה במסגרת הפרויקט הלאומי של הקמת מדינת ישראל וגם כאשר נמתחה ביקורת הייתה זו ביקורת שביטאה את עמדת האופוזיציה.¹⁰ התקשורת השתנתה והייתה מגוף "חסר שיניים" לתקשורת לוחמנית ו"נשכנית", כהגדרתם של מרק ביאנו ורפאל כהן-אלמגור, רק לאחר מלחמת יום הכיפורים.¹¹

שיתוף פעולה ועימות

עם הקמתן של הוועדות תמך משרד החוץ בהכפתן לצה"ל. גישה זו הושפעה מכמה הנחות ותובנות. ראשית, ההסכמים זמניים ונועדו לשמש כשלב מעבר לשלום של קבע. שנית, ההבנה הייתה שאופי הבעיות שתתעוררנה בתהליך הביצוע של הסכמי שביתת הנשק יהיה בעיקר צבאי. שלישית, במשרד החוץ זקפו חלק ניכר מהצלחתן של המשלחות הישראליות בדיונים על הסכם הפסקת האש לתיאום המוחלט, הן בדרכי המחשבה והן בדרכי הביצוע, בין קציני צה"ל ואנשי משרד החוץ,¹² והעריכו שתיאום זה יימשך.

שיתוף הפעולה בין צה"ל למשרד החוץ התקיים כל השנים. לשני הגופים היו ברורים ההיבטים הצבאיים והמדיניים בפעילותן של הוועדות והצורך בתיאום ביניהן ובשיתוף פעולה. לצה"ל היה ברור שבמדינה דמוקרטית שבה השלטון הנבחר הוא הריבון, עליו לפעול על פי הנחיות הדרג המדיני המוסמך לקבוע את מדיניותה של המדינה. בה בעת היה ברור למשרד החוץ שהאחריות לשמירה על הגבולות מוטלת על הצבא ושהוועדות מנוהלות על ידי קציני צה"ל בשל ההיבטים צבאיים. לכן לא נכון היה לקבוע מדיניות מבלי להתחשב בעמדות הצבא ובצרכיו.¹³ עם זאת היה ברור שאף שהצבא הוא הגורם המבצע את המדיניות, על משרד החוץ להשתתף בדיונים על קביעת המדיניות, להביע דעה בסוגיות העומדות לדיון, להציע הצעות לניסוחים ותגובות ולדאוג לנושא ההסברה.¹⁴ מעבר לעובדה שצה"ל הוציא לפועל את מדיניות הדרג המדיני, שיתוף פעולה זה בא לידי ביטוי בהתייעצויות משותפות, בכתיבת סקירות, בעדכון סדר היום לקראת פגישות,¹⁵ בעדכון לאחר כל פגישה של ועש"ן או עם גורמי או"ם רלוונטיים, בקביעת נוהלי עדכון ודיווח, בבקשה של כל אחד מהצדדים לקבל את עמדתו של הצד השני לפני קבלת החלטה בנושא ובקבלת ייעוץ משפטי ממשרד החוץ.¹⁶

למרות כל האמור לעיל התאפיינה פעילות ועש"ן במחלוקות ואי-הסכמות רבות בין צה"ל למשרד החוץ ובניסיונות חוזרים ונשנים של הראשון לדחוק את האחרון מן הפעילות הזאת. לאורך השנים התנגדו בצה"ל למעורבות אזרחית ישירה, בדגש על מעורבותו של משרד החוץ, בפעילותן של ועש"ן. צה"ל אמנם לא כפר בסמכותו של משרד החוץ לקבוע הלכות והוראות בעניינים מדיניים עקרוניים באישור הממשלה, אולם תנאי הרמטכ"לים היו שה"איך", כלומר הביצוע של הלכות והוראות אלה, יהיה בסמכות צה"ל ושההוראות יועברו ליחידות המבצעות דרך הרמטכ"ל.¹⁷

גישה זו קיבלה לפעמים פרשנות מחמירה בדרגי השטח. כאשר אריה אילן, קצין הקישור של משרד החוץ לועש"ן פנה אל רב סרן אריה דורון, ראש משלחת ישראל לוועדת שביתת הנשק ישראל-ירדן וביקש ממנו מידע על כינוס ישיבת חירום של הוועדה, ענה לו האחרון שבהתאם להוראות שקיבל מקצין המטה לענייני ועש"ן, סגן אלוף אריה שלו, הוא אינו מוסמך לענות על שאלה המתייחסות לעניינים שעדיין עומדים לדיון וטרם התקבלה בהם החלטה. כלומר, לאחר הישיבה הוא יוכל לעדכן את אילן אולם לא לפני כן. כאשר אילן בירר מה היו "הוראות מוזרות אלו", כדבריו, עם סגן אלוף שלו, ענה האחרון שדורון לא הבין אותו ושהוא רשאי להעביר מידע על שאלות מסוג זה. עד כמה מדובר היה באי-הבנה או בהנחיה מלמעלה תעיד העובדה שלאחר שיחה זו בין אילן לשלו פנו במשרד החוץ לסרן אריה סלנט, חבר במשלחת ישראל לוועדת שביתת הנשק ישראל-סוריה עם אותה שאלה. גם הפעם הייתה התשובה שאין הוא מוסמך לענות על כך.¹⁸ במקרה אחר הבהיר סגן אלוף חיים גאון, קצין המטה לועש"ן באותה תקופה, ליוסף תקוע, סגן היועץ המשפטי של משרד החוץ, כי "מאחר והוועדות מקבלות את הוראותיהן מקצין המטה לוועדות שביתת הנשק, הנני להציע לך להימנע מהתכתבות ישירה אתן ולפנות דרכי בלבד. הצעותיך אלי תיהנינה תמיד מתשומת הלב הראויה להן".¹⁹

בצה"ל חששו שמתן דריסת רגל בוועש"ן למשרד החוץ תפגום ביכולתו של הצבא לנהל את עבודת הוועדות כפי שהוא רואה לנכון, במיוחד על רקע אופיו ופעילותו של משה שרת (ופעילותו של משרד החוץ), שהתנגד לפעולות צבאיות נמהרות, כהגדרתו, ודגל בדיפלומטיה, בויתורים (כשצריך) ובהיענות לדרישות המערכת הבין-לאומית, גם אם הן עומדות בסתירה לעמדת צה"ל ומערכת הביטחון. בן-גוריון כתב ביומנו על משה דיין: "הוא חושש למסירת וועדות שביתת הנשק למשרד החוץ. יעשו ויתורים שאי אפשר יהיה לחזור מהם אחר כך: בעניין הר הצופים, באזור המפורז ועוד. הוא דורש שמשה [שרת] ישמע אותו לפני קבלת כל החלטה".²⁰ הרמטכ"ל מרדכי מקלף אמר למשה שרת ובכירי משרדו: "אבל אז נכנס הגורם הזה שמופקדים עליו גורמי החוץ. ומזה יצאנו תמיד וידנו על התחתונה".²¹

ביטוי לקו מחשבה זה של צה"ל אפשר לראות בכתבה שפורסמה בעיתון **הבקר**, ביוני 1956, לאחר התפטרותו של משה שרת והחלפתו בגולדה מאיר והצפי לשינוי

במדיניות החוץ והביטחון של ישראל לאחר שנים של מאבקים בין שרת לבין גוריון. בכתבה עצמה נכתב:

והנה בשעה שרדיפת ישראל אחרי השלום הגיעה לשיאה, והוסכם כי אין לחסוך מאמץ, ואין להיבהל אפילו מוויתור כדי להשיג את אותו שלום נכסף, הועברו הסמכויות של וועדות אלה מן הצבא למשרד החוץ. ניתן להזכיר על ידי כך אופי מדיני. כיום אנו משוכנעים כי חילופין אלה רק חיזקו אצל יריבינו את הרושם בדבר הרגשת הפחד ואין-אונים של ישראל. כי טוב היה הרבה יותר אילו המגע הרשמי היחיד בינינו לבין הערבים היה נשאר מגע של אנשי צבא [...] משרד החוץ צריך כמובן להשפיע על עבודת נציגי ישראל בוועדות המשותפות הללו, אך ההוצאה לפועל צריכה לעבור לצבא.²²

למשרד החוץ ולמשה שרת התברר שהשפעת האירועים המתרחשים על רקע משטר שביתת הנשק חורגת הרבה מעבר לעניינים הצבאיים ומשתלבת בסבך השיקולים המדיניים של ישראל.²³ למשטר שביתת הנשק היו שותפים לא רק ישראל ומדינות ערב, אלא גם האו"ם; אופיים של היחסים ביניהם וההתנהלות בוועדות השפיעו גם על מעמדה של ישראל בזירה הבין-לאומית.²⁴ לטענת משרד החוץ, כל צעד שגוי ברמה המקומית עלול היה לסכך את ישראל בזירה הדיפלומטית במועצת הביטחון של האו"ם. הן שרת הן בכירי משרד החוץ חששו לא רק מחוסר הניסיון המדיני של אנשי הצבא המייצגים את ישראל בוועדות השונות ומלהיטותם לפעול בצורה נמהרת ולא שקולה, מה שיציב את משרד החוץ בפני עובדות מוגמרות והכרח להסביר לעולם התנהלות זו,²⁵ אלא גם מאי-יכולתם להתנסח באנגלית טובה בהתכתבויות עם גורמי האו"ם.²⁶

ההכרעות השליליות, מבחינת ישראל, שהתקבלו בוועדות שביתת הנשק השונות מראשית פעולתן, יצרו מציאות בעייתית מבחינת הדיפלומטיה הישראלית והציבו בפני הדרג המדיני ברירות לא נוחות: לקבל את דין הוועדות נגד ישראל ולהחזיר את המצב לקדמותו או להפר את החלטתן. במקרה הראשון, הסביר שרת, ישראל מחלישה את מעמדה הממשי על ידי נסיגה מעמדה קודמת או ביטול פעולה שנעשתה. במקרה השני קיימת סכנה של הפרת הסכם שביתת הנשק מבחינה מדינית, שעמדה בניגוד גמור למדיניות הקבועה והמוצהרת של ממשלת ישראל. עמדת משרד החוץ בעניין זה הייתה שהסכמי שביתת הנשק נותנים למעשה תוקף משפטי בין-לאומי לשליטה ישראלית על כל שטח המדינה בהסכמתן של המדינות השכנות ובאישור האו"ם. על כן דרשו במשרד החוץ זהירות רבה מצד הגורמים המייצגים את המדינה בועש"ן. כיוון "שאנשי הצבא חסרים חוש יחסי-ציבור ואין לסמוך עליהם לגבי נקיטת צעדים שבמהותם הם מדיניים ויוצרים עובדות מדיניות",²⁷ דרש שרת מהרמטכ"ל להורות לאנשי הצבא לא לעשות שום צעד חדש המשנה במשהו את מצב הדברים בהקשר של הסכמי שביתת הנשק בלי התייעצות עם משרד החוץ.²⁸

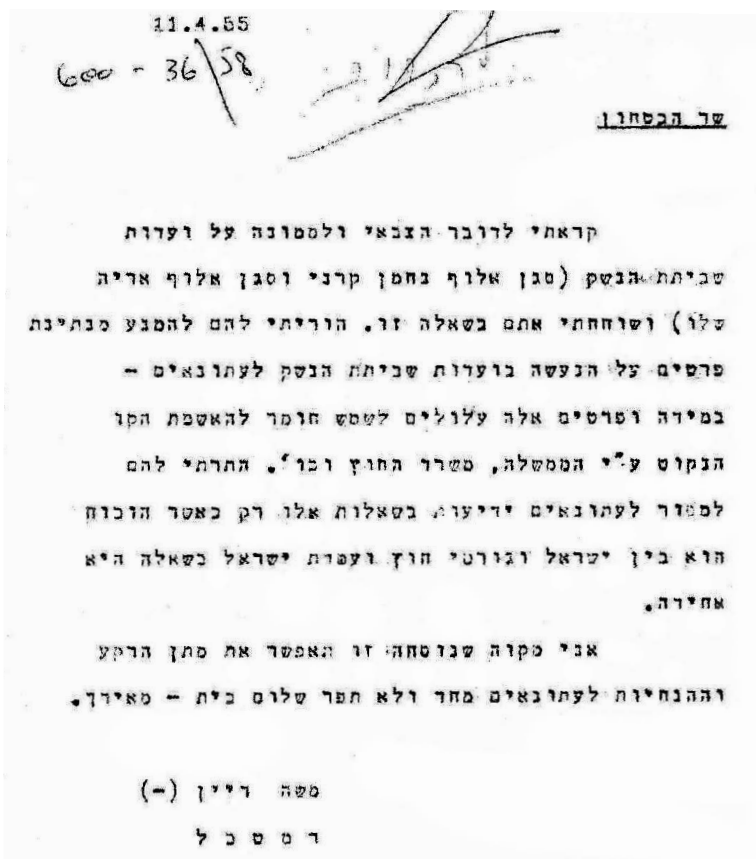
שרת סבר שהטיפול בהסכמי שביתת הנשק מבחינה צבאית בלבד היה שגוי היות שכל התנגשות או סכסוך, גם מילולי, עם משקיפי האו"ם, השפיעו על יחסם של גורמים

בין-לאומיים לישראל. דוגמה לכך היא המקרה הבא: בפגישה באפריל 1951 של קולונל דה-רידר (Bennett de-Ridder) לוולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ, העלה דה-רידר את סוגיית יחסה של ישראל ליושב הראש של ועדת שביתת הנשק ישראל-סוריה, קצין צרפתי בשם ז'ורז' בוסאוי (Georges Bossavy). דה-רידר התלונן שסגן אלוף רמתי ואנשיו התנהגו אליו בצורה לא נאותה, נוסף על התקפות בעיתונות הישראלית.²⁹ משה שרת, אף שהסכים עם הביקורת על בוסאוי, טען שיש לפעול בזהירות וברגישות, "כדי לא לגייס נגדנו את כבודה העצמית של צרפת ואת חובת או"ם בכבודה". החשש היה שמקרה זה יגרום לצרפת להצטרף להחלטות גינוי נגד ישראל במועצת הביטחון.³⁰

העברת מידע על פעילות הוועדות לעיתונות ולגורמים זרים

אחת הסוגיות שעמדו במרכז חילוקי הדעות בין משרד החוץ לצה"ל ושכגינה דרש משרד החוץ להיות מעורב בפעילות הוועדות, היה החשש מאי-הבנתם של קציני צה"ל את הדקויות הדיפלומטיות של מדיניות החוץ, שביטויה היה בהודעות לתקשורת. לכן דרשו במשרד החוץ לרכז בידיהם, או לפחות לתאם עמם בהכוונתם את כל ההודעות של צה"ל לעיתונות המקומית והבין-לאומית בנוגע לפעילות הוועדות. שרת, מבחינתו, כלל בהגדרתו "פעולה מדינית" גם הסברים לנציגי המעצמות בארץ, לרוב באמצעות הנספחים הצבאיים; פרסום הודעות ותיאורים על אירועים שונים שקרו; הכחשת פרסומים כוזבים או מזיקים; תדרוך מתמיד של נציגי ישראל בעולם ועוד. פעולה מדינית כזאת, טען שרת, מחייבת מגע הדוק ביותר יום-יום ושעה-שעה בין משרד החוץ לצה"ל.³¹ הסוגיה של העברת הודעות ומסרים לתקשורת ולגורמים זרים הוגדרה במשרד החוץ כקריטית ונותרה במחלוקת בין צה"ל למשרד החוץ שהמשיכו להאשים זה את זה בפרסום ידיעות ללא תיאום.³² במיוחד התרעם משרד החוץ על שנאלץ שוב ושוב להתמודד עם ידיעות שפרסם דובר צה"ל ופגעו בהסברה הישראלית. או כפי שהגדיר זאת שרת, "לשם כיבוי שריפה שכבר התלקחה".³³

הנוהג שגורמי הצבא הרלוונטיים (דובר צה"ל, קצין המטה לועש"ן והרמטכ"ל) מתאמים הודעות לתקשורת בענייני ועש"ן עם משרד החוץ, עמד לא פעם למבחן עקב פעילות לא-מתואמת בין שני הגופים, לפחות מנקודת מבטו של משרד החוץ. שר החוץ שרת התלונן כי על תוצאות ישיבת ועש"ן ישראל-מצרים נודע לו מהעיתונות ודרש שסגן אלוף שאול רמתי, קצין המטה לועש"ן, לא ימסור לפרסום שום הודעה על פעולות הוועדות ללא אישור משרד החוץ.³⁴ הרמטכ"ל התנצל על התקרית והסביר שנבעה מסיבות טכניות, אולם הדף את דרישתו של שרת וטען שמדובר בשינוי הנוהל הקיים. הוא אף איים להעלות את הסוגיה לפני שר הביטחון לאחר שהאחרון יחזור מחופשתו.³⁵ בפועל נמשך נוהג זה וחודשים מספר לאחר מכן עודכן מנכ"ל משרד החוץ בפרסום בג'רוזלם פוסט ובהארץ על סכסוך החולה, שכתבי העיתונים קיבלו מסא"ל רמתי. בכתבה בהארץ דווח, על פי מקורות יודעי דבר, שיש סיכוי להסדר בעניין אגם החולה

הנחיית הרמטכ"ל לגבי העברת מידע לעיתונאים, א"צ (ארכיון צה"ל), 30-626/1957

ושמשא ומתן בעניין מתנהל בין גנרל ריילי, ראש מטה משקיפי האו"ם, ובין משרד החוץ. הערכת הכותב הייתה שייכתן שהסדר בעיה זו יביא לחידוש פעילותה של ועדת שביתת הנשק.³⁶ במקרה זה פנו במשרד החוץ ישירות לעיתונאים הרלוונטיים והסבירו להם את הנזק המדיני שעלול להיגרם מפרסומים כגון אלה בעיקר בשל ההערכות והספקולציות של העיתונאים בעקבות מידע שקיבלו.³⁷

שרת לא היה מעוניין בוויכוח עם הרמטכ"ל, אולם היה לו חשוב להעמיד אותו על משמעותם של הדברים. הוא הסכים שנושא פרסום הודעות בענייני ועש"ן צריך להיות מתואם בין המטכ"ל למשרד החוץ, אולם הבהיר שאם משרד החוץ יראה נזק מדיני בפרסום הודעה בניסוח מסוים - דעתו היא שתקבע. הסיבה לכך, וזו הנקודה שהיה חשוב לו להעביר לרמטכ"ל, הייתה שהודעות בענייני ועש"ן, פרט לעניינים שגרתיים, נגעו ליחסי החוץ של המדינה ולכן חייבו אישור של משרד החוץ. מעבר לכך הוא

הקריית, כו' באייר תשי"א
1 ביוני 1951

מס' 325/51
86950 / 111062 / ח/ח

אל: ראש המטה הכללי

מאת: שר החוץ דמ"מ שר המבחן.

עלי להודיעך, כי על היוצאות הישיבה האחרונה של ועדת שביתת הנשק עם מצרים נודע לי לראשונה מהקמתו.

הנני רואה את נוסח פרוטוקול הישיבה כבלתי מחושב, בלתי משקף נכונה את מצב הידיים ויוצר טבובים מיותרים כשכיל הממשלה.

עלי לבקשך להורות לסגן אלוף ש. דמתי כי לחבא לא ימסור לפרוטוקול הודעה על פעולת ועדות שביתת הנשק בלי אישור משרד החוץ.

הייתי בטור בי פועל הסדר כזה של קשר בין דמתי לבין משרד החוץ בעניני פרוטוקול. הסכרתו של דמתי כי במקרה זה נמנעה ממנו אפשרות להתקשר עם משרד החוץ בגלל השעה המאוחרת איננה מחקבלת על הודעה, באשר לא הייתה שום דחיפות בפרוטוקול הקניין דוקא באותו לילה.

ב ב ר ה

תלונה על דמתי שלא יידע את משרד החוץ על פרוטוקול לתקשורת, א"מ, חצ-2381/7

טען שהמקרה עם צה"ל אינו שונה מהמדיניות שנוקט משרד החוץ כלפי שאר משרדי הממשלה. גם הם חייבים את אישור משרד החוץ לכל הודעה המתפרסמת מטעמם שיש לה נגיעה לענייני החוץ של המדינה. מבחינתו של שרת חשיבה מראש על הודעות היוצאות לתקשורת תמנע משרד החוץ בעיות וצורך להסביר ולתקן לאחר מכן. לאחר הסבר זה פנה שרת אל הרמטכ"ל יגאל ידין: "אני מניח כי לאחר שיקולים תסכים כי שום הסדר אחר אינו בא בחשבון".³⁸

למרות זאת, הודעות דובר צה"ל לתקשורת לא תמיד עלו בקנה אחד עם עמדת משרד החוץ. כך, למשל, התרעם יוסף תקוע, סגן היועץ המשפטי של משרד החוץ, על דובר צה"ל שהשתמש במילה "אויב" בהודעותיו לתקשורת והסביר שמדיניות החוץ נאבקה על כך שאין להגדיר את יחסי ישראל-ערב כמצב מלחמה, ומשום כך אין הערכים רשאים להסתמך על מצב זה כהצדקה לפעולות איבה נגד ישראל. היות שכך, ואף על פי שהסכים כי מדובר באירוע שלכאורה נראה חסר חשיבות, ביקש שהמילה "אויב" לא תופיע בהודעות רשמיות.³⁹ במקרה אחר התלונן שרת על הודעה שפרסם דובר צה"ל

מ ט כ ל
12/24
סיון תשי"א
יוני 1951

אישי בהחלט

שר החוץ ומ"מ שר הבטחון

14/1

הנדון: -מכתב 383/51 מיום 1.6.51

1. אני מציין בצער שתוצאות ועדת שביחת הנשק הגיעו לידיעתך לראשונה ע"י העתונות - כך הגיעו התוצאות גם לידיעתך.
2. ענין זה נובע מהעובדה שמשתתפי הועדה חזרו מעוג'ה-אל-חפיר מאוחר ולא היה בידיהם הסיפס להודיע לך ולי. מאידך טיקולו של בא-כח סגן-אלוף מ. פרלמן בירושלים היה שפרסום הענין בדחישות עלול לעזור לנצ' - שקול מוטעה ללא ספק.
3. נחנו הוראות שלחבא לא יפורסט דבר בענינים מסוג זה ללא אישור מוקדם.
4. מאידך עלי להעיר שאיני מסכים שהפרסום כפי שניתן הוא "בלתי משקף נכונה את מצב הדברים".
5. בהוראתך ש"סגן אלוף ש. רמתי ... לא ימסור לפרסום שום הודעה על פעולת ועדות שביחת הנשק בלי אישור משרד החוץ" אני רואה שנוי לגבי הנוהל שהיה קיים עד עתה שהיית את סגן-אלוף פרלמן, אח סגן-אלוף רמתי ואח הרמטכל לתאם עם משרד החוץ את ההודעות בענין ועדות שביחת הנשק.
6. לא אוכל לקבל על עצמי את האחריות לנהול המנהלתי ותהכוננה השגרתיית באם אחוייב לקבל אישור על כל הודעה, ומשרד החוץ לא יסתפק בזה שכל הודעה חשובה חתומה איתו.
7. מאידך, אני מבין שהיות ומכתבך נשלח אלי לא רק ע"י שר החוץ אלא גם ע"י מ"מ שר הבטחון - אין לי ברירה אלא להעלות הבעיה בפני שר הבטחון כאשר ישוב.
8. אני מצטער על המקרה הגידון של ועדת שביחת הנשק המצרית שסיבותיו הוסברו בראשית מכתבי.

יגאל ידין רב-אלוף

מ ט כ ל

בעקבות שבייתם של ארבעה חיילי צה"ל בידי הלגיון הירדני, לפיה אפשר היה להבין שישראל מבטלת את הסכם שביתת הנשק. בבירור עם גורמים בצה"ל התנצלו האחרונים וטענו שבהודעה למוסדות האו"ם הם נקטו נוסח מתוחכם יותר, אולם בהודעה לתקשורת הניסוח התרופף במידת מה.⁴⁰ היועץ המשפטי של משרד החוץ סיכם סוגיה זו: "במידה שהצבא לקח גם את ההסברה על עצמו הוא נחל כישלון מוחלט".⁴¹ היות שכך, ולאור ההשלכות ההסבריות על מצבה הבין-לאומי של ישראל, הוחלט במשרד החוץ להקים ועדה שתרכז את מאמצי ההסברה של ישראל בחו"ל. בוועדה זו לא שותפו נציגי הצבא. ב-3 בפברואר 1953 שלח משה שרת מכתב וועם לרמטכ"ל בצירוף קטע מפרוטוקול ישיבה של ועדת שביתת הנשק עם ירדן שהתקיימה כחודש לפני כן, ב-8 בינואר. בישיבה הודיע נציג צה"ל, רב סרן שמואל נוטוב, על רצונה של ישראל לבטל את ההסכם למניעת הסתננויות בתאריך מסוים. כיוון שתאריך זה חלף, ההסכם התבטל למעשה. שרת הביע כעס רב על המהלך שבוצע ללא התייעצות עם משרד החוץ והביע את התנגדותו המוחלטת למהלך, "שאין בו כל ברכה ממשית אבל יש בו נזק מדיני", כדבריו.⁴² תקרית זו קיבלה משנה חריפות לאור העובדה שדובר צה"ל ניסח הודעה לתקשורת כבר בסוף ינואר באופן שממנו אפשר היה להבין שישראל החליטה לבטל את ההסכם. בהופעה בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת שלל שרת מכול וכול את ביטול ההסכם וסיפר שהעיר לאנשי צה"ל שעליהם להיזהר בניסוחיהם.⁴³ הוא חש כעס ותדהמה כאשר התברר לו שצה"ל ניהל מדיניות הסותרת את הנחיות הממשלה. ראש אג"ם, אלוף משה דיין, התייחס לתלונתו של שרת, הביע זלזול במשרד החוץ והסביר שהדבר בוצע בהוראתו.⁴⁴ למרות בקשתו/דרישתו של שרת שצה"ל יתאם את הודעותיו לתקשורת עם משרד החוץ, בפועל הדברים לא תמיד התנהלו כך; במקרים מסוימים פעל דובר צה"ל ישירות מול נציגים דיפלומטיים ישראלים בעוקפו את משרד החוץ. ואכן, סגן אלוף נחמן קרני, דובר צה"ל, כתב לאייב הרמן, קונסול ישראל בניו יורק: "בעת בקורך האחרון שוחחנו על כך כי מן הראוי שנקיים לעתים מגע ישיר לתועלת ענייננו המשותף".⁴⁵

למרות זאת פרסם סגן אלוף שאול רמתי מידע לתקשורת על דעת עצמו עד שלבסוף הורה לו הרמטכ"ל לא לפעול ללא אישור מוקדם מיחידת הקשר לעיתונות ואיים שאם יעשה זאת שוב הוא יועמד למשפט.⁴⁶ ראש מחלקת מודיעין, אלוף משנה בנימין ג'בלי, העביר לרמתי הנחיה זו.⁴⁷

אך רמתי לא הפסיק. במארכ 1955, בעודו משרת בצה"ל כסגן אלוף, פרסם כתבה במעריב ובמקביל גם באנגלית בשבועון האנגלי *New Statesman and Nation*, על פעולת צה"ל בעזה ("חץ שחור"). בין השאר כתב את הדברים הבאים, הנשמעים כאיום במלחמה מונעת: "לא מן הנמנע, כי בטרם יתהווה שלב מסוים בחוסר שווי המשקל בין ישראל וארצות ערב תעמוד בפני ישראל הברירה בין שלום או הכרעה בשדה הקרב [...] או השמדה וודאית".⁴⁸ בעקבות כתבה זו תקף את רמתי עורך הארץ, גרשם שוקן, שטען כי רמתי הוא אולי קצין טוב ואולי אף עיתונאי טוב אולם איננו דיפלומט. הוא

מ ס כ ל
29/24
המז' תשי"ב
18 יולי 1952

33/10-6

3276

ראש ממשל/מסל
ע"י מסכל/אגם

הנדון: מסירת הוראות-ס/אלוף רמתי

ראש המטה הכללי בקט להוריעך כי:

1. עליך להורות את סגן/אלוף רמתי כי עליו להספיק מסירת כל הורעה, והצהרה לעתונות ללא אישור מוקדם מיחידת קשר לעתונות.
2. על עבירות מסוג זה, להבא, יועמד למשפט.

לאלוף

✗

תקצ'

נכריאל לוריא סגן-אלוף

ראש לשכת הרמטכ"ל

פקודת הרמטכ"ל לסא"ל רמתי, א"צ, 66-79/1954

גם ציין את העובדה שבמדינה דמוקרטית הצבא הוא זרוע ביצועית של הממשלה ואסור לו להתערב בעניינים מדיניים. לדבריו קיימות שתי אפשרות להסביר את פרסום המאמר בארץ ובחו"ל: האחת שרמתי קיבל אישור מהממונים עליו והשנייה שהוא פרסם אותו ללא רשות. אם האפשרות הראשונה נכונה הרי שמדובר, לטענת העורך, במציאות פוליטית חדשה רבת סכנות. "ההסברה המדינית של ישראל נמצאת בידים מוסמכות. השתתפות פרטיזנית כזאת של קצין גבוה, אם נעשתה בהסכמת הממונים עליו, כמוה כהסגת גבול [...] ואין זה מקרה כי קולונלים העוסקים בשלטון נמצאים לא בישראל".⁴⁹ אם המאמר התפרסם ללא רשות, מדובר בהפרת משמעת הגובלת בהתגרות גלויה בהוראות הקיימות. בעקבות הפרסום הפנה חבר הכנסת שמואל מיקוניס (מק"י) שאילתה אל שר הביטחון וציין שפקודות המטה הכללי אוסרות על קציני צבא לכתוב מאמרים בעיתונים. כמו כן ביקש לדעת אם סגן אלוף רמתי קיבל היתר לפרסום מהממונים עליו, אם שיקף במאמר את דעת המטה הכללי ומשרד הביטחון, ואם שר הביטחון מתכוון לפטרו כ"מחרחר מלחמה".⁵⁰ על שלוש השאלות השיב בן-גוריון בשלילה; עם זאת ציין שהפרקליט הצבאי בודק אם רמתי עבר על פקודות המטה בפרסמו מאמר זה בלי רשות. במידה שיימצא כי עבר על הפקודות הוא יועמד לדין.⁵¹

במהלך 1955 קיבל משרד החוץ את האחריות על ועש"ן ועל קציני צה"ל החברים במשלחות ישראל נאסר למסור הודעות לתקשורת. גם מצב זה יצר לא פעם בעיות להסברה הישראלית, שכן חברי משלחת ערבים מיהרו אחרי הפגישה לפרסם את עמדתם ואת נקודת מבטם על מה שקרה בפגישה בעוד המשלחת הישראלית נאלצה להעביר דיווח למשרד החוץ. המשרד התייעץ עם המטכ"ל לשם גיבוש התגובה ורק לאחר קבלת אישור משותף מצה"ל ומשרד החוץ פרסמה לשכת העיתונות הממשלתית את התייחסותה. כתוצאה מתהליך איטי זה היא החמיצה לא פעם את עיתוני הבוקר החשובים בארצות הברית ובמערב אירופה שפרסמו את עמדתן של מדינות ערב אך לא את עמדתה של ישראל. יעקב הרצוג, איש משרד החוץ, טען בעקבות מקרים כגון אלה שצריך לבחון דיווח לתקשורת של קציני צה"ל. שרת לא קיבל הצעה זו וסבר שיש לקצר את הדרך ולמצוא דרכים מהירות יותר לפרסום המידע.⁵² הוא כתב לראש לשכתו לאחר פרסום ידיעה בתקשורת העולמית, שהתבססה על מקורות ערביים בלבד: "זהו כשלון רציני ביותר וחוששני כי הוא אך ורק פרי רשלנות. איך זה קרה שלא נתפרסמה גירסה מכאן? הן ידיעה זו עושה רושם קטלני. בדיוק ההיפך ממה שדרוש לנו. ההישג החשוב של החלטת וש"ן נתבזבז כליל! עד היום הזה אין לי בטחון כי פועל אצלנו מנגנון הדואג בקביעות לפרסום מהיר ביותר של הידיעות הרצויות לנו".⁵³

בעיה נוספת הקשורה לכך הייתה הזמן הרב שעבר עד שידיעות על הנעשה בגבולות הגיעו לנציגויות ישראל בעולם. לכך נוסף היעדר תצלומים מאירועים שונים, ובמיוחד של פגיעות ונפגעים ישראלים. עד שתמונות אלה הגיעו לנציגויות ישראל כבר פגה ההתעניינות הציבורית באירוע. ועדת ההסברה של משרד החוץ הציעה שצה"ל יאפשר להגדיר עיתונאים ככתבים צבאיים ויאפשר כיסוי עיתונאי רצוף של המתרחש באזורי הגבולות בשיתוף פעולה עם צה"ל ובמתן אפשרות גם לכתבים זרים לסקר את אזור הגבול. כל זאת על מנת שנציגי ישראל בעולם יקבלו תיאורים וצילומים של אירועים ותקריות.⁵⁴

לאורך השנים ניסה שרת להסדיר את העברת המידע לאמצעי התקשורת עם דוד בן-גוריון ולאחר מכן עם פנחס לבון בתקופה שבה כיהנו כשרי הביטחון. שרת ראה בהסברה או בהדרכה לעיתונות בעניינים הנוגעים ליחסי המדינה עם גורמי חוץ קביעת עובדות במדיניות החוץ, ולכן דרש שדובר צה"ל יימנע ממתן הסבר או הדרכה כזאת הן באופן רשמי הן באופן לא רשמי, אלא אם כן יהיה מדובר במקרה מיוחד המחייב קשר כזה וגם אז העניין יתואם עם משרד החוץ. שרת כלל בהנחיה זו גם הדלפות מכוונות לתקשורת מפעם לפעם, וכיוון שגם פעולה זו נעשית כדי לייעל צורך מדיני, הדבר ייעשה בתיאום עם משרד החוץ. בכל הקשור לפעילות ועש"ן היה שרת נחרץ יותר ודרש שהאחריות למסירת הודעות ומידע לעיתונות תהיה בידי משרד החוץ ושדובר צה"ל יתמקד במסירת הודעות על תקריות ואירועים שונים בתיאום עם משרד החוץ.⁵⁵ כך, למשל, טען בעקבות הדלפת תוכנית שלוש המעצמות להפגת המתרחש בגבולות,

הצעה שכללה גם צירוף משקיפים בריטיים: "אם הגרסה הייתה מכוונת ע"י הצבא, הרי שהמעשה מגונה ונעשה כדי לגרות את הציבור ולחרחר ריב".⁵⁶

שרי הביטחון והרמטכ"לים דחו מכול וכול את דרישתו של שרת לאורך השנים לפיה בא כוח משרד החוץ יעמוד בקשר עם גורמי חוץ ותקשורת בנושאים שבסמכותו של משרד הביטחון והצבא מבלי לקבל את הסכמתו של שר הביטחון או של הרמטכ"ל.⁵⁷ רק בדצמבר 1954, בשל היחלשותו הפוליטית של לבון ("הפרשה"), חל שינוי לאחר שהאחרון הסכים לדרישות משרד החוץ. בין השאר הסכים שנציג משרד החוץ ישותף בניסוח מכתבים לגורמי האו"ם. במקרים בעלי חשיבות מיוחדת תוגש טיוטת המכתב לאישורו של ראש הממשלה ושר החוץ, אם יבקש זאת. דובר צה"ל ימסור לעיתונות עובדות, הסברים והערכות צבאיות על תקריות באזורי הגבול, על מהלכן ותוצאותיהן של ישיבות ועש"ן ועל המשא ומתן עם מטה משקיפי האו"ם, אולם לא ימסור לפרסום הסברה מדינית ולא ידריך את העיתונות בנוגע לתגובות מדיניות – לא בשמו ולא בעילום שם. סוכם כי המקור היחיד להסברה והדרכה מדינית בענייני חוץ מטעם הממשלה הוא משרד החוץ. כן סוכם שהרמטכ"ל יוכל לקיים, כמקודם, פגישות עם עורכי עיתונים להסברת פעולותיו של צה"ל וצרכיו וסקירת בעיות הביטחון של המדינה. שרת סבר שרצוי כי נציג משרד החוץ ינכח בפגישות אלה ובכל מקרה הכרחי שמשרד החוץ ידע את תוכן הדברים שהרמטכ"ל מתכוון להעלות.⁵⁸

גם בכל הקשור להעברת מידע לגורמים זרים בארץ – אנשי או"ם, נספחים צבאיים, סגל דיפלומטי וכדומה – דרש משרד החוץ להיות מעורב במידע ובמסרים שמעבירים לו אנשי צה"ל בשיחות בעל-פה ובמיוחד בתכתובות רשמיות. בספטמבר 1954, יום לאחר שסוכם בין שר החוץ שרת לשר הביטחון פנחס לבון שנציג משרד החוץ ישותף בניסוח המכתבים והמסמכים המופנים למטה משקיפי האו"ם, שלח הרמטכ"ל משה דיין מכתב לראש מטה משקיפי האו"ם. המכתב נשלח לא רק ללא שיתוף של יוסף תקוע בניסוחו, נציג משרד החוץ בוועדות שביתת הנשק, אלא בניגוד גמור להנחייתו של ראש הממשלה שרת שדרש להמתין עם מכתב התשובה עד שיקרא את מכתבו של גנרל ברנס ויורה כיצד להגיב. שרת זעם ואסר על צה"ל, עד לבירור העניין בממשלה, לשלוח מכתב כלשהו לראש מטה משקיפי האו"ם או להעביר תדרוך מדיני לעיתונות בענייני שביתת הנשק ומערכת היחסים עם האו"ם, אם בפומבי או בצורה לא רשמית, בטרם הוא יקרא ויאשר אותו.⁵⁹ ודרש שצה"ל יפעל על פי הסיכום שהושג בין ראש הממשלה לשר הביטחון.

בתקופת כהונתו של סגן אלוף שאול רמתי כקצין המטה לוועדות שביתת הנשק (ינואר 1951–ספטמבר 1952) התרחשו אירועים מספר בהקשר זה שהגבירו את המתח בין משרד החוץ לצה"ל. יצחק נבון, מזכירו של משה שרת, כינה בציניות את המסמכים שכתב רמתי "מלאכת מחשבת".⁶⁰ בדצמבר 1951 טען משרד החוץ שרמתי העליב עלבון אישי את ממלא מקום ראש מטה משקיפי האו"ם, קולונל דה-רידר. בעקבות תקרית זו שאל ולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ, את שרת: "מה נעשה עם רמתי?" שרת הסכים

איתו שמדובר "במכת מדינה".⁶¹ ביחסיו של רמתי עם דה-רירדיר אירעו תקריות מספר ובאחת מהן התלונן דה-רירדיר לפני אנשי משרד החוץ על כך שרמתי נכנס לאזור המפורז וניסה לפקוד על שני משקיפי או"ם ששהו שם.⁶²

במאי 1952 התלונן מנכ"ל משרד החוץ שבשיחתו האחרונה של רמתי עם הנספחים הצבאיים הזרים הוא רמז להם שהסכם הגבולות עם ירדן לא חודש. הנספחים הודיעו על כך לממשלותיהם וישראל עמדה בפני בעיה דיפלומטית קשה ודרישה חד-משמעית שלא תבטל את ההסכם. במשרד החוץ זעמו על רמתי כיוון שלא הייתה החלטה רשמית לא לחדש את ההסכם והצורך לסתור את דבריו הותיר תחושה שממשלת ישראל מדברת בשני קולות. להגנתו טען רמתי כי הוא הביע את עמדתו הפרטית והרגיז את מנכ"ל משרד החוץ שדרש "ללמד אחת ולתמיד את סגן אלוף רמתי כי הוא אינו יכול להביע את דעותיו הפרטיות בשיחה רשמית עם נספחי הצבא הזרים, אשר בה הוא מופיע כנציג הצבא ועל כן גם כנציגה של מדינת ישראל".⁶³ חשוב לציין שהאירוע התרחש כשנה וחצי לאחר כניסתו של רמתי לתפקיד קצין המטה לועש"ן ולאחר אין ספור פגישות רשמיות ולא רשמיות שלו עם גורמים זרים כך שקשה להניח שהוא לא היה מודע לזהירות שבה עליו להתבטא ולהתנסח בנוכחותם.

במקרה אחר שלח רמתי, על דעת עצמו וללא התייעצות עם מפקדיו, מכתב איום לקולונל דה-רירדיר, סגן ראש מטה משקיפי האו"ם. מן המכתב השתמע שאם ועש"ן והשלטונות הירדנים לא ינקטו יוזמה ויבלמו את ההסתננויות צה"ל לא יוכל למנוע מתושבי יישובי הספר הישראליים לקחת את החוק לידיהם. בעקבות שליחת מכתב זה, שכאמור בוצעה ללא אישור, ננזף רמתי על ידי סגן הרמטכ"ל.⁶⁴

מה ידע הציבור

העיתונות העברית דיווחה על המתרחש בוועדות השונות עם מדינות ערב, על פגישות רשמיות ולא רשמיות (של גורמים צבאיים ואזרחיים) עם גורמי או"ם, על המחלוקות שהתעוררו בפגישות ועש"ן השונות, על התלונות ההדדיות של ישראל והערבים ועל התנהלותם של אנשי האו"ם בטיפול במחלוקות. העיתונים קיבלו בדרך כלל את עיקר המידע על הקורה בועש"ן מדובר צה"ל או מקצין המטה לועש"ן והידיעות שפורסמו שיקפו בדרך כלל את עמדת הצבא.⁶⁵ המידע מדובר משרד החוץ עסק בדרך כלל בפגישות של גורמים במשרד עם אנשי האו"ם בעת טיפול בתלונות ישראליות או ערכיות וכן בסוגיות של מדיניות כללית בנושאים השונים.

הציבור הישראלי לא היה מודע למחלוקות בין משרד החוץ לצה"ל בשאלות מדיניות שיש לנקוט בועש"ן או עם אנשי האו"ם ושני הצדדים הקפידו לא לשתף את הציבור בחילוקי הדעות ביניהם. הארץ היה העיתון הביקורתי מכולם כלפי צה"ל בשאלה עד כמה יש לאפשר לצבא לנהל את המדיניות הישראלית בועש"ן. בד בבד עם פרסום ידיעות רבות על הנעשה בועש"ן ומתן במה רחבה לדוברי הצבא, הצדקת הקו הישראלי

וגיבוי העמדות שנקטה ישראל לעומת עמדות הערבים והאו"ם, הציג העיתון עמדה ביקורתית על "הקו האקטיביסטי" שסבר שאפשר לפתור את כל המחלוקות בכוח ותמך בקו מדיני שהיה קרוב יותר לקו שקידמו משה שרת ואנשי משרד החוץ. הארץ היה גם הראשון שדיבר בגלוי על הצורך להעביר את האחריות לועש"ן מזה"ל למשרד החוץ הרבה לפני שדבר זה אירע בפועל.

ביוני 1950 נמתחה בהארץ ביקורת על העובדה שלא יצא לפועל ההסכם לסיורים משותפים בין ישראל לירדן ועל כך שהירדנים משהים את השתתפותם בוועדה המשותפת. כך נכתב: "מתקבל הרושם שנציגי הצבא שלנו, שבתקופה מסוימת הצליחו במשא ומתן עם הירדנים, אין המזל מאיר להם פנים בזמן האחרון. אין לדעת אם כדאי למשרד החוץ שלנו לעשות ניסיון חדש לשבור את הקפאון".⁶⁶

ב-11 בנובמבר 1953, בזמן שבן-גוריון היה בחופשה וזמן קצר לפני התפטרותו, פרסם הארץ כתבה נוקבת על התנהלותה של ממשלת ישראל בעקבות פעולת קיביה, על המצב הפרוע בגבולות ובעיקר על תדמיתה הבין-לאומית של ישראל בעקבות פעולה זו ופעולות נוספות שביצע צה"ל (כפי שהגדיר זאת שגריר ישראל בארצות הברית, "מעשה זה הביא את מעמדנו הבינלאומי אל עברי פי-פחת"),⁶⁷ ואף טען שמדיניותה של ירדן הרבה יותר חכמה ומתוחכמת ממדיניותה של ישראל. בעקבות ביקורת זו, וכיוון שהוועדות היו כבר קבועות ושימשו כמקום המפגש היחיד עם מדינות ערב ולרבים מהנושאים שטופלו בהן הייתה זיקה ישירה למדיניות החוץ, הסיק עורך הארץ כי "הגיעה השעה, לדעתנו, לשקול אם לא מוטב יהיה למסור את הנציגות בוועדות שביתת הנשק למשרד החוץ". עוד טען ש"אין לצפות מקציני הצבא שיסגלו לעצמם את מידת ההתחשבות בגורמי חוץ, הטבעית לאנשי משרד החוץ. ומי יודע, אם אין לעובדה זו חלק בהרעת היחסים עם מנגנון האו"ם".⁶⁸

קו זה המשיך ללוות את העיתון. ב-15 בספטמבר 1954, לקראת כינוס העצרת השנתית של האו"ם, פורסם בכתב העת האמריקני החשוב *Foreign Affairs* מאמר של מפקד הלגיון הירדני שעסק ביחסי ישראל-ירדן ובשאלת החזרה האפשרית לפעילות סדירה של ועדות שביתת הנשק (ישראל עזבה את הוועדה לאחר הרצח במעלה עקרבים) או לפחות חידוש הסכם המפקדים המקומי.⁶⁹ פרסום זה עורר שוב דיון בהארץ במעמדה הבין-לאומי הגרוע של ישראל. הפעם התמקדה הכתבה בטיעון ש"דיפלומטיה היא מקצוע". נטען כי "ישנם אנשים הנוטים לפי מזגם לניסוח תקיף, ולא כל מקצוע מכשיר את האדם לכך שימלא בהצלחה תפקידים של דיפלומטיה, של מגע אישי, של משא ומתן, של הסברת נימוקים". רמז עבה זה הוסבר בהמשך הכתבה, בביקורת על העובדה שהמשלחות הישראליות לוועדות שביתת הנשק מורכבות אך ורק מקציני צבא. "הרבה חיכוכים שנתעוררו בעבר והמוסיפים להתעורר בזירה זו, מסתברים על רקע של תכונות וסגולות של אנשים הממלאים תפקיד דיפלומטי מבלי להיות מוכשרים לכך". המסקנה הייתה שיש צורך שבתחום זה יחול שינוי יסודי.⁷⁰

כעשרה ימים לאחר מכן, אחרי כמה כתבות שנאסרו לפרסום על ידי הצנזורה הצבאית, שעסקו ביחסים עם מנגנון האו"ם במסגרת ועדות שביתת הנשק, תקפו בהארץ את החלטת הצנזורה הצבאית וטענו שהפעילות בוועדות הפכה עם השנים לפחות צבאית ויותר מדינית ולכן הצנזורה הצבאית אינה רשאית להשתמש בתירוף הביטחוני לכאורה כדי לאסור על פרסום ידיעות וכתבות הנוגעות לפעילות מדינית.⁷¹

בינואר 1955, בשיאו של המאבק בין שרת לדיין ולבון בנושא הסדרת השליטה בועש"ן ומתן סמכויות רחבות למשרד החוץ בניהולן, פרסם הארץ לראשונה במקרה או שלא במקרה על חילוקי הדעות בין צה"ל למשרד החוץ והעלה את השאלה "מי מוסמך לקבוע את מדיניותה של ישראל כלפי מנגנון האו"ם?" הסיבה לכתבה הייתה תקרית שבה הירדנים פתחו קופסאות שימורים שהיו מיועדות להר הצופים. לראשונה נחשף הקורא הישראלי למתיחות השוררת בין שני הגופים. לדברי העיתון הסיבה שחילוקי הדעות והמחלוקות שנמשכו שנים לא פורסמו עד כה, אף שהיו מוכרים "בחוגים היודעים את פעולת השלטון מקרוב ומבפנים", נבעה מהחשש ש"הוצאת הכביסה המלוכלכת החוצה" תפגע במעמדה של ישראל. בהארץ, אף על פי שהבינו טיעון זה, לא נטו לקבלו וטענו שדווקא השתקת הבעיה מסייעת להנצחתה ושרק דיון פומבי היה מונע נזק למדיניות החוץ של ישראל. ההסבר שנתנו בעיתון היה שחיכוכים פנימיים אלה לא נבעו מרצון לדומיננטיות או להגמוניה של צה"ל על משרד החוץ או להפך, אלא מחלוקת סמכויות לא-ברורות ולא-נכונות, המאלצות את צה"ל לעסוק בעניינים מדיניים. בהמשך הצביעו בעיתון בדיוק מדהים על הבעיה העיקרית במערכת היחסים בין צה"ל למשרד החוץ, שנבעה מהיעדר תיאום מלא בין הגופים ומכך שיחידות בצה"ל פעלו לפעמים ללא דיון והחלטה מוקדמים ומשותפים. במידה שהיה תיאום מלא שאלת הייצוג והשליטה בוועדות הייתה פורמלית בלבד. "הצבא רואה עניינים אלה באור אחר ממשרד החוץ. שיקולים ביטחוניים עדיפים בעיניו ואין הוא רגיל כל כך לשקול את התוצאות המדיניות של פעולות כאלה. הבדלי תפיסה כאלה הם טבעיים ואין בהם דופי. אבל יש דופי בעובדה כי הבדלים אלה אינם מתיישבים בחדרי חדרים על ידי הכרעת הרשות המדינית לפני המעשה. כך אי אפשר לנהל מדיניות אחידה". מסקנת הכותב הייתה שהגיעה השעה שראש הממשלה (משה שרת, שכהן גם כשר החוץ) יפסוק הלכה בעניין זה ויעביר את ההחלטות המדיניות לידי הגורם המוסמך, מה שיועיל גם לצבא שלא יצטרך לקחת יותר אחריות על בעיות שאין הוא מוכשר לטפל בהן.⁷²

בעקבות "תקרית הקופסאות" ביקשו כמה חברי כנסת לכנס דיון בכנסת ולאחר פרסום הכתבה בהארץ הם דרשו תשובות גם משר החוץ על הנאמר בכתבה. שרת דחה בתוקף את הטענה כאילו משרד החוץ עומד מאחורי הפרסום או שיש לו טענות לצה"ל.⁷³ ביטוי למחלוקת זו, אם כי בצורה מינורית לעומת הארץ, נתן גם על המשמר. בדווחו על רעיון הקורם עור וגידים באו"ם לקיים פגישת רמת דרג בין ישראל למצרים, ציטט

הכתב "חוגים ישראליים" הטוענים שיש למסור את הטיפול בשאלות הכרוכות בהסכם שביתת הנשק לידי משרד החוץ ולהשאיר את אנשי צה"ל כיועצים טכניים בלבד.⁷⁴ חשוב לראות דיווחים אלה גם בהקשרם הפוליטי. בינואר 1955 סיכמו שרת ולבון על העברת השליטה בועש"ן לידי משרד החוץ, סיכום שבצה"ל התנגדו לו. בפברואר 1955 חזר דוד בן-גוריון לכהן כשר הביטחון אחר התפטרותו של לבון. אחת הסוגיות הראשונות שבהן ביקש לעסוק, מה שגרם למתח רב בינו ובין ראש הממשלה משה שרת, הייתה החזרת האחריות על ועש"ן למשרד הביטחון.⁷⁵

אין זה מקרי שב-1 באפריל 1955 פרסם דוד אשכול בעיתון **למרחב** מאמר תחת כותרת "המחסום שהוסר", שעסק ביחסים בין ישראל, האו"ם וממלכת ירדן בכל הקשור לשיירות להר הצופים. המאמר כלל התקפה חריפה על משרד החוץ והצעדים שנקט בסוגיה רגישה זו. כמו כן מנה הכותב שורה של ויתורים של ישראל בעקבות לחץ ירדני והסביר שמשרד החוץ נזהר ופועל לשמור עניין זה בסוד. כך נכתב: "אין ספק, שעצם התביעה הירדנית המחוצפת, שנתמכה על ידי מטה משקיפי האו"ם, איננה תופעה בודדת. אפשר להבינה אך ורק על רקע שלשלת הוויתורים החמורים שנעשו בתחום זה בתקופה האחרונה, ושהודרכו על ידי המדיניות של משרד החוץ בתחום 'שמירת היחסים' עם הקצינים היושבים בארמון הנציב לשעבר".⁷⁶

על מאמר זה כתב שרת: "מאמר זה לא יכול היה להיכתב בלי ידיעות מדויקות ומפורטות, מלוות בהערות מסוימות שנשאבו ממקורות רשמיים במטכ"ל או במשרד החוץ. הפעם אני סבור כי המטכ"ל הוא המקור".⁷⁷ שרת התלונן על כך לפני שר הביטחון, שבירר את העניין עם הרמטכ"ל. דיין לא אישר ולא הכחיש, אולם הבהיר שזימן אליו את דובר צה"ל, סגן אלוף נחמן קרני, ואת קצין המטה לוועש"ן, סגן אלוף אריה שלו, והורה להם להימנע ממסירת פרטים על הנעשה בוועדות שביתת הנשק לעיתונאים במידה שפרטים אלה עלולים לשמש חומר להאשמת הקו שנוקטים הממשלה, משרד החוץ וכדומה.⁷⁸

ב-21 באפריל 1955 נודע למשה שרת דרך הצנזורה הצבאית שמשה ז"ק מתכוון לפרסם **במעריב** שהטיפול בועש"ן עובר מצה"ל למשרד החוץ. שרת ביקש תחילה לעכב את הפרסום כדי לברר מי הדליף זאת. יוסף תקוע טען שההדלפה הגיעה מהצבא כיוון שלז"ק היו קשרים טובים שם, אולם בבירור שערך שרת עם דובר צה"ל, סגן אלוף נחמן קרני, טען האחרון בשכנוע רב כי מקור ההדלפה הפעם הוא במשרד החוץ.⁷⁹

פרסום זה הגיע לאחר כשבועיים סוערים בין שרת ובן-גוריון בסוגיית השליטה בועש"ן. האחרון דרש בתחילת אפריל להעביר את השליטה בועש"ן למשרד הביטחון, אולם לאחר מכן שינה את דעתו והסכים שהשליטה תישאר במשרד החוץ. כחלק מרצונו לקבוע עובדות בשטח ולמנוע אפשרות שהעברת האחריות תבוטל או תידחה, החליט שרת לא לעכב את הפרסום ודבר העברת הסמכויות על ועש"ן פורסם **למחרת במעריב**. משה ז"ק לא התייחס למחלוקות ולחיכוכים בין משרד החוץ לצה"ל, שהביאו למהלך

זה, אלא רק סיפר שהדיונים בין שר החוץ לשר הביטחון התנהלו במשך למעלה משנה עד שהוסדרו כל הבעיות והוחלט שהסמכות הבלעדית לקביעת הקו של משלחות ישראל בוועדות תועבר למשרד החוץ. תפקיד קצין המטה לועש"ן יבוטל אולם הקצינים עצמם יושאלו למשרד החוץ ויקבלו ממנו הוראות.⁸⁰

יומיים לאחר מכן פורסם הדבר גם בהארץ. שם, בהתאם לקו הברור שקידם העיתון בנושא, קיבלו צעד זה בחיוב ובסיפוק וכהודאה בעובדה שהבעיות הנדונות בוועדות אלה קיבלו במרוצת השנים צביון מדיני, כפי שטען העיתון תקופה ארוכה. בעיתון אמנם שיבחו את שיתוף הפעולה בין משרד החוץ לצה"ל וסיפרו שקציני צה"ל שפעלו בוועדות עשו זאת בהתאם להנחיות של משרד החוץ, אולם טענו שלא פעם התעוררו חילוקי דעות לגבי הקו שיש לנקוט. מבחינת הארץ, עם העברת הסמכות למשרד החוץ שוחרר הצבא "מלטפל בעניינים הזרים לאופיו".⁸¹

למחרת פורסמה בדבר (דוברת החצי-רשמי של מפא"י) הבהרה כי הידיעות שפורסמו בעניין העברת הסמכות על ועש"ן למשרד החוץ אינן מדויקות כיוון שסמכות זו נמסרה למשרד החוץ בהסדר שהיה עם שר הביטחון הקודם פנחס לבון.⁸² בה בעת פרסם כתבו המדיני של העיתון זמנים, שיצא מטעם המפלגה הפרוגרסיבית, שלמרות העברת סמכויות השליטה לא יהיה למעשה שום שינוי בהרכב המשלחות; הן תמננה קציני צבא שיהיו כפופים לסמכות המטכ"ל בלבד ויקבלו ממנו את הוראותיהם. על פי ידיעה זו שיתוף הפעולה בין צה"ל למשרד החוץ יהודק ולקראת כל דיון עקרוני בועש"ן תתקיים התייעצות ובמקרים מיוחדים יצורף לפגישות יועץ משרד החוץ לענייני ועש"ן.⁸³

למרות המידע שהגיע לציבור בנושא ועש"ן הקפידו כל הצדדים לוויכוח – משרד החוץ, משרד הביטחון, צה"ל והעיתונות – לא לשתף את הציבור במחלוקת בין בן-גוריון לשרת בשאלת השליטה בוועדות, מחלוקת שבשיאה איים בן-גוריון להתפטר מתפקיד שר הביטחון אם שרת יפעל בניגוד לעמדתו.

סיכום

הקשר בין התקשורת העברית לפעילותן של ועדות שביתת הנשק התנהל בכמה מישורים. הראשון נע בין משרד החוץ לצה"ל ועסק בשאלה, שלכאורה נראית כשאלה טכנית: איך לנסח את המסרים המועברים לתקשורת? אולם שאלה זו מקפלת בתוכה שאלה חשובה הרבה יותר: מי ישלוט במסר, צה"ל או משרד החוץ? מבחינתו של שרת פעילותו המדינית והדיפלומטית של משרד החוץ לא נפלה בחשיבותה הביטחונית מזו של צה"ל והוא לא קיבל את עמדת צה"ל בשאלת תפקיד משרד החוץ – להסביר את פעולות הצבא. לכן, טען כי הסכמי שביתת הנשק אינם רק עניין ביטחוני-צבאי אלא גם בעלי חשיבות ביטחונית-מדינית עליונה, כיוון שהאירועים על רקע משטר שביתת הנשק חורגים הרבה מעבר לעניינים הצבאיים ומשתלבים בסבך השיקולים המדיניים של ישראל. גם מידע מהוועדות שהגיע לעיתונות הישראלית והבין-לאומית ומסרים שהועברו לנציגים זרים

בארץ היו בעלי פוטנציאל לפגוע בביטחון הלאומי של ישראל, ומכאן החשיבות הרבה שראו במשרד החוץ לשליטה במסרים היוצאים מהוועדות. המישור השני היה הצנזורה שכפתה התקשורת על עצמה בנושא מאבקי השליטה על הוועדות, שהגיעו עד כדי איומים בהתפטרות. אף על פי שמידע זה היה ידוע, נמנעה העיתונות מלהביאו לידיעת הציבור. חריג בהקשר זה היה הארץ, שאף על פי שהטיל על עצמו צנזורה ולא נגע במאבקים עצמם, הציג כבר משלב מוקדם את הבעייתיות הקיימת בניהול הוועדות ואף נקט עמדה ברורה בשאלת הפתרון הרצוי. אמנם לא הייתה זו סוגיה שהעיתון ניסה לקדם, אולם הוא לא נמנע מלפרסמה ואף התנגש עם הצנזורה. השינוי בכיסוי העיתונאי חל בתחילת 1955 כאשר לראשונה חשו במשרד החוץ שהם יכולים להעביר את השליטה על הוועדות לאחריותם. עם התפטרותו של לבון, חזרתו של בן-גוריון למשרד הביטחון והתנגדותו להחלטתו של משה שרת להעביר את השליטה בוועדות למשרד החוץ, החריף מאבק השליטה ביניהם. כחלק ממאבק זה גויסה גם התקשורת, אם בהדלפות ואם במניעה מהצנזורה לאסור פרסום ידיעות הקשורות לכך. נקודה מעניינת בנוגע לסיקור שנתן הארץ לסוגיית השליטה בוועדות קשורה לשאלה שהוצגה במבוא והיא מהו ביטחון? האם הוא כולל רק סוגיות צבאיות או גם מרכיבים אזרחיים (למשל כלכלה, תעשייה, חינוך, מדיניות חוץ ועוד)? בשאלת סמכותה של הצנזורה לפסול ידיעות הקשורות לפעילותן של ועדות שביתת הנשק כפר הארץ בטענה שסוגיות מדיניות קשורות לביטחון. כיוון שפעילות הוועדות, לטענתו, הייתה מדינית, לצנזורה אין סמכות לפסול ידיעות על בסיס פגיעה בביטחון. גישה זו עמדה בסתירה לעמדת משרד החוץ, שראה בפעילות המשרד חלק בלתי נפרד מהביטחון הלאומי של מדינת ישראל.

הערות

- 1 בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל, 1949–1956**, תל אביב: עם עובד, 1996; Elmo H. Hutchison, *Violent Truce: A Military Observer Looks at the Arab-Israeli Conflict 1951-1955*, New York: Davin-Adiar Company, 1956; Nathan A. Pelcovits, *The Long Armistice: UN Peacekeeping and the Arab-Israeli Conflict 1948-1960*, Boulder, CO: Westview Press, 1993; David Brook, *Preface to Peace: The United Nations and the Arab-Israel Armistice System*, Washington, DC: Public Affairs Press, 1964; Nissim Bar-Yaacov, *The Israel-Syrian Armistice: Problems of Implementation, 1949-1966*, Jerusalem: Magnes Press, 1967.
- 2 שמואל כהן-שני, **מבצע פריס: מודיעין ודיפלומטיה חשאית בראשית המדינה**, תל אביב: רמות, 1994, עמ' 183–193; אריה שלו, **שיתוף פעולה בצל עימות: משטר שביתת הנשק ישראל–סוריה 1949–1955**, תל אביב: מערכות, 1989, עמ' 98 (להלן: שלו, **שיתוף פעולה בצל עימות**); דוד טל, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949–1956**, שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, 1998, עמ' 139–141.
- 3 סגן אלוף שאול רמתי, קצין מטה לענייני וועדות שביתת הנשק, אל ראובן דפני, משרד החוץ, ללא כותרת, 7.11.1951, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), חצ-2428/1.

- 4 סרן (דרגתו) אלוף (שמו הפרטי) הר-אבן, "שטח ההפקר לטרון", 14.5.1954, א"מ, חצ-2431/10. כתבה מחמיאה על רמתי מבחינה אישית וצבאית ראו למשל: "וועדות שביתת הנשק", הארץ, 30.6.1952, עמ' 2.
- 5 Robert A. Hackett & Yuezhi Zhao, *Sustaining Democracy? Journalism and the Politics of Objectivity*, Toronto: University of Toronto Press, 1998; Steven Maras, *Objectivity in Journalism*, Cambridge: Polity Press, 2013; David Levin, "Framing Peace Policies: The Competition for Resonant Themes", *Political Communication*, 22, 1 (2005), pp. 83-108; G.R. Boynton & Glenn W Richardson Jr., "Agenda Setting in the Twenty-first Century", *New Media & Society*, 18, 9 (2016), pp. 1916-1934
- 6 Greg Simons & Dmitry Strovsky, "Censorship in Contemporary Russian Journalism in the Age of the War Against Terrorism: A Historical Perspective", *European Journal of Communication* Copyright, 21, 2 (2006), pp. 189-211; Hillel Nosssek and Yehiel Limor, "The Israeli Paradox: The Military Censorship as a Protector of the Freedom of the Press", *Research in Social Problems and Public Policy*, 19 (2011), pp. 103-130
- 7 David A. Baldwin, "The Concept of Security", *Review of International Studies*, 23 (1997), pp. 5-26; Matt MacDonald, "Human Security and the Construction of Security", *Global Society*, 16 (2002), pp. 278-295; Benjamin Miller, "The Concept of Security: Should it be Redefined?", *Journal of Strategic Studies*, 24 (2001), pp. 13-42
- 8 על העיתונות בתקופה זו ראו למשל: יורם פרי, "רקוויאם לדבר שאיננו: הערכה מחודשת של העתונות המפלגתית בישראל", קשר, 25 (1999), עמ' 28-40; מרדכי נאור, ראשית דבר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2015; גצל קרסל, תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל, ירושלים: ההסתדרות הציונית, 1964.
- 9 יורם פרי, "שינוי השיח הביטחוני בתקשורת והתמורות בתפיסת האזרחות בישראל", תרבות דמוקרטית, 4-5 (2001), עמ' 238.
- 10 שם, עמ' 234-239.
- 11 מרק ביאנו ורפאל כהן-אלמגור, "מלחמות ישראל בראי עיתון הארץ 1974-2003", קשר, 35 (2007), עמ' 15-30; גד ברזילי, "תקשורת המונים ומלחמות", שם, 10 (1991), עמ' 25-32.
- 12 משה שרת אל דוד בן-גוריון, ללא כותרת, 23.8.1951, בתוך: ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך 6, ירושלים: הארכיון הציוני המרכזי, תשנ"א, עמ' 566 (להלן: תלחמ"י, כרך 6); שבתאי רוזן, יועמ"ש משרד החוץ, אל שר החוץ, ללא כותרת, 25.7.1949, א"מ, תת-66/11.
- 13 ראו בהקשר זה את דבריו של מנכ"ל משרד החוץ, ולטר איתן, להצעתו של ראש מטה משקיפי האו"ם לקיים פגישה בין קציני משטרה בדרג גבוה באזור ירושלים. תשובתו הייתה שאנשי המשטרה אינם מבינים בביטחון ולכן ישראל תיוצג על ידי קציני צבא. מנכ"ל משרד החוץ אל שר החוץ, ללא כותרת, 20.8.1954, א"מ, חצ-2429/7.
- 14 "ישיבת הסגל הבכיר של משרד החוץ", 2.2.1953, בתוך: ימימה רוזנטל (עורכת), תלחמ"י, כרך 8, ירושלים: הארכיון הציוני המרכזי, תשנ"ו, עמ' 93-94 (להלן: תלחמ"י, כרך 8). סגן אלוף יהושפט הרכבי, ממלא מקום ראש מחלקת מודיעין, אל הרמטכ"ל, "המשך השיחות עם הסורים", 29.4.1953, א"מ, חצ-2953/10.
- 15 רב סרן אברהם רבקין, בשם קצין המטה לועש"ן, "לקראת כינוס הוועדה המיוחדת ישראל-מצרים", 31.1.1955, א"מ, חצ-2436/7. ראו גם: גדעון רפאל אל שר החוץ, "השתלשלות הפניה למצרים", 4.5.1954, א"מ, שם. באיגרת מתאר רפאל התייעצות בין שר החוץ, שר הביטחון והרמטכ"ל על ניסוח תשובה לנציג האו"ם בוש"ן ישראל-מצרים.

- 16 ראו בהקשר זה את בקשת צה"ל לקבל ממשרד החוץ העתיקי דו"חות פגישות עם נציגים זרים בשאלת המצב לאורך הגבולות. יוסף תקוע, "שיחות בדבר המצב בגבולות", א"מ, חצ-2947/14. 26.4.1953, חצ-2947/14. וגם: יוסף תקוע אל סגן אלוף אריה שלו, "פגישה במישור גבוה ישראל-מצרים", א"מ, חצ-2439/2. 24.4.1955.
- 17 יהושפט הרכבי אל ראש אג"ם, "המו"מ עם הסורים", 12.4.1953, א"מ, חצ-2953/10; יגאל ידין אל דוד בן-גוריון, "היחסים עם משרד החוץ-וועדות שביתת הנשק", 13.8.1951, תלחמ"י, כרך 6, עמ' 543-544. שלו, שיתוף פעולה בצל עימות, עמ' 97.
- 18 אריה אילן אל יוסף תקוע, ללא כותרת, 15.2.1955, א"מ, חצ-2429/8.
- 19 סגן אלוף חיים גאון אל יוסף תקוע, "נסירת החולה", 27.4.1953, א"מ, חצ-2953/10.
- 20 יומן בן-גוריון, ארכיון בן-גוריון, 25.1.1955.
- 21 "התיעצות מדינית-ביטחונית בבית שר החוץ", 5.6.1953, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 2-118/2006.
- 22 נחמיה בן אברהם, "וועדות שביתת הנשק-לצבא", הבקר, 21.6.1956, עמ' 2.
- 23 על הסוגיות המרכזיות במדיניות החוץ הישראלית ראו למשל אצל אורי ביאלר, "בינוי מדינה ודיפלומטיה: על ההיסטוריוגרפיה של מדיניות החוץ של ישראל בשנותיה הראשונות", קתדרה, 150 (2013), עמ' 181-210.
- 24 ראו בהקשר זה, למשל, את דבריו של משה שרת בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 21.2.1951, עמ' 10-11, א"מ.
- 25 משה שרת אל דוד בן-גוריון, ללא כותרת, 23.8.1951, תלחמ"י, כרך 6, עמ' 566-567; שר החוץ אל מנכ"ל המשרד, ללא כותרת, 30.12.1951, א"מ, חצ-2436/6; סגן אלוף שאול רמתי אל הרמטכ"ל, "דוח מסכם על פעולות המשלחת הישראלית בוועדת שביתת הנשק בשנת 1951", א"צ, 9.3.1952, חצ-46-68/1955.
- 26 כפי שכתב ולטר איתן לאריה אילן בעקבות חליפת מכתבים בין סרן שלמה רייכמן, נציג ישראל בוש"ן ישראל-סוריה, ליושב ראש הוועדה, קולונל ואן-הורן: "חבל שאנשינו אינם יודעים איך לכתוב מכתב אנגלי", 22.11.1953, א"מ, חצ-2434/4.
- 27 שם.
- 28 שר החוץ אל הרמטכ"ל, ללא כותרת, 19.9.1949, א"צ, חצ-2169/1950.
- 29 מנהל מחלקת מערב אירופה במשרד החוץ אל ציר ישראל בפריס, "סוריה", 17 באפריל 1951, א"מ, חצ-2947/9. דוגמה לביקורת שמתח דובר צה"ל ראו למשל: "דובר צה"ל מגנה את התנהגותו של יו"ר ועדת שביתת הנשק", הארץ, 5.4.1951, עמ' 1.
- 30 שר החוץ אל מנכ"ל המשרד, ללא כותרת, 10.4.1951, א"מ, חצ-2947/9.
- 31 שר החוץ אל ממלא מקום שר הביטחון, ללא כותרת, 26.8.1953, אב"ג, תיק נושא; יוסף תקוע אל מנכ"ל משרד החוץ, "פעולות הסברה", 13.6.1954, א"מ, חצ-2428/6.
- 32 ראו למשל את תלונתו של פנחס לבון על פרסום הודעת דובר משרד החוץ בעניין התנהגות יושב ראש ועדת שביתת הנשק ישראל-מצרים ללא תיאום או אפילו יידוע של גורמי צה"ל הרלוונטיים. שר הביטחון אל שר החוץ, ללא כותרת, 19.8.1954, אב"ג, תיק נושא.
- 33 משה שרת אל דוד בן-גוריון, ללא כותרת, 16.4.1951, תלחמ"י, כרך 6, עמ' 250.
- 34 משה שרת אל הרמטכ"ל, ללא כותרת, 1.6.1951, א"צ, חצ-1559/230.
- 35 יגאל ידין אל שר החוץ, 5.6.1951, א"צ, שם.
- 36 "סיכויים להסדר באזור החולה", הארץ, 18.9.1951, עמ' 2.
- 37 ו"ל גדעון אל מנכ"ל משרד החוץ, מזכר פנימי, 18.9.1951, א"מ, חצ-2428/1.
- 38 שר החוץ אל הרמטכ"ל, ללא כותרת, 11.6.1951, א"צ, חצ-1559/230.
- 39 יוסף תקוע אל סגן אלוף חיים גאון, קצין מטע לענייני ועש"ן, "ידיעות בדבר תקריות גבול", 26.2.1953, א"מ, חצ-2429/4.
- 40 "פרוטוקול ישיבת ועדת החוץ והביטחון", 27.1.1953, א"מ.

- 41 "ישיבת הסגל הבכיר של משרד החוץ", 2.2.1953, **תלחמ"י**, כרך 8, עמ' 96. גם כשנה לאחר מכן, כשהוקמה ועדה במשרד החוץ לעידוד פעולות הסברה בארצות הברית, מערכת הביטחון לא יוצגה בה. סא"ל נחמן קרני אל אייב הרמן, דצמבר 1954, א"מ, חצ-159/17.
- 42 שר החוץ אל הרמטכ"ל, ללא כותרת, 3.2.1953, א"צ, 45-2/2020.
- 43 פרוטוקול ישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 27.1.1953, עמ' 8, א"מ. ראו למשל דבריו של קצין המטה לועש"ן, סגן אלוף חיים גאון, לכתבים הצבאיים, "מדינת ישראל תנקוט התגוננות אקטיבית לגבי התפרעויות בגבולות", **הבקר**, 21.1.1953, עמ' 1.
- 44 שר החוץ אל הרמטכ"ל, ללא כותרת, 3.2.1953, א"צ, 45-2/2020. את ההערה רשם דיין בכתב ידו על מכתבו של שרת.
- 45 ללא כותרת, דצמבר 1954, א"מ, חצ-159/17.
- 46 סגן אלוף גבריאל לוריא, רל"ש הרמטכ"ל, אל ראש ממ"ן, "מסירת הודעות – סגן אלוף רמתי", 18.7.1952, א"צ, 66-79/1954.
- 47 אלוף משנה בנימין ג'בלי אל רל"ש הרמטכ"ל, "מסירת הודעות", 23.7.1952, א"צ, 46-68/1955.
- 48 שאול רמתי, "קרב עזה-יזמה הלאה", **מעריב**, 25.3.1955, עמ' 3. הגרסה האנגלית פורסמה ב־2 באפריל.
- 49 "מיום ליום", **הארץ**, 4.4.1955, עמ' 2.
- 50 חבר הכנסת שמואל מיקוניס אל שר הביטחון, "שאילתא 2008", 18.4.1955, א"צ, 30-626/1957.
- 51 דוד בן-גוריון, "תשובה לשאילתא מס. 2008", 2.5.1955, א"צ, שם.
- 52 יעקב הרצוג אל שר החוץ, מזכר פנימי, 17.4.1955, א"מ, חצ-2439/2.
- 53 משה שרת אל מנכ"ל משרד החוץ, ללא כותרת, אגרת בכתב יד, 11.4.1955, א"מ, חצ-2439/2.
- 54 שגרירות ישראל בוויינגטון אל משרד החוץ, "כסוי תקריות גבול", 6.4.1955, א"מ, חצ-159/16.
- 55 ראש הממשלה אל שר הביטחון, ללא כותרת, 18.7.1954, א"מ, פ-1117/6; שר החוץ אל שר הביטחון, ללא כותרת, 12.7.1954, אב"ג, תיק נושא.
- 56 ישיבה במשרד החוץ 24.6.54, א"מ, חצ-2448/2. "תכנית מפורטת להפגת המתיחות בין ישראל לירדן", **דבר**, 20.6.1954, עמ' 1.
- 57 שר הביטחון אל שר החוץ, ללא כותרת, 8.9.1954, אב"ג, תיק נושא.
- 58 ראש הממשלה אל שר הביטחון, ללא כותרת, 29.12.1954, ימימה רוזנטל (עורכת), **תלחמ"י**, ירושלים: גנוך המדינה, 1981, כרך 9: 1954, עמ' 927-924.
- 59 משה שרת אל שר הביטחון, ללא כותרת, 23.9.1954, אב"ג, שם.
- 60 יצחק נבון אל ולטר איתן, 16.1.1952, א"מ, חצ-2433/10.
- 61 ולטר איתן אל משה שרת, 30.12.1951, א"מ, חצ-2431-9.
- 62 "דה-רירד. הושג הסכם על חידוש עבודת ועדת שביתת הנשק", **דבר**, 13.4.1951, עמ' 1.
- 63 ולטר איתן אל ראובן שילוח, ללא כותרת, 1.5.1952, **תלחמ"י**, ירושלים: גנוך המדינה, 1981, כרך 7: 1952, עמ' 198.
- 64 נוסח מכתבו של רמתי לדה-רירד ראו, א"צ, 5.11.1952, 99-540/1955.
- 65 "ירדן הפרה הסכם על ריסון הסתננויות", **הארץ**, 3.2.1952, עמ' 1.
- 66 "מיום ליום", שם, 27.6.1950, עמ' 2.
- 67 שגריר ישראל בוויינגטון אל שר החוץ, ללא כותרת, 22.11.1953, אב"ג, התכתבויות.
- 68 "מיום ליום", **הארץ**, 11.11.1953, עמ' 2.
- 69 John B. Glubb, "Violence on the Jordan-Israel Border", *Foreign Affairs*, 43, 4 (1954), pp. 552-562.
- 70 "מיום ליום", **הארץ**, 15.9.1954, עמ' 2.
- 71 "מיום ליום", שם, 24.9.1954, עמ' 2.
- 72 "מיום ליום", שם, 10.1.1955, עמ' 2.

73	דברי הכנסת, 12.1.1955, עמ' 566.
74	"פגישה דיפלומטית ישראלית-מצרית ביוזמת הגנרל ברנס?", על המשמר, 28.3.1955, עמ' 1.
75	אפרים עברון אל הרמטכ"ל, ללא כותרת, 9.1.1955, אב"ג, תיק נושא. שרת, יומן אישי, תל אביב: מעריב, 1978, כרך ד, 20.2.1955 (להלן: שרת, יומן אישי); יומן בן-גוריון, 21.2.1955.
76	דוד אשכול, "המחסום שהוסר", למרחב, 1.4.1955, עמ' 3.
77	ראש הממשלה אל שר הביטחון, 3.4.1955, א"צ, 30-626/1957.
78	הרמטכ"ל אל שר הביטחון, 11.4.1955, א"צ, שם.
79	שרת, יומן אישי, 21.4.1955.
80	"הטיפול בוועדות שביתת הנשק הועבר מהצבא למשרד החוץ", מעריב, 22.4.1955, עמ' 1.
81	"מיום ליום", הארץ, 24.4.1955, עמ' 2. "הטיפול בענייני וועדות שביתת הנשק עובר לסמכותו הבלעדית של משרד החוץ", שם, 24.4.1955, עמ' 1.
82	"ידיעות מטעות על הטיפול בוועדות שבה'נ", דבר, 25.4.1955, עמ' 1.
83	"לא יוחל שינוי בהרכב המשלחות לוועדת שבה'נ", זמנים, 25.4.1955, עמ' 1.

הסכם שביתת הנשק בין ישראל לממלכה ההאשמית של עבר הירדן בביקורת העיתונות הישראלית

משה הרפז

תקציר

הסכם שביתת הנשק בין ישראל לממלכה ההאשמית של עבר הירדן נחתם ב־3 באפריל 1949. במאמר נפרש הרקע ההיסטורי לחתימת ההסכם ומוצגת בו נקודת המבט של התקשורת הישראלית בהתבסס על ניתוח השיח (Discourse Analysis) בכתבות, במאמרי ביקורת ובידיעות שהתפרסמו בעיתוני התקופה.

העיתונים הצביעו על יתרונותיו וחסרונותיו של ההסכם. עם היתרונות נמנו: משא ומתן ישיר; הכללתה של מסילת הברזל חדרה-ראש העין בתחום המדינה; פתיחת מסדרון תחבורה רציף בין חדרה לעפולה; הכללת הנגב וקו הגבעות הראשון, המערבי, באזור השרון והשומרון, בשטח ישראל. עם החסרונות נמנו: אובדן "המשולש", שהתפרש כהשלמה עם סיפוח שטחי המנדט לעבר הירדן; אי־פתרון שאלת המעבר אל המקומות הקדושים ליהודים בירושלים; אי־הסדרת מעבר ישיר בין תל אביב לירושלים ונושאים נוספים שנותרו ללא פתרון מעשי.

מילות מפתח: הסכם שביתת נשק, הסכם רודוס, הממלכה ההאשמית של עבר הירדן, המלך עבדאללה, עיתונות פוליטית

ב־3 באפריל 1949 נחתם באי היווני רודוס הסכם שביתת נשק בין ישראל לממלכה ההאשמית של עבר הירדן. המחקר על הסכם שביתת הנשק הקיף תחומים רבים: מדיניים, צבאיים, גיאוגרפיים ומשפטיים. במאמר זה מוצגת נקודת מבטה של התקשורת הישראלית, כפי שבאה לידי ביטוי בעיתוני התקופה שבהם פורסמו כתבות על ההסכם. הסקירה מתבססת על ניתוח השיח (Discourse Analysis) בכתבות, במאמרים ובידיעות ונפרשים בה הרקע ההיסטורי לחתימת ההסכם וההתייחסות בעיתונות הישראלית לאירוע.

גיבוש ההסכם

ביום שישי, ה' באייר תש"ח, 14 במאי 1948, הצהיר דוד בן־גוריון "על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל, היא מדינת ישראל".¹ למחרת, ב־15 במאי, פתחו סוריה, עיראק,

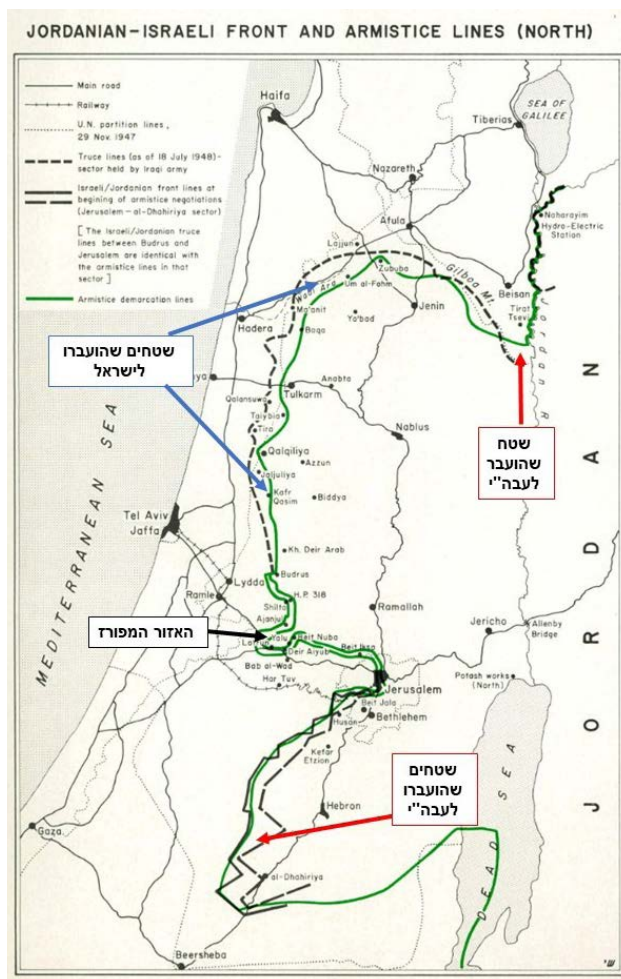
עבר הירדן, לבנון ומצרים במלחמה נגד ישראל. הסכמי שביתת הנשק בין מדינת ישראל לשכנותיה חתמו את מלחמת הקוממיות.

ב-11 בנובמבר 1948 הורתה מועצת הביטחון כי "תיקבע שביתת נשק בכל הגזרות בארץ ישראל".² מפקד חטיבת עציוני, סא"ל משה דיין, ומפקד הלגיון הערבי בירושלים, קולונל עבדאללה אל תל, סיכמו ב-29 בנובמבר בשיחת טלפון על הפסקת אש בין ישראל לעבר הירדן באזור ירושלים, שכונתה "הסכם ההפוגה הכנה".³ הפסקת האש (Ceasefire) נקבעה ל-30 בנובמבר. הבקר פרסם כי "בשעה 12.00 הוציאה לשכת העתונות הצבאית את ההודעה הבאה: 'כתוצאה מפגישת סגן האלוף משה דיין עם מפקד כוחות הלגיון הערבי בירושלים עבדאללה איל טאל אתמול – ניתנה הוראה לכוחות הלגיון והכוחות הבלתי סדירים הנספחים לכוחות הלגיון במרחב ירושלים, וכמו כן לכוחות צבא ההגנה שבמרחב הנ"ל – להפסיק צליפות'".⁴

בתחילת דצמבר 1948 החלו מפגשים בין נציגי עבר הירדן לנציגי ישראל.⁵ חלקם היו חשאיים וחלקם גלויים,⁶ חלקם נערכו בחסות האו"ם ברודוס ובירושלים⁷ וחלקם במישרין בין הצדדים בירושלים ובשונה (Shuneh) שבבקעת הירדן.⁸ המשא ומתן היה ממושך ודומה היה כי לשני הצדדים לא אצה הדרך. לרוב נציגי עבר הירדן לא היו סמכויות ודבר לא התקדם בלא אישור המלך, שהיה הפוסק האחרון.

לנוכח תביעת עבדאללה על חלקים בנגב,⁹ פתחה ישראל במבצע "עובדה" לכיבוש חלקו הדרומי. המבצע החל ב-5 במאוס 1949. האזור מבאר שבע עד אילת נכבש על ידי חטיבות הנגב וגולני, ומסדום עד עין גדי על ידי חטיבת אלכסנדרוני. עם כיבוש אילת ב-10 במאוס 1949 הושלם כיבוש הנגב.¹⁰ ההסכם על הפסקת אש כללית בין ישראל לעבר הירדן נחתם למחרת, ב-11 במאוס, ברודוס.¹¹

אמצעי לחץ נוסף של ישראל היה הכנות גלויות למבצע "שין-תו-שין" (שן תחת שן) לכיבוש ה"משולש" (שכם-ג'נין-טול כרם).¹² שמואל כהן-שני קרא לכך "דיפלומטיה של אלימות".¹³ הסכם שביתת הנשק בין ישראל לעבר הירדן נחתם בארמון החורף של המלך, בשונה, ב-31 במאוס 1949.¹⁴ ההסכם הרשמי, בחסות האו"ם, נחתם במלון השושנים שברודוס ב-3 באפריל 1949. מבצע "שין-תו-שין" בוטל ולא יצא לפועל. קו הגבול שנקבע בהסכם שביתת הנשק היה שונה מקו הפסקת האש שנקבע לפני כן (ראו מפה 1). "ההסכם אושר על-ידי המלך עבדאללה ונחתם בראשי-תיבות בשעה שלוש לפנות בוקר. נציגי הצדדים, דיין וג'נרל, נטלו את ההסכם וטסו לרודוס. שם הגישוהו בבוקר, כאילו הושג בו במקום. ב-3 באפריל נחתם ההסכם רשמית בנוכחותו של ד"ר באני".¹⁵ ד"ר ולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ, ציין כי "150 מילין מרובעים נוספו לישראל".¹⁶ לפי סעיף 2.4 בהסכם, "מטרת היסוד של קו שביתת הנשק היא להתוות קו אשר מעבר לו לא ינועו הכוחות המזוינים של כל אחד מהצדדים".¹⁷ קווי שביתת נשק הצביעו "על מצב של 'לא שלום ולא מלחמה'" ולא שימשו כגבולות בין-לאומיים.¹⁸

מפה 1: קווי הפסקת האש (קו שחור מרוסק) וקווי שביתת הנשק (ירוק) ישראל – עבר הירדן¹⁹

קו שביתת הנשק עם ממלכת עבר הירדן, להוציא תוואי הערכה מים המלח ועד אילת והירדן בבקעת בית שאן, לא תאם אזורים גיאוגרפיים. מקטע הגבול בין טירת צבי לעין גדי היה מפותל. בשל הגיאוגרפיה של הארץ, ארוכה וצרה, הייתה ישראל נטולת עומק אסטרטגי. שמו של הגבול, "הקו הירוק", ניתן לו כיוון "שבצבע זה סומנו קווי שביתת הנשק במפות שישראל הדפיסה לאחר קביעתם".²⁰

מעבר מנדלבאום שימש כמעבר גבול לשיירות אל המובלעת הישראלית בהר הצופים ולמעבר כוחות או"ם מירדן לישראל ולהפך, וכן כמקום שבתה של הוועדה הישראלית-ירדנית לשביתת הנשק שהוקמה מכוח ההסכם.

ההסכם בראי העיתונים

האירוע התקשורתי נמשך שלושה ימים, ב־3-5 באפריל 1949, וכלל מלבד ידיעות וכתבות שבהן דווח על ההסכם ומאמרים ביקורתיים, גם דיווחים, על אישור ההסכם בכנסת.²¹ אותרו 12 עיתונים, תשעה מהם מפלגתיים ושלושה בלתי־מפלגתיים, ובהם התפרסמו 52 כתבות (ראו לוח 1). העיתונים הציגו בכתבות הראשיות ובעמוד הראשון את ההסכם ואת סעיפיו, מי במלואו ומי שהדגיש רק סעיפים חשובים ועקרוניים. לאחר מכן, בנפרד, התפרסמו מאמרי ביקורת שנכתבו בדרך כלל ביום המחרת. הכתבות על ההסכם התפרסמו ב־4 באפריל (בעיתוני הערב ידיעות אחרונות ומעריב כבר ב־3 באפריל). הניתוחים והביקורות התפרסמו בדרך כלל, מטבע הדברים, למעט יוצאים מן הכלל, במאמרים נפרדים ב־5 באפריל, במקביל לדיווחים על אישור ההסכם בכנסת. ב־4 באפריל 1949 הציג ראש הממשלה דוד בן־גוריון את ההסכם בכנסת, שאישרה אותו.²² הסכם זה נחתם לאחר ההסכמים עם מצרים ולבנון. ההצעות של מפ"ם לא לאשר את ההסכם ושל חרות לא־אמון בממשלה – נדחו.²³ חרות, מפ"ם ומק"י התנגדו להסכם. עם זאת, חרות לא תמכה בהצעת מפ"ם ולהפך. לפנינו דוגמה למצב שבו מפלגות משני קצות הקשת הפוליטית אינן משתפות פעולה למען מטרה משותפת שהיא מעבר לאינטרס הצר, הפוליטי־מפלגתי. דבר פרסם כתבה שכותרתה הייתה "הכנסת אישרה [את] הסכם רודוס והביעה מחדש אמון בממשלה".²⁴ קול העם טען כי ההסכם שנחתם נכנס לתוקף טרם אישור הכנסת והדיון בו היה בבחינת "הבעת דעה בלבד ללא אפשרות הכרעה".²⁵

נציגי מק"י, מפ"ם ו"חירות" יצאו בחריפות נגד ההסכם המסגיר את החלק הערבי של הארץ לעבדאללה ומאשר בסיסים בריטיים על אדמת ישראל. נציג מפ"ם דרש לא לאשר את חוזה שביתת הנשק. ההצעה נפלה ב־68 (קולות) נגד 19 (מפ"ם, מק"י ופרידמן־ילין) [חירות לא תמכה בהצעה]. כן עמדה להצבעה הצעת בגין להצביע אי אמון לממשלת בן גוריון. ההצעה נפלה ב־64 נגד 15 (חירות ולח"י). מפ"ם ומק"י נמנעו. מק"י נמנעה מפני הנוסח השוביניסטי שבהצעת בגין.²⁶

נוסח ההסכם פורסם ברוב העיתונים. הארץ, הבקר, חרות ועל המשמר הציגו את הנוסח במלואו; דבר פרסם רק את המבוא וארבעת הסעיפים הראשונים; ידיעות אחרונות ומעריב בחרו לשבץ בכתבותיהם חלקים מן ההסכם. כמה מן העיתונים צירפו מפה לכתבה ב־4 באפריל, מי של כלל המדינה ומי רק מקטע. המפות בעיתונים הארץ ודבר פורסמו יום לאחר מכן, ב־5 באפריל. הארץ צירף מפה של מקטע הגבול באזור המשולש והרי יהודה וללא חבל הנגב (מפה 2). דבר היה העיתון היחיד שהציג את מפת ישראל בכללותה ואת קווי ההסכם על רקע גבולות החלוקה לפי החלטת האו"ם מיום כ"ט בנובמבר 1947 (מפה 4). הבקר (מפה 3), חרות (מפה 5), ידיעות אחרונות ועל המשמר (מפה 6) צירפו לכתבות מפות של הגבול באזור השרון בלבד. המפה שהציג ידיעות אחרונות הייתה זהה לזו שהוצגה בחרות. הד המזרח, מעריב והצפה לא הציגו מפות.

לוח 1: התפלגות הדיווחים לפי עיתונים

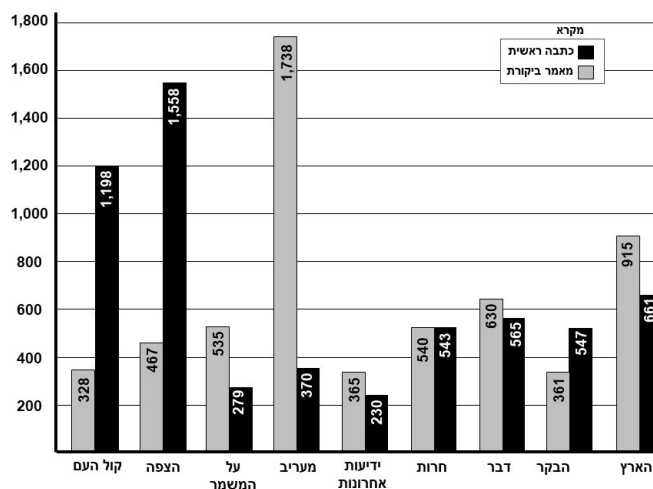
העיתון	שיוך פוליטי	מספר כתבות
הארץ	לא	5
הבקר	כן	6
דבר	כן	6
הד המזרח (שבועון)	כן	2
חרות	כן	6
ידיעות אחרונות	לא	6
מעריב	לא	9
סלם (ירחון)	כן	4
על המשמר	כן	6
הצפה	כן	2
קול העם	כן	2
שערים (דו-שבועון)	כן	-
סך הכול		52

מהלוח עולה כי כמחצית מהעיתונים הקדישו להסכם כחמש עד שש כתבות. במעריב התפרסמו תשע כתבות על ההסכם. שערים, הביטאון החרדי, לא התייחס אל ההסכם כלל. קול העם, ביטאונם של הקומוניסטים, מיעט להתייחס לנושא כמו גם הצפה, ביטאון החזית הדתית המאוחדת, חברת הַיְחָדָה (הקואליציה). על פי רוב היו בכתבה שבישרה על ההסכם שתיים או שלוש שורות של כותרת, שהמרכזית שבהן הודפסה באותיות מובלטות וגדולות. העיתונים הבלתי מפלגתיים, הארץ, ידיעות אחרונות ומעריב, העדיפו לפרוס את כותרת הדיווח לרוחב כל הגיליון.

תרשים 1 מציג את התפלגות העיתונים לפי מספר המילים בכתבה הראשית על ההסכם ובמאמר הביקורת. ההבדלים בהיקף הכתבות הראשיות נובעים בראש ובראשונה מכך שחלק מן העיתונים הציג את נוסח ההסכם על סעיפיו המלאים בכתבה נפרדת כדוגמת הארץ והבקר ובחלקם שובצו סעיפים מתוך ההסכם והסברים בצדם בגוף הכתבה הראשית, כגון הצפה וקול העם. יוצא דופן בהיקפו היה מאמר הביקורת שחיבר עורך מעריב (פי שלושה מממוצע המאמרים האחרים).

עוד בטרם נחתם ההסכם יצא הארץ נגד התערבות בריטניה במשא ומתן בין הצדדים. בעמוד הראשון של העיתון מיום 4 באפריל 1949, פורסמו ארבע כתבות בנושא ההסכם. כותרתה הראשית של הכתבה העיקרית שנפרסה לרוחב הגיליון הייתה: "נחתם הסכם שביתת הנשק עם עבר הירדן". כותרת המשנה של כתבה זו הייתה ארוכה: "ואדי ערה, ומסילת הברזל בין ראש העין לחדרה בידי ישראל. – ה'משולש' לידי הלגיון. – קוי

תרשים 1: התפלגות העיתונים לפי מספר המילים בכתבות הדיווח הראשיות ובמאמרי הביקורת

ירושלים ללא שינוים. – קו ישראל עובר בהרי חברון ומגיע עד עין גדי. – מים המלח לאילת קו הגבול הבינלאומי. – פיצויים לעבדאללה תמורת כביש תול-כרם". הכתבה השנייה הציגה את ההסכם וכותרתה הייתה: "נוסח הסכם שביתת הנשק הכללית בין ממלכת ירדן ההאשמית וישראל". "טקס החתימה ארך 7 דקות" הייתה כותרתה של הכתבה השלישית וכותרת הכתבה הרביעית הייתה: "כמות השמפניה תספיק לחמש שביתות נשק". בצד הדיווח על החתימה והצגת ההסכם התפרסמה גם ביקורת:

אלה בינינו הטוענים, שיש לפתור שאלות כגון שאלת ה"משולש" בכוח החרב ושמלחמה עדיפה מאמצעי שלום כמשא-ומתן, יראו בהסכם זה וויתור מרחיק לכת מצד ישראל על פתרון ראדיקאלי של מצבנו האסטרטגי ויחסינו הפוליטיים עם שכננו החזק וגם המסוכן ביותר. המבינים ששומה עלינו לרכז את כל כוחותינו לתפקידי הבניין וקליטת העליה, יראו בחוזה החדש הישג רב וחשוב של הדיפלומאטיה שלנו. ללא שפיכות דמים, בכוח שיכנוע וכתוצאה של יחסי כוחות בלבד הנענו את עבדאללה לויתורים מרחיקי-לכת דווקא בנקודות בעלות חשיבות אסטרטגית וכלכלית עליונה. כוחותיו והכוחות העיראקיים הצמודים לפקודתו יסוגו מוואדי ערה המחבר את עפולה עם חדרה וכן הם יזונו אחורה בשטחי השפלה כך שמסילת-הברזל בכל אורכה, מלבד קילומטרים מועטים על יד תול-כרם וקלקיליה, תהיה ברשותנו, המסדרון הצר בין חדרה ועד כפר-סבא יורחב בקילומטרים חשובים. תמורת יתרונות אלה וויתרנו על שטחים בדרום חברון, שלהם נודעת בשבילנו חשיבות קטנה יותר. החלפת השטחים יוצאת, אפוא, בעדנו בשכר רב; ייתכן כמוכן, שלעבדאללה חשובים יותר השטחים בסביבות חברון. אם כך הרי שני הצדדים עשו עסק טוב.²⁷

העיתון ציין כי בעיות מספר טרם נפתרו והדגיש את השליטה על אזרחים ערבים שהועברו שלא מרצונם לתחומי ישראל. נראה שהוא תמך בהסכם, הציג צדדים חיוביים יותר מאשר שליליים, מתח ביקורת על "מעדיפי המלחמה" וסיכם כי "שני הצדדים עשו עסק טוב". בעקבות השמועות על החזרת פליטים ערביים פורסמה בהארץ קריקטורה:

— זה חלק מפשטותי. הטאר יחזור מחר ומחרתיים.

שיבת הפליטים, "הימים הללו", הארץ, 15.7.1949, עמ' 3

הַבָּקָר (יומון החוגים האזרחיים ומפלגת הציונים הכלליים)

ההסכם צוין בכתבה המרכזית שפורסמה בעמוד הראשון בכותרת משולשת: "נחתם הסכם שביתת הנשק בין ישראל ועבה"י ברודוס", "הערבים יסוגו במשולש – מסה"ב [מסילת הברזל] והכביש תול-כרם וואדי ערה לישראל", "ותורים לעבה"י בדרום חברון – ועדה לטיפול בפייחת הדרכים לירושלים בית לחם והר הצופים". השורה הראשונה דיווחה על ההסכם, השנייה על הישגיו והשלישית על חולשותיו. כתבה שנשאה את הכותרת "הנוסח המלא של ההסכם" נדפסה בנפרד בעמוד הראשון. עוד התפרסמו בעמוד הראשון שלוש כתבות קצרות: "ליל-שמורים ברודוס", "הסכם רודוס פותח אשנב למו"מ מדיני" ו"הכוחות הבריטיים יוצאו מעקבה?".²⁸

העיתון תמך בהסכם ועקץ את ה"צדיקים" החותרים לכיבוש המשולש: "אין להתעלם מן הצדדים החיוביים שבמאמץ בינלאומי זה, ליישב בדרך משא-ומתן את מה שכמה צדיקים דימו לכתחילה שאפשר לפתור רק בחרב".²⁹ בירושלים התקבל ההסכם ב"רגשות מעורבים", לפי העיתון. עתיד העיר לא היה ברור ו"מכאן העדר של כל גילוי שמחה עתה, 24 שעות לאחר חתימת ההסכם. נראה, כי כל שינוי עדיין לא חל בירושלים. ספק אם יחול בעתיד הקרוב".³⁰

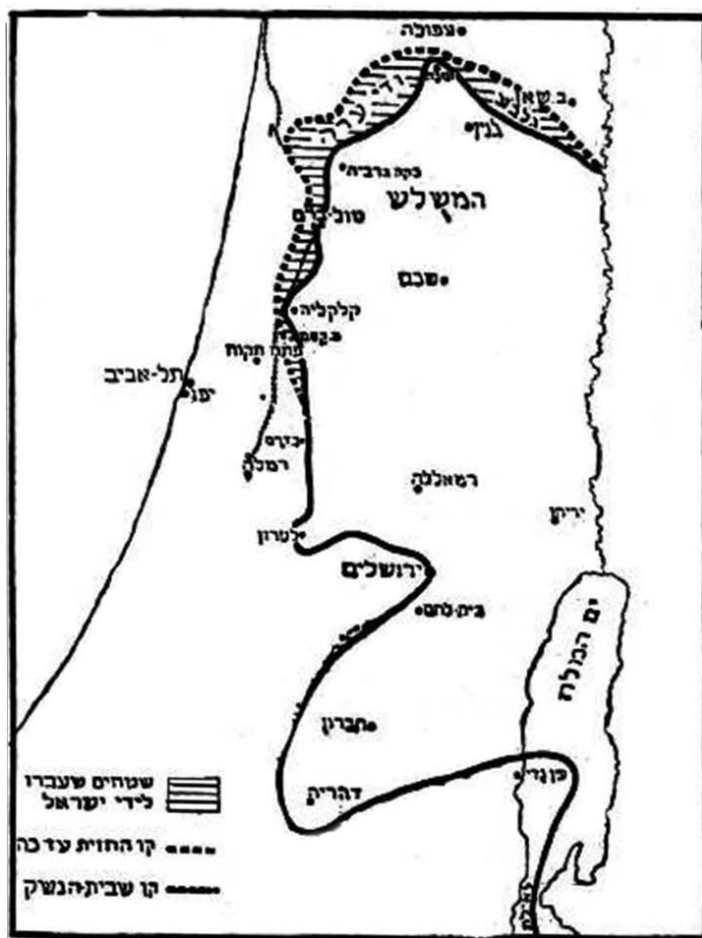
פנהל המשחקים אינו מפסיד לעולם.

"הימים הללו", הארץ, 24.12.1948, עמ' 3

דבר (יומון ההסתדרות הכללית, זוהה עם מפא"י)

"נחתם ההסכם על שביתת נשק עם עבה"י" הייתה כותרת הכתבה הראשית בעמוד הראשון של העיתון מ-4 באפריל. כן התפרסמו בו חמש כתבות נוספות: "נוסח ההסכם לשביתת נשק בין ישראל לעבה"י" (המבוא וארבעה הסעיפים הראשונים), "טקס החתימה", "שתי ועדות להסדר תנועה", "רויטר על הסכם רודוס" ו"הממלכה ההאשמית של ירדניה".³¹ בכתבה האחרונה נמהל העתיד: "בשעת הטקס השתמש ד"ר באנץ' בשם 'עבר הירדן'. אולם הוא תיקן מיד את עצמו וקרא בשם 'הממלכה ההאשמית של ירדניה'. סוכנות 'רויטר' רואה בכך סימן להכרת או"מ בהכללת השטחים הערביים של ארץ-ישראל בממלכת עבדאללה".³² לעיתון, כביכול, אין דעה והוא מציג את הערכת סוכנות הידיעות "רויטרס". העיתון מנה את ההישגים והביע תמיכה בהסכם:

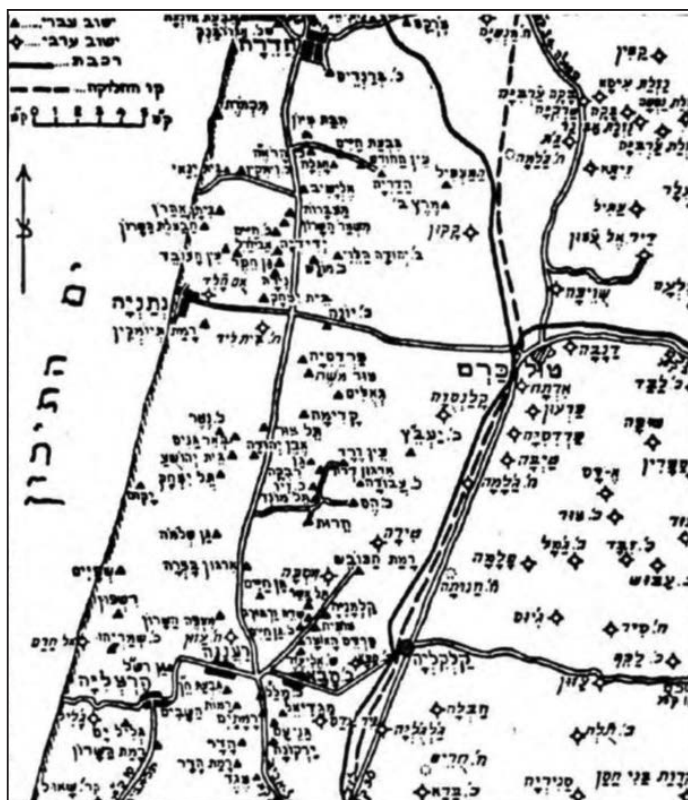
ההסכם השלישי [קדמו לו ההסכמים עם מצרים ולבנון] על שביתת הנשק מקיף את מרבית החזית הארצישראלית ומבטיח, כל עוד יישאר בתקפו, את רוב השטחים החיוניים למדינת ישראל. הנגב כולו, ובתוכו המוצא לים סוף, מובטח עתה בהסכמים על שביתת נשק מכל עבריו, [...] הובטחה גם דרך ואדי ערה המקשרת את העמק והגליל התיכון והמזרחי עם רצועת החוף. "צואר הבקבוק" לאורך החוף בשומרון ובשרון הורחב. קו העמדות בדרום עמק יזרעאל הועתק מעבר לגלבוע. השטח הישראלי ביהודה והגישא לירושלים הובטחו אף הם ועוד יתנהל משא ומתן על סידורים נוספים סביב ירושלים. התיקונים בקווי העמדות כמשולש הושגו במחיר ויתורים דרומית לחברון, אך גם שם שמרנו על שטחים נרחבים בצפון הנגב ולאורך החוף הדרומי-ערבי של ים המלח, בכלל זה מצדה ועין גדי. [...] אין זה הפתרון שמדינת ישראל מעוניינת ורוצה בו.

מפה 2: מקטע קווי שביתת נשק בתחום המשולש, הארץ, 5.4.1949, עמ' 1.
השטח המקווקו נוסף לישראל

[...] שני גורמים עיקריים איפשרו את ההסכם הזה ועיצבו את תוכנו: כוחה של מדינת ישראל ורצונה לעבור לחיי שלום ויצירה: שני גורמים אלה תלויים זה בזה. בכוחם נחלה מדיניות החוץ הישראלית את אחת הצלחותיה הגדולות במפעל שחרורנו.³³

בחוגים רבים שררה הערכה שלמרות הסכמי שביתת הנשק עם ארבע המדינות הערביות הגובלות בישראל, "הסיכוב השני" של המלחמה בלתי נמנע. נתן אלתרמן היה שותף לדעה זו. כחצי שנה לאחר מכן, לרגל כינוס הליגה הערבית בקהיר, כתב אלתרמן את שירו "הסיכוב השני והליגה הערבית". "הסיכוב השני" היה אמור להיות הסיכוב האחרון: הכנסת תישרף, דגלי הג'יהאד יונפו בעמק יזרעאל ובשרון ומעל הקריה בתל אביב יתנוסס דגל לבן.³⁴

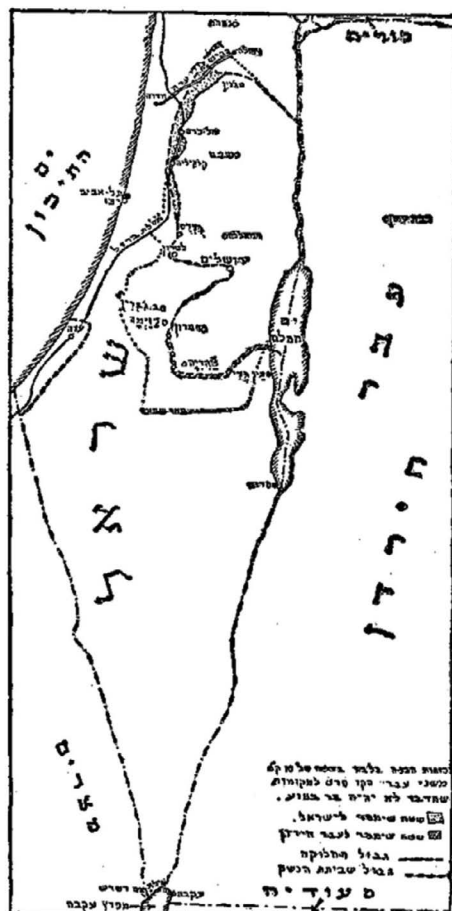
מפה 3: מקטע קווי שביתת הנשק באזור השרון, הבקר, 4.4.1949, עמ' 1. הקו המרוסק הוא קו שביתת הנשק

הד המזרח (שבועון עדות המזרח השונות בישראל)

הגיליון הראשון שדן בהסכם הופיע רק ב־8 באפריל. לא היה כבר טעם להתייחס אל ההסכם ואל אישורו בכנסת ונכללו בו שני מאמרי ביקורת. בראשון נמתחה ביקורת על אובדן המשולש ועל ההסכמה הסמויה, שכן בריטניה לא הייתה צד בהסכם להצבת כוחות בריטיים בירדן:

אף על פי כן אין לבנו שלם עם עצמנו לאחר הסכם רודוס, עליו חתמו נציגי ישראל ועבר הירדן: הרגשות מעורבים. שכן ידענו, כי מאחורי עבדאללה מסתתרת המדיניות הבריטית, שעלה בכוחה ליצור ממלכה ירדנית [...].

ברם אין גם להסיח את הדעת מן הצדדים החיוביים שבאותו הסכם. אין צורך לזלזל בדרך, בה יישבו את הסכסוכים בין שתי הארצות: דרך של שלום ולא של מלחמה; הכרת זכותנו על כל הגג; מסירת הכביש בין קלקיליה וטול כרם לרשות ישראל; ההסכם העקרוני לפתיחת הדרכים בירושלים, שאמנם איננו משביע את רצוננו במיוחד; ההחלטה ההדרגתית להכנע להוראות או"מ, ולא לתקוף אחת את רעותה.³⁵

מפה 4: ישראל וקווי שביתת הנשק עם עבר-הירדן, דבר, 5.4.1949, עמ' 1.
המפה באדיבות מכון לבון, ארכיון תנועת העבודה

המאמר השני, שאותו כתב העורך, התבטא בחריפות בהצביעו על הסכנות הכרוכות בהסכם ועל הצפוי מסיפוח המשולש לממלכת עבר הירדן. המחבר ניסה לפגוע בעבדאללה, אך לא נקב בשמו וכינה אותו "מושל" ולא "מלך":

חוזה שביתת הנשק עם עבר-הירדן נתקל בבקורת חריפה ע"י חוגים רחבים ביישוב. [...] חוזה שביתת הנשק עם עבר-הירדן נושא סכנות גדולות בחובו. מושל עבר-הירדן ובייחוד יועציו הבריטיים, גילו מדה רבה של התאפקות. הם אפילו הסכימו לעשות ותורים טריטוריאליים ידועים, מתוך החלטה נחושה כי בשעה זו, יש הכרח למהר ולסיים את המשא ומתן עם ישראל ולעשות את כל הדרוש בכדי ליצור את העובדה הקיימת: לספוח האזורים הערביים של א"י לעבר-הירדן והקמת "ממלכת עבר-הירדן

רבותי". [...] ישראל ראתה בצדק בהתבססותנו באילת הישג גדול. אולם תמורת הישג זה גילתה משלחתנו ברודוס לקבל את כל ההצעות של המשלחת העבר-יירדנית להתבססות מושל עבר-הירדן באזורים הערביים של הארץ ובזה גדול ההפסד שלנו. מושל עבה"י השיג את מבוקשו בקלות רבה.³⁶

חייט מומחה בא מלונדרון...

לורד סמואל לעבדאללה: אני הוא אשר תפרתי לה. מ. את הגלימה שהוא לובש, אזלי נטפל בחליפה החדשה מהאריג ה"משולש", לפי האפנה האנגלית?

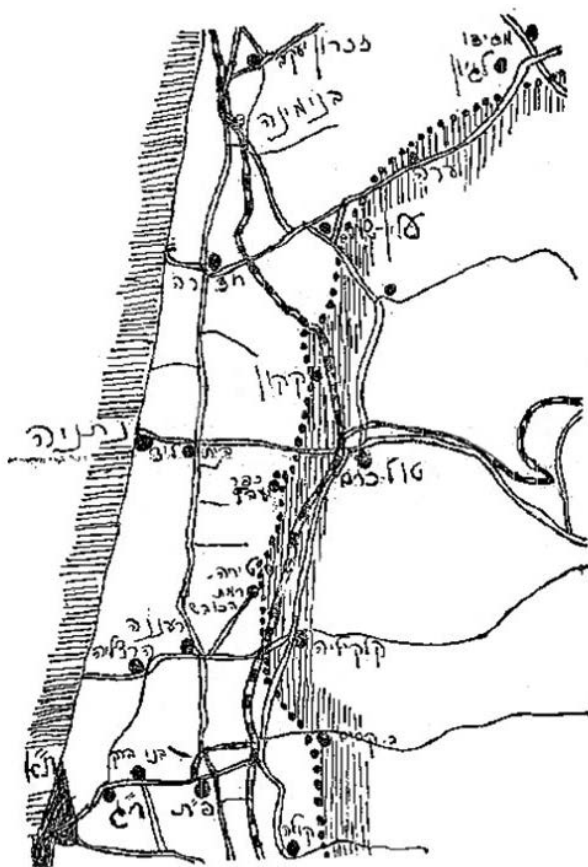
צייר: ש. בן-כל-תחזה

"חייט מומחה בא מלונדרון", הר המזרח, 8.4.1949, עמ' 5

חרות (יומון מפלגת חרות)

לכתבה הראשית בעמוד הראשון מ-4 באפריל היו שלוש כותרות. הכותרת הראשונה, העליונה, הייתה: "אמש בשעה 7.30 לפי שעון ישראל נחתם ה'הסכם' עם עבה"י". העיתון ערער בכותרת זו על לגיטימיות ההסכם. בכותרת המרכזית, השנייה במדרג והמובלטת, הוא תקף את ההסכם: "לב הארץ נמסר לעבד-בוין בהסכמת ממשלת ישראל. הממשלה הכירה ב'ממלכה ההאשמית' משני עברי הירדן". הצבת שם המדינה במירכאות ציינה ערעור על הלגיטימציה של "הממלכה ההאשמית", שכן בכותרת הראשונה נכתב "עבה"י". הכותרת התחתונה והשלישית של הכתבה הראשית פירטה את נקודות התורפה: "חלקים נרחבים באיזור חברון נמסרו לעבה"י תמורת תיקוני גבול במשולש ובואדי ערה; התחייבנו לשלם פיצויים לעבדאללה; יועמד לדיון גורל באר שבע וחוף ים המלח; הכוחות הבריטיים בעקבה לא הוכללו בהסכם; ישראל מסכימה שהלגיון יחליף את העיראקים במשולש". העיתון חידד את הנושא וטען כי ההסכם נחתם "מבלי לקבל רשות מהכנסת ומבלי להבהיר מקודם לדעת הקהל העברית את ערכה המכריע

של ליגליזציה ברורה הניתנת לאויב". בגוף הכתבה כונה עבדאללה "הוואסאל הבריטי הנרצע ביותר שבכל המזרח התיכון".³⁷ עד לסגירתו ב־1965 סירב חרות להכיר במדינת ירדן והמילה "ירדן" נכתבה בו במירכאות כפולות.³⁸ כתבה נוספת בעמוד הראשון נשאה את הכותרת "חוזה ההגנה ההרדי בריטניה-עבר הירדן יורחב על המשולש". העיתון הסיק כי "צבא בריטי יוכל לקיים בסיסיו בגבולותינו". כן טען העיתון בידיעה נפרדת בעמוד הראשון כי חתימת ההסכם הוקדמה ליום א' [3.4] על מנת לזכות בכותרות העולמיות ושלא להתנגש עם מועד חתימת הברית האטלנטית שתוכנן ליום ב' [4.4].³⁹

מפה 5: מקטע קווי שביתת נשק באזור השרון,⁴⁰ חרות, 4.4.1949, עמ' 1

ב־5 באפריל דיווח העיתון, בשתי כתבות נפרדות בעמוד הראשון, על ישיבת הכנסת שנתכנסה לאישור ההסכם. לכתבה הראשונה הייתה כותרת משולשת (מלמעלה למטה): "הכנסת עמדה אתמול בסימן הצעת חרות"; הכותרת השנייה והמובלטת הייתה: "להביע

אי-אמון לממשלת בן-גוריון בגלל הסכם-השעבוד שחתמה ברודוס; הכותרת השלישית הייתה: "אחרי ויכוח סוער שנמשך 5 שעות נדחתה ההצעה ברוב של 49 קול".⁴¹ בכתבה השנייה, שנשאה את הכותרת "שלום הבאתם לנו? שעבוד הבאתם!", נכתב כי מנחם בגין תקף את ההסכם: "בנאום רב-רושם מוקיע מר בגין את סעיפי הסכם-רודוס ומאשים את הממשלה בהסגרת חלקי-המולדת לאויב הבריטי".⁴² אבי שילון כתב כי בגין היה "לראשון בתולדות הכנסת שהגיש הצעת אי-אמון בממשלה".⁴³ במאמר ביקורת מיום 5 באפריל, שנשא את הכותרת "בלי הגיון ובניגוד לאינטרס המדינה" ופורסם בעמוד השני, נכתב:

שפע טובות ירד על ע' ו"ממלכתו ההאשמית הירדנית". מה שסירבו לתת לו אחיו – בני בריתו ושותפיו לפלישה לתוך ארצנו – ניתן לו על ידי ממשלתנו. החל ממתנות ממשיות ביותר וגומר בענינים פורמליים – הוא השיג הכל: "ממלכתו" הפכה מארץ שוממה עם מספר שבטים נודדים, למדינה עם מאות אלפים רבים של תושבים, היא התקרבה עד כדי מרחק מספר קילומטרים לחופיו של ים תיכון; בדרומה של הארץ נמסרו לרשותו אזורים שהיו בידינו; ללגיונו ניתנה ערובה לבטחון ירושלים וסביבתה; דרך-המלך לירושלים תשמר בידו והוא אשר יחליט באם להרשות לשיירותנו לעבור או לאו; כסף יסולק לידינו למען יוכל להוסיפו להקצבה הבאה מידי אדוניו – בוויין; בגזרה הצרה העוברת לידינו תוקם משטרה ערבית – כעין מליציה ערבית בתוך גבולות המדינה הערבית.⁴⁴

עוד נכתב בעיתון בכתבה נפרדת, בעמוד האחרון, כי "תושבי ירושלים מתנגדים לחלוקתה של הבירה".⁴⁵

ידיעות אחרונות (עיתון ערב פרטי)

ב-3 באפריל דיווח העיתון לקוראיו בכתבה שנשאה כותרת כפולה: "המשולש נכלל בהסכם רודוס", נכתב בשורה העליונה ומתחת לה, בכותרת המשנה, נכתב: "ההסכם ייחתם הערב ב-6 או מחר". בגוף הידיעה נמסר כי "רדיו בירות ורדיו רמאללה טוענים שהמשולש לא נכלל בהסכם".⁴⁶

בעמוד הראשון של גיליון 4 באפריל פורסמה כתבה לרוחב הגיליון ולה כותרת משולשת: "הסוכנות הצרפתית מוסרת על הסכם בעל-פה שהושג ברודוס"; "הלגיון הערבי יפנה את לטרון"; "דיין ותל יעמדו בראש הועדה לעניני ירושלים". לטענת העיתון, "המשא ומתן הישיר שבר את הקיפאון" והוועדה שתקום "תעסוק, בראש ובראשונה, בקביעת גבולות האזור הבינלאומי בירושלים (חומת העיר העתיקה מצד אחד ומלון 'המלך דוד מצד שני)".⁴⁷ באותו עמוד הופיעו שלוש כתבות קצרות שעסקו בנושאים שונים הקשורים להסכם: "ברגע האחרון נמנע קרע במשלחת עבה"; "חברי משלחת ישראל חוזרים היום מרודוס" ו"טיימס": הקיצונים היהודים לא יהיו מרוצים".⁴⁸

הביקורת הוצגה ב־4 באפריל במאמר עם כותרת משולשת. בשורה הראשונה נכתב והודגש בקו: "יש יסוד לפקפק בכך, אם מה שפורסם אתמול ברודוס הוא כל ההסכם"; בשורת הכותרת השנייה, באותיות בולטות ולרוחב הגליון, נכתב: "מניחים כי להסכם – סעיפים חשאיים"; שורת הכותרת השלישית התכתבה עם קודמתה: "ושתוכנו המלא של ההסכם – לכשיוודע – יתקן את הרושם שעשה אמש". במאמר טען העורך, ד"ר הרצל רוזנבלום, כי ישראל נתנה יותר משקיבלה ו"ההסכם כפי שהוא נתפרסם – הסכם חדר־צדדי הוא":

אין איש יודע, אם ההסכם על שביתת הנשק עם עבדאללה, כפי שפורסם הבוקר, הנו על ההסכם שנחתם או לאו. [...] ואי אפשר, כמובן, להעריך את ההסכם לפי מה ש"אולי כלול בו". להעריכו אפשר רק על לפי מה שידוע עליו ברורות. ומה שידוע עליו ברורות הופך את ההסכם שנחתם אמש ברודוס להסכם שדומני כי אין להתברך בו. [...] הדיפלומטיה שלנו, שהחלה יפה יפה (בהסכם הראשון שלנו עם מצרים), הולכת ונחלשת משום מה עם כל הסכם חדש שנחתם.⁴⁹

העיתון פירט את המאזן השלילי של "קח ותן": ישראל נותנת את המשולש, פיקוח על הרכבת לירושלים, תמורה כספית לסלילת כביש ואינה מקבלת את הדרך לירושלים ופתרון למובלעת הר הצופים.

מעריב (עיתון ערב בלתי מפלגתי)

העיתון דיווח לקוראיו על ההסכם כבר ב־3 באפריל. הכותרת בעמוד הראשון בישרה כי צפוי "ליל שמורים ברודוס, הכל מוכן לחתימה"; "תוקמנה ועדות מיוחדות לירושלים ולעניינים כלכליים".⁵⁰ עוד טען כי "הסיפוח האדמיניסטרטיבי של המשולש לתחום השלטון של עבר הירדן אינו נכלל בהסכם שביתת הנשק ברודוס".⁵¹ העורך, עזריאל קרליבך, כתב כי "הסכם עם עבדאללה יכתב – אך לא יחתם. המציאות תסרב לחתום עליו".⁵² הכתבה המרכזית, לרוחב העמוד הראשון של גיליון 4 באפריל, כללה שלוש שורות כותרת: "דובר משרד החוץ אומר על ההסכם שהושג", "נבוא להסכם גם על ירושלים" שהייתה הכותרת המודגשת, ו"נתווספו לנו 150 מילין מרובעים ו־5 כפרים בעלי 20 אלף תושבים ערבים שיעמדו תחת פיקוח משטרה ערבית". הכותרת המשולשת תמצתה את ההסכם: הישג פיזי בצד שליטה על התושבים הערבים שהועברו לישראל. בגוף הכתבה הובאו עיקרי ההסכם שאליהם התייחס מנהל משרד החוץ: "שחרור הדרך מהשרון לעמק ושליטתנו על כל הנגב", "אין זו הכרה בסיפוח המשולש", "יתרון אסטרטגי שבו הקו הצבאי החדש יעבור לאורך הרס הראשון", "שיפור הסיכויים להתקבל לאו"ם", "הלגיון יפנה את לאטרון" ו"ישראל תורשה להחזיק בעקבה כוחות יותר גדולים מאשר הלגיון".⁵³ רק חלקים מן ההסכם שובצו בכתבות.

בעמוד הראשון התפרסמו שתי כתבות נוספות: האחת שכותרתה הייתה "תוך 4 שבועות לא ישאר אף חייל עירקי על אדמת א"י"; השנייה: "כך רואה את ההסכם הדיילי

טלגרף", ובה נכתב כי "סופר 'דיילי טלגרף' בתל אביב רואה בחתימת הסכם שביתת הנשק עם עבה"י נצחון דיפלומטי מזהיר למדינת ישראל".⁵⁴

במהדורה השנייה באותו ערב הוחלפה הכותרת הראשית בכותרת חדשה בתצורה משולשת דומה. בכותרת העליונה נכתב: "רדיו ניו-יורק מנבא לאופנסיבה פוליטית של עבדאללה". סיפוח שטחי ארץ ישראל הערביים כשנה לאחר מכן הוא התגשמות ה"נבואה". בשורת הכותרת השנייה, המרכזית והמובלטת, הובאה הכותרת שבגיליון המוקדם הייתה כתבה נפרדת: "תוך 4 שבועות לא ישאר אף חייל עירקי על אדמת א"י". בכותרת השלישית נכתב: "בסיכום בעל-פה התחייב הלגיון לפנות את לטרון".⁵⁵

בעמוד האחרון של הגיליון הובאה כתבה קצרה המבקרת אף היא את ההסכם: "ממשלת ישראל הסכימה לתואר החדש של עבר הירדן 'הממלכה הירדנית ההאשמית'. כלומר היא הכירה בשלטון עבדאללה גם בגדה המערבית של הירדן".⁵⁶ מכאן נמצאנו למדים כי גם עיתון זה יצא נגד שמה החדש של עבר הירדן.

העיתון יצא נגד ההסכם. במאמר שכותרתו "היום בו המליכה ישראל את עבדאללה על שני עברי הירדן הוא יום טוב לכווין", כתב העורך:

אי-שם יושב ארנסט בוויין וקורא את חוזה שביתת-הנשק הזאת, – ומצחק. [...] בוויין מרכיב משקפים למען לא תהא טעות, כי לא ייאמן. אמנם כן, – נכון הוא. היהודים חתמו. [...] יפה. [...] כדי להודיע לעולם כולו, שאין זאת שביתת-נשק, ואין זה סידור זמני. ואין כאן קווי-חזית, אלא הסדר של קבע, הסכם לאורך ימים! [...] אני בעד הגירת פליטים לישראל. איך אמרו? – פתיחת שערים? כן, פתחו שערים! עליה בלתי מוגבלת של כל הפליטים! ואדרכא, נראה, מה היהודים יכולים לעשות בהם. [...] – אני יודע. אני יודע, למה חתמו על הקו אותו תיחמתי. מפני שאין להם עצבים. ולי – יש. זה הכל.⁵⁷

בעמוד האחרון של העיתון מיום 5 באפריל הובאה כתבה קצרה, "אידיליה ברודוס: כולם מרוצים...", שהתכתבה באמצעות שלוש הנקודות עם ידיעה סמוכה שכותרתה הייתה "[...] ו'האידיליה' במשולש". נכתב בה: "במשך הלילה ירו הערבים שעה ארוכה לעבר הקוים היהודיים מעמדוניהם בקרבת מגדל. כן נמשכו במשך היום צליפות הערבים על רמת הכובש".⁵⁸

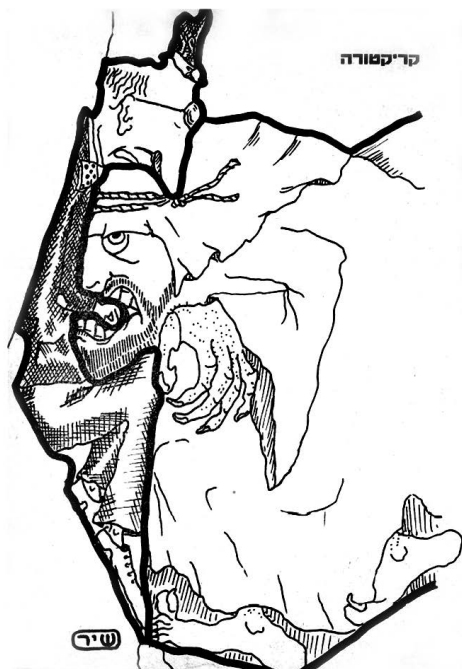
סלם (ירחון למחשבת חרות ישראל) כתב העת מתח ביקורת על ההסכם:

ועתה נמצאת ישראל מוקפת כוחות בריטיים ממש או כוחות פרו-בריטיים מובהקים. האם היה הכרח בדבר? לא היה הכרח בו. לא מבחינה צבאית ולא מבחינה מדינית. האמת היא, שהלגיון הערבי לא הוכה וזה הגדיל את הפרסטיז'ה הבריטית ואין צורך לומר שעצם המשא ומתן עם עבדאללה הוא אשור רשמי לקיים בסיסים בריטיים בתוככי הארץ. כתרו של עבדאללה החל להתנדנד על ראשו. ממלכתו היתה פיקציה.

הכתר, שניתן לו מידי אנגליה, כוחו היה בדיוק ככוח הלגיון, ורק עתה ניתן תוקף לממלכתו. רק עתה באה גושפנקה של ממש למדינתו. הוא קוה למרות מישראל, וזכה למלכות מידה. כי לא היה הכרח צבאי בדבר. תמורת ההכרה דה־פקטו בישראל, זכתה בריטניה בהכרה דה־פקטו מצד ישראל לשלטונה בחלק גדול של ארץ ישראל.⁵⁹

מעבר לביקורת כללית על ההסכם הייתה גם ביקורת אישית, עוקצנית, שנמעניה היו משה שרת, שר החוץ וגולדה מאירסון, שנתמנתה לצייר ישראל במוסקבה:

מר שרת נתפתה, כנראה, להאמין שאכן כזוהי דרכה של הדיפלומטיה הבריטית וכי כדאי ללמוד ממנה ולחקותה. "בזנסמן" נבון רץ כרגיל אחרי לקוח עשיר – ולכן הכריז שרת קודם כל על זיקתו למערב (סטלין איננו קטנוני – "זיקה" בלבד לא תרגיז אותו...). כדי להשאיר בכל זאת גם "הגון" – נוסחה קונצפציה פוליטית מיוחדת במינה התלויה על שתי בלימות: "אוריינטציה על או"ם" ו"נייטרליות" מלולית. ומכאן נבעה השרשרת ההגיונית של כל ה"הישגים": וויתור "דה־פאקטו" על ירושלים העתיקה, חדירת האנגלו־ערבים ללב הארץ; גושפנקה עברית רשמית לממלכה הירדנית ההאשמית; צמצום הריבונות העברית ע"י המתווך, המשקיפים, האזורים המפורזים, ועדת־הפיוס, המלווה האמריקאי; מצב שאיננו שלום ואיננו מלחמה; ואפס הישגים מצד גברת גולדה מאירסון במוסקבה, פרט לגידול קשיי העליה ממזרח אירופה ויחס עויץ כלפי הציונות.⁶⁰

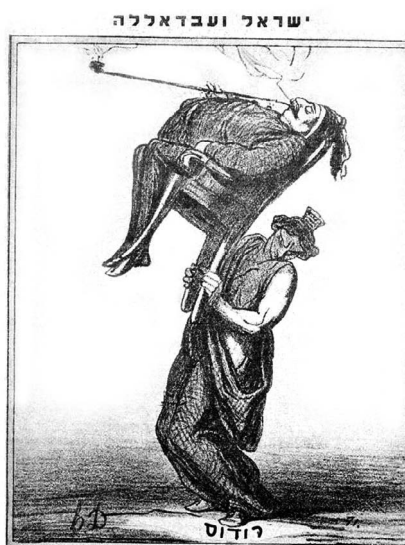
עבדאללה נוגס בבטן ישראל, סלם, 1.5.1949, עמ' 11

ביקורת נמתחה גם בשיר שלהלן, שכללה התקפה אישית על ראש הממשלה. שמו לא הוזכר אך דמותו צוירה במילים:

ממלכה האשימית!	...אז צעד, רב-חסד,	בְּעֶרְבוֹת הַנֶּגֶב
שם קִתְפָאָה!	איש נמוך-קומה,	מתבוסס הדם...
ולֵה הר-הבית	ניאמר לִכְנֹסֶת:	בְּמִלּוֹן בְּרוּדוֹס
מיר-צה-שם בִּיחָ"...	אל לֵךְ בְּדַמְצָה...	הַהֶסֶם נִחָתָם. —
עוד לִפְנֵי שְׁקָמָה	אל תאמרי: זו בָּהָה..	ועל כּוֹס שְׁמִפְנִיָּה
הוא לִסְךָ יָדָה!	זוהי... מִמְלָכָה!	מִפְּנֵמִים פְּנֵמוֹן:
אם תִּרְצוּ, חֲבֵרָה,	שבו נָא בְּמִנוּחָה...	"שׁוּבִי נָא בְּרִיטְנִיָּה
אין זו בְּגִידָה...		דֶּרֶךְ הַסִּלּוֹן"...

שיר על איש "נמוך-קומה"; בן-בלאדן, "ויחדר", סלם, 1.5.1949, עמ' 12

סלם הלין בחריפות כי למרות הוויתורים שנעשו ההסכם אינו נשמר בפועל והירי נמשך: "לא. אין הם צולפים, הלגיונרים: לא צולפים בנמלט, לא מפגיזים שכונת-ספר; לא מרעישים בתותח. [...] את רבת-עמון הנחנו בידיהם, את הרי מזרח ומערב הירדן. הם יפנו לעזה, יעלו על בירות".⁶¹

ישראל תומכת בירדן, סלם, 1.6.1949, עמ' 19⁶²

על המשמר (יומון מפ"ם)

"נחתם הסכם שביתת-הנשק עם 'ממלכת הירדן', הייתה הכותרת הראשית בעמוד הראשון של העיתון מ-4 באפריל 1949. בכותרת המשנה של הכתבה נמתחה ביקורת: "ישראל הכירה בשלטון עבדאללה על ה'משולש'". באותו עמוד דיווח העיתון, בכתבה נפרדת, על הקמת ועדה ש"תסדיר שאלת לאטרון, הגישה לעיר העתיקה ולהר הצופים ותנועת הרכבת לירושלים".⁶³

ב-5 באפריל התפרסמו בעיתון כתבות שחלקן עסק בביקורת על ההסכם וחלקן בדיון שנערך בכנסת. כותרת מאמר הביקורת הראשי הייתה: "אפשר היה אחרת!". העיתון הדגיש עובדות חמורות:

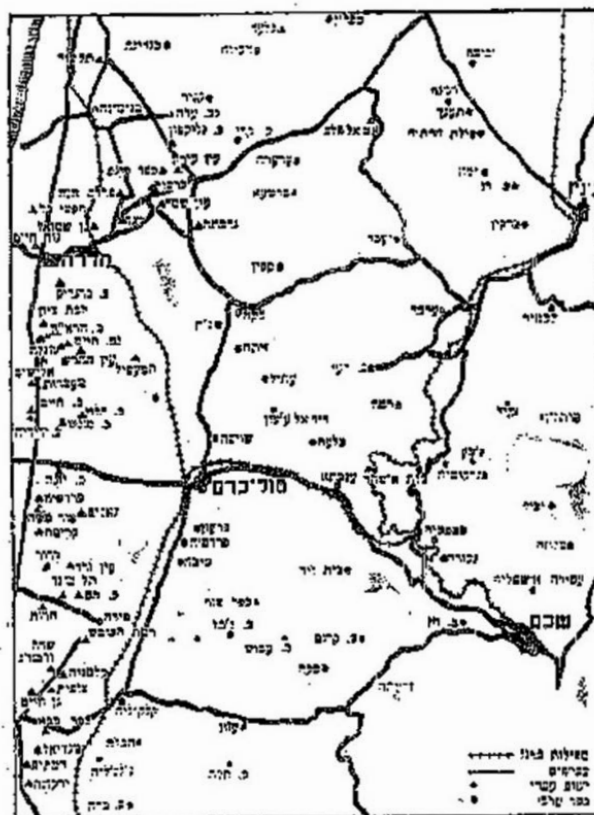
החותמים על ההסכם עם עבר הירדן יצביעו וודאי על היתרונות, ששביתת הנשק מביאה לישראל. ואמנם ישנם הישגים, שאין להתעלם מהם. [...] אף-על-פי-כן רשאים אנו לשאול את מנהלי מדיניותנו: האם את ההישגים האלה אי-אפשר היה להשיג אלא במחיר וויתורים מרחיקי לכת? כי לעומת הצדדים החיוביים בולטות עובדות חמורות. בוזבוז נצחונות צבאיים מפוארים; לא נוצלה ההזדמנות למגר את הפולש; הוחמצה האפשרות לבצר את אי-תלותה של מדינת ישראל.⁶⁴

באותו יום הייתה הכותרת הראשית "מפ"ם דורשת דחיית ההסכם". באותו עמוד, בכתבה נפרדת, הציג העיתון את נוסח הצעת מפ"ם לדחיית ההסכם כפי שהוגשה לכנסת.⁶⁵ הצעת מפ"ם נדחתה.

הכתב הצבאי של העיתון טען בכתבה ביקורתית נפרדת, אף היא מ-5 באפריל, כי לעומת נסיגה קלה במרכז הסתבך המצב הצבאי: "בעיקר עלול הקו המפותל שנקבע בקטע בין טול-כרם וקלקיליה, לגרום לתסבוכות". עוד הוסיף הכתב כי נוסח ההסכם מאפשר לבריטים "לעשות כבתוך שלהם משני עברי הירדן".⁶⁶ הקמת בסיסים בריטיים בשטח המשולש העסיקה את העיתונות (ראו מפה 6). בתשובה לשאלות העיתונאים השיב מנכ"ל משרד החוץ כי "הסכנה של הקמת בסיסים בריטיים בשטחי ארץ-ישראל, העוברים עתה לממשל הלגיון-הערבי, לפי הסכם שביתת-הנשק שנחתם ברודוס – אינה אלא 'היפוטיטית ומכל מקום זוהי שאלה מדינית'".⁶⁷

העיתון "עקץ": "מהרפת השייכת לפסח פייקוביץ', בשכונת ביאליק בחדרה, נגנבו אמש סוס ועז. מניחים כי ידם של המסתננים בדבר, הממשיכים ב'פעולה' [כך] גם לאחר הסכם רודוס".⁶⁸

ה"משולש" המפורסם שכח-ג'ין-פולכרם

המפה מראה את הנקודות המסמנות את קו הגבול לאורך התוֹת העיראקית; זבלבה, בקה, טול-ברט, קלקיליה, ג'ילג'יה.

מפה 6: מקטע המשולש לפי על המשמר, 4.4.1949, עמ' 1. קו שביתת הנשק סומן בנקודות

הצפה (יומון של המפד"ל)

עיתון זה פרסם כתבה אחת בלבד בעמוד הראשון שדנה בהסכם, ובה שלוש כותרות. העליונה: "אחר מו"מ של חודש ימים", שאפשר לראותה כפתיחה; הכותרת הראשית, המרכזית ובעלת האותיות הגדולות יותר והמודגשות: "נחתם הסכם שביתת הנשק בין ישראל לערב הירדן"; הכותרת השלישית כללה נושאים מספר המתמצים את ההסכם: "המשולש לידי הלגיון. – קו שביתת הנשק לאורך קו ההפוגה. – בירושלים אין כל שינוי. – הרי הגלבוע, מפעלי האשלג, קו רכבת חיפה – תל-אביב וכביש חדרה-עפולה לידינו". העיתון הרחיב בכתבה בנושאים של תיאור קווי שביתת הנשק, הסדר השלום הסופי, החלפת כוחות עיראקיים בחיילי הלגיון, צמצום סדר הכוחות, אזורי ירושלים, חברון וים המלח ותפקידי הוועדה המיוחדת.⁶⁹ הביקורת התפרסמה באותו יום:

ההסכם עם עבר-הירדן, שנחתם אמש ברודוס, מהווה בלי-ספק את השלב המכריע ביותר במערכה המדינית של ישראל, המכוונת לחסל בהדרגה את המערכה הצבאית שביננו לבין מדינות-ערב. [...] נושאי הסכסוך עם עבר-הירדן נוגעים בשטחים השוכנים קרוב ללב המדינה: לאורך כל השפלה על בירתה הזמנית – ובתוך ירושלים, הבירה הנצחית. טופס ההסכם הריהו כולל גם את תיחום הגבול באזור המשולש וכנראה הוא גורר אחריו אי-התנגדותה של ישראל ליציאת העיראקים ולתפיסת המשולש בידי כוחות הלגיון. עובדה זו עצמה, שמשמעותה כניסת כוחות ערביים-כריטיים למטחוויות-תוחת מיישובי השפלה המרכזיים, מציינת את כובד משקלה של ההכרעה שנפלה אמש ברודוס.⁷⁰

העיתון, שרוב קוראיו נמנים עם הציבור הדתי, דחק את ההישגים שבדרכים שנפתחו והוספת השטחים, הציב את ירושלים מעל הכול, ראה הישג בדיונים הישירים ויצא בחריפות נגד "ועדת הפיוס" שביקרה באזור:⁷¹

נראית משונה ולחלוטין שלא מן המציאות עסקנותה המקבילה והטרדנית של ועדת-הפיוס, הפורחת-מיטלטלת אי-שם בין ירושלים לבין רבת-עמון וביירות ופתאום היא מופיעה עכשיו גם בתל-אביב כדי להגיש אילו דרישות ו"פתרונים" מתוצרתה העצמית לממשלת ישראל. ואף מחאות ו"אזהרות" מגישה ועדה זו, שאין לה קרקע של ממש להיאחז בו. היא "מוחה" ו"מזהירה" על החלטת ממשלתנו להעביר חלק ממשוריה לירושלים, שכן הדבר מתנגד, כביכול, להחלטת אומ"א על ירושלים בינלאומית.⁷²

קול העם (יומון מק"י)

ב-4 באפריל פורסמה כתבה אחת בעמודו הראשון של העיתון. הכותרת העליונה הייתה: "ממשלת ישראל הסכימה לכבוש ה'משולש' ע"י צבא עבדאללה" וכותרת המשנה: "אמש נחתם ברודוס הסכם שביתת הנשק עם עבר הירדן". בכתבה התייחס העיתון בפירוט לכמה סעיפים בחוזה.⁷³

עיתון זה ייצג שמאל פוליטי וקיצוני שנשען על ברית המועצות ותקף את "המערב" – ארצות הברית ובריטניה. במאמר הביקורת שהתפרסם יום לאחר מכן, נכתב:

ההסכם עם עבר הירדן שנחתם לפני יומיים נכנס לתוקפו מיד ללא אישור הכנסת. הדיון שבכנסת אשר התקיים אמש הוא הבעת דעה בלבד ללא אפשרות הכרעה. [...] תנאי ההסכם עם עבר הירדן פירושם מתן גושפנקה רשמית לשלטון עבדאללה במשולש, כלומר גושפנקה רשמית לשלטונו של האפוטרופוס הבריטי בשטחים הערביים של ארץ-ישראל. [...] השלמתה של ממשלת בן גוריון עם שליטת הריאקציה העבר-ירדנית והצבא הבריטי בשטחים הערביים של ארץ ישראל פירושה פניית עורף לעקרון ההגדרה העצמית של שני העמים במדינותיהם. פניית עורף לעקרון של כיבוד זכויותיו של העם הערבי למדינה עצמאית משלו.⁷⁴

"ויכוח סוער בכנסת על תנאי ההסכם עם עבדאללה" הייתה כותרת כתבה שדנה באישור ההסכם בכנסת. העיתון הדגיש את תמיכת מק"י בהצעת מפ"ם לדחות את ההסכם ולא לאשרו.⁷⁵ כאמור, ההצעה נדחתה.

שערים

דורשבווען זה, שיצא לאור מטעם היהדות האורתודוקסית, ייחד את גיליונו הראשון שראה אור לאחר ההסכם, ב-13 באפריל, לחג הפסח. לא היה בו אזכור לאירועים מדיניים.

ממצאים

מניתוח הכתבות והמאמרים עולה כי לא היה עיתון שלא תקף סעיף בהסכם בחריפות עד כדי שלילתו או בהיסוס, באיפוק, תוך התלבטות פנימית. הכול בהתאם להשקפות הפוליטיות ולרטוריקה של מחבריו, שכללה מרכיבים שאמורים היו להשפיע על דעת הקהל. ב-4 באפריל אישרה הכנסת את ההסכם ולעתים נמהלה הביקורת על ההסכם בביקורת על החלטת הכנסת.

בין יתרונות ההסכם שהעיתונים מנו אפשר להצביע על הנושאים הבאים: המשא ומתן היה ישיר והניב פתרון ללא שפיכות דמים; הכללת מסילת הברזל חדרה-ראש העין בתחום המדינה; פתיחת מסדרון תחבורה רציף בין חדרה לעפולה דרך ואדי ערה; הכללת הנגב בדגש על עין גדי, מצדה ואילת בתחום המדינה; הרחבה מסוימת של הגבול בשרון ובשומרון לכיוון מזרח כך שקו הגבעות הראשון, המערבי, נכלל בשטח ישראל. כך הורחבו, ולו במעט, המותניים הצרות של ישראל.

לעומת מעט היתרונות הללו רבו החסרונות שהוצגו בעיתונים. אובדן המשולש התפרש כתמיכה ישירה או עקיפה או לחלופין כהשלמה עם סיפוח השטחים הערביים של ארץ ישראל לממלכת עבר הירדן; היעדר פתרון לסוגיית המעבר אל המקומות הקדושים ליהודים בירושלים ובראשם הכותל המערבי, הר הזיתים ועוד; אי-הסדרה של מעבר ישיר בין תל אביב לירושלים דרך האזור המפורז בלטרון; הימצאותם של כוחות בריטיים בעקבה ובמקומות נוספים; אי-הקמתה של מדינה ערבית בצד מדינה יהודית בהתאם להחלטות האו"ם; מתן אוטונומיה לכפרים הערביים שעברו במסגרת ההסכם לישראל על ידי הקמת משטרה ערבית ואיסור כניסה של צבא ישראלי לאותם כפרים. נושאים רבים נותרו ללא פתרון מעשי והועברו לטיפול ועדת שביתת הנשק המשותפת.

לוח 2: יתרונות וחסרונות ההסכם לפי העיתונים

הביקורת	לפי העיתונים
יתרונות	
המשא ו'מתן נערך באופן ישיר והפתרון שאומץ היה ללא שפיכות דמים	הבקר, המזרח, ידיעות אחרונות, הצפה
הכללת מסילת הברזל חיפה-ראש העין בתחום המדינה	הארץ, הבקר, דבר, הד המזרח
פתיחת מסדרון תחבורתי בין חדרה לעפולה דרך ואדי ערה	הארץ, הבקר, דבר, הד המזרח
הכללת הנגב – עין גדי, מצדה ואילת – בתחום המדינה	דבר, הד המזרח
הסגת הגבול בתחום השרון והשומרון לכיוון מזרח	הארץ, דבר, הד המזרח
חסרונות	
אובדן "המשולש" (שכם-ג'נין-טול-כרם)	הד המזרח, חרות
השלמה עם סיפוח השטחים הערביים של א"י לממלכת עבר הירדן	הד המזרח, חרות, מעריב, סלם, על המשמר, הצפה, קול העם
הסכם חד-צדדי לטובת ממלכת עבר הירדן	ידיעות אחרונות
תשלום פיצויים לסלילת כביש טול-כרם-קלקיליה	הד המזרח, חרות, מעריב
העברת שטחים לממלכת עבר הירדן בדרום הר חברון	הארץ, הד המזרח, חרות
אי-פתרון סוגיית מעבר אל המקומות הקדושים ליהודים בירושלים	הבקר, חרות, הצפה
אי-הסדרה של מעבר ישיר בין תל אביב לירושלים דרך לטרון	חרות
הימצאות כוחות בריטיים בעקבה ובמקומות נוספים	הד המזרח, חרות, ידיעות אחרונות, סלם, על המשמר, הצפה, קול העם
אי-הקמת מדינה ערבית בצד מדינה יהודית בהתאם להחלטות האו"ם	על המשמר
ההסכם נחתם ללא אישור הכנסת	חרות, קול העם
מתן אוטונומיה לכפרים הערביים שעברו במסגרת ההסכם לישראל	הארץ, הד המזרח, חרות
הקמתה של ועדת פיוס בין-לאומית (ועדת לוזאן)	מעריב, הצפה

תגובת העולם הערבי

העולם הערבי שלל את ההסכם. העיתונות ברבת עמון מחתה כנגדו והעיתונים "הופיעו אתמול עם כתמים לבנים מתחת הכותרת 'סעיפי הסכם שביתת הנשק בין ישראל ועבר הירדן'. צעד זה נעשה כאות מחאה נגד הצנזורה".⁷⁶ בכמה ערים במשולש פרצו הפגנות: "רדיו רמאללה הודיע אמש בשידורו על הפגנות מחאה שנערכו בשכם נגד הסכם עבר-הירדן-ישראל. יצא רוגז ההמונים לרגל אבדן 20 כפרים ערבים שתושביהם יצטרכו לבחור בין אזרחות ישראלית לעזיבת המקום. כן רוגזים בני מחוז תול-כרם על ניתוק העיר מהכביש ומסילת הברזל. ובעיקר מהאדמות מעבר למסילה. הפגנות היו גם בקלקיליה ובג'נין".⁷⁷

על המשמר דיווח על "מתיחות עצומה שוררת במשולש הערבי, [...] התושבים הערבים והפליטים חוששים למאורעות בעתיד הקרוב ביותר: לתיקוני גבולות לטובת היהודים [...] הם מתרוצצים נבוכים ואובדי עצות".⁷⁸ הארץ כתב על הלך הרוח בקרב ערביי ארץ ישראל שנותרו תחת שלטון עבדאללה וניסיונות ההרגעה של ממשלת עבר הירדן:

לאחר סערת הרוחות במשולש בקשר עם חתימת ההסכם לשביתת נשק בין ישראל ועבר-הירדן, שלפיו יתקן הגבול לטובת ישראל ויוצא בעתיד הקרוב הצבא העיראקי מהמשולש, החלה ממשלת רבת עמון ב"התקפה נגדית" המכוונת להרגיע את הרוחות. ראדיו רמאללה פתח אתמול בדברי הסבר בענין ההסכם. הראדיו מסביר שאין מקום לחששות מפני התקרבות היהודים לכפרים הערביים כתוצאה מתקון הגבולות. קירבה זו לא תסכן את מצבם. האינטרס הלאומי מחייב שאנשי הכפרים ישארו בהם ולא ינטשו אותם, כי הפתרון הנוכחי הוא צבאי. אם הם ינטשו את כפריהם מתוך בהלה, הרי הם יסייעו ליהודים לדרוש את סיפוחם אליהם. דברי ארגעה אלה באו לאחר שנתקיימו הפגנות במקומות אחרים במשולש ובעיקר בשכם ולאחר שמשלחות פנו לשלטונות העיראקיים במשולש ובבגדאד, שממשלת עיראק לא תוציא את צבאותיהם מן המשולש.⁷⁹

רק לאחר השלמת מהלך חילופי שטחים בין ישראל לעבר הירדן, כחודש לאחר חתימת ההסכם ובהתאם למוסכם בו, הפנים העולם הערבי את האירוע. הארץ דיווח על תגובות ערביות:

פינוי הערבים מחלק מן המשולש שכם-ג'נין-תול-כרם משמש נושא למאמרים בעתונים הערבים, היוצאים בעיר העתיקה בירושלים וברבת עמון ולשידורי התקפה מכמה תחנות שידור ערביות נגד משטרו של עבדאללה. ראדיו דמשק וראדיו קאהיר ספרו באריכות על "התפוררות" המשולש הערבי ועל אסיפות מחאה חדשות שנתקיימו בשכם וברמאללה. [...] א-דיפאע, היוצא בעיר העתיקה, פרסם מאמר המתריע על עמדת "לא אכפת" של רבת-עמון ביחס למצב שנתהווה במשולש כתוצאה ממסירת חלקים ממנו לישראל. [...] העתון מציין, שכפרים ערבים הנמצאים בשטח הערבי מנותקים עכשיו, לאחר שהיהודים תפסו את הכבישים המובילים אליהם. [...] פלשתין

כותב: הכפרים הערבים נהפכו לפתע פתאום ובמשך יום אחד לנתונים לשלטונה של "הציונות הבוגדת". אל ניסר מרבית עמון פרסם מכתב מאת צעיר ערבי מכפר אל טירה, שסופח לשטח ישראל, שבו הוא שואל אם תנתן לו ההזדמנות לשוב לראות את אחיו הערבים. סופרו של אל מצרי פרסם כתבה ארוכה משכם, שהעתון הכתיר אותה: "עבר הירדן תופסת בכח את השטחים הערביים בפלשתינה ומוסרת אותם ליהודים, כדי לאיים על סוריה והלבנון". [...] ערביי ארץ ישראל תמהו מאד על הסכם שביתת נשק בין עבר הירדן והיהודים. הערבים חשבו שהסכם שביתת הנשק יצמצם בהפסקת הקרבות, בהתאם לדרישת מועצת הבטחון. אולם ממשלת עבר הירדן מסרה לפי הסכם זה אזורים ערבים מאוכלסים ואיפשרה ליהודים תחבורה בין המזרח והמערב, הצפון והדרום.⁸⁰

כשנה לאחר מימוש ההסכם, נערכה חגיגה ב"משולש הקטן" לציון סיפוחו לישראל:

בכינוס־חג רב־משתתפים (קרוב ל־3000 נפש), בנאומי־ברכה חדורי תודה והוקרה ונאמנות למדינת ישראל, בשירה, בריקודים, בדהרות־פרשים ובתרגילי־ספורט נאים של ילדי בתי הספר, ציינו אתמול התושבים הערבים בכפרי "המשולש הקטן" את יום סיפוחם למדינת ישראל לפני שנה.

אלפי ערבים מכל הכפרים (כ־40 במספר שתושביהם כ־30 אלף נפש) מדרום המשולש ועד צפונו נהרו ברגל וברכב אל הכפר טירה, מקום הכינוס החגיגי. על המגרש הנרחב הוקמה במת האורחים הגדולה מקושטת כפות תמרים וענפי איקליפטוס ותמונות הרצל ווייצמן ודגלי ישראל. אוהל מיוחד הוקם לנשים הערביות. המגרש דמה לשטיח־צבעונין מרהיב. ים של כופיות לבנות ועקאלים שחורים של המבוגרים ושל בגדי כחול ולבן של ילדי בתי־הספר.⁸¹

מזרח תיכון חדש

עבדאללה לא הסתיר את שאיפתו לספח את חלקיה הערביים של ארץ ישראל שנותרו בשליטתו. לאחר ההשתלטות על המשולש, וטרם המשא ומתן להסכם שביתת נשק, כבר נקט צעדים קטנים וסמליים שהצביעו על מגמתו ארוכת הטווח: מייד לאחר הפלישה לארץ ישראל מינה מושלים, על פי רוב ממוצא פלסטיני, בערי המשולש; הנהיג שימוש בכולי דואר עבר־ירדניים במקום בולי המנדט וחייב את השוטרים המקומיים ללבוש מדים של שוטרי עבר הירדן.⁸² ב־12 בנובמבר 1948 הוכתר עבדאללה בכנסיה הקופטית בירושלים ל"מלך פלשתינה".⁸³ ועידת יריחו ("הכינוס הפלסטיני השני") שהתקיימה בראשית דצמבר 1948 קראה לאיחוד פלסטין עם עבר הירדן כצעד לקראת איחוד לאומי ערבי מלא והכריזה על עבדאללה מלך כל פלסטין.⁸⁴ "בהחלטות החדשות, שפורסמו ב־2 בדצמבר [1948], הובע אי־אמון בוועד הערבי העליון ובממשלת עזה [בראשות המופתי] ונקבע איחוד ירדן ופלסטין כ'ממלכה הערבית ההאשמית'".⁸⁵

שליטתו של עבדאללה בחלק מארץ ישראל המנדטורית התקבלה בכירות ערב בזעם,⁸⁶ אך המלך המשיך בסיפוח זוחל של השטחים שכבש הלגיון הערבי. ב־13 בדצמבר 1948

סיפח עבדאללה את ירושלים המזרחית, כולל העיר העתיקה. העיתונים הארץ ודבר דיווחו בכותרותיהם כי "הפרלמנט העבר-ירדני 'המליך' את עבדאללה על א"י",⁸⁷ "הפרלמנט הירדני מאשר את סיפוח פלשתינה".⁸⁸ חרות הרחיב: "על אף האזהרות החמורות של מדינות-ערב ה'פרלמנט' העבר-ירדני אישר את החלטת-הסיפוח. ממשלת עזה מכנסת קונגרס שכנגד. גם הפליטים בסוריה מתנגדים".⁸⁹ שוב, הצבת ה"פרלמנט" במירכאות משמעותה ערעור על הלגיטימיות שלו.

בהידברות המוקדמת בין נציגי המלך לנציגי ישראל עלה נושא סיפוח המשולש: "וראובן] ש(ילוח) ציין כי בראשית השיחה הזכיר [עבדאללה אל] תל כי המלך רואה כמובן מאליה את סיפוח החלקים הערביים של הארץ לעבר-הירדן".⁹⁰ חודש לאחר מכן, ב-30 בינואר 1949, ביקרו דיין ואליהו ששון אצל עבדאללה בארמון החורף בשונה. בשיחה עמם טען המלך, בין היתר, כי "זכותה של עבר-הירדן לצרף אליה את החלקים הערביים של ארץ-ישראל".⁹¹ ההוראות שנמסרו למשלחת הישראלית לשיחות רודוס ב-28 בפברואר 1949 כללו, בין השאר, הנחיה "לדרוש שיפורש בהסכם כי אין הוא מעניק לממשלת עבר-הירדן כל זכות של ריבונות על-פני שטחים שממערב לירדן וכי אין בכריתת ההסכם משום הוכחה מצד ממשלת ישראל בזכויות ריבונות כאלו".⁹² גרעון ביגר כתב כי "סיפוח זה הוכר רק ע"י בריטניה ופקיסטן. שאר אומות העולם לא הכירו מעולם בסיפוח זה".⁹³

כשנה לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק, מימש עבדאללה את ההחלטות שהתקבלו בוועידת יריחו ובפרלמנט העבר-ירדני בדצמבר 1948. ב-24 באפריל 1950 הכריז על סיפוח כל שטחה של ארץ ישראל הערבית שהיה בשליטתו ושינה את שם המדינה ל"הממלכה הירדנית ההאשמית" ששונה שוב לימים ל"ירדן".

מדינות ערב החברות בליגה הערבית לא הגיבו תגובה משמעותית על הסיפוח, לא נקטו אמצעים לביטולו וחלקן הסתפק בגינוי או במחאה בלבד.⁹⁴ הארץ דיווח לקונית: "השטחים המשתרעים משני עברי הירדן יאוחדו ויקראו בשם כולל 'ממלכת הירדן ההאשמית' במלכותו של המלך עבדאללה איבן חוסיין".⁹⁵ כותרת הכתבה הראשית בעיתון הבקר הייתה "ישראל לא תכיר בספוח שהכריז עבדאללה".⁹⁶ קול העם טען כי "הסיפוח מהווה הפרה חמורה של החלטת האומות המאוחדות משנת 1947 שהכירה בזכותם של ערביי ארץ-ישראל למדינה עצמאית שלהם". הוא הזכיר לקוראיו כי מטרת הפלישה לארץ ישראל הייתה "למנוע את הקמתן של המדינות היהודית והערבית ולהחזיר את השלטון הבריטי לארץ-ישראל".⁹⁷ מעריב טען כי "עבדאללה ביצע את הסיפוח לאחר התייעצות מוקדמת עם לונדון. הליגה מחפשת 'מוצא של כבוד'".⁹⁸ במאמר אחר באותו עמוד נטען כי "בעוד הדעה הרשמית משתקפת במאמר בדבר, הקובע כי הסיפוח 'אינו משנה הרבה מן המצב העובדתי' הרי האופוזיציה משמאל ומימין רואה בסיפוח מעשה תוקפני רב ומתכוננת לפעולה רבת".⁹⁹

בתגובה לביקורת בעיתונים אמר דובר הממשלה כי "זהו צעד חד-צדדי, אשר אינו מחייב בשום פנים את ישראל. אנו קשורים בממלכת הירדן ההאשמית בהסכם שביתת נשק, ומנוי וגמור עמנו למלא אחריו בהקפדה".¹⁰⁰ הדובר אימץ את שמה החדש של הממלכה. אילן פפה כתב כי "בעקבות החלטת עצרת האו"ם מנובמבר 1947 על חלוקתה של ארץ-ישראל לשתי מדינות, יהודית וערבית, הסכימו ההאשמים והיהודים, כי מרבית החלק אשר יועד למדינה הערבית יצורף לעבר-הירדן".¹⁰¹ כך או כך, מי שיצאו בזמנו נגד הסכם שביתת הנשק, מצאו כי אכן חששם מסיפוח התממש: "דומה כי לעת זקנתו הצליח עבדאללה להגשים אחד מחלומות חייו".¹⁰²

הקמתה של מדינת ישראל הציבה סדר יום חדש במזרח התיכון. הגבולות הזמניים של הסכמי שביתת הנשק בתום מלחמת הקוממיות נתפסו בישראל כעדפים על גבולות תוכנית החלוקה. המרחב החדש של המדינה, המוכל ותחום בגבולות ארעיים, גבולות הסכמי שביתת הנשק, נתפס כטריטוריה ישראלית. בין 1948 ל-1967 הלכו והתמסדו קווי שביתת הנשק, היו לגבולות המדינה דה-פקטו והוכרו על ידי מרבית המדינות. ההכרה בקו הירוק או בגבולות 4 ביוני 1967 הייתה גורפת.

בפועל התקיים הקו הירוק בתוואי הגבול בין ישראל לירדן בתחומי יהודה ושומרון (הגדה המערבית), פחות מעשרים שנה. אורנה ועדיה טוענת כי הגבול קיבל, בשני העשורים הראשונים לקיום המדינה, "ייצוג עמום ודו-משמעי" בספרי הלימוד.¹⁰³ אדריאנה קמפ הצביעה על כפל משמעות, חיצונית ופנימית, לקווי שביתת הנשק.¹⁰⁴ ב-1967, לאחר מלחמת ששת הימים, נמחק קו זה ממפות ישראל, מספרי הלימוד וגם מן התודעה. בשנים 1992-1994, ערך יובל פורטוגלי מחקר קוגניטיבי בקרב כ-150 סטודנטים לגיאוגרפיה, שהתבקשו לשרטט את מהלך הקו הירוק על גבי מפת ישראל אילמת למחצה שהונחה לפניהם. צוינו בה הכינרת, ים המלח ארבע הערים הגדולות: ירושלים, תל-אביב, חיפה ובאר שבע. מידע נוסף לא נמסר. רק כשליש מהמשתתפים שרטט את מהלך הגבול באופן סביר.¹⁰⁵ הקו הירוק נמחק מהזיכרון הקיבוצי ואת מקומו הפיזי, בשינויים מסוימים, ירשה "גדר ההפרדה" (ראו מפה 7). כך או אחרת נותר הקו הירוק כ"נוכח-נפקד".

במארס 2007 התכנסו מנהיגי 22 מדינות ערביות החברות בליגה הערבית בריאד, בירת ערב הסעודית. המנהיגים הצהירו בכנס על מחויבותם לשלום והציעו הצעת שלום היסטורית המבוססת על הכרה בגבולות הקו הירוק. זהו הישג שלפני שישים שנה איש לא חלם עליו או האמין בו. בוועידה אושרה "יוזמת השלום הערבית" שאומצה על ידי הליגה הערבית ב-2002 וקוראת לשלום ישראלי-ערבי על בסיס חזרה לקווי 1967.¹⁰⁶ הסכמי שלום שנחתמו בין ישראל למצרים (17 בספטמבר 1978) ובין ישראל לירדן (26 באוקטובר 1994), הסדירו גבולות קבע בין המדינות. ב-15 בספטמבר 2020 נחתמו "הסכמי אברהם" לנרמול היחסים בין איחוד האמירויות ובחריין לישראל. ההסכם בין ישראל לאיחוד האמירויות הוגדר כהסכם שלום. לקראת סוף 2020 הצטרפו סודן ומרוקו להסכמי אברהם.

מפה 7: מפת הקו הירוק וגדר ההפרדה בגדה המערבית, מאי 2005.
מקור: ויקיפדיה

סיכום

מאמר זה הציג תמונה רחבה של יחסה של העיתונות הישראלית להסכם שביתת הנשק עם ירדן. תריסר העיתונים שנסקרו במאמר ייצגו את מלוא הקשת הפוליטית של ישראל בשנתה הראשונה: ימין, מרכז ושמאל. תשעה מהעיתונים זוהו פוליטית עם מפלגה ושלושה הגדירו עצמם כבלתי מפלגתיים (ראו לוח 1). בקצה הימני של המפה הפוליטית היו חרות, סלם והצפה. בקצה השמאלי ניצבו על המשמר וקול העם. כל העיתונים, למעט שערים, שלא נקט עמדה פוליטית, נתנו ביטוי לשיוכם הפוליטי ביתרונות ובחסרונות שמצאו בהסכם (ראו לוח 2).

הארץ, הבקר ודבר סברו שהיתרונות עלו על החסרונות. הד המזרח היה פחות או יותר מאוזן. חרות, ידיעות אחרונות, מעריב, סלם, על המשמר, הצפה וקול העם הבליטו את הצדדים השלייליים, הצביעו על נקודות תורפה ומיעטו בערכם של היתרונות. אמנם חלק מן העיתונים נקב בהישגים מסוימים, אך הכף נטתה בבירור לצד החסרונות והפגמים.

הערות

- 1 לניסוח המלא של הכרזת העצמאות ראו: אניטה שפירא, **אנו מכריזים בזאת: 60 נאומים נבחרים בתולדות ישראל**, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, 2008, עמ' 44.
- 2 ג'ון וודר קמחי, **משני עברי הגבעה**, תל אביב: מערכות, תשל"ג, עמ' 256 (להלן: קמחי, **משני עברי הגבעה**).
- 3 ימימה רוזנטל (עורכת), **תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל**, כרך ג: **שיחות שביתת הנשק עם מדינות ערב דצמבר 1948 – יולי 1949**, ירושלים: גנוך המדינה, תשמ"ג, עמ' 330 (להלן: רוזנטל, **תעודות**). אוהזר ב־16.11.2022 מן האתר <https://www.archives.gov.il/archives> Archive/0b0717068001c167/File/0b0717068893e493.
- 4 ג' צפרוני, "בעקבות פגישות מפקדי שני הצדדים בירושלים", **הבקר**, 30.11.1948, עמ' 1. ההדגשות במקור.
- 5 נציגי ישראל, בשלבים השונים של המו"מ, היו: אנשי משרד החוץ – ד"ר וולטר איתן, ראובן שילוח ואליהו ששון, וקציני צה"ל – האלוף יגאל ידין וסגן-אלוף משה דיין. ראש הממשלה דוד בן-גוריון, ושר החוץ משה שרת, עודכנו באופן שוטף.
- 6 "החלו שיחות שלום ישירות עם נציג אישי של עבדאללה", **הארץ**, 17.12.1948, עמ' 1.
- 7 נציגי האו"ם היו: ד"ר ראלף באנץ' (Bunche), שהחליף את הרון פולקה ברנדוט (Bernadotte) לאחר הירצחו והיה המתווך בפועל מטעם האו"ם; גנרל ריילי, שמונה ליושב ראש ועדת שביתת הנשק המשותפת לישראל ולעבר הירדן.
- 8 קמחי, **משני עברי הגבעה**, עמ' 259.
- 9 א' לזר, "עבדאללה מחדש תביעות שהתישנו", **הארץ**, 11.1.1949, עמ' 1.
- 10 קמחי, **משני עברי הגבעה**, עמ' 259.
- 11 רוזנטל, **תעודות**, תעודה 214, עמ' 382–383. ללא כותרת.
- 12 קמחי, **משני עברי הגבעה**, עמ' 259.
- 13 שמואל כהן-שני, **בנעלים מאובקות ובעניבה, המהלכים הצבאיים והמדיניים לסיומה של מלחמת העצמאות**, תל אביב: משרד הביטחון, 2002, עמ' 147–161.
- 14 רוזנטל, **תעודות**, תעודה 265, עמ' 496–497.
- 15 קמחי, **משני עברי הגבעה**, עמ' 262. בריגדיר קאוקר היה קצין בריטי ששימש עוזר למפקד הלגיון הערבי, הקצין הבריטי סר גלאב פחה. מכאן אפשר להסיק שבטיטניה הייתה מעורבת בהסכם, אם כי לא ישירות.
- 16 "150 מילין מרובעים נוספו לישראל", **הבקר**, 5.4.1949, עמ' 1. לפי החלוקה הייתה אמורה ישראל לקבל 68 אחוז משטח המנדט אך בתום המלחמה היא החזיקה בכ-75 אחוז ממנו.
- 17 "הנוסח המלא של ההסכם", שם, 4.4.1949, עמ' 1.
- 18 אדריאנה קמפ, "הגבול כפני יאנוס: מרחב ותודעה לאומית בישראל", בתוך: יהודה שנהב (עורך), **מרחב, אדמה, בית**, ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2003, עמ' 52–83, הציטוט מעמ' 58 (להלן: קמפ, "הגבול כפני יאנוס").
- 19 עיבוד שלי על רקע מפת המקור: רוזנטל, **תעודות**, מול עמ' 346. ברקע המפה קווי תוכנית החלוקה מסומנים בקו נקודות שחור.
- 20 גדעון ביגר, "קווי שביתת הנשק של מדינת ישראל", **עלי-זית וחרב**, יח (2019), עמ' 129–158, הציטוט מעמ' 129 (להלן: ביגר, "קווי שביתת הנשק").
- 21 העיתונאים היומיים מיצו את הנושא בשלושה ימים. שבועונים וירחונים הגיבו במועדי צאתם לאור.
- 22 הנוהג להנחת הסכמים בין-לאומיים על שולחן הכנסת טרם אישורם בידי הממשלה אינו מעוגן בחקיקה. ראו למשל את ההסכם מאוקטובר 2022 עם לבנון בסוגיית הגז בים.

- 23 ראו: "הישיבה העשרים של הכנסת הראשונה", אוחזר ב־10.11.2023 מן האתר https://www.nevo.co.il/law_html/law140/1_ptm_250098.pdf, אוחזר ב־10.11.2022.
- 24 דבר, 5.4.1949, עמ' 1.
- 25 "בעקבות ההסכם עם עבר־הירדן", קול העם, 5.4.1949, עמ' 1.
- 26 "ויכוח סוער בכנסת על תנאי ההסכם עם עבר־הירדן", שם. ההרגשות שלי.
- 27 "מיום ליום", שם, עמ' 2.
- 28 הבקר, 4.4.1949, עמ' 1.
- 29 "הסכם שביתת־הנשק השלישי", שם, עמ' 2.
- 30 "תושבי ירושלים קבלו את ההסכם עם עבר־הירדן", שם, 6.4.1949, עמ' 4.
- 31 דבר, 4.4.1949, עמ' 1.
- 32 שם, שם.
- 33 "דבר היום", שם, 5.4.1949, עמ' 1.
- 34 נתן אלתרמן, "הטור השביעי", דבר, 28.10.1949, עמ' 2.
- 35 "ההסכם התקבל ברגשות מעורבים", הד המזרח, 8.4.1949, עמ' 2.
- 36 דוד סיטון, "שביתת הנשק עם עבר־הירדן", שם, עמ' 5.
- 37 חרות, 4.4.1949, עמ' 1.
- 38 אבי שילון, בגין 1913–1992, תל אביב: עם עובד, תשס"ח, עמ' 153 (להלן: שילון, בגין).
- 39 חרות, 4.4.1949, עמ' 1.
- 40 קו שביתת הנשק סומן לא כקו אלא כרצועה. המפה ששורטטה ביד אינה מדויקת. כך למשל קו מסילת הברזל המזרחי, המקשר בין חדרה לראש העין, הועבר לרשות ישראל כמו גם כביש ואדי ערה המקשר בין חדרה לעפולה.
- 41 חרות, 5.4.1949, עמ' 1.
- 42 שם, שם.
- 43 שילון, בגין, עמ' 152.
- 44 חרות, 5.4.1949, עמ' 2.
- 45 שם, שם, עמ' 4.
- 46 ידיעות אחרונות, 3.4.1949, עמ' 1.
- 47 שם, 4.4.1949, עמ' 1.
- 48 שם, שם.
- 49 שם, עמ' 4. ההרגשות במקור.
- 50 ב' קולניק, מעריב, 3.4.1949, עמ' 1.
- 51 "ישראל משלימה עם סיפוח 'המשולש' לעבר הירדן. העירקים יורחקו מן הגבול וחלק מהם ישאר בפנים הארץ", שם, עמ' 4.
- 52 ע' קרליבך, "יומן המערכה", שם, 3.4.1949, עמ' 4.
- 53 שם, 4.4.1949, עמ' 1.
- 54 שם, ההרגשה שלי.
- 55 שם, עמ' 5.
- 56 שם, עמ' 4.
- 57 שם, עמ' 2. ההרגשה במקור.
- 58 קרליבך, "יומן המערכה"? 5.4.1949, עמ' 4.
- 59 "אבינועם, 'בריטניה עולה במזרח התיכון', סלם, 1.5.1949, עמ' 11–12. ההרגשות במקור.
- 60 עמנואל כ"ץ, "שתי תפיסות של מדיניות חיצונית", שם, שם, עמ' 10.
- 61 ברוך אורן, "ירושלים נודדת מערכה", שם, שם, עמ' 17.

- 62 הקריקטורה מתבססת על פסל הקולוסוס מרודוס, שהוקם לכבוד אל השמש ברודוס בשלהי המאה השלישית לפסה"נ ונחשב אחד מפלאי העולם העתיק. במקור צוירה קריקטורה זו בידי אונורה דומייה ב-1868 ותוכנה ביטא את תמיכת אירופה ב"איש החולה", תורכיה.
- 63 "הוקמה ועדה מיוחדת להמשך המו"מ הישיר", **על המשמר**, 4.4.1949, עמ' 1.
- 64 "אפשר היה אחרת!", שם, 5.4.1949, עמ' 1. ההדגשות במקור.
- 65 "נגד החווה עם מדינה וסאלית", שם, שם.
- 66 "הסכם רודוס מנקודת ראייה צבאית", שם, שם.
- 67 "היוקמו בסיסים בריטיים בשטח הערבי שיסופח לעבר הירדן?", שם, שם. הכותרת מתייחסת אל סיפוח המשולש כעובדה מוגמרת. בפועל סיפח עבדאללה את שטחי ארץ ישראל המערבית שבשליטתו רק במלאת שנה להסכם.
- 68 "לכבוד ההסכם ברודוס...", **על המשמר**, 5.4.1949, עמ' 1.
- 69 **הצפה**, 4.4.1949, עמ' 1.
- 70 "הסכם עם עבר הירדן", שם, שם, עמ' 2.
- 71 ב-11 בדצמבר 1948 החליטה העצרת הכללית לפתוח בתהליך שמטרתו לסיים את הסכסוך הערבי-יהודי בארץ ישראל. לשם כך הוקמה "ועדת פיוס", שביקרה באזור והניחה את היסודות לוועידת שלום שהתכנסה בלוזאן שבשווייץ והסתיימה בספטמבר 1949 בכישלון.
- 72 "הסכם עם עבר הירדן", **הצפה**, 4.4.1949, עמ' 2.
- 73 **קול העם**, 4.4.1949, עמ' 1.
- 74 "על הפרק", שם, 5.4.1949, עמ' 1.
- 75 "ויכוח סוער בכנסת על תנאי ההסכם עם עבדאללה", שם, שם.
- 76 "כתמים לבנים" בעתונות עבה", **הבקר**, 6.4.1949, עמ' 1.
- 77 "הפגנות בשכם, ג'נין וקלקיליה", שם, שם. ההדגשות במקור.
- 78 "במשולש שוררת מתוחות ערב חתימת ההסכם עם עבה", **על המשמר**, 4.4.1949, עמ' 1.
- 79 "רבת-עמון מרגיעה את ערביי המשולש", **הארץ**, 8.4.1949, עמ' 2.
- 80 "העתונות הערבית על פינוי המשולש", שם, 30.5.1949, עמ' 2.
- 81 אפרים תלמי, "המשולש" הקטן חוגג סיפוחו לישראל", **דבר**, 8.5.1950. ההדגשות במקור.
- 82 יואב גלבר, **קוממיות ונכבה**, אור יהודה: דביר, תשס"ד, עמ' 260.
- 83 "עבדאללה הוכתר כ'מלך פלשתינה'", **מעריב**, 14.11.1948, עמ' 1. המירכאות מצביעות כי העיתון שולל תואר זה.
- 84 רוזנטל, **תעודות**, עמ' 331 (הערת עורך). הכינוס הפלסטיני הראשון התקיים ב-1 באוקטובר 1948 ברבת עמון.
- 85 שם, שם.
- 86 "המלכת עבדאללה עוררה חמתן של כל המדינות הערביות", **הארץ**, 5.12.1948, עמ' 1.
- 87 שם, 14.12.1948, עמ' 1.
- 88 **דבר**, 14.12.1948, עמ' 1.
- 89 **חרות**, 14.12.1948, עמ' 1.
- 90 רוזנטל, **תעודות**, עמ' 338, תעודה 183 – סיכום פגישת שילוח, דיון ותל, בשטח ההפקר בירושלים, ב-30.12.1948.
- 91 שם, עמ' 345, תעודה 186.
- 92 שם, עמ' 360, תעודה 197.
- 93 ביגר, "קווי שביתת הנשק", עמ' 146.
- 94 "תגובות ראשונות", **הארץ**, 25.4.1950, עמ' 1.
- 95 "הפרלמנט הירדני אישר את הסיפוח", שם, שם.
- 96 **הבקר**, 25.4.1950, עמ' 1.

- 97 "עבראללה הכריז על סיפוח החלק הערבי של א"י לעבה"י", קול העם, 25.4.1950, עמ' 1.
- 98 "בריטניה תכיר בסיפוח ותקים בסיסי-צבא בא"י", מעריב, 25.4.1950, עמ' 1.
- 99 "האופוזיציה מאשימה", שם, שם.
- 100 ראו: הארץ, 25.4.1950, עמ' 1; "תגובת ממשלת ישראל", קול העם, 25.4.1950, עמ' 1.
- 101 אילן פפה, "יצירתו של עבר-הירדן הגדול: הירדניזציה של הגדה המערבית", קתדרה, 57 (1990), עמ' 163-184. הציטוט מעמ' 163.
- 102 "עבראללה מתגרה בליגה הערבית", מעריב, 25.4.1950, עמ' 2.
- 103 אורנה ועדיה, "ייצוג הגבול המדיני במפות ספרי הלימוד, 1948-1968", עיונים, 29 (2018), עמ' 182-209. הציטוט מעמ' 182.
- 104 קמפ, "הגבול כפני יאנוס", עמ' 58.
- 105 יובל פורטוגלי, יחסים מוכלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי-פלסטיני, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996, עמ' 219-220.
- 106 ענת קורץ, "פסגת ריאר, הסכם מכה, ומה שביניהם", מבט על, 15 (אפריל 2007), עמ' 1-2.

"אנתולוגיית מספרו" ואביגדור המאירי: חרוזי הפרסומות לסיגריות של חברת האחים מספרו בעיתונות העברית, 1923–1925

עמי צורן ואורית יעל

תקציר

המאמר חוקר את המודעות המחורזות שפרסמה חברת הסיגריות מספרו בעיתון **דאר היום** בשנים 1923–1925, פרי עטו של המשורר והסופר אביגדור המאירי, ככל הנראה. המודעות, שכונו "אנתולוגיית מספרו", הכילו תגובות שנונות והומוריסטיות לאירועים תרבותיים, חברתיים ופוליטיים ביישוב היהודי ובעולם, בשילוב ציטוטים מהתנ"ך ומיצירות ספרות ושירה עבריות ומתורגמות.

המאירי, שפנה לכתוב פרסומות עקב מצוקה כלכלית, הניח את הבסיס לפרסומות מחורזות בעיתונות העברית כעשור לפני משוררים כאברהם שלונסקי, לאה גולדברג ונתן אלתרמן. קיומה של ה"אנתולוגיה" במשך שנתיים מעיד על שביעות רצון המפרסם והקוראים מתרומתה לשיווק הסיגריות.

ה"אנתולוגיה" השפיעה על תרבות הפרסום העברית ביצירת תבנית פרסום מחורזת חדשנית ויצירתית, בקשירת צריכה של מוצרים לערכים לאומיים ותרבותיים, בתרומה ללגיטימציה של פרסום מסחרי בידי סופרים ומשוררים, לעירוב בין ספרות גבוהה לפרסום וייתכן אף שלהצלחה המסחרית של חברת מספרו בארץ ישראל.

מילות מפתח: אביגדור המאירי, סיגריות מספרו, פרסומות מחורזות, דאר היום

לאחר הבחירות לעיריית תל אביב בשנת 1925 פורסמה בעיתון **דאר היום** מודעת פרסומת בזו הלשון:

תוצאות הבחירות

השמעת חביבי את תוצאות הבחירות?

בתל אביב העיר?

כל המפלגות בחרו פה אחד

ב"תבור" ו"אמיר"¹

מרובע קצר זה הוא אחד מעשרות "שירים" (מרובעים) שכתב ופרסם המשורר, הסופר, המחזאי, העיתונאי הידוע אביגדור המאירי בעיתון **דאר היום** בשנים 1923–1925. מרובעים

אלה נכתבו באותיות קטנות ומנוקדות ושולבו במודעות הפרסומת של חברת הסיגריות מספרו ששיווקה את הסיגריות שלה בארץ ישראל ופרסמה אותן גם בעיתונות העברית היומית משנת 1921. המאירי, העורך הספרותי של דאר היום, ניסח את המודעות של מספרו כשירים קצרים ומחורזים וכינה אותם "אנתולוגיית מספרו". במאמר נציג את סיפורה של האנתולוגיה, נשרטט את דמותו של הכותב, נעמוד על ייחודם וראשוניותם של השירים ונשפוך אור על דמותה של חברת מספרו בדגש על מגמות הפרסומת שנקטה. נוסף על כך נשתדל לבאר את ייחודה של האנתולוגיה מבחינת צורתם של המרובעים, מבנם ותוכנם ואת החותם שהותירה על כתיבת פרסומות מחורזות בידי משוררים עבריים, פרקטיקה שנעשתה ידועה ומקובלת בשנות השלושים.

מבוא

חברת הסיגריות מספרו נוסדה בשלהי המאה התשע-עשרה במצרים על ידי שני אחים לא-יהודים ממוצא צרפתי. החברה החלה לפעול בארץ ישראל בשנת 1921 ובמשך למעלה משלושים שנה הייתה היצרנית הגדולה ביותר של סיגריות בפלשתינה המנדטורית. עד לסגירתה בשנת 1956, פיתחה החברה ושיווקה למעלה מ-25 מותגים שונים של מוצריה כדי להתאים לטעמיהן של שלוש האוכלוסיות העיקריות בארץ: ערבים, יהודים ובריטים. בתקופה הנידונה היא שיווקה כעשרה מותגים.² יש לזכור כי לפני מאה שנה לא היה ידע על הנזקים הבריאותיים שגורם העישון. הסיגריות שיווקה אז כ"טעם החיים" ואף פורסמו מודעות שבהן הומלצה סיגריה נבחרת על ידי רופאים והבטיחה ש"מרוצה גרוני וגם אני".³ חברת מספרו הייתה אחת החברות המפרסמות הבולטות בעיתונות העברית של תקופת היישוב. היא ניהלה בקביעות, כמעט מדי יום, מסעי פרסום לסיגריות שלה, שהיו ראשוניים מסוגם בעולם הפרסום העברי בארץ ישראל. המודעות הראשונות של החברה התפרסמו מ-1921 בעיתון הארץ ועסקו בסיגריות מספרו שיוצרו בקהיר ושווקו גם בארץ ישראל.⁴

ב-1923 החלה החברה לפרסם סיגריות שיוצרו ביפו מטבק שגודל במושבות הגליל.⁵ מסוף 1923 ועד 1925 התפרסמה בדאר היום סדרת מודעות שבועיות שבהן נלווה למודעת הפרסומת טקסט מחורז באורך 4-5 שורות שהמליץ על מוצרי החברה. הטקסטים נכתבו בידי כותב מוכשר, בעל יכולת חריזה גבוהה, וייחודם בכך שהיו מחוברים לאקטואליה והגיבו עליה בזמן אמת.

במחקר זה אנו טוענים כי אביגדור המאירי חיבר את סדרת הפרסומות "אנתולוגיית מספרו" שנדפסו בדאר היום בעשור השלישי של המאה העשרים. אם כן, אפשר להגדירו כאבי הפרסומות המחורזות למוצרי צריכה בעיתונות העברית כעשור לפני שעשו זאת שלושת המשוררים הידועים של היישוב: אברהם שלונסקי, לאה גולדברג ונתן אלתרמן.

העיתונות העברית בארץ ישראל בראשית שנות העשרים של המאה העשרים

בשנות העשרים פעלו ביישוב שלושה עיתונים יומיים: הארץ שייצג קו מרכזי מתון; דבר, ביטאונה של תנועת הפועלים; ודאר היום שייצג קו ימני ליברלי. עיתונות זו לא הייתה מגוונת אך ייצגה את הזרמים החברתיים המרכזיים במגזר היהודי. מערכות העיתונים פעלו בירושלים והדיעות שיקפו את המתרחש בחברה העברית ואת תרבותה של העיר.⁶ בשנות השלושים גדל מספר העיתונים העבריים בארץ בשיעור ניכר. רוב הוצאות העיתונים עברו לתל אביב, שהייתה למרכז העיתונות העברית. הוקמו עיתונים חדשים שייצגו זרמים פוליטיים נוספים, כגון הבקר של החוגים האזרחיים, הצפה של תנועת המזרחי ועיתוני התנועה הרוויזיוניסטית – העם, חזית העם, הירדן והמשקיף.⁷ נרפסו גם עיתונים בשפות אחרות ובמקביל נוסדו גם עיתונים פרטיים שעסקו בנושאים שאינם פוליטיים, כגון מוספי צהריים ועיתונים מסחריים.⁸ ערב תום תקופת המנדט יצאו לאור 11 עיתונים יומיים עבריים ועשרות שבועונים, ירחונים וכתבי עת בעברית.

העיתונות בתקופת המנדט ביטאה את התפיסות התרבותיות והחברתיות של החברה היישובית במגוון תחומים. היא שיקפה את השיח הציבורי ואת תפיסותיה הלאומיות והחברתיות של החברה העברית. הכתיבה בעברית, השפה הלאומית המתחדשת, הדגישה את התכנים שהתמקדו באורח החיים של היישוב העברי ובמסרים החברתיים, התרבותיים והדתיים שרווחו בו.⁹

העיתון דאר היום נוסד בידי אליעזר בן-יהודה ובנו איתמר, ששהה במהלך מלחמת העולם הראשונה בפרז, בלונדון ובניו יורק. איתמר בן אב"י התרשם מעיתונות ההמון המערבית, שהגישה מידע חי ותוסס בסגנון סיפורי-דרמטי מלווה כותרות גדולות ותמונות מושכות עין. השפעתה ניכרה בעיתונו, שסיפק לקורא ידע אך גם פנה לרגשותיו בתוכן מברר, משעשע ומרתק בשפה פשוטה ומובנת. שם העיתון נגזר מתרגום שמו של העיתון *Daily Mail* הלונדוני.¹⁰ בן אב"י יצר פלטפורמה שפנתה בעיקר לקהל ירושלמי ספרדי ולבני הדור השני של בני העלייה הראשונה, שנטייתם הפוליטית-כלכלית הייתה ימנית מתונה. עוזי אלידע תיאר את ייחודו של דאר היום בהיעדר מחויבות אידיאולוגית בעת שהעיתונים העבריים שהופיעו באותה עת היו שופרות של המפלגות השונות.¹¹

העיתונאי והפרסומאי אביגדור המאירי

אנו מניחים כי אביגדור המאירי היה מחברה של “אנתולוגיית מספרו” וכתב את רוב המרובעים המחרוזים הקצרים המופיעים בה. סקירת קורות חייו ויצירתו ככותב מסייעת לבסס השערה זו.

המאירי נולד בהונגריה ב־1890 בשם אביגדור פוירשטיין ועבד בראשית דרכו כאיש עט בעיתונים הונגריים ויהודיים. בגיל 19 החל לפרסם שירים ששיקפו את אישיותו הצבעונית והסוערת ברגש שלווה בפתוס עז ובניגודים חריפים. הוא נמנה עם החוגים

האינטלקטואליים בווינה ובבודפשט, והושפע מהתרבות הליברלית ששררה שם. במלחמת העולם הראשונה לחם כחייל בצבא ההונגרי ונפל בשבי הצבא הרוסי. לאחר שחרורו הגיע לאודסה, מרכז חשוב של הספרות העברית באותה עת וב־1921 עלה לארץ ישראל. הוא שינה את שם משפחתו להמאירי, התיישב בתל אביב והחל לכתוב מאמרי דעה בהארץ, אך כעבור חודשים ספורים עזב את העיתון.¹²

אביגדור המאירי בשנות העשרים. באדיבות מכון גנזים, ברשות הציבור

ב־1922 הצטרף לעיתון דאר היום כעורך מוסף ספרותי וכותב טור דעה בענייני דיומא בפסבדונים "כמדומני". הוא פרסם מסות, סיפורים מקוריים ומתורגמים וביקורות ספרות ואמנות. המאירי נקט גישה ליברלית שתמכה במעמד הפועלים ושאף להקנות לציבור העברי הרגלי קריאה באמצעות שפה בהירה וסגנון פשוט יחד עם מזג תיאורי דרמטי ונשכני. הוא סבר שעל הספרות להיות נגישה להמון ומעורבת בהוויה הפוליטית; אלידע ציין במאמרו כי המאירי היה שותף לתפיסת דאר היום בנושא הבניית תרבות עברית עממית-ילידית חדשה ואנטי-גלותית.¹³ בסוף שנת 1921 יסד כתב עת בשם לב חדש,¹⁴ ששימש במה לביקורת נוקבת על הביורוקרטיה של מפלגות הפועלים, הממסד הבריטי, "פורעי המוסר" בחברה הערבית ועוד. באפריל 1924 יצאה החוברת השמינית והאחרונה של כתב העת והמאירי חזר לכתובה ספרותית ופרסם גם מאמרים פולמוסיים בדאר היום.¹⁵ פעילותו בעיתון הצטמצמה עם סגירת מוסף הספרות באמצע 1923, אך הוא המשיך לפרסם בו מאמרים, ביקורות ויצירות משלו.¹⁶ הוא נודע בעטו המושחז והלעגני ובהומור ייחודי.¹⁷ ב־1927 ייסד את הקברט הסטירי "הקומקום"¹⁸ וכתב עת אישי, המחור.¹⁹

חברת מספרו והתבססותה בפלשתינה-א”י

חברת הסיגריות מספרו שנוסדה, כאמור, בשלהי המאה התשע-עשרה במצרים נרכשה ב־1905 בידי חברת הטבק הבינ־לאומית BAT וב־1911 הקימה את סניפה הראשון ביפו. הסניף, שהיה בית מלאכה לאריות סיגריות מצריות מטבק טורקי, פעל עד 1914 ונסגר בהוראת השלטונות העות’מאניים.²⁰

עם השתלטות הבריטים על הארץ, שדרגה מספרו ב־1921 את בית הייצור היפואי והפכה אותו למפעל הראשון בארץ לייצור סיגריות, כפי שפורסם בהארץ: “ביפו (בקרבת בית הדואר הראשי) נפתח עכשיו סניף בית חרושת לתעשיית סיגריות [...] סניף של החברה הידועה ‘האחים מספרו’ שמרכזו נמצא במצרים בקהיר. בית החרושת סודר בדירה מרווחת בעלת שתי קומות.”²¹

בשנת 1921 בוטל גם המונופול העות’מאני על מס הטבק והונהג מכס אחיד על הטבק המיובא לארץ ישראל. שינוי זה עודד את חברת מספרו לתמוך בגידול טבק במושבות העבריות שבגליל.²² יוסף ויקטור לופ, יליד איסטנבול, שניהל את סניפי מספרו באלכסנדריה ובסואץ היה אחראי להקמת מפעלה הראשון ביפו ולהדרכת החקלאים.²³ החברה תמכה במאבקי היישוב היהודי ונמנתה עם הראשונות שעל קופסאותיה התנוסס בול של “כופר היישוב”. היא העסיקה במפעליה בארץ מאות עובדים יהודים ותרמה סיגריות וכסף למחוסרי עבודה. למרות זאת נחשבה חברה “זרה”, שכן בשנים הראשונות לפעילותה כל מותגי הסיגריות שווקו בארץ בשמות ערביים: “ראדה” (1921), “אל-אשראף” (1922), “אל-חיאט” (1922), “יסמין” (1922), “אמיר” (1923), “חנוך” (1924), “יא-ח-לי לי” (1925), “לטיף” (1926),²⁴ ולכן חלק מהעיתונות העברית מתח על החברה ביקורת.²⁵

מפעל הסיגריות מספרו במתחם גני התערוכה בתל אביב (1935). אתר “נוסטלגיה אונליין”, ברשות הציבור

הפנייה של מספרו לשוק הערבי הייתה הגיונית, שכן באותה עת מנו היהודים רק 11 אחוז מאוכלוסיית ארץ ישראל.²⁶ בדצמבר 1924 הודיעה החברה בדאר היום על הכוונה לשווק סיגריות בשמות עבריים.²⁷ ואכן, בשנת 1925 הופיעה "תבור", הסיגריה הראשונה בעלת שם עברי.²⁸ לאחר מכן נוספו המותגים "אביב", "תמר", "מגדל" – שמות מעולם הטבע והגשמת הציונות בארץ. בהמשך יצרה מספרו מותגים בעלי שמות בין-לאומיים שעוררו תחושת איכות חו"ל וענו על הזיקה האירופית של חלק מהתושבים היהודים: "אקסטרה" (1933), "בטרפליי" (1933), "באטון רוג'" (1934), "נרקיסוס" (1936), "פוטבול" (1937), "מטוסיאן" (1939).²⁹

התפתחות הפרסום בעיתונות: פרסום עברי, פרסום מחורז ומסעי פרסום לסיגריות

פרסומות למוצרי צריכה הן גורמים חשובים בעיצוב תרבות ואפשר ללמוד מהן על הנורמות והאידיאלים הרווחים בחברה. ההקשר התרבותי-חברתי מאפשר לחדד את הבנת טיבו של הקשר עם הקהל. הפרסומות משלבות מוטיבים מתחומים מגוונים, מתאימות אותם לקידום מכירות ומשקפות דימויים ואידיאלים תרבותיים בהסתמך על ידע הצרכן. הן "מתכתבות" עם המציאות, אך מעניקות לה פרשנות המותאמת לאינטרסים של היוצרים. הדימויים בפרסומות מבוססים על קודים תרבותיים מוסכמים.³⁰

תמורות והתפתחויות בתקשורת ההמונים השפיעו גם על תעשיית הפרסום ביישוב העברי בארץ ישראל. הפרסומת הכתובה הופיעה לראשונה בעיתונים העבריים **חבצלת** (1863–1911) ו**הלבנון** (1863–1886). הפרסומת הראשונה שובצה בגיליון הרביעי של העיתון **חבצלת** תחת הכותרת "מודעא רבה" ובה התבקש הציבור לתרום להקמת בית הכנסת "תפארת ישראל" בעיר העתיקה, ירושלים.³¹

עד תחילת השלטון הבריטי המודעות היו מעטות יחסית בעיתונות היומית בעברית משום שבתי העסק היו דלים ולא הבינו את חשיבות הפרסום, תפוצת העיתונים הייתה מוגבלת ביישוב היהודי הקטן והתקשורת הבין-אישית הייתה דומיננטית.³² עם הופעתם של העיתונים הארץ בשנת 1918 ודאר היום בשנת 1919 החל עידן חדש בשוק הפרסומת הארץ-ישראלית.³³ ב-1922 הוקמה סוכנות הפרסומות הראשונה על ידי בנימין לבינסון שקשרה בין עיתונים למפרסמים. בהמשך נוספו לעיצוב הפרסומות בעלי מקצוע והחלו להתפרסם גם מודעות שהציעו חוויות תרבותיות כמו מופע תזמורת בנשף פורים,³⁴ או "סממנים ורפואות" מבתי מרקחת.³⁵

הפרסומות באותה תקופה היו בעלות מתכונת ישירה ופשוטה הן במבנה הן בתוכן. הן היו בדרך כלל קטנות עקב תקציב נמוך והמסר שלהן היה פשוט. רכיביהן העיקריים היו: כותרת, סיסמה, טקסט וליווי ויזואלי (בדרך כלל איור). הטקסט התמקד במוצר ופנה להיגיון באופן ברור וענייני, הלשון וסגנון העברית היו תקינים וברורים.³⁶ פרסומות שפנו לציבור ועודדו אותו לרכוש מוצרים היו נדירות. בסצנה זו השתלבה חברת הסיגריות

מספרו שפיתחה בעזרתו של כותב האנתולוגיה סגנון פרסומת ייחודי שהוא נושאו של מאמר זה.

ב-1923 הוקם “האגוד למען תוצרת הארץ” במטרה לקדם את החדרת התוצרת העברית לתודעת הצרכנים. בתקופה הראשונה התייחס האגוד רק לתוצרת חקלאית ותעשייתית, כחלק מהשאיפה למימוש עבודה עברית. הנהלת היישוב הציוני הניעה את הציבור לרכוש תוצרת עבודה עברית ולא מוצרי יבוא או תוצרת של המגזר הערבי. הדימויים שנבחרו נועדו להיות ברורים וקליטים הן בכלים מילוליים הן בכלים ויזואליים בכל אמצעי התקשורת: עיתונות, קולנוע וכרזות חוצות.³⁷

השימוש בטקסטים מחוזרים לפרסום מוצרי צריכה החל בעולם הרחב במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. ב-1863 הופיע בעיתון אנגלי שיר פרסומי בשם “שיר שעוני הכיס האמריקני” (Song of American watch) מאת המשורר ויליאם רוס ואלאס (W. Ross Wallace, 1819-1881) במימונה של חברת שעוני הכיס האמריקנית (The American Watch Company).³⁸ בהדרגה היה שילוב חרוזים בפרסומת לאטרקטיבי, בהסתמכות על מחקרים פסיכולוגיים שהוכיחו כי קל יותר ללמוד ולזכור טקסט מחורז. הפרסומת המחורזת השרתה תחושה של פמיליאריות נעימה בכל מפגש נוסף, והדגישה את השכנוע והטמעת המסר.³⁹

מסעי הפרסום הידועים ביותר להגדלת הביקוש למותגי סיגריות נערכו בארצות הברית בסוף המאה התשע-עשרה. ב-1917 חברת “לאקי סטרייק” השיקה מסע פרסום שהציג סיגריות כסמל לגבריות והדגיש פעילויות גבריות של המעשנים. ההצלחה הייתה אדירה ולכן בתחילת שנות העשרים חברת “פיליפ מוריס” הציגה נשים מעשנות כחופשיות, יפות ואלגנטיות ובכך הצליחה להגדיל את אחוז הנשים המעשנות ואת רווחי החברה. מגזינים ועיתונים היו אמצעי הפרסום המרכזיים משום שהגיעו בקלות לקהל הרחב והציגו את העישון כסמל החיים המודרניים, החיוביים והאטרקטיביים.⁴⁰

בפלשתינה של תחילת המנדט הבריטי התאפיין ענף הסיגריות בתחרות עזה בין היצרנים למשווקים. כל אחד מהם ניסה לבלוט בפרסומת מושכת ולשכנע את קוראי העיתון להעדיף את תוצרתו. המודעות למותגי הסיגריות היו בדרך כלל טקסטואליות פשוטות והציגו את שם המותג, מספר הסיגריות באריזה, המחיר ושם החברה. לעתים נועדו הטקסטים ליצור אווירה הקשורה למותג המתפרסם.⁴¹

חברת הסיגריות מספרו נמנתה עם החברות שחיברו פרסומות מחוזרות וייחודיות על מנת לעודד את שיווק המוצר שלהן. “אנתולוגיה מספרו” היא ללא ספק גולת הכותרת של מגוון הפרסומות של החברה.

שיטת המחקר

במשך מעט למעלה משנתיים – בין נובמבר 1923 לדצמבר 1925 – התפרסמו מדי שבוע בעיתון דאר היום שתי מודעות פרסומת מחוזרות למותגי הסיגריות של חברת

הסיגוריות מספרו וכונו "אנתולוגיית מספירו". במחקר שערךנו סקרנו בשלב ראשון למעלה ממאתיים מודעות פרסומת של החברה שהופיעו בשישה עיתונים – דאר היום, הארץ, הפועל הצעיר, דבר, פלסטין [בערבית] ו-Palestine Post [באנגלית] – בין השנים 1921–1930. בשלב השני אותו בדאר היום כ-180 מרובעים.

מתוך המרובעים הללו בחרנו 38 דוגמאות מייצגות על פי נושא, אקטואליה, מקוריות וסגנון. הן מוינו בהתאם לנושאים⁴² ונותחו על בסיס צורה ותוכן במטרה להבין את הקו היצירתי של כותב האנתולוגיה, את הזיקה לדמותו וסגנונו של אביגדור המאירי, אם היה הכותב היחיד של "אנתולוגיית מספירו" ואת השפעתה של כתיבתו על יוצרי פרסומות מחורזות בהמשך.

אמצעי הפרסום של חברת מספרו בשנות העשרים של המאה העשרים

המודעות השגריות של מספרו בעיתונות היומית העברית (בעיקר בדאר היום, אך גם בהארץ ובדבר) פרסמו מותגים בעלי שמות עבריים וערביים כאחד. המודעות התאימו לערכים ולנורמות שרווחו ביישוב היהודי ותיארו את המוצרים בהדגישם את ההנאה האישית, אך גם פנו לרגשות הפטריוטיים של הציבור להעדפת תוצרת הארץ למען בניית המולדת. לדוגמה, בדאר היום נדפסה מודעה שנוסחה התבסס על פסוק מהמשנה: "על שלשה דברים העולם עומד":⁴³ "על שלשה דברים קימת ארצנו: על תוצרת הארץ, עבודה ועל סיגוריות 'מספרו'. כל ימינו התעסקנו בתוצרת הטבק ולא מצאנו לגוף טוב מסיגוריות 'תבור'".⁴⁴ מודעה אחרת הסתייעה בפסוק מתהלים: "יגיע כפיך כי תאכל אשריך",⁴⁵ והמעשן סיגוריות 'מספרו' יחיל-לי טוב לו, הן עשויות מטבק ארצישראלי הכי מובחר".

חלק מהמודעות השגריות התאפיינו בשפה נמלצת שהתבססה על פסוקי המקרא, ובהן שולב מסר בניית הארץ עם ההמלצה על מותג הסיגוריות. הפרסומות כוונו לקהל יהודי מסורתי ומשכיל שהכיר היטב את הלשון התנ"כית והתרבות היהודית. כך, למשל, השתמש הכותב בפסוק מספר ירמיהו (ג, 19) בהחלפת "בנים" ב"בונים" וביצירת קשר לשוני שבו הקביל את מסירת "ארץ חמדה נחלת צבי" לעם ישראל, עם טעמה המובחר של סיגוריית "תבור": "ואנכי אמרתי: נחלת מספרו. ותאמר: רק סיגריה מספרו אעשן ומאחוריהן לא אשוב".⁴⁶

גם בעיתונות היומית הערבית (בעיקר בפלסטין ובאל אחבאר) הופיעו באותן שנים מודעות פרסומת לסיגוריות מספרו. התחכום הגרפי-לשוני בפרסום בשפה הערבית נפלו מאלה שפורסמו בעיתונות העברית. דוגמה אופיינית: "כבר הפצנו את השיפורים החשובים של הסיגוריות המפורסמות שלנו 'אלאשרף' ואנו קוראים לכם להשוות בין הסיגוריות האלה לסיגוריות מתוצרת אחרת וכך תתברר לכם רמת האיכות הגבוהה וריחן הטוב".⁴⁷

שיטות הפרסום כללו גם הענקת פרסים לקונים שאספו תלושים שצורפו לחפסות.⁴⁸ בשנות השלושים חילקה החברה אלבום מהודר לשיבוץ תמונות שצורפו לחפסות בנושאים "דברי ימי ישראל" או "הבמה העברית".⁴⁹

אנתולוגיה "מספרו"

המרובעים שהרכיבו את אנתולוגיה "מספרו" היו מחוזרים ומנוקדים ומוקמו במודעת פרסומת ממוסגרת. המודעה כללה כותרת בולטת עם שם המותג וטקסט לא-מחורז ששיבח את המותג. באותה מודעה הופיע טקסט המרובעים בגופן קטן יחסית, ותוכן שנגע בתחומים מגוונים של חיי היישוב העברי, לאו דווקא לאיכותה של הסיגריה המומלצת. לעתים צוינה בסוגריים הבהרה לסוגת הכתיבה: מכתם,⁵⁰ מברק,⁵¹ חידה,⁵² והכחשה רשמית.⁵³ רק פעם אחת חתם המאירי בשמו כמי שכתב מרובע באנתולוגיה.⁵⁴ המרובע היה בעל מבנה קבוע: כותרת מודגשת ומתחת לה ארבע שורות קצרות מחוזרות. שורות 1 ו-3 התחרזו וכך גם שורות 2 ו-4. לעתים רחוקות נחרזו שורות 1 ו-2 ושורות 3 ו-4. כל התמרון המילולי הזה נעשה כדי ששם הסיגריה יופיע בסוף השורה הרביעית ולעתים רחוקות גם בשלישית.

מקרא ומסורת

אחרי המבול!	שיר השירים	חמשה מי יודע?
ותשב היונה אל נח לתבה והנה בפיה עלה זית טרף וידע אז נח את הבשורה החביבה כי ישנה סיגריה בשם "אל אשרף" ⁵⁵	מה דודך מדוד היפה בנשים החכם הוא, גיבור יפה או עשיר? דודי צח ואדום דגול מאנשים ובעשנו חלמני, עשן "חייט" ו"אמיר" ⁵⁶	ארבעה מי יודע? ארבעה אני יודע ארבע כוסות יין אדום ובהיר! חמשה מי יודע? חמישה אני יודע "חנן", "חייט", "זהר", "יסמין" ו"אמיר" ⁵⁷

שפת המרובעים התאפיינה בקווי לשון עשירים שהיו מקובלים באותה תקופה.⁵⁸ עם זאת הכותב שילב בה גם יסודות הומוריסטיים-מברחים, כיאות לפרסומת המבקשת לרתק את הקהל בשלל שילובים לשוניים פיקנטיים. אף שמטרתה העיקרית של האנתולוגיה הייתה קידום מכירות, הקפיד הכותב להשתמש בלשון ספרותית מסוגננת המבוססת על המורשת היהודית, ומיעט בשימוש בלשון יומיומית. פעמים רבות שאב השראה מפסוקי המקרא ושילב קטעים מהם במסר הפרסומי.

כך, למשל, מבוסס המרובע "אחרי המבול!" על הפסוק: "וַהֲנֵה עֲלֶיהָ זֵית טָרֵף בְּפִיהָ וַיֵּדַע נֹחַ כִּי־קָלוּ הַמַּיִם מֵעַל הָאָרֶץ".⁵⁹ הכותב שינה את בשורת שוך המבול ל"בשורה חביבה" על קיומה של סיגריית "אל אשרף".

גם במרובעים העוסקים בנושאים מקראיים אחרים, כמו הפסוקים הידועים משיר השירים, "מה דודך מדוד היפה בנשים",⁶⁰ או דברי הנביא ירמיהו "אֶל־יְהוָה לֹל חֶכֶם בְּחֻמָּתוֹ",⁶¹ הכותב לא הגביל את עצמו לתוכנם של הפסוקים, אלא עיצב בהם נושאים חילוניים הקוראים לעידוד תוצרת הארץ: "למה רגשו יהודים יהגו ריק [...] תנו יד אחת

לתוצרת הארץ",⁶² או במרובע בעל הכותרת "יחי החופש" בו שולב הפסוק "חֲקֵה אֶחָת יְהִי לָכֶם וְלֹגֶר וְלֹאֲזֹרַח הָאָרֶץ".⁶³

המרובעים שימשו מעין כתב חידה לקוראים, שנדרשו לידע רחב ואקטואלי כדי לזהות את מקור ההשראה לפרסומת המחורזת. לדוגמה, השיר "בְּעֵינֵי רוּחִי" הכיל לפחות שתי חידות:

כתבי חידה

בְּעֵינֵי רוּחִי	אכן חציר העם / האנתולוגיה	אכן חציר העם / ביאליק
חֲרָבִי! אִי חֲרָבִי, אִי חֲרָב נֹקֶמֶת! חֲרָבִי לִי תָנוּ אֲצָאָה לְקָרֵב! אֵיךְ מְשַׁנְּאִי אֲכָרִיעַם לְעֵשֶׁן "יסמין" "יא-חי-לילי" "חיט" ו"אל- אשרף" ⁶⁴	אכן חציר העם, יבש היה כעץ, אכן חלל העם, חלל כבר אין קץ, אשר לא יתקומם גם זקן גם נער לעשן "מספרו": "חיאט", "תבור" וזהר" ⁶⁵	אכן חציר העם, יבש היה כעץ, אכן חלל העם, חלל כבר אין קץ; אֲשֶׁר יִרְעַם קוֹל אֶל גַּם-מִפֶּה גַם- מִשֵּׁם – וְלֹא-נָע וְלֹא-נָע וְלֹא-חָרַד הָעָם. ⁶⁶

הראשונה התייחסה למשמעות הכותרת, והשנייה – לשתי השורות הראשונות. את הכותרת "בְּעֵינֵי רוּחִי" שאב הכותב מפסוק בספר ישעיהו שמשמעותו בעוצמתו, בכוח הרוח: "וְהַחֲרִים יִהְיֶה אֵת לְשׁוֹן יָם מְצָרִים וְהַנִּיף יָדוֹ עַל הַנֶּהָר בְּעֵינֵי רוּחוֹ וְהַכְהוּ לְשִׁבְעָה נְחָלִים וְהַדְרִיךְ בְּנַעֲלִים".⁶⁷ שתי השורות הראשונות לקוחות משיר מוקדם של שאול טשרניחובסקי בשם "חֲרָבִי! אִי חֲרָבִי", שנכתב ב-1892 כשיר תלונה על השיתוק ואין האונים שמטילה בו קללת הגלותיות הפסיבית.⁶⁸

גם המרובע "אכן חציר העם" מבוסס על שירו של ביאליק "אֶפֶן חֲצִיר הָעָם" מ-1897 ומשמש ככתב חידה. הכותרת נלקחה מפסוק בישעיהו, "יִבֶּשׁ חֲצִיר נֶבֶל צִיץ כִּי רוּחַ יִהְיֶה נִשְׁבָּה בּוֹ אֶכֶן חֲצִיר הָעָם",⁶⁹ וביאליק כתב אותו כשיר תוכחה על רקע ההכנות לכינוס הקונגרס הציוני הראשון בבאזל שבו קרא לפעולה ציונית נחרצת. נעשה שימוש גם בפיזוט "ונתנה תוקף", בביטוי "אדם יסודו מעפר וסופו לעפר, בנפשו יביא לחמו, משול כחרס הנשבר כחציר יבש וכציץ נובל..."⁷⁰. הקורא העברי המשכיל הכיר בוודאי את הביטוי ואת שירו של ביאליק וידע לקשרם למקור.

מרובעי האנתולוגיה עסקו במגוון רחב של נושאים שאפשר לחלקם לשני סוגים עיקריים: סוג אחד הוא עולם התרבות והערכים הכולל את עולמו התרבותי והדתי של העם היהודי ובו שזור הכותב את מועדי ישראל, פסוקים וסיפורי מקרא וטקסטים של משוררי העבר, ערכי תרבות בין-לאומיים ומערביים.

במרובעים העוסקים בעולם התרבותי והערכי היהודי עשה הכותב שימוש רחב במגוון מקורות:

מועדי ישראל

הגדה לפסח!	המין השמיני	המסכה הנפלאה!
עברים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו השם במחולות ותפין ויביאנו אל ארץ זבת חלב ודבש ויעשינו "אמיר" ו"חנון" ו"יסמין" ⁷¹	חטה, שעורה, תאנה ורמון, גפן וזית-ודבש גם הוא מין ועל שבעת המינים האלה עולה סיגריה "מספרו" בשם "יסמין" ⁷²	גש אלי, חביבי, חפץ אתה מסכה למצא חן וחסד בעיני אותו המין? על ראשך שים "אמיר" באזניך "חיט" על חטמך "חנון" ובפיך עשן "יסמין" ⁷³

את המרובעים הקשורים לחגי ט"ו בשבט ופורים ("המין השמיני" בט"ו בשבט, ו"המסכה הנפלאה" בפורים) ניסח הכותב בטקסט חופשי ותיאורי. לעומת זאת במרובע העוסק בפסח ("הגדה לפסח") הוא "המציא" פועל חדש – "העשין" – והעניק לו משמעות חיובית כאחת הפעולות הטובות של האל ביציאת מצרים: "ויעשינו", כדי לזרום עם מתנותיו האחרות בהגדת פסח: "ויוציאנו" ו"ויביאנו". אילוצי שוק הסיגריות דאז יצרו מציאות שיווקית מעט אבסורדית במושגי זמננו: מרובעים שהתבססו על תוכן ומסורת יהודית-עברית המליצו על מוצר בעל שם ערבי מובהק (רק ב-1925 החלו להופיע מותגי הסיגריות בעלי שמות עבריים).

שירתם של משוררי תור הזהב של יהדות ספרד, יהודה הלוי ואברהם אבן עזרא, שימשה אף היא כמצע ראוי למרובעי האנתולוגיה.

שירת יהדות ספרד

אברהם אבן-עזרא (מכתם)	יהודה הלוי
אשכים לבית השר – אומרים כבר רכב אבא לעת ערב – אומרים כבר שכב או יעלה מרכב או יאסוף הון רב ותמיד בלי הרף יעשן "אל-אשרף" ⁷⁴	יפה נוף, משובש תבל קריית מלך רב לך נכספה נפשי מפאתי מערב איכה יערב לנפשי מאד יום אם אין לי לא "חנון" ולא "אל-אשרף" ⁷⁵

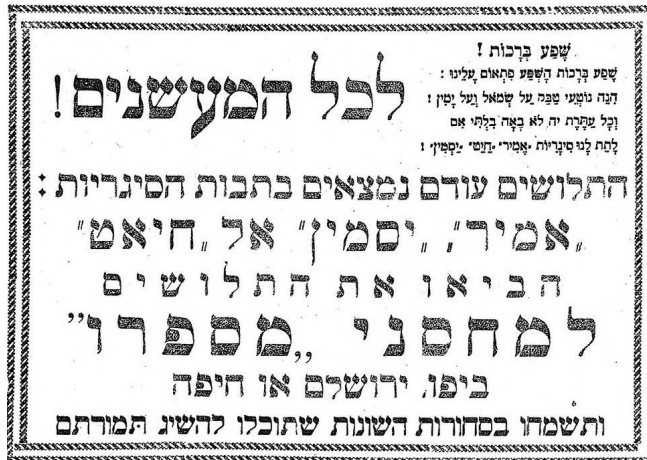
במרובע המבוסס על שירו של אבן עזרא, "אשכים לבית השר",⁷⁶ המתייחס לניסיונותיו של אבן עזרא לפגוש את השר כדי לבקש תמיכה כספית, נשמרו שתי השורות הראשונות כבמקור ואילו האחרונות שוננו כדי לחרוז את שמו של המותג המומלץ בסוף השורה הרביעית. במרובע הנשען על שירו של יהודה הלוי, שמתרפק על ירושלים בהתבססו על פסוק מתהלים,⁷⁷ השתמש הכותב בשתי השורות הראשונות המקוריות כאות הערכה ליהודה הלוי, ואילו בשתיים האחרונות שאל באופן רטורי כיצד אפשר לסיים יום מוצלח ללא אחד המותגים.

מבין משוררי התקופה בחר הכותב לגייס את ביאליק – גדול המשוררים והמוכר שבהם – כדי לקדם את הפרסומת לסיגריות "אמיר" ו"יסמין".

חיים נחמן ביאליק

ביליק בא! התבשרו אחים בכפר ובעיר הגיע לארצנו מלך השיר בידו האחת עט סופר מהיר ובשניה – סגריית "אמיר"⁷⁸	אכן חציר העם! אכן חציר העם, חציר, שאינו מעשן סיגרית "אמיר" ואיך יצדק ביום הדין האיש שאיננו מעשן "יסמין"?⁷⁹
--	---

במרובע "אכן חציר העם" (ששתי גרסאות שלו הופיעו לעיל) מחבר הכותב את קוראיו לשירו הידוע של ביאליק כבר בשורה הראשונה אך אחר כך מפנה את התוכחה הגלומה בשיר כלפי אלה שטרם ניסו את המותגים של מספרו. המרובע "ביליק בא" (ללא א, כך במקור) התייחס לעלייתו של המשורר מגרמניה לארץ ישראל כפי שתואר במאמר שכותרתו "לבואו", הנפתח במשפט "ארץ ישראל מתעשרת היום עשר רב, משורר האומה בא להתיישב בתוכנו ישיבת קבע".⁸⁰ עטו של "מלך השיר" מושווה בפרסומת ל"סיגרית אמיר" ודי לחכימא ברמיזא! זיקתו של הכותב לתרבות היהודית מתגלה גם בפרסומת המהללת עבודה ותוצרת עבריות:

מודעת האנתולוגיה של מספרו, דאר היום, 30.05.1924

עבודה ותוצרת עבריות

אל תבטחו בנדיבים אל תבטחו יהודי בנדיב ובפרנס עמול ובנה וזכור "אם אין אני לי, מי לי" נטע טוטין ומכור ברוח התפרנס ועשן "יסמין", "תבור" ו"יא- חליל"⁸¹	קץ למשבר! למה רגשו יהודים יהגו ריק ירימו נהי, כי גדול המשבר? תנו יד אחת לתוצרת הארץ ועשנו פה אחד "מספירו-פרייר"⁸²	שפע ברכות! שפע ברכות השפע פתאם עלינו הנה נוטעי טבק על שמאל ועל ימין! וכל עתרת יה לא באה בלתי אם לתת לנו סגריות "אמיר", "חייט" ו"יסמין"⁸³
---	--	---

הכותב השתמש בכותרות ובפסוקים רבים מהמקורות היהודיים: “אל תבטחו בנדיבים” (מספר תהלים),⁸⁴ “אם אין אני לי, מי לי” (מדברי הלל במשנה),⁸⁵ ובמרוכב “קץ למשבר” ששורתו הראשונה מהדהדת את הפסוק מתהלים: “למה רגשו גויים ולאומים יהגו ריק”.⁸⁶ עידוד החקלאות העברית בא לידי ביטוי בפרסומות של חברת מספרו שיזמה הקמתו של ענף גידול הטבק בארץ ישראל ותמכה בו. על כן ראויה הייתה ל”שפע הברכות” שהמטירה על עצמה באמצעותו של הכותב המחונן.

ערכים אוניברסליים כמו חופש בחירה, שלום עולמי, אמת, שוויון ואחוזה, תפסו מקום מרכזי באנתולוגיה בעיקר בשלהי 1923. במרוכב “מוסר השכל” הודגשה חשיבות אמירת האמת גם במצבים קשים, בהקבלה לעישון סיגריות מספרו “בין בשמחה ובין באבל”. ב”חופש הבחירה” נטען כי האל ברא את האדם חופשי “לבחור בטוב בשכל בהיר” את סיגריית מספרו, הטובה ביותר. במרוכב האוטופי “שלום העולם” יצר הכותב “משוואה” בדבר השגת שלום עולמי רק בתנאי שכולם יעשנו את מותגי מספרו:

ערכים אוניברסליים

מוסר השכל	חפש הבחירה	שלום עולם !
במלחמת החיים עליך כי קשתה תהי האמת לרגליך נר בין בשמחה ובין באבל עשן נא, חביבי, “מספירוֹ-פרייר”! ⁸⁷	האלהים יצר אותנו חפשים לבחור בטוב בשכל בהיר הרשות בידינו לעשן כחפצנו או “חננון”, “יסמין”, “חייט” או “אמיר”! ⁸⁸	רק דרך אחת לשלום העולם כלי הברל דת וגזע ומין החליטו כלכם לעשן “אמיר” או “חייט”, “זהר”, “חננון” או “יסמין”! ⁸⁹

הכותב השתמש גם בנושאים חובקי עולם כבסיס למרוכבי האנתולוגיה, במיוחד בשירה ובמחזאות האירופית של יוצרים כמו שקספיר, גתה והיינה.

עולם התרבות האירופי

שקספיר – המלט	משירי גתה	משירי גתה
להיות או לחרול, זוהי השאלה, מי יפתור לנו את הסוד הטמיר, אם להתלבט פה במהות שפלה, או לעשן “אל־אשרף ו”אמיר”? ⁹⁰	נא השיבו לי ילדותי בלב סער אז גיל ושיר עת בחרד הסתרתתי לעשן בסוד סיגריית “אמיר”! ⁹¹	הידעת את הארץ, האתרוג בה נב? פורח ותקוות עם הנצחים בה תנוכינה עדי־עד? והידעת את הארץ, השקד בה נותן ריח יחד עם סיגריות “אמיר”, “יסמין” ו”חננון”? ⁹²

כך הוא יצר מרוכבי פרסומת מחורזים המבוססים על טקסטים מוכרים, למשל המחזה המלט או שירו של יוהן וולפגנג גתה, “מיניון”. גתה כתב את השיר ב־1795 לאחר שהות של שנתיים באיטליה, ופתיחת השיר, “הידעת את הארץ בה הלימון פורח?”⁹³ מרמזת על כמיהתו של המשורר לארץ השמש שאותה עזב שבע שנים קודם לכתובתו. כותב

הפרסומות בארץ נעזר בשורת הפתיחה של גתה אך החליף את הלימון באתרוג. השורה האחרונה, שבה מומלצים מותגי מספרו – אמיר, יסמין וחנון – אינה מתחרזת כמקובל עם השורה השנייה: "עדי עד".⁹⁴

הסוג השני של הנושאים שבהם עוסקת האנתולוגיה כלל נושאים אקטואליים מהעולם הגדול ומחיי היישוב העברי בארץ. רוב הפרסומות המחורזות התייחסו לאירועים שהתרחשו בסמוך למועד פרסום המודעה. בין הנושאים האחרונים בלטו חשיבות העבודה העברית ותוצרת הארץ, יחס היישוב לבריטים ולאוניברסיטה העברית ומאבקי העיתונות. הכותב הרבה לעסוק ביחסים שבין האוכלוסיות השונות שחיו בארץ ישראל בתחילת שנות העשרים והתייחס במיוחד לסיכויי הפיוס והשלום בין זרמים יהודיים דתיים לחילוניים ובין יהודים לערבים.

שלום בין אוכלוסיות

הוי מי זה יאמין? הרב קוק וזוננפלד, ון פריזלנד ושץ הוי מי זה יאמין, מי זה יאמין? כי כלם כאחד יעשנו הם "מספרו" ושלום ידברו בעשן ה"יסמין"⁹⁶	שלום עם הערביים! השלום בא יבוא בקרוב, לעינינו וגר יחד הפחה עם אוסישקין! ויחד יעשנו סיגריה "מספרו": "אמיר" ומנחם: "יסמין!"⁹⁵
--	---

המרובע "הוי מי זה יאמין?" משקף את המחלוקות החריפות בציבור העברי בין הזרמים הדתיים (חרדי מול דתי לאומי) שיוצגו בדמויותיהם של הרב יוסף חיים זוננפלד לעומת הרב קוק,⁹⁷ ומנגד – את המאבק החילוני בין האמן בוריס שץ, מייסד "בצלאל",⁹⁸ לזיגפריד ואן פריזלנד, ממנהיגי התנועה הציונית בהולנד ובהנהלתה הציונית בארץ. המרובע "שלום עם הערביים!" מדגיש את התקווה לשלום שייחתם בקרוב בין אוסישקין לבאשה מוסא כאזם אלחוסני,⁹⁹ ומתייחס לפגישתם שנערכה באוקטובר 1919.¹⁰⁰

הפולמוס האידיאולוגי והאישני באותם ימים לא פסח על העיתונות העברית והונצח באנתולוגיה באופן בולט באזכור התביעה המשפטית שניהל ארתור רופין נגד העיתון דאר היום. המערכה השתקפה במשך למעלה משנה בתקיפות הדדיות בין עיתון הארץ שתמך ברופין ובין עיתון דאר היום ועורכו איתמר בן אב"י שהחלו בהכפשתו של רופין כבר בסוף 1923. חילופי ההאשמות הזינו סערה ציבורית שאת חריפותה ניסח הכותב בסרקזם במרובע "נמוסים", שבו ציין כי "תורת הנימוסים התלקחה בארצנו, העיתונים מלמדים זה את זה דרך ארץ!". המשפט הסתיים בזיכוי של בן אב"י ועיתונו באפריל 1925.¹⁰¹ הכותב התייחס גם לבחירות למוסדות היישוב העברי, הקונגרס הציוני ועיריית תל אביב. יום קודם לפרסום דווח בעיתון הארץ על פתיחת הקונגרס הציוני ה-14 וצוין כי "למרות כל התאמצויותיהן של ההסתדרויות האנטישמיות להפריע את השלום בעיר, נפתח הקונגרס בתוך אטמוספירה של חגיגות ובטחון גמור".¹⁰²

מאבקים בין עיתונים ובחירות לקונגרס הציוני

היהיה משפט?	“נמוסים”!	לקונגרס
היהיה משפט, או לא יהיה משפט? ומי יצדק? בן אבי או רופין? בן-אבי המעשן סיגריות “חיאט” או רופין המעשן סיגריות “יסמין”? ¹⁰³	תורת הנמוסים התלקחה בארצנו העתונים מלמדים זה את זה דרך ארץ! והיודעים המורים, כי נמוס הנמוסים לעשן “מספרו מתוצרת הארץ”! ¹⁰⁴	ימינה? שמאלה? שאלה? ויינה? הבה נפשי, בחרי והשכילי! גם אני נבוכה, ואולם האמינה: כי שביל הזהב הוא: לעשן “יא” חילילי”! ¹⁰⁵

לקראת פתיחת האוניברסיטה העברית שנקראה אז “מכללה”, בהר הצופים, פורסם המרובע “פתחו שערים” שקידם את המותג “מספירו פרייר”. לאחר טקס חנוכתה, שנערך בהשתתפות ראשי התנועה הציונית והשלטון הבריטי ב־1 באפריל 1925, פורסם המרובע “אחרי הפתיחה” שדחק בקוראיו לנסות את סיגריית “תבור”. למרובעים קדמו כתבות בדאר היום שסקרו את התוכנית לפתוח את ה“מכללה”.¹⁰⁶ לשם כך השתמש הכותב בפסוק “פֶּתְחוּ שְׁעָרִים וְיָבֹא גוֹי־צָדִיק שְׁמֵר אֱמָנִים”,¹⁰⁷ ואף יצר קשר חיובי בין הפצת “אור נצח” ל“ציון המהוללה”.

פתיחת האוניברסיטה העברית

פתחו שערים!	אחרי הפתיחה
פתחו שערים שערי המכללה יבוא גוי צדיק ויעלה את הנר יפיץ אור נצח מציון המהוללה ומירושלים – סיגרית “מספירו פרייר”! ¹⁰⁸	חגגת יהודי את פתיחת המכללה? ברכו אותך הגויים בברכת האור? עתה שב על התורה ועל העבודה הגדולה למד ועבוד ועשן סיגריית “תבור”! ¹⁰⁹

נראה שהכותב היה חובב אופרה מושבע, שכן הערכתו באה לידי ביטוי בחמישה מרובעים על האופרה הארץ-ישראלית שהעלתה את האופרות פאוסט, וילהלם טל, ריגולטו והיהודייה.

האופרה הארץ-ישראלית

פאוסט!	פאוסט – מפיסטו	ריגולטו
הכנו, הכנו לאופרה פאוסט הר-מלח, ז'ורני, פסט-קונד, גוליניקין! הפסקות קצרות – ובתוך ההפסקות צא הפרוזדורה ועשן שם “יסמין”! ¹¹⁰	חכה לי פה דוקטור יקר! הא לך אוצר להכניע לב יהיר! רק בו תכניע את לב מרגריטה תן לה קופסה זו, קופסת “אמיר”! ¹¹¹	לב יעלת החן רוח נושבת אף כי אוהבת אל נא לה תאמין! אך אם חפצת שתהא אוהבת, עשן בלי הרף – סיגרית “יסמין”! ¹¹²

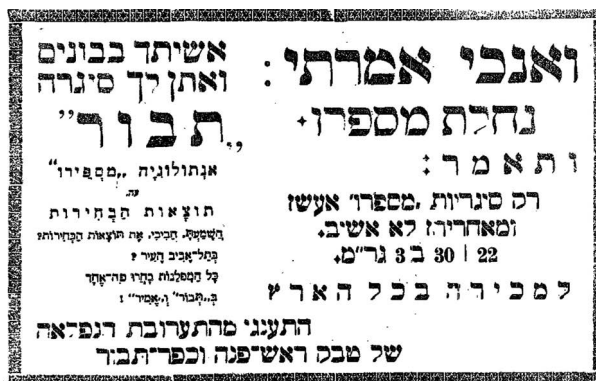
במרובע על האופרה פאוסט שהוצגה בתל אביב וירושלים ב־1924, מזכיר הכותב את מקים האופרה הארץ-ישראלית ומנצחה מרדכי גוליניקין ואת זמריה הבולטים יהודה הר מלח (בריטון) וצבי ג'ורני (טנור).

האופרה "היהודייה"

אין רע בלי טוב אסרו עליך יהודי מסכן לראות ה"יהודייה" ולהתענג בשיר? מעתה לא רק בין ההפסקות כי משך כל הערב תעשן "אמיר"¹¹⁴	רחל את בתי... ! (אריה מתוך היהודייה) רחל, את בתי היקרה, אל עליון נתנך לי לעד! בחיי אין לי כל זולתך רק עשן "אמיר", "חנוך" ו"חייט"¹¹⁵
---	---

הקשר לאקטואליה בולט בשני מרובעים על האופרה היהודייה מאת ז'אק פרומנטל הלוי שהועלתה בבית האופרה התל אביבי ב־1924, ותוכננה להצגתה גם בירושלים. נציג הוותיקן דרש לאסור על העלאתה בשל תלבושתו של החשמן דה ברוני ותכני הליברית שפגעו לדעתו בקודשי הנצרות. הכותב התייחס לכך במרובע "אין רע בלי טוב" והביע רחמים מעושים על היהודי הירושלמי שלא יוכל להתענג על האופרה. גולינקין השלים עם הדרישות האפיפוריות, מה שגרר ביקורת חריפה של המשורר אורי צבי גרינברג שכינה את הכניעה "סטירת לחי ליישוב העברי"¹¹⁵.

גם תגליות מדעיות עולמיות עניינו את הכותב, כמו פתיחת קברו של תות־ענך ארון בגיזה¹¹⁶ וחזרתו של אמונדסן מהמסע אל הציר הצפוני.¹¹⁷

מודעת האנתולוגיה של מספרו, דאר היום, 30.5.1924

מסעות ותגליות

אמונדסן חי! (לונדון, תמוז, תרפ"ה) אמונדסן חי, הוא שב מן הציר! הוא מצא אדמה, מדינה נושבת ובני המדינה שם מעשנים "אמיר"¹¹⁹	בקבר תות־ענך־אמון אתמול נפתח הקבר הרם ומה אתה חושב מצאו שם בקיר? בקופסא אחת סיגריית "חנוך" ומה בשניה? – סיגריית "אמיר"¹¹⁸
---	---

תא הקבורה של תות־ענך ארון נפתח כשנה קודם לכן,¹²⁰ אך נראה שההתייחסות המאוחרת קשורה לפרסומים בעיתונות על המאבק בין מנהל החפירה קרטלר לממשלה המצרית

על המשך החפירות הארכיאולוגיות במקום.¹²¹ כותב האנתולוגיה התייחס בחיך לתוכנו של הקבר המיתולוגי, ו"שיכן" בו את מותגי מספרו המובילים, חנון ואמיר, כממצאים שהתחרו בחשיבותם באוצרות הנדירים שהתגלו בו.

בקטע האנתולוגיה "אמונדסן חי!" הכותב מתייחס לניסיונו של אמונדסן לטוס לקוטב הצפוני במאי 1925 בספינת אוויר ולתקלות הטכניות שאילצו את משלחתו לנחות במרחבי השלג ולהיחלץ משם בקושי רב בלי להשיג את מטרתם. דאר היום דיווח ב-4 ביוני 1925 על מטוסים שיצאו לחפשו.¹²²

הכותב מצא עניין גם במנהיגים בין-לאומיים ש"עשו" כותרות: כמאל אטאטורק שעלה לשלטון והיה לנשיאה הראשון של הרפובליקה התורכית באוקטובר 1923,¹²³ ואנרי פואנקרה, ראש ממשלת צרפת דאז.¹²⁴

מנהיגים בעולם

פיצויים	שי לגבור!
אל תאמרו נואש למשבר העולם, פואנקרה הוא רחום וחנון בתור פיצויים יקבל ברצון מאת הגרמנים סיגריות "חנון"! ¹²⁶	העם התרכי הביא מנחת שי לגבור המולדת, מוצטפה האביר. סיגריות "מספרו" עד בלי די, "חנון", "חיאט", "זהר", "יסמין" ו"אמיר" ¹²⁵

אטאטורק הנהיג בתורכיה רפורמות אזרחיות בולטות שעוגנו בחוקת המדינה; במרכזן הייתה הפרדת הדת מהמדינה. הוא נחשב גיבור מלחמה וזכה בתואר "גיבור המולדת" ו"פאשה" על הצלחותיו בקרב גליפולי ובמיוחד בביטליס, שם עצר הצבא התורכי את ההתקדמות הרוסית לעבר אסיה הקטנה במלחמת העולם הראשונה. הביטוי "מנחת שי" מתייחס כנראה לידיעה בדאר היום על סיורו בטורקיה: "הוא בקר הרבה ערים וכפרים בקיליקיה והתושבים מקבלים אותו קבלת מלכים ממש". הכותב הציע שהמנחה האולטימטיבית לאטאטורק תהיה עישון "סיגריות 'מספרו' עד בלי די!"¹²⁷

מרובע ה"פיצויים" מתייחס לקשיים בהסדרת תשלום הפיצויים שתבעה צרפת מגרמניה בהתאם להסכם ורסאי. הכלכלן הבריטי הנודע ג'ון מיינרד קיינס תקף את הסדר הפיצויים הדקוני של גרמניה והזהיר כי מימושו עלול להוביל למשבר כלכלי חמור ולמלחמה נוספת באירופה.¹²⁸ כותב האנתולוגיה מנסה להרגיע את הקורא/ת בתארו את פואנקרה כמנהיג רחום שימנע ממשבר כיוון שיקבל את הפיצוי המרבי – סיגריות "חנון"!

המרובע "יסכר פי דוברי שקר!", העוסק בעזיבתו של הנציב הראשון, הרברט סמואל, תוקף פלגים ביישוב היהודי ששמחו על לכתו ונעזר בפסוק מתהלים לכותרת.¹²⁹ הכותב סבר שהנציב "על כסאו הוא ישב למגן על שלומנו", אם כי היו רבים ביישוב שהתאכזבו מפעילותו וסברו שהחלטותיו נטו להעדיף אינטרסים של הקהילה הערבית. אחרים סברו שיש במדיניותו איזון בין שתי הקהילות.¹³⁰

עם בואו של לורד פלומר, הנציב הבריטי השני, שהחליף את סמואל ב־1925, קיווה הכותב את "יחי לורד פלומר!" שלבבו יהיה פתוח לבקשות היישוב, אולי על סמך ניסיונו הצבאי ב"הוצאת פקודה". תקוותיו התממשו, שכן פלומר ניהל את המנדט ביד רמה במשך שלוש שנים ובהן שרר שקט יחסי בארץ ישראל.

מודעת האנתולוגיה של מספרו, דאר היום, 4.1.1924

הנציב פלומר

יחי לורד פלומר! יחי הנציב לורד פלומר יהי לבבו לדרישותינו ער! טרם יחליט ויוציא פקודה עשן תמיד רק "מספירו-פריד"!¹³²	יסקר פי דוברי שקר! (הכחשה רשמית) יסקר פי דובר שקר ושפת כל מלשין! מה תבהו כלכם כי ילך נציבנו? על כסאו הוא ישב למגן על שלומנו, לעבוד ולעשן סיגרית "יסמין"!¹³¹ אביגדור המאירי
---	--

זהותו של כותב האנתולוגיה

הטקסט "יסקר פי דוברי שקר!", העוסק בהתפטרותו של הנציב הרברט סמואל, חשוב במיוחד שכן בתחתיתו מופיעה באותיות מסולסלות חתימתו של אביגדור המאירי, המקשרת בינו ובין האנתולוגיה. לא נמצאו טקסטים נוספים בחתימתו, אך ייתכן שחמקו מעינינו. בתום פרסום ה"אנתולוגיה" ב־1925 פסק כמעט לחלוטין שילובו של טקסט מחורז ובעל משקל מוגדר במודעות מספרו. בין השנים 1925–1935 שובצו בעיתונות פרסומות מעטות, שכללו שורות מחורזות על מותגי מספרו כמו אלה שפורסמו בדאר היום לרגל ל"ג בעומר 1927 ללא ציון היוצר. הסגנון השונה, שאינו שומר על המרובע של האנתולוגיה, מעלה את ההשערה כי מדובר בכותב אחר.

פרסומת מחורזת למותגי "מספרו" (לא במסגרת האנתולוגיה)

לשמעון הצדיק כי תלכו, יהודים יקרים, אל נא תעשנו סיגריות של זרים! שמרו מסורת לעשן הקטורת של מספרו בימי הספירה, ינעם לכם ריח שדה "שמעון הצדיק" מסביב, אם תעשנו רק סיגריות "אביב" ואם לעשן כל אחד יומין, הסיגריה הנפלאה "יסמין"!¹³³	למעשן העברי לעשן סיגריות – שני צדדים יש למטבע, כי לשמור על הריאות, לא כל בנאדם יודע, יש עשן שהוא נקי, ויש כזה שכולו רעל, במינים אינך בקי, תשתעל אז על כל שעל... רק מספרו זכור תמיד זוהי לכבודך הוגנת התוצרת שם עברית, עבודה שם מאורגנת, עשן אמיר – ותאמיר, עשן לטיפ – תלוטף כוח, עשן יסמין ולא תמיר, בעד כל הון את הניחוח"¹³⁴
--	--

שיר הפרסומת המחורז "למעשן העברי" תואם את דברי ביאליק, שהיה מעשן כבד, כי "לכל סיגריה יש שני צדדים: בצד אחד יש אש, בצד השני טיפוש, ובאמצע עשב יבש". לא ידוע מי חיבר את שורות הטקסט, אולי ביאליק עצמו. אין להוציא מכלל אפשרות כי טביעת קולמוסו של כותב האנתולוגיה ניכרת גם בפרסומת זו. הצעתו של עמיר עירון שהמשורר והסופר עמנואל הרוסי השתתף בכתיבת "אנתולוגיה מספירו" נבחנה ביסודיות.¹³⁵ מצאנו בעזבונו של הרוסי 12 טיוטות בכתב ידו של פרסומות שנכתבו כסיפורים קצרים, בלתי מחורזים, עבור חברת מספרו.¹³⁶ שמונה מהן פורסמו בדאר היום.¹³⁷ בשנת 1930, ארבע שנים לאחר סיום האנתולוגיה, התפרסם בדאר היום טקסט בכותרת "איזהו רמאי?"¹³⁸ שעודד לעשן את המותג "מלוכי" של מספרו. טקסטים אחרים המליצו על כל מותגי מספרו או על "יסמין, תמר או אמיר".

פרסומות של עמנואל הרוסי

איזהו רמאי? האומר שעשן פעם בחייו סיגריות יותר טעימות מהסיגריה "מלוכי" של "מספרו"¹³⁹	אחר הדברים האלה גדל המלך אחשוורוש את המן. מפני מה? מפני שהיה מעשן את הסיגריות של מספרו. ומשפסק לעשן את הסיגריות האלה – תלוהו על העץ.¹⁴⁰	ארבעה דברים מתישים כחו של אדם: רעבון, דרך, תענית ומלכות אבל אדם שמעשן סיגריה של מספרו: יסמין, תמר או אמיר הרי אין כל פגע שבעולם שיתיש את כחו. מעתה עשנו כלכם סיגריות "מספרו".¹⁴¹
---	--	--

קיים שוני מובהק בין סגנון הפרסומות של ה"אנתולוגיה" לזה שמאפיין את שמונה הפרסומות של עמנואל הרוסי. גם מועד פרסומן, כארבע שנים לאחר סיום האנתולוגיה ועלייתו לארץ ישראל רק בסוף 1924, אינם מתיישבים עם השתתפותו באנתולוגיה בין

השנים 1923–1925. לפיכך אין תימוכין להצעה זו נראה שהרוסי לא היה שותף לכתיבת אנתולוגיה מספירו.

מאחר שכל מרובעי האנתולוגיה התאפיינו בסגנון אחיד, סביר להניח שאביגדור המאירי, החתום על אחד מהם, כתב את כולם. אחד הרמזים לכך נמצא במרובע "פרק בשיר", שבו הכותב מתייחס לאומנות הכתיבה שלו בצניעות: "לא סופר אנכי ולא משורר אך שני חרוזים אדעה לשיר". המאירי כתב אמנם שירה כבר בגיל 19, אך בשנים 1923–1924 היה עדיין "עולה חדש". רוב יצירותיו וחיבוריו הספרותיים פורסמו מאוחר יותר. פרנסתו מכתיבת פרסומות מחורזות הייתה התנסותו העיקרית כמשורר באותה תקופה, ועל כן התבטא בצניעות באנתולוגיה.

פרק בשיר

לא סופר אנכי ולא משורר
אך שני חרוזים אדעה לשיר
חרוז למשורר – "מספירו פרייר"
וחרוז לשיר – סיגריה "אמיר"¹⁴²

שנות השלושים: התפרנסות מכתיבת "שירי רקלאמה" מחורזים

הצלחת הפרסומות של המאירי השפיעה על כותבים אחרים. כעבור כארבע שנים, בשנת 1929, הלך בעקבות המאירי המשורר אברהם שלונסקי, שהחל בכתיבת "שירי רקלאמה" מחורזים למוצרי צריכה ואף טבע את המלה "פרסומת" כתחליף עברי ל"רקלאמה".

ב-1926 החל שלונסקי להוציא לאור את כתובים, כתב עת ספרותי בתמיכת אגודת הסופרים העבריים. למרות כישרונו הבולט של שלונסקי כחורן אמן, לא התעלתה תפוצת כתובים לרמה שאפשרה איתנות כלכלית. כעבור כשנה נפסקה תמיכת האגודה והביטאון נקלע לקשיי תקציב.¹⁴³ כדי לממן את המשך פעילותו, פנה שלונסקי לתעשיינים והציע לחבר עבודת פרסומות מנוקדות שיתפרסמו בכתב העת.

יינות כרמל מזרחי קיבלו את ההצעה ובספטמבר 1928 פרסם שלונסקי בכתובים "שיר תהילה" לא מחורז, המסתיים במילים: "זמורותיהם פרחו ויין ענביהם, ראש ואמיר בשוק העולמי הוא, חוק לכן כי בכל פינות העולם, ישתו אך ורק יין 'כרמל מזרחי'".¹⁴⁴

עד 1933 נרפסו בכתובים שמונה פרסומות מחורזות נוספות ליינות כרמל מזרחי.¹⁴⁵ ב-1929 פרסם שלונסקי בכתובים את בית הקפה הספרותי "שלג לבנון" ששימש את הבוהמה התל אביבית ובו נהג לשבת. "זכור את הקפה 'שלג לבנון' – 'הוא קפה האמנים, בו יפגשו זמרים ופיטנים, ציירים במאים ומנגנים, מכל המינים! אם נפשך תשתוקק ותכל, לכל משקה טוב ולכל מאכל, אל תתעצב ואל תאבל'".¹⁴⁶

אל שלונסקי הצטרפו נתן אלתרמן ולאה גולדברג שייסדו את חבורת "יחידיו". שלושתם פרסמו את שיריהם בכתובים ומימנו זאת באמצעות כתיבת פרסומות מחורזות לסיגריות נדיב וגליל, ולחברות עסיס ונעלי כתר:

פרסומות מתוך "כתובים"

סיגריות נדיב וגליל "....וגם חרבונא היה כה אדיב, מפני שעשן רק סיגריות נדיב, וכל ישראל יוושע כליל, אם נעשן. את סיגריות גליל, ¹⁴⁷	מיצי עסיס "....כל הרוצה להיות בריא ואמין, צריך להרבות בשתיית המיץ! יגיל וישמח יעלוז וישיש, כל השותה ממיצי עסיס; ¹⁴⁸	נעלי כתר "....של נעלך אם זרה היא! שום התר, לא ימצא לתוצרת נכרית, הנעל שלך היא רק נעל של כתר, כתר מלכות לתוצרת עברית! ¹⁴⁹
---	--	--

ב־1933 נסגר כתב העת **כתובים** עקב מחלוקות שהתגלעו במערכת וקבוצת "יחדיו" הקימה כתב עת חדש בשם **טורים**. כעבור זמן קצר נקלע גם הוא לקשיים כלכליים שאותם תיארה לאה גולדברג:

היינו מוציאים לאור גיליונות בודדים של "טורים" וגם גיליון כזה לא זו בלבד שלא היה מכניס שכר־סופרים כלשהו, אלא, אדרבא, לשם כיסוי ההוצאות היינו כולנו כותבים שירי וקלאמה לחברות־מסחר ומודעות. בדברים אלה הצטיינו בעיקר שלונסקי ואלתרמן, והיה במאמץ זה משהו עליז ביותר, ונרמה לי שלא אטעה אם אומר, שגם פזמוני התעמולה הללו תרמו תרומה מסוימת לגמישותה וחיותה של הלשון העברית?¹⁵⁰

בכתב העת **טורים** התפרסמו בשנים 1933–1934 פרסומות מחורזות למותגים תעשייתיים שונים. נמנו עמם מיצי וריבת "עסיס", יינות יקב "כרמל מזרחי", משחת השיזוף "ולווטה", מוצרי "תנובה", מחלבת "עין חלב", עטי "כתב" וסיגריות "דובק" ו"בז'ראנו".¹⁵¹ גם בפרסומות ב**טורים** לא נכתבו שמות מחבריהן, אך אפשר לייחס את מיעוטן לאחד משלושת המשוררים שלונסקי, אלתרמן וגולדברג.¹⁵² הפרסומות המחורזות שכתב אלתרמן לליל הסדר עבור יקב "כרמל מזרחי", או לשמן של חברת מגד שזכה לשתי פרסומות מחורזות שונות שכתבו שלונסקי וגולדברג בנפרד.

פרסומות מחורזות למוצרי מזון של אלתרמן, שלונסקי וגולדברג

כֶּרְמֶל מִזְרָחִי – נתן אלתרמן אַרְבַּע הֵן כּוֹסוֹת לַיִל הַסֵּדֶר, אֶחָד הֵיזָן אֶחָד רֵק, אֶחָי, כִּי כָלֵנוּ נִדְרְנוּ הַנֶּדֶר לְשִׁתוֹת רֵק "כֶּרְמֶל מִזְרָחִי". ¹⁵³	שמן מגד – אברהם שלונסקי אֵיזָה פֶּלֶא אֵיזָה פֶּלֶא אִם יִשְׁנֶם שְׁמָנִים כָּאֵלָה אִם רֵק "שְׁמֶן" הוּא חוֹבָה לְסִעוּדָה טוֹבָה אֵיזָה פֶּלֶא אִם נוֹהֶגֶת כָּל אִשָּׁה לְדֹרֶשׁ רֵק "מֶגֶד" אִם יֵשׁ פֶּה בְּכָל מִטְבָּח שְׁמֶן זַיִת זָךְ. ¹⁵⁴	שמן מגד – לאה גולדברג כָּל נֶפֶשׁ עוֹרָגֶת, חוֹמֶדָה, מְתַמְוָגֶת: רֵק שְׁמֶן שֶׁל "שְׁמֶן", הַשְׁמֶן הוּא "מֶגֶד". זֶה שְׁמֶן בְּכָל הַשְׁמָנִים מְשׁוּבָח כִּי זָךְ וּמְכֻנָּךְ הוּא, אֶלּוּף הַמִּטְבָּח. וְלָכֵן: אֶךְ שִׁיר הַשִּׁירִים לִי לְ"שְׁמֶן" שְׁמָנִים! מְטוֹב תִּמְרוּקִים עַד מִשְׁחַת הַשְּׁנָיִם. וְ"מֶגֶד" – הַשְׁמֶן הַזֶּךְ בְּתַכְלִית תַּפְאֶרֶת לְכָל סִעוּדָה וְתַפְרִיט. ¹⁵⁵
---	---	--

אין תמה אפוא שגם סיגוריות מספרו זכו לניצוצות מחורזים מפרי עטם של השלושה: "ומי שכבר זכה לטעום מן התפארת, תפארת הסיגוריות 'אמיר'!, הוא לא יחליף אותה לנצח באחרת, אותה הוא באחרת לא ימיר".¹⁵⁶

סיכום

חברת הסיגוריות מספרו נמנתה עם היזמים הבולטים בפרסום מוצריה בעיתונות העברית של שנות העשרים ובלטה בסדרת פרסומות מחורזות יומיות, "אנתולוגיה 'מספירו'", שנכתבה בין השנים 1923–1925. אפשר לומר שהייתה אחד ממסעי הפרסום הראשונים בעיתונות העברית למוצרי צריכה.

מחתימתו של אביגדור המאירי על אחד המרובעים, והדמיון הסגנוני שלו לשאר המרובעים אפשר לקבוע שהוא כתב את רוב מרובעי האנתולוגיה. לפיכך אפשר להגדירו כחלוץ כתיבת הפרסומות המחורזות בעיתונות העברית. חלוציותו התבטאה ביכולתו לעצב בארבע שורות הדוקות ומחורזות מסר צרכני ברור לקורא העיתון בשפה קלילה והומוריסטית המשלבת תכנים מעולם האקטואליה המקומית והבין-לאומית לצד פסוקי תנ"ך וציטוטים ממיטב השירה העברית והמתורגמת.

כמעט כל חייו, אך במיוחד בתחילת דרכו בארץ, חש המאירי בחסרון כיס ולא אחת חש מה שתיאר כ"חרפת רעב". מכתביו מצביעים על מצוקה חומרית קשה, שלווה בדיכאון וייאוש. הוא פנה לוועד הלאומי במכתב מתחנן: "עומד אני בפני אלטרנטיבה אחת ויחידה: או להמשיך ברעבון משפחתי יחד אתי ולשים קץ לחיי העוברים עלי זה זמן ידוע בלי יצירה".¹⁵⁷

מתכתובות עם מכרים עולה דמות עיקשת, בוטה ואף עולבת שחיה רוב הזמן בחסרון כיס ותובעת מצד שני את עלבונה וכבודה בשל אי-הכרה בכישרונה ובשל הקושי לשרוד מכתובה. מנחם ריבולוב השיב לו ב-13 בדצמבר 1929: "את מכתבך מה-27 לנובמבר קבלתי, יחד עם השיר, והודעתי. לא האמנתי ולא ידעתי שכך הוא המצב. התחלתי בעבודה – והיום, 13 בדצמבר, שלחנו לך טלגרפית סך של \$ 100 [...] לא אנוח ולא אשקוט עד אשר אמצא לך עזרה אשר תציל אותך ואת ביתך מחרפת רעב".¹⁵⁸

האנתולוגיה מאפשרת הצצה לכישרונו הספרותי והמשוררי של המאירי באמצעות רמזים למיומנותו בשימוש מושכל בטקסטים מהתרבות העברית והעולמית. ניכרים בו ניצוצות של ברק, להטוטי לשון ושימוש מושכל ועדכני בטקסטים של אושיות התרבות העולמית, המאפיינים את כתיבתו גם בשיריו, ספריו, מחזותיו ובמאמרי הביקורת שפרסם מאוחר יותר.

בתחום רב קשר המאירי בין ההנאה מעישון סיגוריות איכותיות למאורעות מחיי היישוב העברי דאז על חגיו, יחסיו עם הבריטיים והערבים והמתח בין הפלגים הציוניים לחרדים. מעבר לאלמנטים הסגנוניים מספקת קריאת האנתולוגיה סקירה היסטורית של

האירועים והנושאים שעניינו והעסיקו את היישוב במהלך אותן שלוש שנות כתיבה. לדעתנו ראויה האנתולוגיה להוצאה לאור נפרדת, על פי הנושאים שעסקה בהם. בקישור שעשה המאירי בין אירועי אקטואליה חשובים למותג המומלץ, הוא ביקש להקנות לסיגריה, גם אם לא במודע, משמעות וערך. ההומור המתובל בחלק מהמרובעים מאפשר זרימה נוחה של עשן הסיגריה בגרון והפרסומת המחורזת והקליטה נועדה לברל את מספרו גם ממתחרים מצריים שהחלו להגיע אז לארץ ישראל (“רקורד”, “אחדות”, “חרמון”).

השימוש בחרוזי לשון, המשקל הקבוע, המוזיקליות והחזרה העקבית על אותה מתכונת מידי שבוע-שבועיים, תרמו לקליטה מהירה של המסר הפרסומי בדומה למקובל בטכניקות השיווק המודרניות (רדיו, טלוויזיה, אינטרנט).

המאירי הניח את היסודות לשימוש שעשו אחריו עמנואל הרוסי, שלונסקי, אלתרמן וגולדברג, ומשוררים נוספים במתכונת שורות הפרסומות המחורזות למוצרי צריכה החל משנות השלושים המוקדמות.

היוזמה לפרסום ה“רקלאמות” של המאירי ושל משוררי שנות השלושים, באה מהכותבים עצמם שחיפשו דרכים להתפרנס, לא מיצרני המוצרים שפורסמו. בהיעדרם של אנשי פרסום מקצועיים, גייסו אמני העט את מיטב כישוריהם הלשוניים לעידוד צריכה של מוצרים מתוצרת הארץ בדומה לידוענים, שחקנים, סטנדאפיסטים וזמרים בימינו המשתתפים בפרסומות, כל אחד בסגנונו הייחודי. משוררי שנות השלושים לא נזקקו ל“סגנונו” של המאירי כדי ליצור פרסומת מחורזת, סגנונם הייחודי גרם לכך שיתפרסמו אף יותר ממנו. השפעתו ניכרת בשימוש בחריזה כתשתית מבנית לפרסום מוצרי צריכה שאינה “מתכתבת” דווקא עם שירה וחריזה.

אין אנו יכולים לקבוע בוודאות אם בין השנים 1923–1925 היה קשר ישיר בין הופעת ה“אנתולוגיה” לצריכה מוגברת של מוצרי חברת מספרו. הפרסום והשיווק של מוצרי צריכה היו אז רק בתחילת דרכם, בפרט בארץ ישראל, וסקרים על שביעות רצון הקהל ממוצר כלשהו טרם נערכו. עם זאת אפשר להניח כי התמשכותה של ה“אנתולוגיה” למעלה משנתיים רצופות מעידה על שביעות רצון במספרו מתוצאות המכירות ומהרווח על ההנאה של קוראי העיתון שציפו מדי שבוע למפגש עם השורות החינניות, והסגנון הייחודי ולעתים אף לסיגריה שאחרי.

הערות

- 1 דאר היום, 22.5.1925, עמ' 8.
- 2 “ביקור בבית החרושת היהודי הראשון לסיגריות בא”י של חברת “מספרו”, המשקיף, 31.5.1940, עמ' 6.
- 3 דייוויד סלע (עורך), עם פילטר או בלי? לעניין עישון וסיגריות בישראל של פעם, נוסטלגיה אונליין, אוחר מן האתר <https://www.nostal.co.il/Site.asp?table=Terms&option=single&serial=136> 28&subject=%E1%E3%E9%F7%FA%20%EE%F2%F8%EB%FA&portal=%EE%E6%E5%EF%20%E5%EE%F9%F7%E4

- 4 הארץ, 9.3.1921, עמ' 1.
- 5 הארץ, 8.5.1923, עמ' 6.
- 6 שמואל שניצר, "ירושלים, תל-אביב והעתונות העברית", קשר, 7 (מאי 1990), עמ' 22-23.
- 7 שם, עמ' 23. מינה גראור, עיתונות ומפלגה: קשרי הגומלין בין המפלגה הרוויזיוניסטית לעיתונות, תל אביב: מכון ז'בוטינסקי, 2002; זהר שביט, "התפתחות כתבי העת והעתונות", בתוך: גבריאל כהן, משה ליסק, ישראל קולת וזהר שביט (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, כרך 1, ירושלים: מוסד ביאליק, 1999, עמ' 131-132; יהודה להב, "קול העם: עיתון במאבק מתמיד", קשר, 2 (נובמבר 1987), עמ' 95-97.
- 8 גבריאל צפרוני, "עתון מיוחד", קשר, 3 (מאי 1988), עמ' 107-112; מרדכי נאור, רבותי, העיתונות, תל אביב: משרד הבטחון, 2004, עמ' 305-314; אורי קיסרי, זכרונות ליום מחר: עתים, עתונים, אנשים, תל אביב: עם עובד, 1975, עמ' 173-191.
- 9 אורית יעל, "יחסים פרטיים בעיניים ציבוריות: זוגיות בחברה העירונית היישובית בארץ ישראל והשתקפותה בשיח העיתונות העברית", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, 2012, עמ' 11-12.
- 10 עוזי אלידע, "עתונות הסנסציה בארץ-ישראל בתחילת המאה ה-20", קשר, 11 (1992), עמ' 70-79; הנ"ל, "עתונות 'צהובה' מול עתונות 'הגונה'", שם, 26 (נובמבר 1999), עמ' 40, 45; הנ"ל, "אביגדור המאירי ועיצוב התקשורת העממית הארץ-ישראלית בשנות העשרים", שם, 52 (2019), עמ' 39-48.
- 11 הנ"ל, "עתונות 'צהובה' מול עתונות 'הגונה'", שם, 26 (נובמבר 1999), עמ' 40-45.
- 12 יוחנן ארנון, "'המחר' של אביגדור המאירי: עיתון של איש אחד", שם, 6 (סתיו 1989), עמ' 88-93 (להלן: ארנון, "'המחר' של אביגדור המאירי").
- 13 עוזי אלידע, "אביגדור המאירי ועיצוב התקשורת העממית הארץ-ישראלית בשנות העשרים", שם, 52 (חורף 2019), עמ' 39-48.
- 14 סופרנו המיוחד ביפו, "משפט לב חרש", דאר היום, 13.12.1921, עמ' 3.
- 15 שם; אביגדור המאירי, "על העתונות העברית", שם, 22.11.1923, עמ' 4.
- 16 שם; אביגדור המאירי, "הרצאת דוד ורדי", שם, 5.2.1924, עמ' 2.
- 17 ארנון, "'המחר' של אביגדור המאירי".
- 18 דוד אלכסנדר, "הקומקום: ראשית התיאטרון הסאטירי בארץ-ישראל", עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 1975.
- 19 ארנון, "'המחר' של אביגדור המאירי".
- 20 Howard Cox, *The Global Cigarette: Origin and Evolution of British American Tobacco, 1880-1945*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- 21 "מכתבים מיפו", הארץ, 19.7.1921, עמ' 3.
- 22 בראש פינה, כפר תבור, סג'רה, משמר הירדן. ראו: "חברת מספרו, הטבק של המושבות", דאר היום, 2.9.1923, עמ' 4.
- 23 דוד תדהר, "יוסף ויקטור לופ", הנ"ל, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו, תל אביב: ספרית ראשונים, 1960, 2, עמ' 676-677.
- 24 אורי רוזנברג, "46. סיגריה עברית", נושנות. אוחר מן האתר www.pprozza.com/2014/09/ (להלן: רוזנברג, "46. סיגריה עברית").
- 25 "תוצרת הטבק", דאר היום, 17.1.1924, עמ' 4.
- 26 ש' שמיר, "מיפקרי האוכלוסין בארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 והמאה ה-20", שרשרת הדורות: חקר תולדות המשפחה היהודית, יח, 1, 2004, עמ' 13.
- 27 "חשוב למעשנים", דאר היום, 26.12.1924, עמ' 1.
- 28 דאר היום, 27.2.1925, עמ' 1; גבריאל צפרוני, "ניחוח קטורת הסיגריה העברית", קשר, 14 (נובמבר 1993), עמ' 130.
- 29 רוזנברג, "46. סיגריה עברית".

- 30 אביבית אגם דלי, **מחוזות חפץ: נופי פרסומת בישראל**, תל אביב: רסלינג, 2010, עמ' 11–47.
- 31 **חבצלת**, 22.10.1863, עמ' 4.
- 32 אסנת רוט-כהן ויחיאל לימור, "מאומנות לתעשייה": גורמים, תהליכים ונקודות ציון בהתפתחות תעשיית הפרסום בישראל, **מסגרות מדיה**, 14 (2015), עמ' 65–68.
- 33 שם, עמ' 67.
- 34 **חבצלת**, 14.2.1907, עמ' 1.
- 35 שם, 26.6.1908, עמ' 1, מודעה מאת ועד פקידות העיר, גבאי בית החולים הכללי "שער ציון".
- 36 עירית זאבי, "אבדן הפשטות: הרטוריקה של הפרסום בעיתונות היומית הישראלית בעשור הראשון ובעשור הנוכחי", **מסגרות מדיה**, 5 (2010), עמ' 83–108.
- 37 מתי מאיר ומאשה פוזינה, **תוצרת הארץ: התעמולה, העיצוב והפרסום, 1923–1948**, ירושלים: מוזיאון ישראל 1997; Hizky Shoham, "'Buy Local' or 'Buy Jewish'? Separatist Consumption in Interwar Palestine", *International Journal of Middle East Studies*, 45, 3 (2013), pp. 469–489; Anita Shapiro, *The Struggle for "Jewish Labour": Concept and Consequences: Conflict and Consensus in Jewish Political Life*, (1986), pp. 92–100
- 38 Gareth Terry, Nikki Hayfield, Victoria Clarke & Virginia Braun, "Thematic Analysis", Wendy Stainton Rogers and Carla Willig (eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications Inc. 2017, pp. 17–37
- 39 Ian Maynard Begg, Ann Anas & Suzan Farinacci, "Dissociation of Processes in Belief: Source Recollection, Statement Familiarity and the Illusion of Truth", *Journal of Experimental Psychology: General*, 121(4), pp. 446–458; Petra Filkukova & Sven Hroar Klempe, "Rhyme as Reason in Commercial and Social Advertising", *Scandinavian Journal of Psychology*, 54, 5 (1992), pp. 423–431
- 40 American Tobacco Company, "American Women in Tobacco Advertisements, 1929–1939", <https://omeka.uottawa.ca/jmccutcheon/exhibits/show/american-women-in-tobacco-adve/history-of-the-american-tobacc>; Sabrina Barr, "How Smoking Adverts Have Evolved over the Decades, From a Gentleman's Pastime to a Life-threatening Activity: Smoking Became Increasingly Popular during the First and Second World War", *Independent*, 22.10.2018. <https://www.independent.co.uk/life-style/health-and-families/smoking-adverts-cigarettes-tobacco-history-philip-morris-first-world-war-a8596196.html>
- 41 Terry, Hayfield, Clarke & Braun, "Thematic Analysis", W. Stainton Rogers and C. Willig (eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications Inc. 2017, pp. 17–37
- 42 עמיר עירון, "כשמודעות הפרסומת נכתבו במערכות העיתונים", **קשר**, 60 (2023), עמ' 221–232 (להלן: עירון, "כשמודעות הפרסומת").
- 43 נזיקין, מסכת אבות, פרק א.
- 44 **דאר היום**, 30.1.1925, עמ' 1.
- 45 תהלים קכח, 2.
- 46 **דאר היום**, 13.3.1925, עמ' 1.
- 47 *La Palestine*, 27.2.1925 (תרגום מערבית: יותם דגני).
- 48 **דאר היום**, 23.1.1924, עמ' 1.
- 49 **דבר**, 26.7.1939, עמ' 5.
- 50 **דאר היום**, 7.1.1925, עמ' 1.
- 51 שם, 1.2.1924, עמ' 4.
- 52 שם, 14.1.1925, עמ' 1.

שם, 4.1.1924, עמ' 4.	53
שם, שם.	54
שם, 20.8.1924, עמ' 1.	55
שם, 5.12.1924, עמ' 1.	56
שם, 30.4.1924, עמ' 1.	57
יעל רשף, "הזמר, הפזמון והעברית המדוברת: על השתלבותה של לשון הדיבור במוזיקה הפופולרית של תקופת היישוב וראשית ימיה של המדינה", לשוננו, ע (2008), עמ' 513-532.	58
בראשית ח, 11.	59
שיר השירים ה, 9-10.	60
ירמיהו ט, 22.	61
מבוסס על תהלים ב, 1.	62
במדבר ט, 14.	63
דאר היום, 9.12.1925, עמ' 5.	64
שם, 30.10.1925, עמ' 8.	65
ח"נ ביאליק, השלח, כרך ב, עורך: אשר גינצברג, ברלין 1897, עמ' 450,	66
ישעיהו יא, 15.	67
עידו בסוק, לויף ונשגב לבו ער: שאול טשרניחובסקי – חיים, ירושלים: כרמל, 2017, עמ' 94.	68
ישעיהו מ, 7.	69
אברהם פרנקל, "דמותו ההיסטורית של ר' אמנון ממגנצא וגלגוליו של הפיוט "ונתנה תוקף", ציון, סז, ב (תשס"ב), עמ' 125-138.	70
דאר היום, 18.4.1924, עמ' 6.	71
שם, 12.3.1924, עמ' 1.	72
שם, 19.3.1924, עמ' 1.	73
שם, 9.1.1925, עמ' 5.	74
שם, 17.12.1924, עמ' 1.	75
אפרים חזן, "ויכוח ודרושיה בשירתו של רבי אברהם אבן עזרא", בתוך: דב שוורץ (עורך), רבי אברהם אבן עזרא איש אשכולות, תל אביב: אדרא, 2013, עמ' 40.	76
תהלים מח, 2.	77
דאר היום, 26.3.1924, עמ' 1.	78
שם, 4.4.1924, עמ' 6.	79
שם, 26.3.1924, עמ' 2.	80
שם, 17.6.1925, עמ' 1.	81
שם, 14.11.1923, עמ' 1.	82
שם, 30.5.1924, עמ' 4.	83
תהלים קמו, 3.	84
משנה, מסכת אבות, פרק א, משנה יד.	85
תהלים ב, 14.	86
דאר היום, 28.12.1923, עמ' 1.	87
שם, 30.11.1923, עמ' 6.	88
שם, 28.11.1923, עמ' 1.	89
שם, 24.10.1924, עמ' 1.	90
שם, 22.8.1924, עמ' 5.	91
שם, 18.6.1924, עמ' 1.	92
השיר תורגם בידי משה דוד דנציגר: "התדע ארץ, אי עצי הדר יפרחו", האסיף, ד, תרמ"ח, עמ' 30-31.	93

- 94 "עונג שבת", בלוג של דוד אסף, onegshabbat.blogspot.com, 4.10.2019
- 95 דאר היום, 18.1.1924, עמ' 1.
- 96 שם, 8.2.1924, עמ' 4.
- 97 שם, 4.6.1924, עמ' 1.
- 98 בוריס שץ, ירושלים הבנויה: חלום בהקיץ, כרך א, ירושלים: בצלאל, 1924.
- 99 פוליטיקאי פלסטיני שעמד בראשות עיריית ירושלים בשנים 1918–1920 והנהיג את התנועה הלאומית הפלסטינית מ-1920 ועד מותו ב-1934.
- 100 שיחתם נערכה בעזרת מתורגמן והמחלוקת על הדרישות הלאומיות של כל אחד מהצדדים נותרה בעינה. תום שגב, ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט, ירושלים: כתר, 1999, עמ' 109–110.
- 101 "משפט רופין נגד דאר היום", דאר היום, 18.3.1925, עמ' 3; עוזי אלידע, "עיתונות 'צהובה' ומסעי צלב עיתונאיים: דאר היום ופרשת רופין", ישראל, 24 (2016), עמ' 329–353; הנ"ל, "עיתונות 'צהובה' מול עתונות 'הגונה'", קשר, 26 (נובמבר 1999), עמ' 40, 45.
- 102 הארץ, 19.8.1925, עמ' 1.
- 103 דאר היום, 23.7.1924, עמ' 1.
- 104 שם, 11.7.1924, עמ' 5.
- 105 שם, 26.8.1925, עמ' 4.
- 106 פנחס דגן, "מכללתנו", דאר היום, 1.4.1925, עמ' 1; "ברכת זיגמונד פרויד", שם, 26.3.1925, עמ' 2; "מפעלי הקק"ל בניסן תרפ"ה", שם, 20.2.1925, עמ' 6; "פרופ' רפרד על המכללה העברית", שם, 4.5.1925, עמ' 2.
- 107 ישעיהו כו, 2.
- 108 דאר היום, 3.4.1925, עמ' 5.
- 109 שם, 22.4.1925, עמ' 1.
- 110
- 111 שם, 5.9.1924, עמ' 6.
- 112 שם, 20.2.1924, עמ' 1.
- 113 שם, 27.6.1924, עמ' 4.
- 114 שם, 2.7.1924, עמ' 1.
- 115 הארץ, 28.7.1924, עמ' 2.
- 116 דאר היום, 19.2.1924, עמ' 3.
- 117 שם, 4.6.1925, עמ' 3.
- 118 שם, 16.1.1924, עמ' 1.
- 119 שם, 24.7.1925, עמ' 8.
- 120 הארץ, 1.11.1923, עמ' 4.
- 121 דאר היום, 3.3.1924, עמ' 4.
- 122 שם, 4.6.1925, עמ' 3.
- 123 "The Republic of Turkey", Manchester Guardian, 31.10.1923
- 124 הארץ, 9.8.1925, עמ' 2.
- 125 דאר היום, 13.2.1925, עמ' 1.
- 126 שם, 6.2.1925, עמ' 5.
- 127 שם, 19.1.1925, עמ' 3.
- 128 John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, London: Macmillan and Co, 1920, pp. 84–93
- 129 תהלים סג, 12.
- 130 מרדכי נאור, "7 נציבים", עת-מול, יט, 4 (114) (1994), עמ' 3.

- 131 דאר היום, 4.1.1924, עמ' 4.
- 132 שם, 16.10.1925, עמ' 4.
- 133 שם, 20.5.1927, עמ' 2.
- 134 הארץ, "רבנו משה בן מימון: למלאת שמונה מאות שנה להולדתו", ערב פסח, 1935, עמ' 2. [לציין תאריך מדויק בבקשה]
- 135 שם, 15.2.1924, עמ' 1.
- 136 ארכיון עמנואל הרוסי בספרייה הלאומית, ירושלים (סדרה 2-כתבי יד; סיגוריות מספרו; סימול: ARC.4* 181702493).
- 137 דאר היום, 3.1.1930, עמ' 1; 21.2.1930, עמ' 1; 23.2.1930, עמ' 1; 10.7.1930, עמ' 1.
- 138 שם, 27.2.1930, עמ' 1.
- 139 שם, 27.2.1930, עמ' 1.
- 140 שם, 12.3.1930, עמ' 1.
- 141 שם, 29.7.1930, עמ' 4. ההדגשות במקור.
- 142 שם, 21.12.1923, עמ' 3.
- 143 אורי סלע, הגל הקל של השירה העברית, תל אביב: ספריית פרוזה, 1985, עמ' 7-8 (להלן: סלע, הגל הקל).
- 144 כתובים, 14.9.1928, עמ' 6.
- 145 שם, 27.2.1931, עמ' 6; 25.9.1931, עמ' 3; 16.3.1932, עמ' 4; 19.4.1932, עמ' 8; 12.10.1932, עמ' 5; 10.3.1933, עמ' 4; 23.6.1933, עמ' 4.
- 146 שם, 17.4.1929, עמ' 4.
- 147 שם, 14.3.1930, עמ' 2.
- 148 שם, 22.5.1930, עמ' 4.
- 149 שם, 11.9.1931, עמ' 5.
- 150 על המשמר, 12.11.1954, עמ' 5.
- 151 סלע, הגל הקל, עמ' 32-52.
- 152 טורים, 28.2.1934, עמ' 14; 30.3.1934, עמ' 13; 17.5.1934, עמ' 15.
- 153 שם, 30.3.1939, עמ' 7.
- 154 שם, 5.9.1934, עמ' 6.
- 155 נתי גבאי, "כתיבה שיווקית מאת לאה גולדברג", הספרנים: בלוג הספרייה הלאומית, 8.12.2019.
- 156 טורים, 17.3.1935, עמ' 18.
- 157 גנזים, 119-2-21-259885, 1940.
- 158 המכתב שמור במכון גנזים, 259364, 119-2-11, 1929.

"מהמטבח באהבה": תרבות פופולרית ומו"לות בישראל הגלובלית

מיה מזור טרגרמן

תקציר

מחקר תעשיות התרבות בגישה היסטורית סוציו-תרבותית עוסק במקומן בהבניית תהליכים היסטוריים. המחקר המוצג כאן בוחן את מקום תעשיית המו"לות הישראלית בשינוי הגלובלי בארץ באמצעות ניתוח תלת-ממדי של ספר הבישול **מהמטבח באהבה**. הספר היה, מאז יצא לאור באמצע שנות השבעים של המאה העשרים, אחת מההצלחות הגדולות בתולדות המו"לות הישראלית והודות לכך הפכה הסוגה לפופולרית מאוד בתרבות הישראלית. ניתוח מבני כמותי של שדה המו"לות ושל השיח הביקורתי של ההפקה והטקסט של הספר בשילוב ניתוח השיח הביקורתי של תהליכי ההפקה ושל הספר כטקסט מסבירים את השינוי מתפיסת תפקיד אידיאולוגית של הסוגה לתפיסת תפקיד מסחרית שבה משולבות גם שאיפות חברתיות-תרבותיות. גם שילוב של סוגות טקסטואליות בספר מאפשר לשעתק ולאתגר תפיסות דומיננטיות וכך לקחת חלק בהבנייתן של זהויות תרבותיות חדשות. הקיום ההיברידי בין הלוקלי והאידיאולוגי לגלובלי הקפיטליסטי במבנה, בהפקה ובטקסט גם יחד, מסביר את תפקידה של הספר והסוגה בכינון זהויות תרבותיות מגוונות על רקע השינוי הפוסטמודרני הגלובלי בישראל.

מילות מפתח: הוצאה לאור, תרבות פופולרית, שדה וסוכנות (סוציולוגיה), הפרטה, גלובליזציה

מבוא

מהמטבח באהבה (סירקיס, 1975), ספר הבישול הראשון בעברית של רות סירקיס, הוא אחת ההצלחות הגדולות בשדה המו"לות הישראלי וסוכן משמעותי בתהליכי הגלובליזציה התרבותית בישראל. במחקר אני מדגימה את מקום התוצר, היצירה והייצור התרבותי בתהליכי שינוי ואתגור גבולות תרבותיים. הטענה המרכזית במאמר היא כי הספר הוא תוצר מובהק של רוח גלובלית קפיטליסטית שהחלה לנשוב בזמן צאתו לאור במו"לות הספרים הישראלית בכלל, וספציפית בספרי הבישול. הספר הניח בסיס לאתגור אידיאולוגיות דומיננטיות ולפעילות מו"לית לאורם של ערכים אלטרנטיביים. בכך תרמו הספר ותעשיית מו"לות הספרים לתהליכים היסטוריים של שינוי תרבותי משמעותי.

הגישה ההיסטורית-תרבותית לחקר הספר, המשלבת בין גישת אסכולת ה"אנאל" (שרטייה, 1986; Darnton, 1989; Chartier, 1988) לתפיסת ה"שדות" של בורדייה (בורדייה, 1984 [2005; Bourdieu, 1993]), משמשת את המחקר המוצג כאן משלושה היבטים. ראשית, הספר נידון כתוצר של תעשיות התרבות באמצעות סקירה מבנית של פריצה גדולה בייצור שהתרחשה בעת הוצאתו לאור. שנית, נבחנות המטרות והאסטרטגיות של מפיקי הספר, ובמיוחד של המהבר. שלישית, ניתוח הספר כטקסט מראה כי שילובים בין חדש לישן ובין דומיננטי לאלטרנטיבי אפשרו לספר לתרום ליצירת זהות ישראלית גלובלית במרחב משחקי מדומיין שבו אפשר להתנסות ברכיבי זהות חדשים. שלוש התפתחויות מקבילות היו במו"לות הספרות הפופולרית בישראל בתקופה שבה יצא הספר לאור, באמצע שנות השבעים, והודות להן הייתה לסוכנת מרכזית של שינוי תרבותי. ראשית, חלה נסיגה בדומיננטיות של המדינה כמו"לית ואת מקומה תפסה אידיאולוגיית הרווח. שנית, ניכרו מוטיבציות מקצועיות, כלכליות וחברתיות בפעולת היוצרים. שלישית, התחוויר מקומן של תפיסות העולם הקפיטליסטיות שלאורן פעלה מו"לות ספרות הבישול, ששימשו כמנוע ולא כמכשלה להתפתחותן של אידיאולוגיות אלטרנטיביות בזמן הגלובלי בישראל.

תשתית מושגית

הספר הינו שחקן חברתי אקטיבי בתהליכים של שינוי תרבותי. גם המהפכה הדיגיטלית והתפשטותם של ספרים בפורמטים דיגיטליים אינן מאיימות באופן משמעותי על חשיבותו התרבותית החברתית של הספר, משני טעמים. האחד קשור למהותו של הספר כסוגה טקסטואלית – טקסט בהיקף רחב, כתוב ו/או מצויר – שאיננה משתנה בהכרח במעבר מהמדיום המודפס לזה הדיגיטלי. השני עולה מן האופן שבו מתפתח עולם הספרים הדיגיטליים: מחקרים מראים כי לצד עלייה במכירות של ספרים דיגיטליים, ממשיך הספר המודפס להימכר בכמויות גדולות הרבה יותר.

לאור זאת מחקר של עולם הספר צריך להרחיב אל מעבר ללימוד היצירה עצמה. המחקר המוצג כאן משלב בין חקר ההיסטוריה של עולם הספר ברוח אסכולת ה"אנאל", ללימוד השדה התרבותי בגישתו של הסוציולוג פייר בורדייה. ראייה רחבה זו מאפשרת להבין תהליכים היסטוריים באמצעות לימוד היצירה הספרותית על שלל היבטיה. הבנה זו מבוססת על ניתוח ההקשרים הכלכליים, התרבותיים והחברתיים של פעולתו של השדה הספרותי, אשר בהם נוצרה היצירה, הופצה ונקראה (אלידע, 1999; בורדייה, 1984/2005; ניגור, 2017; שרטייה, 1986; Werner, 2001; Chartier, 1988; Darnton, 1989).

האפשרות להבין לעומקם תהליכים של שינוי תרבותי רחב עולה משילוב שלושה היבטים לפחות של מחקר הספר: הספר כמוצר, כלומר כחפץ פיזי המתוכנן להימכר ומיוצר בשדה הייצור; הספר כיצירה בודדת, ייחודית, המשקפת את המחשבות, המוטיבציות והאסטרטגיות של יוצרה, הסוכן; והספר כטקסט תקשורתי, המקבל את משמעויותיו

רק במפגש עם הקורא ובמסגרת טווח המשמעויות שמאפשרת החברה שבה נוצר ונצרך (Darnton, 1989).

בחינת הספר כמוצר משמעה לימוד היסטורי, דיאכרוני וסינכרוני, של מבנה שדה הייצור שלו: מי הם המשתתפים בכך? מהו חלקו של כל אחד מהם בפעילות הכוללת? ואילו דפוסים ניכרים מדרך הפעולה הייחודית לכל מו"ל ולכולם גם יחד? נוסף על כך יש לבחון את הקשרים שבין הפעילות המו"לית לשדות הפוליטיים, הכלכליים, התרבותיים והחברתיים הסמוכים. ניתוח זה נעשה באמצעות ניתוח סטטיסטי של דפוסים ההוצאה לאור במקום ובזמן מסוימים, כמו מספרי כותרים חדשים, נתוני המכירות ועוד של מו"לים שונים (אלידע, 1999; Werner, 2001).

במקביל ומשום שהספר הוא בעת ובעונה אחת מוצר תעשייתי וטקסט תרבותי המפיץ ומשקף רעיונות ותמונות עולם, יש לקרוא אותו גם כביטוי ייחודי של הסוכנים שיצרו אותו. מארג הציפיות, המוטיבציות והקשרים שבאים לידי ביטוי ייחודי ביצירתו של אדם ספציפי, מאפשר ללמוד על הסביבה החברתית, האידיאולוגית והתרבותית שבה נכתב (Chartier, 1988).

לבסוף, חשוב לזכור שהפרשנויות של בני אדם למציאות משתנות בין תקופה אחת לאחרת ובין אזורים שונים. לכן יש לראות את היצירה התרבותית כמארג של מושגים סמיוטיים – מערכות של סמלים משותפים המבנים את המחשבה ואת הפעולה – ולהתחקות אחר המשמעויות המשוקעות בטקסטים באמצעות ניתוח טקסטואלי פרשני (Chartier, 1988; Darnton, 1989; Kellner, no date).

ראייה מורכבת זו של הספר מחייבת לפרש אותו ואת ההתפתחות התרבותית באמצעות בהרחבת הדיון מספרות גבוהה גם לספרות פופולרית, "הספרים הרגילים ביותר" והנקראים ביותר (Darnton, 1989, p. 29). ספרי הבישול, הנפוצים כמעט בכל בית בישראל משנות השמונים ואילך (בלושטיין, 2003, עמ' 56; יחיאלי, 20.2.2014; סריג, 4.5.2011), עומדים בלב המחקר הנוכחי.

ראשיתה של סוגת ספרות הבישול באירופה ובמזרח התיכון במאה השש־עשרה (גביעון, 2006). מן המאה השמונה־עשרה הייתה לסוגה זו השפעה נרחבת על החברה האמריקנית (Tobias, 1998), ומזה כמה עשורים היא נחשבת לסוגה פופולרית גם ביתר העולם המערבי. למרות זאת מחקר ספרי הבישול היה, ועודנו, מצומצם למדי (Jones & Taylor, 2001; Tobias, 1998).

בשני העשורים האחרונים התרחב בשיעור משמעותי המחקר של ספרי הבישול משתי נקודות מבט משלימות. מן האחת ספרי הבישול נתפסים כטקסטים תרבותיים מרכזיים שמהם אפשר ללמוד על אופני המחשבה והפעולה שהבנו את חיי היומיום בתקופות שונות בחברות שבהן הם נוצרו ונצרכו (Driver, 2009). מחקרים שעסקו בספרי בישול נקטו גישות מחקריות מתחומים מגוונים כמו היסטוריה, ביבליוגרפיה, רטוריקה, תרבות, תקשורת ועוד ובחנו ספרים מסוגים שונים, כגון ספרים שראו אור במסגרות קהילתיות

(Givens, 2023) או שכתבו ידוענים (Mitchell, 2010). ממצאי המחקרים הצביעו לא אחת על תרומתם המשמעותית של ספרי בישול לתהליכים תרבותיים רחבים, כמו הבניית זהות לאומית (Appadurai, 1988), ניכוסן של זהויות אתניות (Gvion, 2009), ושעתוקם של תפקידי מגדר ושינויים (Hollows, 2003).

מנקודת המבט השנייה ספרי הבישול נתפסים כמקורות מחקרניים ראשוניים, בלעדיים במידה מסוימת ללימודי ההיסטוריה של האוכל. תחום זה פותח דרכים חדשות לחקר תקופות היסטוריות באזורים שונים באמצעות בחינת הנסיבות הפוליטיות, החברתיות והתרבותיות המעצבות את דרכי ייצור המזון ואת נסיבות ודרכי צריכתו. למרות מרכזיותו של המזון בחייהם של בני האדם, מתמודד המחקר בתחום זה עם מיעוט מקורות מחקרניים ללימוד דרכי האוכל בתקופות היסטוריות שונות. בראייה זו ספרי הבישול הם מקורות היסטוריים מרכזיים המתעדים את מה שהיה ואיננו עוד: ניחותיו וטעמיו שהתכלו זה מכבר של הזמן ההיסטורי (Buch & Shah, 2021; Matheny, 2020).

ספרי הבישול נחשבים בישראל לסוגה פופולרית מאוד ולעתים קרובות עמדו בראש רשימות הספרים רבי המכר. דו"ח הספרים השנתי של הספרייה הלאומית של ישראל, הבוחן את נתוני ההוצאה לאור של ספרים, מצא כי בשנת 2022 תשעה אחוזים מספרי ההדרכה שראו אור בישראל השתייכו לספרות בישול (נתוני הוצאת הספרים לשנת 2022 [אין תאריך]). שיעור זה מסמן ירידה בשיעורם היחסי של ספרי הבישול בין ספרי ההדרכה בהשוואה לעשור הקודם, שבו מנו ספרי הבישול כעשרים אחוז מכלל ספרי ההדרכה (נתוני הוצאת הספרים לשנת 2021 [אין תאריך]). עם זאת נראה שלמרות המהפכה הדיגיטלית ספרי הדרכה, ובהם גם ספרי בישול, אינם מאבדים מכוחם ושיעורם היחסי בין הספרים שיצאו לאור בשנת 2022 עלה ביחס לשנה הקודמת¹, ועמד על 11 אחוז מכלל הספרים שראו אור בשנה זו (נתוני הוצאת הספרים לשנת 2022 [אין תאריך]). עד שנות השישים יצאו בישראל ספרי בישול מעטים, אשר שימשו אמצעי ודגם להאחדה תרבותית ברוחה של האידיאולוגיה הלאומית הציונית. ברקע כתיבתם עמדו ניסיונותיהן של הקבוצות הדומיננטיות להציב סדר יום תרבותי אחיד לקולקטיב הלאומי הישראלי. בין השאר הדרכה בספרי הבישול לכינונו של "הבית הישראלי הראוי", הוא הבית המנוהל על פי עקרונות מערביים ואשכנזיים והצבת אופציות תרבותיות אחרות כשוליות וכבלתי לגיטימיות (טנא, 2002, 2005).

באמצע שנות השבעים הסתמנה ראשיתה של תקופה חדשה בספרות הבישול הישראלית (טנא, 2002), שהתאפיינה בשינוי תפיסת הידע הקולינרי מאמצעי לעיצוב הקולקטיב לתפיסתו כסחורה המופנית לצרכנים אינדיווידואליים. הרטוריקה האידיאולוגית של "כור ההיתוך" הציוני, ששלטה בספרי הבישול בשנותיה הראשונות של המדינה, התחלפה בשנות השמונים ברטוריקה הקוראת להכרה ברב-תרבותיות (טנא, 2002, 2005). באותן שנים החלה גם התרחבות מואצת של התעשייה המקומית בהשוואה למדינות אחרות (אלמוג, 1998; בלושטיין, 2003). להתרחבות זו התלוותה התבססות של מעמד צרכני

בחברה הישראלית, שפנה להתנסויות קולינריות הן כצורת בילוי מועדפת הן כאמצעי להבניית זהויות תרבותיות בסביבה תרבותית המעודדת התנסויות, גיוון ושינוי (טנא, 2002).

מהמטבח באהבה, שראה אור ב־1975, נתפס כ"קו פרשת המים" של ספרות הבישול הישראלית והיה לסמן הפריצה הגדולה של הסוגה בשנות השמונים (קליינברג, 2005). המחקר המוצג כאן מסביר את הפריצה הזאת בהשתנות מבנה תת השדה, מפענח את המוטיבציות והאסטרטגיות שהנחו את יוצרת הספר בהפקתו ובפעילותה כמו"לית משנות השמונים ואילך, ועומד על הערכים הדומיננטיים המשותפים בספר, כמו גם על המרחב הפרשני לקריאות מתנגדות ולשינוי חברתי שהוא מאפשר.

על המחקר

במחקר התבססתי על גישה היסטורית-תרבותית בין-תחומית ונשענתי על טריאנגולציה מתודולוגית: ניתוח סטטיסטי של השדה, ריאיון עומק עם היוצרת וניתוח טקסטואלי פרשני של הספר. ראשית בחנתי את התקופה ההיסטורית שבה יצא הספר לאור באמצעות ניתוח מבני הבעלות בתת השדה באותן שנים ובהסתמך על דפוסי ההוצאה לאור של כותרים חדשים בין השנים 1927 ל־2007. הנתונים לניתוח זה נאספו בהליך משולב, ממוחשב וידני, מקטלוג בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי וסוננו באמצעות שמות הכותרים.² קטלוג הכותרים אשר עליו מבוסס הניתוח כולל 759 כותרים שראו אור בישראל ובעברית ב־196 הוצאות. הבחירה לפענח מבנית את תת השדה באמצעות מספר הכותרים החדשים ולא למשל באמצעות נתוני מכירות ספרים, רווחי ההוצאות השונות וכן הלאה, נולדה כאילוץ משום גודלו של תת השדה, שאינו מחייב את החברות המרכזיות לפרסם את היקף עסקיהן.³

לימוד הספר כיצירה נעשה באמצעות פרשנות לריאיון עומק מובנה למחצה שנערך עם רות סירקיס לצורך המחקר ב־13 בנובמבר 2008. הריאיון נוהל ופוענח כריאיון של סיפור חיים, על מנת לאפשר למרואיינת להעניק משמעות מאחדת לאירועים, פעולות ודמויות ולהעריך באופן רפלקסיבי את פועלה (Linde, 1993).

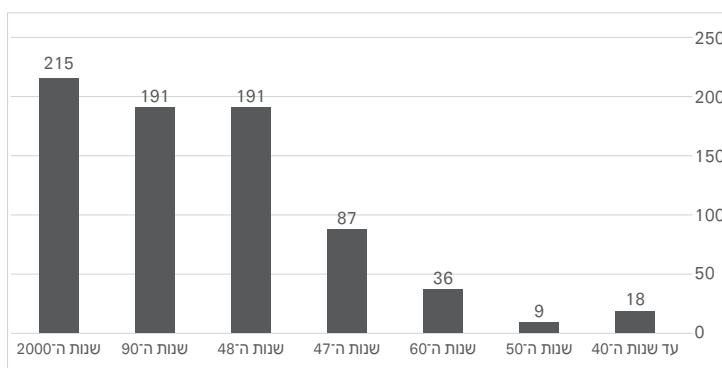
לבסוף, על מנת לעמוד על מבני הכוח האידאולוגיים המשותפים ב**מהמטבח באהבה**, נותח הטקסט בכלי חקר השיח הביקורתי (Fairclough, 2003; Hoey, 2001). גישה זו מאפשרת להתחקות אחר תהליכים של שינוי חברתי, האפשרויות והמגבלות שמעמידים מבני כוח דומיננטיים בפני תהליכים אלה באמצעות דיון בתכונות וברכיבים טקסטואליים של תוצרים תרבותיים שנוצרו בזמן הקפיטליזם המאוחר (Fairclough, 2003).

המבנה, הסוכנת והחברה הטובה: ממצאים

ניתוח מבני של התפתחות הסוגה

מהמטבח באהבה ציין את לידתו בישראל של שדה ייצור פרטי מסחרי בשדה המו"לות בכלל ובתת-שדה המו"לות, ספרות הבישול, בפרט. ב-1927 יצא לאור ספר הבישול הישראלי והעברי הראשון,⁴ חוקי האכילה והתקנת המאכלים (נורמן, 1927) והיה אחד מעשרות מעטות של ספרי בישול שראו אור לפני שנות החמישים.

תרשים 1: מספר כותרי הבישול שראו אור בכל הוצאות הספרים בישראל בין 1927 ל-2007

עד שנות הארבעים פעלו בארץ כארבעים הוצאות ספרים (שביט, 1993, עמ' 248); 13 מהן הוציאו לאור כותרי בישול, על פי רוב כותר אחד או שניים בלבד, אך הן הפסיקו לפעול בשנות החמישים. הצלחתן של סוגות קרובות, כמו ספרי עזרה ויעץ (שביט, 1993), לא עוררה את הפעילות הדלה. דפוס זה מצביע על כך שההיסטוריה החומרית של הספר מעוצבת ברוח התקופה ואף מבנה אותה (אלידע, 1999). בחברת מהגרים מעוטי יכולת כלכלית שלא קראו עברית, במדינה שזה עתה קמה כישות לאומית וכבר נלחמה נגד שכנותיה, ובתרבות של משטר צנע שהתבטא בקיצוב במזון, לא היה כנראה מקום לספרות בישול מקורית.

עם זאת, וכנגד המציאות המורכבת, מו"לים אשר פעלו משיקולים פוליטיים בחרו להוציא ספרי בישול לקהל קוראי העברית בישראל. ברמה הראשונה נועדו ספרים אלה לסייע לקוראים להתמודד עם הקשיים שמעורר מחסור במזון. הספרים יצאו לאור בהתבסס על ההנחה שתוצרי דפוס, ובכללם גם ספרי בישול, הם אמצעי להקניית צביון לאומי יהודי-ישראלי לחייהם של אזרחי המדינה (טנא, 2002, 2005). בשדה הייצור בלטו, לצד הוצאות לאור פרטיות-מסחריות כמו אמנות, מסדה ועולם האשה, הוצאות לאור פוליטיות, כמו ההוצאה לאור המפלגתית של השומר הצעיר ואחרות, כמו ויצ"ו,

ההסתדרות המדיצינית הדסה והוצאת קורנפלד בבעלותה של מחברת ספרי הבישול ליליאן קורנפלד, שמשום זיהויה עם מוסדות היישוב ואחר כך המדינה (טנא, 2002, עמ' 53), זוהתה פוליטית עם מוסדות השלטון. בשנות הארבעים הוציאו לאור כל ההוצאות האלה יחד 18 כותרי בישול.

באותן שנים החלה להוציא לאור כותרי בישול גם ההוצאה הממשלתית. הממשלה, שראשון כותריה יצא ב-1943, היא השנייה בתת השדה במספר הכותרים שהוציאה לאור 47 ספרי בישול, שהם כ-6.2 אחוזים מהכותרים החדשים בסוגה שהתפרסמו בישראל עד 2007. בשנות השבעים, בשיא פעילותה, הוציאה הממשלה לאור 25 כותרים חדשים – קרוב לשליש מכלל הכותרים שיצאו לאור באותו עשור.

תרשים 2: כותרים בסוגת ספרות הבישול שראו אור בהוצאות הספרים המובילות בישראל בשנים 1927–2007

שנות ה-2000	שנות ה-90	שנות ה-80	שנות ה-70	שנות ה-60	עד שנות ה-50	
כנרת, זמורה- ביתן-דביר	מודן	ר' סירקיס	משרדי ממשלה	משרדי ממשלה	משרדי ממשלה	הוצאות הספרים המובילות במספר כותרים חדשים
36	45	26	25	6	5	כותרים חדשים
17%	24%	14%	29%	17%	18%	אחוז מכלל כותרי הבישול שראו אור בעשור
מודן	כתר	מודן	לדורי מסדה	מסדה	ג' את ל' קורנפלד	הוצאות הספרים במקום השני במספר כותרים חדשים
26	26	21	7, 7	5	3	כותרים חדשים
12%	14%	11%	18%, 18%	14%	11%	אחוז מכלל כותרי הבישול שראו אור בעשור
קרפד	ר' סירקיס	תמר דביר כצמן	ספרי עידן	ג' את ל' קורנפלד	נר	הוצאות הספרים במקום השלישי במספר כותרים חדשים
10	13	9, 9	5	3	3	כותרים חדשים
5%	7%	5%, 5%	6%	8%	11%	אחוז מכלל כותרי הבישול שראו אור בעשור

אפשר לייחס את שליטתו של המו"ל הממשלתי בסוגה עד שנות השבעים לתפיסות התפקיד השונות של המו"לים הפעילים בתקופה. מצד אחד התפיסה האידיאולוגית של המו"ל הממשלתי (ושל מו"לים פוליטיים אחרים) אפשרה לו לפעול מבלי להתחשב בשאלות של רווח כספי. מצד שני תפיסת התפקיד הספרותית-איכותית של מו"לים אחרים, שראו בספרי הבישול ז'נר "בלתי-איכותי" (נייגר, 2017), ותפיסת התפקיד המסחרית, שראתה אותו כ"בלתי-רווחי", השאירו לממשלה את הזירה פנויה מתחרות.

בשנות השבעים, בדומה למתרחש באותן שנים בשדה המו"לות, עבר תת השדה, במידות משתנות, להוצאות בבעלות פרטית-מסחרית, שהונעו משיקולי רווח (רם, 2005). בעשור זה ובעשור העוקב חדרו לתת השדה הוצאות פרטיות-מסחריות כלדורי, עידן, בית וגן ועוד. לפחות שלוש מהן – ספריית מעריב, הוצאת אור עם והשותפות בהוצאת זמורה-ביתן-מודן – נמנו עם 15 ההוצאות הבולטות במספר הכותרים החדשים הרב שפרסמו לאורך השנים. במקביל, מאמצע שנות השבעים הלך וקטן בהדרגה נתח השוק של המו"ל הממשלתי, עד שתפס רק כ-3.7 אחוזים בשנות השמונים. אולם מעניין לראות שלמרות זאת תת השדה לא האט את פעילותו. אדרבה, מספר הכותרים החדשים יותר מהוכפל בשנות השמונים, מ-87 כותרים בשנות השבעים ל-191 כותרים.

צמצום הפעילות הממשלתית וצמיחתו של שוק מו"לות פרטי-מסחרי היו כנראה חלק מהגבלת המעורבות הממשלתית במשק בשנות השמונים, והמעבר לשליטה כלכלית עסקית-פרטית (בן-בסט, 2001). תפנית זו, שהתגלמה במושג "הפרטה", חרגה ממכירתן של חברות ממשלתיות לידיים פרטיות גם לתחומי החיים החברתיים והתרבותיים, ומהווה מאז את "קוד הפעולה החדש" של החברה הישראלית (רם, 2005). צמצום הפעילות המו"לית הממשלתית מסמן במונח זה את סוף התקופה הראשונה גם בתת השדה.

התקופה השנייה בתולדות תת השדה התאפיינה, אם כן, בהתגוונותם של המבנים והתפיסות המו"ליות. באותן שנים התעצב שדה התקשורת לאורם של תהליכי הפרטה וביזור אשר משמעותם היא, בין השאר, גידול במספר ערוצי התקשורת הפעילים (כספי ולימור, 1992; לימור, 2003). תהליכים אלה התאפשרו על רקע העלייה ברמת החיים בישראל ושינויים דמוגרפיים, כמו כניסת הדור השני של עולי המדינה לזירה החברתית והפוליטית והתגוונות האוכלוסייה (כספי ולימור, 1992; לימור, 1997).

ההתרחבות הזאת עוררה בשנות השמונים גם את סוגת ספרות הבישול, שבה התרחש מעבר בין-דורי בהוצאות הפרטיות המסחריות. מצד אחד, הוצאות לאור ותיקות כמו מסדה, למשל, הפסיקו את פעילותן בתחום. מצד שני, שש מתוך 15 ההוצאות הפעילות ביותר בסוגה לאורך השנים⁵ נכנסו לתת השדה במהלך שנות השמונים. שלוש מהוצאות "הדור החדש" היו מעורבות בהוצאת מהמטבח באהבה ובקורותיו.

"ללמד בני יהודה קשת": מוטיבציות אסתטיות, עסקיות, תרבותיות וחברתיות בפעילות המו"לית

בעיני [אני] כמו ג'וליה צ'יילד [...] היא עשתה שינוי בתפיסה האמריקנית של בישול, של אוכל, של סגנון חיים, של פתיחות לאוכל של העולם. אני, בצניעותי, אני מקווה שגם אני עשיתי משהו כזה, של לפתוח גם למחברים אחרים, גם למסעדרים. כשיצא הספר הסיני, כבר נפתחו אחר כך מסעדות סיניות [...] התחילו [...] למכור נבטים [...] אנשים היו נוסעים עם הרשימות ללונדון, וקונים בצ'יינה טאון את הדברים הכי אלמנטריים, את הסויה, ואת הג'ינג'ר [...] אני נתתי שם מילון, אני הסברתי כל דבר [...] אני המלמדת, אני המורה, אני מרחיבת האופקים (ריאיון עם סירקיס, 13.11.2008).

מהמטבח באהבה הוא הספר היחיד של סירקיס בעברית שבו הייתה יוצרת בלבד ולא גם מו"לית. זמן קצר אחרי צאתו לאור, הייתה סירקיס למו"לית פעילה בתת השדה. לימים תספר בראיונות כי לאורך השנים פעלה כמו"לית מתוך מוטיבציה לקדם מקצועית את ספרות הבישול הישראלית, מצד אחד, ולמטרות חברתיות ותרבותיות שונות, מצד שני; כמו למשל קידום מעמד האישה או מיגור הפער הערתי. גישה זו, ברוח תפיסת האחריות החברתית של התקשורת, מתארת את פרדיגמת הפיקוח על פעילותה של התקשורת במדינות דמוקרטיות וקובעת כי התקשורת מחויבת לספק לציבור מידע אמין ורלוונטי תוך כדי התמודדות עם אחריותה כמפיצת הרעיונות החדשים והישנים של החברה כולה (כספי ולימור, 1992; Cuilenburg & McQuail, 2003). התפיסה של סירקיס קושרת בין שדה התקשורת הכללי לתת-שדה המו"לות ומצביעה על אחריותה החברתית רבת הרבדים לספרות הבישול, למו"לות ולתרבות הישראלית גם יחד. ראייה זו של הספרים כמבנים את פני החברה, ממש בדומה לטקסטים נחשבים יותר, כמו חדשות ואקטואליה, ספרות איכותית וכן הלאה, משקפת התבוננות חדשנית לזמנה; נראה שסירקיס "ייבאה", בין השאר, את הקישור בין ספר הבישול לתהליכים חברתיים רחבים, ובמיוחד למהפכה הפמיניסטית של שנות השבעים.

מהמטבח באהבה היה ספרה השלישי של סירקיס אחרי שני ספרי בישול שראו אור בארצות הברית. ב-1964 הופיעה ג'וליה צ'יילד לראשונה בטלוויזיה הציבורית האמריקנית בתוכניתה *The French Chef*. בין הצופות הייתה גם סירקיס, עובדת סוציאלית במקצועה, שהגיעה לארצות הברית בעקבות עבודתו של בן-זוגה. כשנה קודם לכן ראה אור ספרה של בטי פרידן, *The Feminine Mystique* ("המסתורין הנשי") (Frieden, 1963). הספר הציג את קשיי חייהן של נשים בנות זמנה של פרידן, חיים שתוחמו בדרך כלל בין מטלות הבית לגידול הילדים, ושינה את תפיסת הקשרים שבין המגדר לבית (Shapiro, 2004). צ'יילד לימדה את הצופות האמריקניות, שהחלו להיחשף אז לספקות הפמיניסטיים שעוררה עבודת המטבח, את הידע שרכשה במטבח הביתי. היא ניסחה את המתכונים כעבודה מדעית, שלב אחרי שלב (Shapiro, 2004). סירקיס, אשר ראתה בספר, לראשונה, לדבריה, ספר בישול שדיבר "לנשים כמוני" (סירקיס, מצוטטת אצל קליינברג, 2005,

עמ' 132) הכינה את המתכונים ובטרם שבה לארץ הייתה לכותבת ספרי בישול בארצות הברית ולבעלת טור בעיתון את ובעיתונות האמריקנית היהודית. אולם ניסיונה האמריקני לא הועיל לה במפגש הראשון עם תת השדה הישראלי, כאשר ב־1967 דחתה ספריית מעריב את הספר. "הם הסתכלו על החומר ואמרו לנו: תשמעו, אתם נראים מלאי מרץ ואופטימיות, אבל המצב בארץ הוא נורא, ולאנשים לא יהיה עניין בספר כזה" (סירקיס, מצוטטת אצל קליינברג, 2005, עמ' 137). נושא הספר – אוכל חגיגי – לא הועיל למאמצי שיווקו בתקופה של משבר כלכלי (קלו, 2005).

תשע שנים מאוחר יותר, בחלוף המשבר הכלכלי, יצא לאור **מהמטבח באהבה**, בהוצאת זמורה-ביתן-מודן. מייד לאחר צאת הספר לאור, ב־1976, הפכה סירקיס למו"לית בעצמה. למרות העבודה עם הוצאה מכובדת כמונחים ישראלים חשה סירקיס, לדבריה, כמי "שהגיעה מהעתיד". המו"לים שעמם עבדה בשנותיה בארצות הברית "הם לא [היו] בגדר 'מתחילים' בתחום כל הזמן", ומהם אימצה סטנדרטים גבוהים של הפקה: צילומים מעוצבים, גרפיקה מוקפדת, הוראות מדוקדקות ועוד. סטנדרטים אלה נדרשים לדבריה לא רק מטעמים אסתטיים או פונקציונליים, אלא גם כחלק ממה שצריך כדי להגשים מטרה אחרת של הספר: הרווח הכלכלי. במובן זה נראה שסירקיס ביקשה להדגים בשדה הישראלי, אך ברוח השוק האמריקני, את החיבור שבין סטנדרט הפקה גבוה לרווח כלכלי. ואמנם הוצאת בית וגן, הוצאת הבת של זמורה-ביתן-מודן אשר לצורך הקמתה ב־1976 חברה סירקיס לעודד מודן, הוציאה עד 1982 שמונה כותרים והייתה להוצאה החמישית בגודלה בסוגת ספרי הבישול בעשור זה. באותה שנה התברר גם היקף הצלחתו של **מהמטבח באהבה**, שמכירותיו עברו את 200,000 העותקים, ותרמו להפיכת זמורה-ביתן-מודן לגב יציב לבית וגן, "אחת ההוצאות המובילות בארץ" (ניגר, 2017, עמ' 204). אולם חילוקי דעות בזמורה-ביתן-מודן על איזון בין ההצלחה הכלכלית לתרומה התרבותית הביאו בשנת 1982 לפרישתו של מודן, שנטל עם עזיבתו את מרב הזכויות על ספרי הבישול, לפירוקה של בית וגן, הוצאת הבת, ולפרישתה של סירקיס מהשותפות. סירקיס יצאה לדרך כמו"לית עצמאית כאשר כעבור שנתיים הקימה הוצאה עצמאית, ר' סירקיס, שהייתה ייעודית לספרי בישול והמובילה במספרי הכותרים החדשים בשנות השמונים. בראיונות עמה תיארה סירקיס ריבוי של מוטיבציות גם בדרכה המו"לית העצמאית. ראשית, באמצעות פנייה ליוצרים הגשימה את שאיפתה להרחיב את מדף ספרי הבישול הישראלי מבלי לוותר על מוצר ראוי: "ברמת המחקר והכתיבה שאני מצפה להם, לא אוכל לכתוב עוד הרבה ספרים בעצמי", אמרה לאביעד קליינברג (2005, עמ' 147). שנית, משום תפיסתה שהפעילות המו"לית משליכה על התפתחות דרכי המחשבה והפעולה בתרבות ובחברה, היא העריכה שפעילותה משמעותית להתפתחות מאזן הכוחות המגדרי, להתמודדות עם השסע העדתי ולחיות הלשון העברית שהיו, לדידה, עמודי תווך במעבר לחברה פתוחה ואוניברסלית. תפקידה כמו"לית, במובן זה, היה להורות את הדרך בכליה: ספרי בישול.

לפי גישות פמיניסטיות המפתח לשוויון בין המינים מצוי בשילובם השווה של נשים וגברים במערכת הקיימת (Janus, 1996). אולם, למרות הטענה לפמיניזציה בעולם התקשורת הישראלי משנות השבעים ואילך (לביא ולימור, 2003), נראה שבעולם המו"לות התמודדו נשים באותן שנים עם מנגנון פטריארכלי בעיקרו. כך פירשה סירקיס את נסיבות כניסתה לשדה הייצור בפגישה הראשונה עם המו"לים, שהתקיימה ביוזמתם: "מי שפנה אלי היה [...] אשר ביתן, והוא הציג אותי בפני החברים שלו, שהם היו איזה מו"לות בהתנהוות, כשהמו"ל האמיתי היה אהד זמורה [...] באותה תקופה, ולא בטוח שעכשיו זה בדיוק השתנה, היחס של גברים לנשים. אז יושבים שלושה מו"לים גברים, וספר של אישה. נו, מה כבר יכול להיות?" (ריאיון עם סירקיס, 13.11.2008).

סירקיס מודעת לכך שלא הייתה האישה היוצרת והמו"לית הראשונה, אך קושרת את פעילותה לרוח השינוי התרבותי שייבאה מבוסטון: "תקופה של התחלת הפמיניזם, הספרים של בטי פרידן [...] כשאני הייתי בבוסטון, נעשיתי מודעת [...] אני מקווה שהדוגמה שלי כאישה, שכביכול עוסקת בדבר הכי נשי שאפשר, בבישול ובמטבח, הדגם שלי שאני גם מחברת והספרים שלי מצליחים, וגם נכנסתי למו"לות, שזה תחום מאוד מאוד גברי, [הראתה ש]כן, למה לא? אם אני יכולה?" (שם). לכן גם פעלה, לדבריה, לקידומן של נשים כותבות כמו פיליס גלזר, שהייתה אז "עולה חדשה וצעירה מארצות הברית" והציגה תפיסה קולנירית 'חדשה' וקצת 'מוזרה' ובתיווכה הפכה ליוצרת מוכרת ומוערכת בתחום; ופיי לוי, שהחלה את דרכה כמזכירתה של סירקיס, והיום "כותבת" ספרי בישול בין-לאומיים בשלוש לשונות" (שם).

הקשר חברתי נוסף שבו פעלה סירקיס, לתפיסתה, היה בהתמודדות עם השסע הערתי. תחילה הוציאה את **מטעמי המזרח** של קלודיה רודן (1979). היה זה אחד הספרים הראשונים בעברית שעסקו באוכל אתני, ומשום העיסוק הפונקציונלי שלו בפרקטיקות יומיומיות של בישול העלה לדיון את השייכות האתנית-לוקלית בהווה הישראלי. בהמשך הוציאה סירקיס לאור את ספרה של פסקל פרץ-רובין, **מטעמי צפון אפריקה** (פרץ-רובין, 1983), ספר אשר עסק במוצהר ובכמיהה נוסטלגית לשימור מסורות הבישול של יהודי צפון אפריקה בהווה הישראלי.

התפתחות השפה העברית הייתה מוקד נוסף שבו ביקשה סירקיס לתרום בפעילותה. לאורך השנים, היא מספרת, ביקשה לפעול לשימוש ראוי בלשון העברית התקנית בספרים ולקידומה. שימוש זה, לדבריה, הוא בעל משמעויות מקצועיות ותרבותיות גם יחד. מצד אחד השימוש בציון המידה "קורט מלח", למשל, לא רק מייחד אותה מכותבים אחרים ומעניק פירוש אישי, "סירקיס", למתכון; הוא גם ביטוי ל"סטנדרטים הגבוהים של עריכה ושל כתיבה" שאותם היא ביקשה להגשים כיוצרת וכמו"לית. סירקיס כתבה כך כי לתפיסתה, ועל רקע שנותיה בארצות הברית, "ככה זה צריך להיות": ההקפדה היתרה על "הכתיבה והעברית", ההנחיות הבהירות והכמויות המדויקות הן חלק מהקפדה כוללת על סטנדרטים גבוהים של הפקה. "בעברית זה הרבה יותר קשה", מספרת סירקיס

על הקושי לתרגם את אוצר המילים הגדול באנגלית לתיאור תהליכי הבישול והאפייה, ל"מילים המדויקות" בעברית (סירקיס, מצוטטת אצל קליינברג, 2005, עמ' 136).

מצד שני, השימוש בתחדישים לשוניים – סירקיס היא המובילה בין היוצרים ספרי הבישול במספר התחדישים בספרים (בלושטיין, 2003) – הוא ביטוי לתפיסת "האחריות המו"לית" שלה. לעתים קרובות, קובלת סירקיס, מפרשים את יצירתה רק בהקשר של ספריה, ואילו לתפיסתה היא בחרה "את זמנה, מרצה, כוחה וכספה" להשקיע בתרומה לשדה המו"לות בכללו. השימוש בביטוי "קורט מלח" וההקפדה על עברית נכונה, הם, במובן זה, ביטוי לרגישותה החברתית לתפיסתה ולסוגיות הקשורות בזהות הישראלית. "חבל על העברית", מוחה סירקיס על מה שהיא מכנה "חפיפניקיות" (ריאיון עם סירקיס, 13.11.2008). לתפיסתה ערכי הפקה ירודים מבטאים גם אחריות חברתית מוגבלת להשפעותיה של היצירה התרבותית.

התפיסה המרחיבה של סירקיס בשאלת אחריותו החברתית של המו"ל היא במידה מסוימת יוצאת דופן ביחס למי שעוסק בתחום בלתי נחשב מבחינת איכותו היצירתית – ספרותית. אבל היא, לדבריה, "אדם של ספרות, של מילה, של ספר", ולכן ביקשה להקים בישראל מוסד מו"לי שיעניק לספרות הבישול יחס שלו זוכים כותרים של ספרות יפה. המדרג לאיכות פעילותו של מו"ל, היא טוענת, הוא גם היחס שהוא מעניק לספרים מסוגות שונות והיא ביקשה להקים הוצאה שתראה בספרי הבישול והיעץ את מוקד פעילותה. הוצאה כזו, מבחינה סירקיס, היא גם "הדגמה של אופציה" מו"לית עסקית עבור השדה בכללו: דרכי התנהלות, נורמות הפקה ואפשרויות כלכליות (שם).

יתר על כן, ספר הבישול מאפשר לענות על הצרכים המתפתחים של הקוראים נוכח ה"תרבות (ה)חדשה, (ה)שפה (ה)חדשה" התובעת את מקומה גם בישראל בעשורים האחרונים. סירקיס טוענת כי "ספרי הבישול הם פחות מדריכים מעשיים ויותר כלי לקבלת מידע על אפשרויות [...] מאוד חשוב לאנשים לדעת. מזון הוא חלק מהתרבות, וכולם רוצים להיות חלק מזה [...] מבינים שיש תרבות חדשה, שפה חדשה [...] והם רוצים לדעת ולהתעדכן" (סירקיס אצל קליינברג, 2005, עמ' 149).

סירקיס מציגה אפוא תפיסה מורכבת ומרחיבה של תפקידי הספר. לפי תפיסה זו ספרי הבישול הם גם אמצעי חינוכי-תרבותי משמעותי, שכן הם מספקים תשובות לשאלות החורגות מן התחום הקולינרי אל התרבות בכללה, ועונים על הצורך הכללי של אנשים לדעת. ואמנם, כמקור השראה לפעילותה המו"לית מציינת סירקיס את ברכה פלאי, מייסדת הוצאת מסדה בשנת 1925, ויוזמת האנציקלופדיה העברית (פלאי, 1984). כלומר, סירקיס תובעת את מקומה בהיסטוריה של המו"לות הישראלית על בסיס תפיסה שאיננה מבחינה בין סוגות מו"ליות נחשבות יותר ופחות וממשיגה את פעילותה בתחום ה"לא חשוב" של ספרות הבישול כחשובה, משמעותית וחדשנית בתולדות הסוגה, אך גם בתולדות השדה והתרבות הישראלית בכללה.

עם זאת מעניין לראות שאת מהות פועלה כמחברת ספרי בישול וכמו"לית בחרה סירקיס לסכם בציטוט שמהדהד שיח ישראלי באופיו – השיח הביטחוני – ומזכיר את רוח דבקותן במשימה הלאומית של קודמותיה, יוצרות ספרות הבישול של התקופה הראשונה. בריאיון עמה ציטטה סירקיס מן התנ"ך ואמרה כי תפקידה "לְלַמֵּד בְּנֵי יִהוּדָה קֶשֶׁת" (שמואל ב א, 18). פסוק זה הוא חלק מקינת המלך דוד על נפילת יהונתן בקרב, שבו הניח דוד את יסודות חזונו, ללמד את עם ישראל כיצד להגן על עצמו. הפסוק מתכתב עם האתוס הלאומי המיליטריסטי הציוני הקלאסי (זרובבל, 2004; קימרלינג, 1993).⁶ סירקיס מפרשת, במובן זה, את חזון הענקת היכולת להגנה עצמית לישראלים בני זמנה כ"ללמד על אמנות המטבח, על אמנות החיים, על העולם הרחב והפתוח" (ריאיון עם סירקיס, 13.11.2008).

נראה, אם כן, שהתפיסה הדואלית שמציגה סירקיס – מצד אחד יבואנית של רוח גלובלית ומצד שני נטועה בשורשי השיח הישראלי-ציוני – מהדהדת את התפתחות התנועה הגלובלית בישראל. בעשורים האחרונים מתאפיינת החברה הישראלית בהיחלשות מדינת הלאום כמוקד זהות המתרחש במעבר מציר המודרניזציה – בניין האומה הציונית בעשורים הראשונים לקיום המדינה – לציר הגלובליזציה, שבו מתגבשים מוקדים חדשים לזהות חברתית נוכח היחלשות זו. אולם, "גם אחרי שקיעת הקונספט של מדינת לאום הומוגנית [...] המדינה איננה נעלמת, הלאומיות איננה נעלמת" (רם, 2005, עמ' 201). במובן זה מעניין לראות שגם כאשר דנים במרחב הפרטי ובסוגיות אורחיות, על הדלת מתדפקת הלאומיות הישראלית הציונית ההגמונית.

"ספר הלימוד" של "החברה הטובה"

מתוך ניסיוני האישי הגעתי למסקנה שלא די בהוראות שהן בחזקת עשה ואל-תעשה, אלא שיש גם להסביר מה הן הסיבות להצלחות או לאי-הצלחות תבשיל או עוגה. לכן חילקתי את המתכונים לקבוצות והקדמתי מבוא המבהיר את המיוחד בכל קבוצה. מה הם מרכיבי היסוד של המאכלים, כיצד מכינים אותם, היכן נקודות התורפה, מתי הם מצליחים ולמה הם, לפעמים, נכשלים. מבואות אלה מספקים בסיס עיוני להוראות שבמתכונים (סירקיס, 1975, עמ' 7).

מהמטבח באהבה הפך בשנים שחלפו מאז צאתו לסמן לחדשנות והצלחה כלכלית בעולם המו"לות. עם זאת, לעתים קרובות מושמעת הטענה כי הספר הוא שמרני בסגנון הכתיבה ובתפיסות התפקיד המגדריות שהוא מבטא. עפרה טנא, למשל, מונה את הספר כשייך לתקופה הראשונה של ספרי הבישול וטוענת כי בדומה לקודמיו הספר פונה לקהל קוראות הנשים בנימה שמרנית ודידקטית (טנא, 2002, עמ' 72–74). גם סירקיס עצמה מספרת (אצל קליינברג, 2005, עמ' 144), כי מייד אחרי יציאתו של הספר לאור הבינה ש"יש משהו לא נכון" בפנייה אל הקורא בלשון נקבה בלבד (כמו למשל באמצעות הפעלים לאורך המתכונים: "הרתיחי [...] רככי [...] בשלי", סירקיס, 1975, עמ' 57), ולכן את

ספרה הבא, **ילדים מבשלים** (סירקיס, 1975/1985), שראה אור פחות משנה לאחר מכן, כתבה בלשון רבים בלתי מזוהה מגדרית ונקייה "מסטריאוטיפים מגדריים" (סירקיס, אצל קליינברג, 2005, עמ' 146).

אולם ראוי להבחין גם בדברים הבאים שאומרת סירקיס על כתיבתה: "**מהמטבח באהבה** כתוב בלשון נקבה, כי בהשפעת הספרים האמריקאים מאוד מצא חן בעיני שמדברים בגוף שני, לא אומרים 'עושים' או 'לעשות', אומרים 'עשי', כאילו אני מדברת עם הקוראת. רציתי להכניס משהו אישי יותר" (קליינברג, 2005, עמ' 146). ניתוח טקסטואלי של הספר מראה, בעקבות דבריה, כי הספר אמנם משמר תפיסות פטריארכליות בהתכתבות עם ספרי התקופה הראשונה ועם סוגת ספר הלימוד; מצד שני, סגנון "החברה הטובה" שלו מאפשר לדון במשמעויות מגדריות.

הסוגה הטקסטואלית היא העיקרון הסגנוני המבחין בין טקסטים מבחינת מטרותיהם ופעולותיהם, ההנחות שהם מניחים על העולם, היחסים החברתיים שהם יוצרים עם הקורא והאופנים שבהם מתוארים שמות ופעולות (Fairclough, 2003). סוגות שונות מורכבות מייצוגים המבטאים נקודות מבט שונות על העולם באמצעות הבחירות הטקסטואליות של התרחשויות חברתיות, דמויות, זמן ומקום ההתרחשות, חפצים, האמצעים הטכנולוגיים המתקיימים בהן ואוצר המילים המשמש לתיאורן. ייצוגים שונים אלה מושרשים בסגנונות שהם הביטויים הטקסטואליים של זהויות תרבותיות: כיצד יוצרים מזדהים טקסטואלית, מהו ה"אני מאמין" שלהם הרצוי והבלתי רצוי, מה מידת המחויבות והמעורבות שהם מפגינים נוכח תפיסות אלה ובאיזו מידה הם מפגינים פתיחות דיאלוגית בהכללת קולות של דוברים אחרים בטקסט.

סוגת ספר הלימוד כוללת ספרים לתלמידים ולסטודנטים בנושאים משתנים (Swales, 1995). לעתים קרובות נתפסים הספרים כאוספים של דוגמאות קונקרטיות לתפיסות המעצבות את העיסוק המדעי בזמן נתון, ולפיכך כמנגנון לקיבוע תרבותי של הפרדיגמות השולטות (Myers, 1992). ואמנם, ספר הלימוד מתאפיין בטבע חוזי של התקשרות בין המחבר לקורא, ובמגמה של צמצום טקסטואלי, המושגת בין השאר באמצעות חלוקת התכנים לקבוצות.

מה אבשל (קורנפלד, 1953) מ-1953 הוא דוגמה לספר מן התקופה הראשונה שעונה למאפייני ספר הלימוד. בספר, שיצא ארבע שנים לאחר תחילת הצנע,⁷ מציגה ליליאן קורנפלד את מטרתו: "מרשמי ספר זה מבוססים על חומרי המזון המצויים בשוק ועל הניסיון הרב שרכשנו בשימושם היעיל במשך השנים האחרונות [...] עליך להשכיל לדעת כיצד להפיק את כל התועלת מהמנות שלך ומכל המצוי בשוק, ועם הצלחתך נצליח כולנו להוריד את יוקר מחייתנו" (קורנפלד, 1953, עמ' 1). כך, בנימה סמכותית, קובעת קורנפלד את המיומנות הכלכלית הנרכשת שאותה מבקש הספר להנחיל באמצעות השכלתה של הקוראת בבישול.

מעניין לראות שמהמטבח באהבה (סירקיס, 1975), האלבוּם המפואר והחדשני לזמנו, היה מפורש יותר מהספר הוותיק באשר להשתייכותו לסוגה הוותיקה (והבלתי־זוהרת) של ספר לימוד. "בית־ספר לבישול מעולה", מכנה הספר את עצמו בכריכה האחורית, ומבטיח כי באמצעות הסברים "בשפה ברורה ומדויקת, שלב אחרי שלב", תצליח גם מי "שאינן לה ניסיון בבישול" ברכישת "יסודות הבישול וסודות האירוח". השיטתיות שבאמצעותה הופך הספר ל"בית־ספר לבישול מעולה" מתחילה, לפי הכריכה, בחלוקת התכנים לקבוצות לפי קריטריונים ברורים של רכיבים ודרכי ההכנה, וממשיכה במתן "יסוד עיוני" לפעולות, המראה את "טבעם" של התהליכים עצמם, "מדוע הם נכשלים ומדוע הם מצליחים".

גם בספר של קורנפלד קיימת חלוקה דומה ובסיס ידע "עיוני". כלולים בו פרקים עם שמות כמו "בשר – קנייתו והטיפול בו" (קורנפלד, 1953, עמ' 43), או "מאכלי ירקות – הוראות כלליות למניעת בזבז" (עמ' 69). אף נראה ששתי הכתובות מניחות ששמורה להן הזכות החברתית לקבוע מהו אותו "טבע" התהליך שיש להיענות לו, הנחה הניכרת מן השימוש הלשוני בקביעות, ולא למשל בהצעות (Fairclough, 2003): "חטיפים מוגשים במסיבות", קובעת למשל סירקיס (1975, עמ' 7), וקורנפלד מצווה, בדומה, כי "אסור לך לבזבז אף קורטוב ממה שניתן לך" (קורנפלד, 1953, עמ' 11).

נראה, אם כן, כי למרות השנים הרבות שחלפו בין פרסום שני הספרים, תפקידם דומה: הם משמשים כמורה לניהול מדעי של הבית והמטבח. תפיסת "הניהול המדעי" של המטבח הופיעה בספרי הבישול האמריקניים במאה התשע־עשרה, ותיארה את הפעילות היומיומית בו במונחים של ארגון, יעילות ותפוקה, באמצעות עקרונות ניהוליים של כלכלת בית (Heller, 1999). ייצוגים של כלכלת בית רווחו בספרות הבישול הישראלית עד שנות השמונים, ועל עקרת הבית הציונית הוטל לסייע באמצעותם בתהליך יצירת הקולקטיב הישראלי בניהול רציונלי של הבית (טנא, 2005). נראה, אם כן, שהספרים, כל אחד בתקופתו, לוקחים חלק אקטיבי בכינונו של הבית הישראלי הראוי.

אולם במקביל לשמרנות של הטקסט, המתבטאת בהתכתבותו עם ספרי התקופה הראשונה ועם סוגת ספר הלימוד, סגנונו החדשני מכניס לדיון קולות שלא היו בו בעשורים הראשונים, ומהדהדים את רוחות השינוי הגלובלי הפוסטמודרני. היבט מרכזי של פתיחות זו אפשר למצוא בקול השני שבו בוחרת סירקיס לדבר בספר, קולה של "חברה טובה" שאימצה לאור ניסיונה בכתיבה לעיתונות נשים.

עיתונות נשים כוללת עיתונים, מוספים ומדורים המגדירים במוצהר את הנשים כקהל קוראיהן העיקרי. התפיסה הקלאסית של מחקר עיתונות הנשים רואה בה מנגנון אידיאולוגי פטריארכלי, המנתב נשים לעולם הביתי ועוסק בעולמות תוכן המזוהים תרבותית כ"נשיים" והבחנתם מעולמות תוכן "גבריים". יש הטוענים, לעומת זאת, כי עיתוני הנשים הם בה בעת אתר לאתגורן של תפיסות מגדריות דומיננטיות באמצעות פעילות הקריאה, המספקת תחושה של חברות ומעניקה בידור, מידע ועצות (הרצוג, 2000).

מהמטבח באהבה מתאפיין, אם כן, כדומה בתכונותיו לסוגת עיתונות הנשים לא רק מפני שהוא פונה במוצהר לקהל יעד נשי, אלא גם משום סגנונו. סירקיס היא "מורה", אך גם "חברה טובה" המלמדת על סמך ניסיונה האישי שאותו היא מוכנה לחלוק עם הקוראת בבהירות ובכנות לא רק מדוע מצליחים, אלא גם מדוע נכשלים. בהשוואה למשל לחוזה של קורנפלד (1953, עמ' 11), "הנני תקווה כי תתני בי את אמונך להמשיך להדריךך בבעיות המשותפות לך ולי", החולקת מ"ניסיונו" הקולקטיבי בנימה "דידקטית" (טנא, 2002, עמ' 77), סירקיס מייצגת את עצמה, את ביתה ומטבחה, ואת מה ש"כולנו" מכירות: "אם את נמצאת בחבורה היוצאת לכילוי משותף – את יכולה לחסוך לכולכם את ההתלבטות לאן ללכת אחרי ההצגה. על ידי תכנון מראש והכנה מוקדמת תוכלי למלא את המשאלה ל'משהו' בתום הבילוי. אם יש לך עוגיות בקופסה [...] אין כל סיבה מדוע לא תציעי בשלווה עילאית: אולי תעלו אלינו (או אלי) לטעום משהו [...] וזאת לאחר שנהנית יחד עם כולם בהצגה ולא במטבחך" (סירקיס, 1975, עמ' 41).

ברוגמה הזאת ניכר לא רק השימוש בסגנון החברי, אלא במידה רבה גם הסיבה לו: השתנות העולם שבו רואה הספר אור. במקום עולם של צנע ומחסור בעשורים הראשונים לאחר קום המדינה, בספרה של סירקיס קורם עור עולם הבילויים, המסיבות והאירוח המתכונן בישראל (בחוגים מסוימים) מאמצע שנות השבעים (אלמוג, 1998). בעולם זה תפקידי המגדר נתונים לכל הפחות לדיון. אינך מחויבת רק לעמול במטבח אלא את יכולה, בעזרת תכנון מתאים, גם לבלות, לחגוג ולארח בהנאה. סירקיס אומרת שאפילו העבודה במטבח רצוי שתהיה בגדר "הנאה יצירתית" "והנאה חברתית של שיתוף בני המשפחה והידידים" (סירקיס, 1975, עמ' 7). נראה, אם כן, שמטרת הספר השתנתה בהשוואה לתקופה הראשונה: לא עוד רק ללמד באמצעות קביעות וציויים, אלא גם להיות, ולו במידה מוגבלת, "חברה טובה" המציעה כיצד להתמודד עם קשיי המעבר לעולם האחר עבור נשים. כך למשל מעניקה סירקיס ביטוי אישי להיכרותה עם קשיי הכניסה לעולם העבודה ומספרת כי "בין נסיעות שבועיות בקו חיפה-ירושלים, בין בחינות ועבודות סמינריוניות, בין התחייבויות והתרוצצויות [...] אף פעם לא היה לי פנאי, סבלנות ותקציב למתכונים בלתי מוצלחים" (שם, עמ' 6). מסתבר אפוא כי במקביל להצבת דגם "ראוי" ברוח הגמונית לבית הישראלי, סירקיס נותנת ביטוי גם לדמותו של בית זה שהולכת ומשתנה.

טוד גיטלין טוען כי אחד ממאפייניה של התרבות הפופולרית כמערכת של שליטה אידיאולוגית הגמונית, הוא "ערכונן" התדיר של תכונות הטקסטים, כך שיוכלו להכיל ולביית בהתאם לערכים הדומיננטיים סוגיות חברתיות שנויות במחלוקת (גיטלין, 1995). "ערכונן" התכונות של ספר הבישול באמצעות סגנון החברה הטובה מאפשר להכיל את הקולות הפמיניסטיים החדשים שסירקיס אימצה בארצות הברית, ובה בעת גם לכייל אותם בהתאם לתפיסות ההגמוניות של תפקידי נשים במרחב הפרטי והציבורי כאחד.

כך למשל אפשר להבחין כי "העולם" שאותו מתארת סירקיס בספרה אינו בהכרח העולם האמפירי שבו נפגשות קוראותיה בחיי היומיום שלהן. גישות תיאורטיות שונות בוחנות את הקשרים המורכבים הנוצרים בשעת הקריאה בין טקסטים וקוראים (Williams, 2008). תפיסת האסתטיקה של הקריאה (איזר, 2006), למשל, עומדת על האופנים המפורשים או המרומזים שבהם הטקסט מצביע על הקורא המדומיין שלו. קורא זה מגלם את כלל הזיקות ומערכי התפיסה שמרכיבים את עולם הטקסט, והקורא הממשי מפרש אותם בדרכים מורכבות המתכתבות עם ניסיונותיו בעולם החוץ-טקסטואלי (איזר, 2006; Williams, 2008). העולם שמתארת סירקיס (1975) מבנה במובן זה "קוראת מדומיינת" ממעמד חברתי מסוים, הניכר למשל בשמות פרקי הספר.

בתקופה הפוסטמודרנית נקשרת התפיסה האינסטרומנטלית-פונקציונלית של הספר עם התפתחותם של פורמטים שמטרתם לשפר אותה, כמו למשל ארגון הטקסט כ"כוורת", כלומר כחלקים נפרדים העומדים לעצמם ומאפשרים לקורא לבחור מן הטקסט את הדרוש לו כמו, למשל, מילון או אנציקלופדיה (Hoey, 2003). אחד הביטויים המרכזיים לתכונת הכוורת המודגשת שמציג הספר **מהמטבח באהבה** נקשר לסוגת ספר הלימוד וכולל חלוקה של תכניו לקבוצות, המוצגת בתוכן העניינים המפורט בראשיתו, ברשימות תוכן עניינים מפורטות של המתכונים בראש כל פרק ובשילובן עם אינדקס מפורט בסופו של הספר. במידה מסוימת אלה אמצעים טקסטואליים המאפשרים דליה מהירה של מידע ואינם בגדר חידוש. מה שמשתנה הוא השאלה לאילו קבוצות מחולק העולם ואיזו תמונת עולם מיוצרת באמצעות חלוקה זו.

אחת מתכונותיו הבולטות של הטקסט ה"כוורתי" היא ההכרח להבינו דרך ההקשר שלו, הנתון על פי רוב בכותרות שנבחרו להופיע בו (שם). **מה אבשל** (קורנפלד, 1953), למשל, ספר שמטרתו ללמד כיצד להתמודד עם הצנע, כולל פרקים כמו "תחליפי מזון – מרשמים ורעיונות חדשים", ומציע חלוקה מפורטת לפי הרכיב המרכזי במתכונים, הכוללת מגוון רחב של נושאים כמו "סלטים", "גריסים", "שימורים וריבות" ו"מאכלים לשבת וקבלת שבת". לעומת זאת, כעבור כ-22 שנים, מחלק **מהמטבח באהבה** את המתכונים לקבוצות כמו "חטיפים ומעוררי תיאבון", "שמחות ומסיבות", "מסיבות מתוקות" ו"ארוחות חגיגות".

קיבוע המשמעויות שאפשר להפיק מספר הבישול כטקסט באמצעות ריבוי כותרות, כותרות משנה והקדמות, עולה בקנה אחד עם תפקידם האידיאולוגי ביצירת מרחב תרבותי שנענה לערכים דומיננטיים (טנא 2002, 2005). במובן זה נראה שהכותרות הן כלי רב עוצמה: "שקיפותן" כמערכות מיון, הנובעת הן מן ה"ניטרליות" היחסית שבה הן מנוסחות הן מהממד הפונקציונלי שלהן (Fairclough, 2003), מִטְבְּעֶנֶת את מערכות הציוויים שהן מפעילות ומזהה אותן עם השכל הישר (גיטלין, 1995; הול, [1980] 2003). דוגמה מרכזית לשקיפות זו היא חלוקת ספרי בישול בהתאם לסדר הארוחה המערכי. "מרקים", למשל, כמנות ראשונות, ומנות מתוקות כקינוח, סדר שהוא תוצר של הבניה

תרבותית ואיננו מובן מאליו. הסינים, למשל, אוכלים את המנות המתוקות במהלך הארוחה, ומקנחים לעתים דווקא במרק (אהרוני, 1986, עמ' 14). כותרות פרקי הספר פועלות, אם כן, לקיבוע מסיבות הקוקטייל, מסיבות הריקודים, ועקרת הבית שהפכה ל"מארחת" מאמצע שנות השבעים (סירקיס, 1975). אולם ראוי לראות כי משום סגנונה המאפשר של סירקיס, החברה הטובה מעיתון הנשים, ולנוכח הסתירות הבלתי פתורות שבין עולם הטקסט לעולם הממשי של הקוראות, מעלה מהמטבח באהבה, כפי שמעלים גם ספרי בישול אחרים בני זמנו, את האפשרות לדון בגבולות ולאתגרם (פיסק, [1986] 1995). כזו היא למשל הפנייה הדיאלוגית היחסית: "אין כל סיבה מדוע לא תציעי בשלווה עילאית: אולי תעלו אלינו (או אלי) לטעום משהו...?" הפנייה הבלתי אמצעית אל הקוראת ופניות דומות לה, יכולות לעורר בלב הקוראת שאלות על מה שבין חייה לחיי "המארחת" מספרה של סירקיס, ולהעלות נושאים ישנים, כמו חלוקת הנטל בבית, היציאה לעבודה וקשייה וכן הלאה, לדיון מחודש.

מסקנות וסיכום

ההתרחבות בשדה ייצור ספרי הבישול ועליית הפופולריות שלהם עם ראשית השינוי הגלובלי הפוסטמודרני בישראל, היא רגע משמעותי, אולי ייחודי, לבחינת היחסים המורכבים שבין שינוי תרבותי לשינויים בשדות אחרים. בבסיס המחקר עמדה הטענה שהחל מאמצע שנות השבעים הסתמנה תקופה חדשה בתת-השדה (טנא, 2002), ובמסגרתה הפכו ספרי הבישול ממכשיר אידיאולוגי מודרניסטי, לאומי-ציוני, של "כור ההיתוך", למכשיר לשעתוקה של רטוריקה גלובלית קפיטליסטית הקוראת לרב-תרבותיות, על רקע התבססותו של מעמד צרכני בחברה הישראלית (גביעון, 2005; טנא, 2002, 2005). המחקר הראה שאת סממני הקיום הדואלי של תת-השדה בין ציר המודרניזציה לציר הגלובליזציה אפשר לראות בהיברידיות שמאפיינת את המוסדות, האנשים והתוצרים שלו. מהמטבח באהבה הוא מקרה בוחן לאופן שבו מתמזגים בעת ובעונה אחת תהליכים ותפיסות עולם אופייניים לזמן מעברי זה מן התקופה המודרנית לתקופה הפוסטמודרנית, ובהם ירידת מעמדו ובה בעת שרידותו של רעיון הלאומיות, ההאחדה התרבותית הגלובלית המתרחשת תחת אידיאולוגיות קפיטליסטיות וההתבחנות הבר-זמנית של זהויות מקומיות (רם, 2005). מהמטבח באהבה מוסיף ומראה, במובן זה, שהקיום המקביל בשני קצוות הרצף בין המודרני לפוסטמודרני ובין הלוקלי לגלובלי, מייצר נתיבים רבים וייחודיים לא רק לחצייה של גבולות תרבותיים אלא גם לאתגורם, ולפיכך מאפשר שינוי שאינו מבטא ניתוק מן התקופה ומן התפיסות המודרניסטיות, אלא גם המשכיות בה בעת. ברמה הבוחנת את שדה הייצור כפעיל בתהליכי האחדה גלובליים, נראה שהמעבר משדה ייצור אידיאולוגי-פוליטי מודרניסטי בעיקרו לשדה פרטי מכון אידיאולוגיית רווח קפיטליסטית וגלובלית איננו אחיד וחד-צדדי, אלא מכיל את מגמותיהן של שתי התקופות והתפיסות גם יחד. בעוד התרחבות שדה הייצור התאפשרה באמצעות הצטרפות

של הוצאות פרטיות-מסחריות, שפעלו לאורה של אידיאולוגיית הרווח הקפיטליסטית הפוסטמודרנית, דווקא האירוע החד-פעמי שסימן את תחילת השינוי הזה – ההוצאה לאור של **מהמטבח באהבה** – הוא סמן להיברידיות שאפיינה את תת השדה מאז ובמידה רבה עד עתה. אירוע מו"לי זה התרחש לא במקרה במסגרת הוצאה אשר איזנה, או ניסתה לאזן, בין מו"לות איכותית-ספרותית כמיטב המסורת של ההוצאות הישראליות הוותיקות, ובין מו"לות "צעירה" יותר, מוכוונת רווח, המנוהלת ברוח גלובלית בידי אנשי עסקים לאורן של שורות תחתונות.

הרוח הדואלית עולה גם מן הפרשנות למוטיבציות העומדות בבסיס פעילותה של סירקיס בשדה. לצידן של מוטיבציות מקצועיות ועסקיות שאותן ביטאה סירקיס במפורש כרכיב בפעילותה, היא מצביעה על תפקידה החברתי האקטיבי של יצירתה. כך, למשל, היא מתארת את עבודתה כהליך ואף כחזון חינוכי בעל היבטים מגדריים (היותה אישה שהיא מו"לית מצליחה, למשל) ולאומיים (התעקשותה על העברית, למשל), שאותן ביטאה באמצעות הפסוק "לְלַמֵּד בְּנֵי יְהוּדָה קֶשֶׁת". במובן זה חשוב להצביע על האופן שבו מגמות גלובליות קפיטליסטיות שייבאה סירקיס מארצות הברית מתכתבות בסיפורה עם מגמות לוקליות יהודיות-ישראליות. סירקיס מציינת את הצורך להעניק "איכות מודרניסטית" של יעילות ודיוק לספרים, וקושרת בינם ובין הפוטנציאל לרווח כלכלי של הספרים. במקביל היא שואפת "להרחיב אופקים" ו"לפתוח עולמות" לקהל קוראים ישראלי ובעברית נכונה (ריאיון, 13.11.2008). השזירה של שאיפות כלכליות עם שאיפות תרבותיות רחבות יותר מצביעה על תפקידים הייחודי של סוכנים במערכת הייצור הקפיטליסטית של תוצרי התרבות הפופולרית. נראה שבמסגרתם של "כללי המשחק" העסקי הקפיטליסטי המוכר, אפשר גם לצקת גוון אישי לשינוי חברתי באמצעות פעולתם של יחידים (Johnson, 1993).

אותו סוג של היברידיות ניכר גם בספר המדגים את התפתחותה של ספרות הבישול בתקופה השנייה לאור הגלובליזציה בישראל, תוך תנועה מתמדת ואתגור הגבולות שבין העולמי למקומי. שילובה של סוגת עיתונות הנשים עם סוגת ספר הלימוד מבטא, מצד אחד, היענות לכללי סוגה שרווחה גם בתקופה הראשונה ומתאפיינת כמשעתקת את המרחב הביתי הממוגדר. מנגד, ובמקביל, שילוב סוגת עיתונות הנשים מאפשר גם לרוח הגלובלית, הקוראת לשינוי מעמיק במשמעות ההבחנות המגדריות להשתלב בתבניות המוכרות של ספר הבישול הישראלי.

היברידיות מצויה בלב הרעיון הקפיטליסטי והתהליך הגלובלי, ומהווה מוקד חשוב למחקר תרבות פופולרית (Nurse, 1999). ספרות הבישול הישראלית התבססה כסוגה מו"לית פופולרית של ייצור המוני, הפועלת במערכת המו"לות הכללית (מזור טרגרמן, 2008). מערכת זו הפכה בעשורים האחרונים ממה שבורדייה מכנה "מערכת ייצור תרבותי מוגבל", הסגורה יחסית להשפעות של שדות סמוכים כמו השדה הכלכלי והשדה התרבותי, למערכת ייצור המוני של תרבות פופולרית, המתאפיינת בפתיחות יחסית

להשפעות כאלה (Johnson, 1993). פתיחות זו באה לידי ביטוי בכניסתה המרשימה של אידיאולוגיית הרווח הקפיטליסטית אל השדה לצד השתיירות של תפיסות "האחריות החברתית" הרחבות של המו"לות, בטקסט שאיננו עוד "רק מתכונים" אלא שואב גם מסוגות טקסטואליות שונות, ובוהויות היוצרים, בדומה לסירקיס, בכמה שדות תרבותיים במקביל. מערכת מורכבת זו של קשרים בין השדות הכלכליים והתרבותיים ברמה הגלובלית והמקומית, ובין תת השדה לשדות תרבותיים (מקומיים) אחרים, הבנתה את מהמטבח באהבה כמרחב מאתגר לדיון על תפיסות אידיאולוגיות דומיננטיות. זאת משום שבחיבור הקצוות השונים המבנים את אופיו ההיברידי של ספר הבישול כשחקן חברתי אקטיבי, נוצר מרחב לימינלי שמאפשר מפגש מאתגר בין תפיסות לפרקטיקות תרבותיות. מרחב זה המתאפיין, בהשאלה ממושג הלימינליות הטקסטית של ויקטור טרנר (1969 [2004]), כמנגנון לשליטה חברתית נורמטיבית ולהעצמת הסולידריות לקולקטיב, מאפשר גם את פירוק ההיגיון הפשוט של הבנייתם את חיי היומיום בדרכים חדשות – ממש כמו להפוך חטיף פשוט של אחר הצהריים לאפריטיף מתוחכם בקוקטייל. פירוק זה של ההיגיון היומיומי יוצר "ארגזי כלים" מגוונים, שבאמצעותם מתמודדים בני אדם עם תהליכים רחבים של שינוי (סווידלר, [1986] 2004).

לסיכום הדיון בסוגה המו"לית הספציפית בנקודת הזמן המסוימת, ראוי לתת את הדעת באופן רחב יותר על מקומן של התרבות הפופולרית ושל התקשורת בכלל בתהליכים של שינוי תרבותי וחברתי בזמנים משתנים. השנים שחלפו מאז שנכתבו עיקרי הגישה של אסכולת ה"אנאל" לא עמעמו את חשיבותם ואת צלילות מבטם. אדרבה, נראה שבעשורים האחרונים, ובמיוחד מאז התפשטות המרשתת והרשתות החברתיות, עומדות תעשיות התרבות הפופולרית במוקד דיונים סוערים בתקשורת, במחקר ואף בפוליטיקה. נראה, אפוא, שהגם שהמחקר הנוכחי משתמש בתיאוריה ובכלים המתודולוגיים הנגזרים ממנה לניתוח עולם הספר במאה הקודמת, יכולים אותם תפיסות וכלים לשמש למחקר של תעשיות תרבות בעידן הדיגיטלי, כמו למשל של תעשיית המו"לות הדיגיטלית או של תעשיות תרבות פופולרית קרובות לה, כמו תעשיית סרטוני הרשת ועוד. במובן זה, מן המחקר שהוצג כאן עולה קריאה לאימוץ הגישה וכליה לצורך מחקר תעשיות התרבות גם במאה הזאת, בראשית שנות האלפיים, ונוכח התהפוכות וההמשכיות שמזמנות התפתחויות העידן הדיגיטלי.

הערות

- 1 לפי דו"ח של הספרייה הלאומית על נתוני הוצאת הספרים לשנת 2021 (אין תאריך), חמישה אחוזים מכלל הספרים שראו אור בישראל בשנה זו היו ספרי הדרכה. ראו דו"ח הנתונים על הוצאת הספרים לשנת 2021, אוחד בתאריך 3.5.2024 מן האתר <https://www.nli.org.il/he/at-your-service/who-we-are/depositing/statistics/2021-book-week-report>
- 2 בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי פועל משנת 1925 כספרייה הלאומית של מדינת ישראל והעם היהודי. הספרייה מקבלת ושומרת, על פי חוק, את כל הספרים, העיתונים, התקליטים והקלטות הנרפסים

- 3 בארץ, ללא הברל שפה או דת. לעיון בנוסח החוק המלא משנת התשס"א-2000, ראו: <http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/library/aboutus/past/law/Documents/NLI-law-books-2000-2005.pdf> בשונה, למשל, מניתוחים של שדה המו"לות שנעשים בשווקים גדולים יותר, כמו מחקר של אלברט גרקו (Greco, 2013) ומחקרם של סידהרתא שארמה, רהול טלנג ואלחנדרו זנטנר (Sharma, 2019), (Telang & Zentner), הנסמכים על מאגרי מידע פתוחים לציבור, כמו למשל NPD BookScan, ועוסקים במכירות ספרים וברווחיהן של הוצאות הספרים. הבחירה להשתמש בנתוני הוצאות לאור על הכותרים החדשים מניחה, עם זאת, כי נתונים אלה, במיוחד בשוק שמונע משיקולי רווח וכאשר הם מפוענחים לאורך תקופות ארוכות ובקבוצות רחבות, כמו במקרה הנוכחי, מציגים תמונה מעניינת, גם אם לא שלמה, באשר לכותרים הפופולריים בעת הנבחרת. נוסף על כך הם מהימנים ויציבים באיכותם לאורך השנים הנבחרות בהשוואה לנתוני מכירות, למשל, אשר אפשר למצוא בעיתונים ובשאר המקורות אך מלוקטים בשיטות משתנות לאורך תקופות שונות ומטעמים שונים. ראוי, עם זאת, להכיר בכך שתוקפם החיצוני של הנתונים איננו מושלם משני טעמים. ראשית, אפשר בהחלט למצוא כותרים אשר נשמטו מן הקטלוג בשל מגבלות האוסף של בית הספרים הלאומי או של תהליך איסוף הנתונים. שנית, קשה להשוות את נתוני ההוצאה לאור של ספרי ביטול חדשים לגידול בהוצאתם של ספרים מסוגות אחרות. אולם, מאחר שהניתוח מפענח כשבעים שנות פעילות, 759 כותרים ו-196 הוצאות, ואינו עורך השוואה בין הסוגה הזאת לסוגות אחרות, אלא מנתח את הפעילות הפנימית בסוגה עצמה, אפשר לשער שמגבלות אלה של תוקף חיצוני הן פחות משמעותיות לקבלת תמונה מעניינת, גם אם לא שלמה, על הפעילות המו"לית של השדה לאורך השנים.
- 4 נתון זה לקוח מתוך רשומות בית הספרים הלאומי. אירית בלושטיין (2003, עמ' 54) מציינת ספר אחר כראשית תולדותיה של ספרות הביטול הישראלית. הספר, שנערך מרשומות בית הספרים הלאומי, נכתב בידי בירכר בננר ורבקה בת אליה (בננר ובת אליה, 1930) ושמו מה נאכל.
- 5 היו שמונים שנות ספרות ביטול ישראלית שפעלו בהן 196 הוצאות לאור בקירוב. 15 מהן היו הוצאות גדולות באופן יחסי, היינו הוציאו לאור עשרה כותרים ביטול ויותר לאורך השנים, 11 הוצאות סוגו כבינוניות, היינו מעל חמישה כותרים, וכ-150 הנתורות היו הוצאות שפעילותן בתחום הייתה מצומצמת, היינו הוציאו לאור פחות מחמישה ספרי ביטול.
- 6 כך, למשל, באתר ההתיישבות בגליל מיסודם של משרד הפנים ומשרד השיכון והרשות לפיתוח הגליל מוסבר שם הקיבוץ בית קשת כך: "שמו של היישוב סמלי על פי הפסוק 'לִלְמֹד בְּנֵי יְהוּדָה קֶשֶׁת' (שמואל ב א, 18). כלי הנשק קשת מסמל את יכולתם של מקימי הקיבוץ לעמוד מול האויבים שלהם". ראו: <http://www.romgalil.org.il/cds/396/>
- 7 מדיניות הצנע הייתה מדיניות קיצוב המזונות ומוצרי הצריכה שהונהגה על ידי ממשלת ישראל כאמצעי חירום כלכלי לאחר בוא העליות הגדולות עם קום המדינה, ובטלה בשנת 1954 (רוזין, 2005).

מקורות

- אהרונ, י' (1986). הביטול הסיני של אהרונ, תל אביב: מודן.
- איזר, ו' (2006). מעשה הקריאה: תיאוריה של תגובה אסתטית, ירושלים: מאגנס.
- אלידע, ע' (1999). "אסכולת האנל ותרבות הספר", בתוך: ר' כהן וי' מאלי (עורכים), ספרות והיסטוריה, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, עמ' 299-323.
- אלמוג, ע' (1998). "מסלל ירקות ולבניה להמבורגר וסושי: הקוקה-קולוניזציה של ישראל", מקום למחשבה בשער, 2, עמ' 7-19.
- בורדייה, פ' (1984 [2005]). שאלות בסוציולוגיה, תל אביב: רסלינג.
- בלושטיין, א' (2003). "בדיקת השתגרותם של מונחים רשמיים בתחום המטבח אצל הגורם המתווך: ספרות הביטול הישראלית ומילונים לעברית בת זמננו בשבעת העשורים האחרונים", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

- בן-בסט, א' (2001). "מבוא", בתוך: הנ"ל (עורך), **ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק, המשק הישראלי 1985-1998**, תל אביב: עם עובד, עמ' 1-48.
- בננר, ב' ור' בת אליה (1930). **מה נאכל? תל אביב: מוריה.**
- גביעון, ל' (2005). "חומס-קוסקוס-סושי: אוכל ואתניות בחברה הישראלית", בתוך: א' קליינברג (עורך), **בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה**, ירושלים: כתר הוצאה לאור ואוניברסיטת תל-אביב, עמ' 32-78.
- גביעון, ל' (2006). **בגובה הבטן: ההיבטים החברתיים והפוליטיים של המטבח הערבי בישראל**, חיפה: כרמל.
- גיטלין, ט' (1995). "התהליך ההגמוני בבידור המשודר בטלוויזיה", בתוך: ד' כספי (עורך), **תקשורת המונים: זרמים ואסכולות מחקר: מקראה**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 144-164.
- דרומי, א' (5.6.2007). "מייסד האנציקלופדיה העברית", **הארץ**, <https://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?more=1&itemNo=867450&contrassID=2&subContrassID=2&sbSubContrassID=0>
- הול, ס' (1980 [2003]). "הצפנה, פיענוח", בתוך: ת' ליבס ומ' טלמון (עורכות), **מבוא לתקשורת כתובות: מקראה**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, כרך א, עמ' 390-401.
- הרצוג, ח' (2000). "עיתונות נשים – מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר?", **קשר**, 28, עמ' 43-52.
- זרובל, י' (2004). "קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאולוגיה ההקרה הפטריוטית בישראל", בתוך: א' בן-עמוס וד' בר טל (עורכים), **פטריויזם: אוהבים אותך מולדת**, ירושלים: דיונון, עמ' 61-99.
- טנא, ע' (2002). "כך תבשלנה! קריאה בספרי בישול ישראליים", **עבודת מוסמך**, אוניברסיטת תל אביב.
- טנא, ע' (2005). "כך נבשל" בית בישראל: קריאה בספרי בישול משנות השלושים עד שנות השמונים", בתוך: א' קליינברג (עורך), **בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה**, ירושלים ותל אביב: כתר והוצאה לאור אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 92-130.
- טרנר, ר' (1969 [2004]). **התהליך הטקסי: מבנה ואנטי-מבנה**, תל אביב: רסלינג.
- יחיאלי, נ' (20.2.2014). "בטעם של פעם", **Mako** מגזין סוף שבוע, אוחזר מן הכתובת. <http://www.mako.co.il/food-weekend/Article-953513f147f4441006.htm>
- כספי, ד' וי' לימור (1992). **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1992**, תל אביב: עם עובד.
- לביא, ע' וי' לימור (2003). "מדיום בשלבי מיסוד: מספר שאלות מגדריות ותפקודיות על העיתונות המקוונת", **פתוח**, 5, עמ' 142-172.
- לימור, י' (1997). "הנסיון הקטן וההאח הגדול", או: תעשיות התקשורת בישראל בעידן של תמורות", בתוך: ד' כספי (עורך), **תקשורת ודמוקרטיה בישראל**, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 29-46.
- לימור, י' (2003). "תקשורת המונים בישראל", בתוך: א' יעד וז' שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, כרך ב', עמ' 1017-1101.
- מזור טרגרמן, מ' (2008). "גבולות הטעם הטוב: ספרות בישול, תרבות פופולארית ומו"לות בישראל הגלובלית", **עבודת מוסמך**, אוניברסיטת חיפה.
- נורמן, י' (1927). **ספר הבישול: חוקי האכילה והתקנת המאכלים**, תל אביב: דפוס אחדות.
- נייגר, מ' (2017). **מוציאים לאור כמתווכי תרבות: היסטוריה תרבותית של מאה שנות הוצאה לאור בעברית בישראל (1910-2010)**, ירושלים: מן.
- נתוני הוצאת הספרים לשנת 2021 (אין תאריך). אוחזר בתאריך 3.5.2024 מן האתר. <https://www.nli.org.il/he/at-your-service/who-we-are/depositing/statistics/2021-book-week-report>
- נתוני הוצאת הספרים לשנת 2022 (אין תאריך). אוחזר בתאריך 3.5.2024 מן האתר. <https://www.nli.org.il/he/at-your-service/who-we-are/depositing/statistics/2022-book-week-report>
- סווידלר, א' (1986 [2004]). "תרבות בפעולה: סמלים ואסטרטגיות", בתוך: ת' ליבס ומ' טלמון (עורכות), **מבוא לתקשורת כתובות: מקראה**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, כרך א, עמ' 77-102.
- סירקיס, ר' (1975). **מהמטבח באהבה**, תל אביב: זמורה, ביתן, מודן.
- סירקיס, ר' (1975/1985). **ילדים מבשלים: ספר הבישול המצויר של "סיר הפלא"**, רמת גן: ר' סירקיס.

סריג, מ' (4.5.2011). "תרשמו מתכון: ספרי הבישול עדיין חיים ובוועטים", **גלובס פנאי**. אוחר מן האתר: <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000640941>

פיסק, ג' (1986) [1995]. "טלוויזיה: פוליסימיות ופופולאריות", בתוך: ד' כספי (עורך), **תקשורת המונים: מקראה**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, כרך א, עמ' 173-190.

פלאי, ב' (1984). **חיים של ברכה**, רמת גן: מסדה.

קורנפלד, ל' (1953). **מה אבשל**, תל אביב: הוצאה עצמית.

קימרינג, ב' (1993). "מיליטריזם בחברה הישראלית", **תיאוריה וביקורת**, 4, עמ' 123-140.

קלו, ע' (2005). "השתנות טעמים באוכל הישראלי: המקרה של 'המטבח האיטלקי' 1980-2000", עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.

קליינברג, א' (2005). **בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה**, ירושלים ותל אביב: כתר הוצאה לאור ואוניברסיטת תל אביב.

קלנר, ד' (1995). "חקר תרבות, רב תרבותיות ותרבות התקשורת", בתוך: ת' ליבס ומ' טלמון (עורכות), **מבוא לתקשורת כתרבות: מקראה**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, כרך א, עמ' 27-40.

רודן, ק' (1968/1980), **מטעמי המזרח**, תל אביב: בית וגן.

רוזין, א' (2005). "לבן או לבניה: על מזון, נשיות ובניין אומה בימי הצנע", בתוך: א' קליינברג (עורך), **בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה**, ירושלים ותל אביב: כתר הוצאה לאור ואוניברסיטת תל אביב, עמ' 92-130.

רם, א' (2005). **הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל-אביב וג'האד בירושלים**, תל אביב: רסלינג.

שביט, ז' (1993). "התפתחות המו"לות העברית בארץ ישראל", בתוך: מ' ליסק וג' כהן (עורכים), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה**, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, עמ' 199-249.

שרטייה, ר' (1986). "היסטוריה אינטלקטואלית, היסטוריה סוציו-תרבותית", **זמנים**, 21, עמ' 82-95.

- Appadurai, A. (1988). "How to Make a National Cuisine: Cookbooks in Contemporary India", *Comparative Studies in Society and History*, 30, pp. 3-24.
- Bourdieu, P. (1993). *The Field of Cultural Production*, Cambridge: Polity Press.
- Buch, D. & M.M.P. Shah (2021). "Cookbooks: A Resource to Study Food History", *Journal of Scientific Research*, 65, 8, pp. 87-91.
- Chartier, R. (1988). *Cultural History: Between Practices and Representations*, Ithaca, NY: Polity Press.
- Cuilenburg, J.V. & D. McQuail, (2003). "Media Policy Paradigm Shifts: Towards a New Communications Policy Paradigm", *European Journal of Communication*, 18, 2, pp. 181-207.
- Darnton, R. (1989). "What is the History of Books?", in: C.N. Davidson (ed). *Reading in America: Literature and Social History*, Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, pp. 27-52.
- Driver, E. (2009). "Cookbooks as Primary Sources for Writing History: A Bibliographer's View", *Food, Culture & Society*, 12, 3, pp. 257-274, retrieved from <https://doi.org/10.2752/175174409X431987>
- Fairclough, N. (2003). *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, New York: Routledge.
- Frieden, B. (1963). *The Feminine Mystique*, London: Gollancz.
- Givens, C. (2023). "Creating Community, One Byte at a Time: Digital Community Cookbooks during the COVID-19 Pandemic", *Food and Foodways*, 31, 3, pp. 200-218. DOI: 10.1080/07409710.2023.2228035
- Greco, A.N. (2013). *The Book Publishing Industry*, London: Routledge.

- Gvion, L. (2009). "What's Cooking in America? Cookbooks Narrate Ethnicity: 1850–1990", *Food, Culture & Society*, 12, 1, pp. 53-76, retrieved from <https://doi.org/10.2752/155280109X368660>.
- Heller, A. (1999). *A Theory of Modernity*, Malden: Blackwell Publishers.
- Hoey, M. (2001). *Textual Interaction: An Introduction to Written Discourse Analysis*, London: Routledge.
- Hollows, J. (2003). "Feeling Like a Domestic Goddess Postfeminism and Cooking", *European Journal of Cultural Studies*, 6, 2, pp. 179-202.
- Janus, N.Z. (1996). "Research of Sex Roles in the Mass Media: Toward a Critical Approach", in: H. Baehr and A. Gray (eds.). *Turning It On: A Reader in Women & Media*, London: Arnold, pp. 5-10.
- Johnson, R. (1993). "Editor's Introduction: Pierre Bourdieu on Art, Literature and Culture", in: P. Bourdieu, *The Field of Cultural Production*, Ithaca, NY: Polity Press.
- Jones, S. and B. Taylor (2001). "Food Writing and Food Cultures: The Case of Elizabeth David and Jane Grigson", *European Journal of Cultural Studies*, 4, 2, pp. 171-188.
- Kellner, D. (no date). "The Frankfurt School and British Cultural Studies: The Missed Articulation", retrieved from <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/frankfurtschoolbritishculturalstudies.pdf>
- Linde, C. (1993). *Life Stories: The Creation of Coherence*, Oxford: Oxford University Press.
- Matheny, K.G. (2020). "No Mere culinary Curiosities: Using Historical Cookbooks in the Library Classroom", *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, 21, 2, pp. 79-97.
- Mitchell, C.M. (2010). "The Rhetoric of Celebrity Cookbooks", *Journal of Popular Culture*, 43, 3, pp. 524-539. DOI:10.1111/j.1540-5931.2010.00756.x.
- Myers, G.A. (1992). "Textbooks and the Sociology of Scientific Knowledge", *English for Specific Purposes*, 11, pp. 3-17.
- Nurse, K. (1999). "Globalization and Trinidad carnival: Diaspora, Hybridity and Identity in Global Culture", *Cultural Studies*, 13, 4, pp. 661-690.
- Shapiro, L. (2004). *Something from the Oven: Reinventing Dinner in 1950's America*, London: Viking.
- Sharma, S., R. Telang & A. Zentner (2019). *The Impact of Digitization on Print Book Sales: Analysis Using Genre Exposure Heterogeneity*. Available at https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3579521
- Swales, J.M. (1995). "The Role of the Textbook in EAP Writing Research", *English for Specific Purposes*, 14, 1, pp. 3-18.
- Tobias, S.M. (1998). "Early American Cookbooks as Cultural Artifacts", *Papers on Language & Literature*, 34, 1, pp. 3-18.
- Werner, M.G. (2001). "Book History as the History of Literature", *The Germanic Review*, 76, 4, pp. 283-289.
- Williams, S.J. (2008). "'It's All Coming Together': An Encounter between Implied Reader and Actual Reader in the Australian Rainforest", *Literacy*, 42, 3, pp. 156-161.

חכמינו זיכרונם לברכה: סיקור מותם של מדענים וחוקרים יהודים בעלי שם בעיתונות העברית

ברק בר־זוהר

תקציר

המאמר בוחן את הסיקור העיתונאי של מותם של זיגמונד פרויד, אלברט איינשטיין, מרטיין בובר ובן־ציון דינור בשבוע שלאחר מותם, ב־138 גיליונות של תשעה יומנים עבריים. השערת המחקר היא שהעיתונים ידגישו את השתייכותם לעם היהודי או את מידת הזדהותם עם התנועה הציונית, אף ששמות האישים הלכו לפנייהם בעיקר בזכות הצלחות והישגים אישיים, אקדמיים ומדעיים.

זיקתם של ארבעת האישים ליהדות, לציונות ולמדינה הודגשה, אם כי בעצמות שונה. הובלט שפרויד היה בן לעם היהודי והצלחתו האקדמית צוינה לשבח למרות גלי האנטישמיות ששטפו את אירופה. מותו של איינשטיין היה אירוע מדיה והעיתונים הציגוהו כנציג הנבחר של העם היהודי, כתומך מושבע בבניין הציוני וכשגריר מדינת ישראל בקרב אומות העולם. בובר היה פילוסוף הומני ובעל שם בין־לאומי שהחזיק בעמדה מורכבת ודור־משמעית כלפי המחתרות, המפעל הציוני ומדינת ההלכה. סיקור מותו של דינור נראה חף ממחלוקת ונדמה שלא היה מעורב בימי חייו בקונפליקטים עיקשים אף שעסק בתחומים היסטוריים ופוליטיים רגישים.

מילות מפתח: סיקור עיתונאי, מוות בתקשורת, עיתונות עברית, מדענים יהודים

הקדמה

הספרות על הסיקור התקשורתי של מותם של מלכים, קיסרים, מדינאים, פוליטיקאים, מצביאים, מוזיקאים וסופרים באירופה, בארצות הברית ובישראל, עשירה ומסקרנת. הרבה פחות נכתב, אם בכלל, על הסיקור העיתונאי של מותם של אנשי ספר, אקדמאים ומדענים פורצי דרך יהודים בעיתונות העברית. על הפער האינפורמטיבי־מדעי והבין־תחומי הזה מבקש לגשר המחקר המוצג להלן של ניתוח טקסט איכותני.

במאמר נבחן סיקור מותם של מדענים, חוקרים ופרופסורים יהודים בעלי שם: זיגמונד פרויד, אלברט איינשטיין, מרטיין בובר ובן־ציון דינור. בעין ביקורתית נבחנים הפריטים העיתונאיים שהוקדשו להם ופורסמו בשבוע שלאחר מותם ב־156 גיליונות של תשעה עיתונים יומיים עבריים: הארץ, הבקר, דבר, למרחב, הצפה, חרות, מעריב, על המשמר

וקול העם. השערת המחקר היא שהעיתונים העבריים והישראליים הדגישו את היותם של האישים בני העם היהודי ואת הזדהותם עם התנועה הציונית או הסתייגותם מחזונה, יעדיה, מטרותיה ושיטותיה, אף ששמותיהם נודעו בעיקר הודות להישגיהם האקדמיים, המדעיים או המקצועיים.

הבנייתה של לאומיות יהודית באמצעות התקשורת

בנדיקט אנדרסון (Anderson, 2006) הציג את משנתו פורצת הדרך לפיה תפקידה של התקשורת בכלל ושל העיתונות בפרט חשוב בגיבוש תודעה לאומית קולקטיבית. הוא סבר כי הריטואל היומיומי של קריאה בעיתון יכול לפתח בקוראים בעקיפין ולעתים באופן תת־מודע, תחושת שותפות קולקטיבית. סיקור האירועים ותיוכם לציבור הקוראים הרחב הדובר אותה שפה מניע קהילות לדמיין עצמן כקהילות מגובשות ומוגדרות, וכפועל יוצא מכך להבנות את הזהות הקולקטיבית של אומות, לגבשה וללכדה. בדומה לכך גרס אריק הובסבאום (Hobsbawm, 1992) כי עיתון יומי יכול להציע מרחב ציבורי שבו הקוראים יכולים לדון בערך הלאומיות ולהבחין בהשתקפותו בדפי העיתון ובאירועי האקטואליה המדווחים והמתווכים לקוראים.

לכאורה קיים קונפליקט סמוי וגלוי בין חופש העיתונות לזיקה ותהודה פרו־לאומית המקבלת משמעות מיוחדת בהקשר היהודי והישראלי ולעתים אף מתפרשת כעיתונות מגויסת (Gerstenfeld & Green, 2004). מנקודת מבט היסטורית וביקורתית אפשר לומר שעקב מצבו המיוחד (והקטסטרופלי) של העם היהודי המפוזר הייתה לעיתונות היהודית, בעיקר העברית, אחריות מיוחדת ועל כן מודל העיתונות המגויסת פעל בפזורה בימי שגרה ומלחמה כאחד (דרורי ונוסק, 2018). בארץ ישראל נשמר והתפתח הקשר המורכב שבין הפרופסיה העיתונאית להזדהות הלאומית לפני הקמת המדינה ואחריה (קוץ, 2013). המידע החדשותי והפרשנות בעיתונות, הן האיכותית הן הפופולרית, נשענים על קו אידיאולוגי־לאומי מפלגתי ותורמים לעיצובה של תרבות ההמון, לכינון זהות לאומיות חדשה ולקידוש סמלים, טקסים, ריטואלים ומנהגים. בסיקור אירועים חדשותיים יכולה העיתונות לשמש ככלי חברתי־תרבותי שמחבר בין קהילות באמצעות שפה, נרטיב וערכים משותפים (אלידע, 2014).

לבסוף, ההון התרבותי של מדענים יהודים בעלי שם עולמי עוצב במידה רבה על ידי הדואליות הנובעת מהיותם בני התרבות האירופית האינטלקטואלית מחד גיסא וממוצאם היהודי מאידך גיסא. התהודה והעניין שעוררו בעולם האקדמי ומחוץ לו הושפעו במידה מסוימת, לטוב ולרע, מהשתייכותם לעם היהודי. הפרסום לו זכו בזירה הבין־לאומית, לצד גינויים אנטישמיים, סייעו בהבניית דימוים הציבורי בתקשורת הפונה לעם היהודי כנושא ההון הסימבולי של העם היהודי וכמייצגיו הנאורים של "העם הנבחר" (Efron, 2014).

סיקור מותם של מדענים

המדענים הדגולים ביותר הם בעלי שם בזירה הגלובלית וסמלי תרבות. לפיכך לאחר מותם צפויה המדיה להגיב במחוות של אָבֵל ולהחצין רגשות של עצב, תדהמה, בלבול, אהבה וכמיהה. המתאבלים מאמצים מנגנון התמודדות הכולל מחוות וסיפורים אישיים, העלאת זיכרונות, האדרה ונבירה בעבר (Akhther & Tetteh, 2023). התהודה, התמיכה וההערצה גוברים אם הם זוכים בפרס נובל (Berkman, 2020; Chan et al., 2022), אם כי חלק מן הזוכים עלולים לסלוד מגלי ההערצה והתשבחות (Cheuk, 2022).

אנו חיים בחברה שבה הידוענים הם נדבך חשוב בתרבות, ועמם נמנים גם מדענים. לאותם מדענים יחיד סגולה, כמו אלברט איינשטיין, ריצ'רד פיינמן, קרל סייגן, סטיבן הוקינג וניל דה-גראס טייסון, יש קהל שומעים ועוקבים ותחושת אחריות אישית וחברתית לחשוף את האמת, לחדש את הידע הקיים, לשמש כהשראה לצעירים ללמוד ולחקור; מתוך כך הם יכולים להשפיע על קברניטי המדיניות הציבורית ומקבלי ההחלטות. עם זאת התהודה הציבורית סביבם אינה נובעת רק מהישגיהם המדעיים, אלא קשורה גם במיומנויותיהם התקשורתיות, ביחסי הציבור שלהם ובאישיותם (Krauss, 2015).

כאשר מדענים זוכים בפרס נובל או נודעים ברכים בשל המצאה או תגלית פורצת דרך, התקשורת נוטה להתייחס אליהם כידוענים או כגאונים בתחומם. בהקשר זה העיתונים ממסגרים אותם כאישים שאישיותם ממוזגת גאונות, שקדנות, חריצות והשפעה ניכרת על סביבתם. נוסף על כך התקשורת נוטה לקשור בין עברם המטלטל או חייהם הפרטיים ובין עבודתם המחקרית-ציבורית והצלחתם כנגד הסיכויים (Fahy, 2018).

מתודולוגיה

ניתוח התוכן האיכותני שלהלן בוחן את סיקור מותם של המדענים, החוקרים והפרופסורים היהודים ובעלי השם הנזכרים בראש המאמר, ב־156 גיליונות של עיתונים עבריים. ניתוח התוכן זיהה, איתר ובחן בעין ביקורתית את הפריטים העיתונאיים שהוקדשו להם ופורסמו בשבוע שלאחר מותם בעשרה עיתונים יומיים עבריים (ראו לוח 1).

סיקור מותם של אנשי המדע אמור היה להתמקד במסלולם האקדמי, במשנתם הפילוסופית ובתגליותיהם המדעיות, אולם השערת המחקר הייתה שהיותם יהודים ו/או ישראלים השפיעה על סגנון הסיקור, ריטואל האבל והנרטיב הכללי. על רקע זה שאלות המחקר היו: כיצד סוקר מותם של זיגמונד פרויד, אלברט איינשטיין, מרטין בובר ובן־ציון דינור בעיתונות העברית? האם הוזכרה השתייכותם לעם היהודי או למדינת ישראל במהלך הסיקור העיתונאי של מותם וכיצד? האם צוינו יחסם או זיקתם לתנועה, לבניין ולמפעל הציוני בסיקור העיתונאי של מותם וכיצד?

לוח 1: פריסת העיתונים והגיליונות שנותרו לצורך בחינת סיקור מותם של פרויד, איינשטיין, בובר ודינור

סך הכול	גיליונות	עיתונים	תאריך פטירה	
24	24.9.1939	הארץ, הבקר, דבר, הצפה	23.9.1939	זיגמונד פרויד
	25.9.1939			
	26.9.1939			
	27.9.1939			
	29.9.1939			
	1.10.1939			
54	19.4.1955	הארץ, הבקר, דבר, חרות, מעריב, על המשמר, קול העם, ידיעות אחרונות	18.4.1955	אלברט איינשטיין
	20.4.1955			
	21.4.1955			
	22.4.1955			
	24.4.1955			
	25.4.1955			
54	14.6.1965	הבקר, דבר, חרות, למרחב, מעריב, על המשמר, הצופה, קול העם, ידיעות אחרונות	13.6.1965	מרטין בובר
	15.6.1965			
	16.6.1965			
	17.6.1965			
	18.6.1965			
	20.6.1965			
26	9.7.1973	דבר, מעריב, על המשמר, ידיעות אחרונות	8.7.1973	בן-ציון דינור
	10.7.1973			
	11.7.1973			
	12.7.1973			
	13.7.1973			
	15.7.1973			
156	1973–1939	10		סך הכול

מעבר לכך ההשוואתי והמקיף שמציעה בחינה של עשרה עיתונים יומיים, אפשר לנמק ולהסביר את הבחירה בארבעת האישים האלה. זמן: הניתוח נפרס על פני 34 שנים, למן מותו של פרויד ועד פטירתו של דינור. טווח זמנים זה מאפשר להשוות בין נקודות מבט שונות של תקופות שבהן חלו תמורות מהותיות ופיתוחים ניכרים בגולה, בעם היהודי, ביישוב העברי ובמדינת ישראל. דיסציפלינה: האישים התמחו בתחומי ידע

שונים: פסיכואנליזה (פרויד), פיזיקה (איינשטיין), פילוסופיה (בובר) והיסטוריה (דינור). לפיכך במחקר בדקתי את השינויים ביחסם של העיתונים על רקע עיסוקם המדעי. שיוך לאומי-מדיני: המחקר מציע כר השוואתי פורה נוסף מבחינת שיוכם הלאומי-מדיני של הנפטרים. פרויד ואיינשטיין התגוררו מחוץ ליישוב העברי ולמדינת ישראל ונפטרו בלונדון ובניו ג'רזי, בהתאמה. בובר ודינור היו אזרחי מדינת ישראל ונטמנו בירושלים. מיטב עבודתו המחקרית, המדעית והחינוכית של דינור נעשתה במדינת ישראל. המחקר בוחן את ההבדלים בסיקור העיתונאי על רקע שייכותם ואזרחותם הישראלית ומקום מותם וקבורתם.

ספטמבר 1939: סיקור מותו של זיגמונד פרויד

זיגמונד פרויד נפטר בביתו בלונדון, ביום שבת (23.9.1939) בערך בשעה 1:30 לפנות בוקר, בגיל 83. בשנותיו האחרונות סבל פרויד מסרטן הפה והלסת ובימיו האחרונים פנה אל רופאו וידידו, מקס שור, וביקש לקבל כמות נדיבה של משככי כאבים מסוג מורפין. 48 שעות לאחר שנטל את משככי הכאבים מת ויש הגורסים כי אלה זירזו את מותו ואולי התאבד. לווייתו של פרויד נערכה שלושה ימים לאחר מותו; גופתו נשרפה ואפרו נשמר בכד בקרמטוריום שבגולדרס גרין אשר בצפון לונדון (Lacoursiere, 2008). הארץ הפליג בשבחו של פרויד: "במותו של פרופ' זיגמונד פרויד נסתלק אחד מגדולי מאורות המדע ואחד מגדולי המוחות היהודים שהעשירו את התרבות האירופית, במקרה זה התרבות הגרמנית-אוסטרית. המלומד המנוח היה אחד מראשי המדברים במדע הגרמני, שהלכו בגולה עם עלות היטלר לגדולה. פרויד היה יוצר הפסיכו-אנליזה, שיטה חדשה ומקורית, שנעשתה אב לתורה מסועפת. הוא הקים תלמידים בכל ארצות אירופה ואמריקה. בכמה מדינות נוסדו עוד לפני עשרות שנים חברות מדעיות מיוחדות לחקר תורתו" (לונדון, 25.9.1939).

מאמר בן כ-1,500 מילים שהוקדש לפרויד בהארץ מאת החוקר ד"ר צבי רודי העלה על נס את פועלו: "במשך חמשים השנים האחרונות שמשו השם פרויד ותורתו תכנית מסוימת ושלמה ברפואה, בספרות, בתיאטרון ובחינוך; ובעשרים השנים האחרונות גם לגבי תופעות רוחניות ויחסים סוציאליים. רבבות תלמידיו ומעריציו הפיצו את תורתו משני עברי האוקיינוס, כי עיקרי תורתו עברו לגבולות עמים ותחומי ארצות ולשונות. חסידי הנלהבים ראו בו את קולומבוס של חיי-הנפש, ויש שתגליותיו בפסיכולוגיה המריצוהו לארוג את החוט המשולש: קופרניק – דרווין – פרויד" (רודי, 26.9.1939). במקביל, בעמוד השער של דבר, לצד תמונתו וסריקת חתימתו, נכתב הספד נוגע ללב על פרויד: "ירדה מעל במת חיי שעה אך נשארה על במת חיי העולם דמותו של חכם נעלה שבדור, מאלה הבאים לראות בעולם ובקורות הנפש, לעמוד על תעלומתם ולגלות מבואיה ומוצאיה, לפענח את משמעותם ולפרש אותם פירוש נוקב וכולל [...]

סדר הרכבה

סדר התחבורה

הרכבה: 1.000 ₪
 תחבורה: 1.000 ₪
 סך הכל: 2.000 ₪

סדר התחבורה

הרכבה: 1.000 ₪
 תחבורה: 1.000 ₪
 סך הכל: 2.000 ₪

סדר התחבורה

הרכבה: 1.000 ₪
 תחבורה: 1.000 ₪
 סך הכל: 2.000 ₪

סדר התחבורה

הרכבה: 1.000 ₪
 תחבורה: 1.000 ₪
 סך הכל: 2.000 ₪

סדר התחבורה

הרכבה: 1.000 ₪
 תחבורה: 1.000 ₪
 סך הכל: 2.000 ₪

סדר התחבורה

הרכבה: 1.000 ₪
 תחבורה: 1.000 ₪
 סך הכל: 2.000 ₪

זיגמונד פרויד נסתלק

1927. 26. אסא פת ספרו
 שם חסדו מרד ספרו 22
 מרד ספרו 22
 מרד ספרו 22
 מרד ספרו 22

המחשבות המדעיות והמחשבות המוסריות, ויש להבחין בין שתי המחשבות. המחשבות המדעיות הן המחשבות שבהן אנו מנסים להבין את העולם, ואת הסיבות והתוצאות של הדברים. המחשבות המוסריות הן המחשבות שבהן אנו מנסים להבין את הערכים וההתנהגויות של האדם, ואת הסיבות והתוצאות של הדברים. המחשבות המדעיות הן המחשבות שבהן אנו מנסים להבין את העולם, ואת הסיבות והתוצאות של הדברים. המחשבות המוסריות הן המחשבות שבהן אנו מנסים להבין את הערכים וההתנהגויות של האדם, ואת הסיבות והתוצאות של הדברים.

קולונל הרון מרגיע את הצבוא

ועוד על סדרת סרטי אידי-ישראל, ערוץ יקביסון המבוססת
אשתו של

”רוסיה לא אמרה את דברה האחרון במזרח אירופה”
מלוטב הצהיר כי רוסיה תעזור לפליטים לחדש את מדינתם. —
וילנה לליטא? — תעמולה בולשיוסטית בצבא הגרמני

מחצית יהודי פולין בתחום-הכיבוש הרוסי, מחצית - בתחום הגרמני

[illegible]

הגרמנים נהדפו בחזית המערב

[illegible]

מזה ממש בשנות ה-70
 כותב בפרק שפרסומות על בידור
 רבים מותו פזון חלום האדם
 (בסוף האבק 1970 על 3000 אוריו
 19, עמ' 10)
 24 (א) דורית חפציה
 2015 הברבור והתנחל (לפילוס ספרי

[illegible]

עמוד השער של דבר לאחר מותו של זיגמונד פרויד, 25.9.1939

ההגדול שבכוכבים אלו בדורנו, האור כבה היום, אולם האור הנצחי שבו, אור בקשת האמת, יעמוד לדורי דורות" (ד.ש., 25.9.1939).

הגם שהגיע להישגים מדעיים בחייו וחדש את הידע האנושי הקיים, מסעו של פרויד אל ההכרה בו הוצג בהארץ כמטלטל ומפרך וכנרטיב של "כנגד כל הסיכויים": "האנושיות והמדע המקצועי, שברגיל אינם נוטים להטות מיד אוזן קשבת לחדש, לא התלהבו תחילה לחוקר הצעיר והנועז הזה, שהסיר את הצעיף מעל חיי היצר שלנו. בוסרים היו על פרויד הצעיר, את תורתו גרסו תחילה תחת מוקש ואת מסקנותיה ניסו להציג תחילה כנעדרות-מובן" (רויד, 26.9.1939).

נדמה היה שבהארץ נעשו מאמצים להדגיש את השתייכותו של פרויד לעם היהודי ולהאיר בחיוב את יחסו: "פרויד לא היה לא יהודי לאומי ולא ציוני, אבל לא העלים את יהדותו כדרך כמה מלומדים יהודים אחרים. הוא שימש מטרה לחצים אנטישמיים

שמיררוהו, כמו שמיררו את חיי איינשטיין ויתר גדולי חכמי ישראל שנתפרסמו בין העמים" (לונדון, 25.9.1939א). נוסף על כך נסרק, נדפס ותורגם מכתב ששלח פרויד ב־20 ביוני 1965 למנהל קרן היסוד, לייב יפה. התרגום העברי נוסף למכתב הסרוק, ובו נכתב: "שאכן יודע אני איזה מכשיר כביר ומביא ברכה נעשה המוסד הזה בשביל עמנו, בהתאמצו לייסד מולדת חדשה בארץ האבות העתיקה. דבר זה משמש אות וסמן לרצון החיים שבנו שאין לנצחו, רצון שהתגבר בהצלחה, על רדיפות וענויים קשים במשך שנות אלפיים" (פרויד, 29.9.1939). עיתון הצפה הסתפק בכתבה אחת קצרה (כ־150 מילים) כדי לבשר על מותו של פרויד, ובה נכתב, בין היתר, בדומה לקו האידיאולוגי שהוצג בהארץ: "פרויד לא היה יהודי לאומי, אבל לא העלים את יהדותו ושימש מטרה לחצי האנטישמיים" (לונדון, 25.9.1939ב).

הבקר שיבח את פרויד על תרומתו המדעית והתמקד בקשיים שעמם התמודד עקב השתייכותו לעם היהודי:

כאן עלינו להדגיש באיזו מידה גם פעולה מדעית טהורה, כזו של פרויד, נתונה ללחץ השאלה היהודית, שאינה שאלה של רדיפות גשמיות בלבד. ואיננו מתכוונים לעובדה שפרויד סבל מימי נעוריו ובמשך כל עבודתו המדעית מאנטישמיות בצורות שונות. הוא עצמו התאונן על כך לא פעם וזקף על חשבונה את המכשולים העיקריים, שבהם נתקל בדרכו המדעית. חשוב מזה לציין שהעולם, בחלקים חשובים, התייחס לתורותיו לא לפי ערכן המדעי, אלא לפי היחס אל היהודים, ומתוך כך – אל היהודי פרויד. קשה להעלות על הדעת מלומד שני שאפשר להתוכח על תורותיו, בלא שיהא ספק בגאוניותו, ואשר היה לקרבן של התקפות כה גסות וכה מרובות כמו פרויד. כל החדש והמרעיש שבתגליותיו הפסיכיות התפרש ע"י האנטישמיים כרדיפה, אחרי רקלמה: האופי המיוחד של חקירותיו ותוצאותיהן נחשבו ע"י האנטישמיים הסימן מובהק של ההתנונות המוסרית של היהודים. ההדגשה של חשיבות הסקסטיליות, שכמה חוקרים "אריים" פחות מחוננים טפלו בהופעותיה לפי פרויד ללא התנגדות צבורית, עוררה מערכה סוערת נגד היהודי והיהודים בעלי "יצר הכלוך" (פ.ב., 25.9.1939).

אם לא די בכך, להלן הרשמים שהוצגו בעיתונים השונים כדי להדגיש את ייחוסו החיובי של פרויד לדת משה. דווח כי

1. פרויד נמנה עם חבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית בירושלים;
2. הלורד ארתור ג'יימס בלפור הזכיר את פרויד כגאון יהודי;
3. בספרו משה האיש והדת המונותאיסטית שיבח פרויד את בני העם היהודי.

לבסוף, על השנה האחרונה לחייו נכתב **בהבקר**: "הגורל גזר על פרויד לראות את האנטישמיות הפרועה מנצחת גם בארץ מולדתו ואף על פי שידידו באנגליה ידעו להבטיח לו שלום בימים האחרונים, היהודי הגאוני זה, מושרש בעיר מולדתו, בוינה שכל ימי חייו אף לא העתיק את דירתו, היה מוכרח לברוח בימי זקנתו מפני אותה השנאה

העיוורת שהרעילה גם את חייו בתור איש המדע" (שם). על רקע זה הדגשת יהדותו הונגדה לשלטון הנאציזם האכזרי בגרמניה ולאנטישמיות המשתוללת באירופה. כך, למשל, דווח כי הצבא הגרמני השמיד לוח שהוקדש לו על בית הולדתו בעיירה פרייברג.

אפריל 1955: סיקור מותו של אלברט איינשטיין

אלברט איינשטיין נפטר ביום שני (18.4.1955) בסביבות השעה 6:15 בבוקר במרכז הרפואי Penn Medicine Princeton בניו ג'רזי בגיל 76, כתוצאה מקרע בעורק הראשי שנגרם על ידי התקשות העורקים ודלקת בכיס המרה. במהלך נתיחת הגופה הוסר מוחו של איינשטיין לצרכים רפואיים, בשאיפה ללמוד, לחקור ולהבין את שורשי האינטליגנציה שלו. גופתו של איינשטיין נשרפה לעיני 15 אנשים; האפר פוזר במקום שאינו ידוע לציבור וצוואתו לא פורסמה ברבים (Isaacson, 2008).

סיקור מותו של אלברט איינשטיין היה אירוע מדיה חדשותי בעיתונות הישראלית. הוא זכה לסיקור נרחב במאמרי מערכת, בפובליציסטיקה ובכתבות וכלל קריקטורות ומכתבים שעליהם חתם. נדמה היה שמערכות העיתונים יצאו מגדרן כדי להציג את איינשטיין כנציג נבחר של העם היהודי, תומך מושבע של הבניין הציוני וכשגריר העם היהודי ומדינת ישראל באומות העולם.

אישים רבים הספידוהו, שכן איינשטיין היה אישיות מוכרת ואייקון תרבותי־מדעי. נשיא ארצות הברית, דווייט אייזנהאואר, שלח איגרת תנחומים לבתו של המנוח, מרגוט איינשטיין, וצוטט: "אין עוד אדם אשר תרם כה הרבה להתקדמותה ולהתפשטותה של הדעת במאה העשרים. הוא שימש לכל מי שחי בתקופה אטומית זו כמופת וכדוגמה לצניעות ולכישרון היצירה רב־העוצמה של היחיד בחברה החופשית" ("פרופ' אלברט איינשטיין איננו", 19.4.1955). הספידו אותו גם מזכ"ל האו"ם דאג המרשלד, נשיא ארצות הברית לשעבר הארי טרומן, ראש ממשלת גרמניה המערבית קונרד אדנאואר, ראש ממשלת הודו ג'והרלל נהרו ו"אבי פצצת האטום" ג'וליוס רוברט אופנהיימר. על מותו דווח באריכות בתחנות הרדיו ובעיתוני ארצות הברית, ברית המועצות, בריטניה, גרמניה המערבית, צרפת, שווייץ ועוד ("שם").

מותו של איינשטיין עורר הדים במרחב הפוליטי־תקשורתי הישראלי. הוא הוספד בחמימות ובהערצה על ידי ראש ממשלת ישראל ושר החוץ משה שרת: "מאור אדיר של שכל האדם, אשר קרניו בקעו את אפלת הבלתי־נודע, כבה פתאום. העולם שיכל את גדול גאוני המדע והעם היהודי את פאר בניו בדורנו. מדינת ישראל נותנת כבוד לזכרו ביגון עמוק ובגאווה נצח" ("שרת: גדול גאוני המדע", 19.4.1955). נשיא המדינה, יצחק בן־צבי, שיגר מברק תנחומים:

עם ישראל כולו מזועזע מן הידיעה על פטירתו של אלברט איינשטיין ומבכה את האבידה הכבדה, שאבדה לעמנו ולאנושות כולה במותו של גדול המדע, ענק הרוח וגאון הדורות במדעי הטבע, המגלה רזי עולם ומרחיב יריעת הקוסמוס; מחדש נתיבות

לחכמה ולמדע לרתום כוחות-עולם נעלמים לחרות האדם; אשר האיר אור חדש על התעלומות מעשי בראשית ובשיטתו ההומאניסטית והאוניברסאלית – האופיינית לגאון השכל היהודי, חתר לאחדות היקום, לאחדות הנבראים עם בוראם ("מברק־התנחומים של הנשיא", 20.4.1955).

[illegible]

גם שגריר ישראל בארצות הברית, אבא אבן, אמר: "נודעזעתי עד עמקי נשמתי ממותו הפתאומי של פרופ' איינשטיין – הענק האדיר בחיי הרוח והמוסר של כל הדורות" (ע"ר, יו.פי. וסט"א, 19.4.1955). שר הביטחון באותה שנה, דוד בן-גוריון, הפליג בשבחו והדגיש את זהותו היהודית: "איינשטיין שייך לכל המין האנושי כגילוי עליון ביותר של רוח האדם אך לא פחות מזה שייך הוא לעם היהודי ולרוחו. לא זכינו, ואולי באשמתנו, שהאיש הגדול ביותר בכל העולם, אשר גורש ע"י התליינים הנאצים מן הארץ, שבה החל את מפעלו המדעי הגדול, לא מצא את משכנו הרוחני בישראל". פרופ' יואל רקח, ששיתף עמו פעולה, הגדיר את איינשטיין כנפיל מדעי בקנה מידה היסטורי: "שמו צרור בצרור גאוני הדעת – אריסטו, גליליי וניוטון. אנשי המדע בכל העולם עומדים דום ליד ארונו של אלברט איינשטיין" ("שרת: גדול גאוני המדע", 19.4.1955). עוד הספידוהו שר התרבות והחינוך בן-ציון דינור, ראש עיריית תל אביב חיים לבנון, יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית ברל לוקר, הרב הראשי יצחק אייזיק הלוי הרצוג, נשיא האוניברסיטה העברית בנימין מזר, אשת הנשיא לשעבר ורה ויצמן ועוד. נתן אלתרמן הקדיש לאיינשטיין שיר בטור השביעי של דבר (נתן, 22.4.1955).

מאמרי מערכת רבים הוקדשו לאיינשטיין. בהארץ, לדוגמה, נכתב: "הלך לעולמו אחד מגאוני האנושות, שחקירותיו הטביעו את חותמן על התפתחות תבל. כוח מחשבתו גילה אופקים חדשים, שהדורות הקודמים לא חלמו עליהם. מיעוט בלבד אף מבין המשכילים הספיק לעמוד מתוך הכנה מלאה על שיעור השינויים שאיינשטיין המלומד חולל בתחום הכרת העולם הפיזי; אך אין ספק בכך, כי שמו עומד בשורה אחת עם גדולי חוקרי הטבע – ניוטון ודומיהם" ("מיום ליום: אלברט איינשטיין", 19.4.1955). בהבקר נכתב: "העם היהודי נתייתם מבן דגול, בעל אידיאלים נשגבים. הוא הלך לעולמו עתיר זכויות גדולות – אוניברסליות ויהודיות, ושמו ישאר בהיסטוריה כאחד האישים הבולטים של הדור הזה" (גן, 19.4.1955). ובדבר: "כבה מאור הדור; אך כדרך כוכבי השמים יוסיף וישלח קרני אורו למרחקי הזמנים משך מאות אלפי שנות אור" (יהודה, 19.4.1955).

דוגמה מובהקת להאדרת זכרו של איינשטיין בעיתונות הישראלית הייתה מאמרו של עורך מעריב, עזריאל קרליבך. במאמרו השווה קרליבך את איינשטיין לישו והמליץ להתחיל את ספירת השנים מחדש: "ימים יבואו, ואם הגזע האנושי עוד לא התאבד – ימנה את סדר שנותיו למן היום הזה, 18 באפריל 1955, יום הסתלקותו של אלברט איינשטיין. כפי אשר עשה אלפיים שנים עד הלום, ממנין הזמן לפני הופעתו של יהודי אחר, מפשרטי העם בנצרת, פשטני ורגשני, ננס הנפש לעומת ענק הרוח שהלך. כפי שקבעו את מנין השנים ההוא לסמל את סופה של תפיסת-עולם מעורבבת וילדותית, ולבשר על הכרת-תבל עמוקה, מקיפה ואחידה יותר, – כן יחייכו אז בני-אדם על התקופה הפרימטיבית של הנצרות, אשר איינשטיין שם סוף לפיסוק פסוקה" (קרליבך, 19.4.1955). בעל המשמר כונה איינשטיין "היהודי מספר אחד" ו"הקוסם של המרחב" (ימבור, 19.4.1955) ונכתב גם כי "אישיותו הייתה קורנת גדולה והוד ושגב, ורבים האנשים המתברכים בכך שזכו

להיות בני-דורו" (ענבר, 22.4.1955). קול העם התיישר עם האדרתו של המנוח בשאר העיתונים והבליט את האידיאולוגיה הקומוניסטית של העיתון: "איש מדע דגול, לוחם אמיץ נגד הפאשיזם, קנאי המאבק להגנת החירויות הדמוקרטיות ואויב מושבע של המק-קארטיזם" (ע"ר ושק"ה, 19.4.1955).

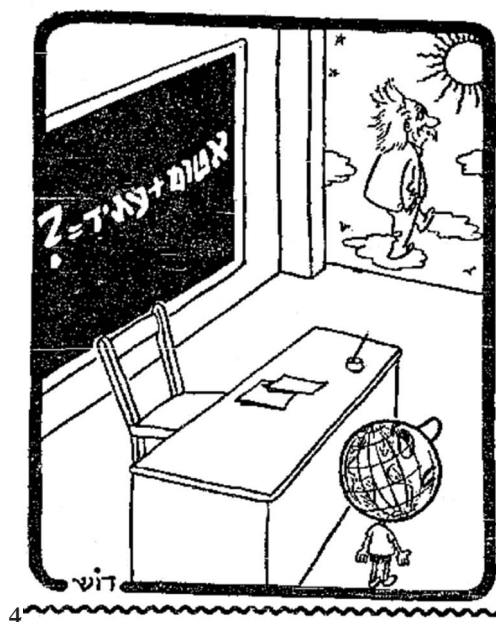
במוסף "תרבות וספרות" של הארץ מותג איינשטיין כסמל איקוני של עולם המדע וכאינדוידואל שהצליח לשנות את העולם לטובה: "לא רק אישיות דגולה מהפאר של המין האנושי, איש-מדע גאוני, לא רק חוקר גלוי עיניים שהגיע עד חקר הגרעין של כל הקיים. לא רק כל אלה [...] כי הוא היה איש המדע שניפץ לרסיסים את האמונה העוורת במוחלטותו של המדע. כי הוא האיש ששם קץ להאלהת המדע ודת המדע [...] גאון שהטביע את חותמו הרוחני על דורו, וכל הדורות אחריו" (מו"ש, 22.4.1955).

דרך נוספת להמחיש את עצימות האירוע התקשורתי של מותו של איינשטיין וחשיבותו הייתה שימוש בקריקטורות. איורים וקריקטורות נדפסו בעיתונות הישראלית באותה תקופה ועל פי רוב יוחסו לאירועים שעמדו בראש סדר היום החדשותי. בהארץ (22.4.1955) הוצגה קריקטורה שבה איינשטיין עולה לשמים, שם מחכה לו מלאך המבקש ממנו להסביר את תורת היחסות. במעריב (20.4.1955) פרסם דוש קריקטורה שבה נראה איינשטיין עוזב את שולחן המורה ויוצא מהכיתה, כאשר על הלוח נותרת משוואה בלתי פתורה. בדבר (22.4.1955) אויר איינשטיין למעלה בשמים, עומד על ענן, משקיף בטלסקופ על כדור הארץ ולכאורה ממשיך בעבודתו המחקרית גם לאחר מותו.

קריקטורה, הארץ, 22.4.1955, עמ' 3 (מוסף שישי)

המורה הלך...

4

דוש, קריקטורה, מעריב, 20.4.1955, עמ' 4

5

קריקטורה, דבר, 22.4.1955, עמ' 2

במקביל הוצגה הצלחתו בחרות כנגד כל הסיכויים: "כאגדה חיה, צנוע וענו התהלך ענק רוח זה – אשר עד גיל 14 נחשב לגרוע בתלמידים – ובנוסחה קצרה של $E=mc^2$ המהווה את תמציתה של 'תורת היחסיות' העמוקה והרחבה, פתח את אחת התקופות הגדולות ביותר בדברי ימי האנושות – התקופה האטומית – על כל העלול להתפתח ממנה לשבט ולחסד" ("המאור שכבה", 19.4.1955). גם על המשמר הבלויט את הנרטיב הזה: "מן התמונות של נערותו ניבט אלינו אופיו השקט, הבלתי־חברתי, התנכר אלברט משאר הילדים. הוא למד לדבר באיחור ניכר, אחרי שהוריו כבר חשבוהו לילד מפגר. בעיני הוריו היה לא־יצלח, מעטים היו חבריו ומעולם לא עסק בספורט" (ענבר, 22.4.1955). גם הקהילה המדעית בישראל הספידה את איינשטיין לאחר מותו. בנימין מזר, נשיא האוניברסיטה העברית, ספד לו: "בכואנו להעריך את אישיותו של איינשטיין, אנו עוברים את גבולות המדע. כאחד ההומניסטים הגדולים של ימינו ומראשי הלוחמים לחופש האדם ולחופש המחשבה, הוא נמנה עם מבשריה וחוזיה של התמורה בחיי האדם עלי אדמות, של הגשמת האידיאל הכלל אנושי והיהודי של חברה אנושית מושתת על עקרונות השלום, הצדק והמוסר" (סט"א, 19.4.1955). גם סגן נשיא האוניברסיטה, מיכאל אבן־ארי, אמר: "האיש הזה היה לא רק גאון במדע אשר שינה את פרצוף העולם, אלא גם צדיק גדול" (פרינסטון, 20.4.1955), והפילוסוף שמואל הוגו ברגמן כתב: "גדולתו המיוחדת הייתה בצירוף יקר מהמציאות של גאוניות עצומה ושל פשטות ילדותית ענווה" (ברגמן, 22.4.1955).

הסוציולוג שמואל נח אייזנשטדט פרסם מאמר בקול העם ובו הפליג בשבחו של איינשטיין: "הסתלקה אישיות יוצרת גדולה בעלת ממדים כלל־אנושיים, אוניברסליים, נפטר אחד מגדולי המלומדים והוגי־הדעות שבדורנו, אשר שמו משולב לעולמים עם הישגיו היסודיים של המדע החדש [...] הוא חרג ממסגרת מעבדתו וחדר־עבודתו ונזף במושלי־רשע, במקפחי חירות־אדם, במטפחי הפליה גזעית ולאומית, במגדלי חידקי שנאה, במפחי־מלחמות אכזריות ובמחיי הנאצים" (אייזנשטדט, 22.4.1955).

שאלת זיקתו של איינשטיין לדת היהודית נידונה בעיתונות הישראלית לאחר מותו. כידוע, איינשטיין לא האמין באלוהי היהדות, לא קיים מצוות ונמנע מהדגשת זהותו הדתית בעשורים הראשונים לחייו. למרות זאת העיתונים הדגישו את השתייכותו וזיקתו לעם היהודי. בקול העם נכתב עליו: "הוא היה נאמן למוצאו היהודי בנאמנות אזרחית, חילונית, מתקדמת, משוללת כל צל של שוביניזם וכל קנאות לאומית או דתית" (שם). עם זאת היו עיתונים שבהם הוצג נרטיב דו־משמעי ומורכב ליחסו של איינשטיין ליהדותו. במאמר בהבקר, למשל, נכתב: "עליו הייתה גאוותו של העם היהודי מאז ומתמיד. הוא לא התכחש ליהדותו כאנשי־רוח יהודים אחרים. אלא, להיפך – הכריז כגלוי על יהדותו ואף נתן ידו לפעילות ציונית. ואף על פי כן, היתה מחיצה בין העם לביןו וזמן רב פעמה התקוה שהמחיצה תיפול והתקרבותו אלינו תהיה שלמה. אבל הוא נשאר באמצע הדרך" (גן, 19.4.1955). בזמן ששאר העיתונים הבלויטו הלצות ידועות וציטוטים

נבחרים של איינשטיין, ידיעות אחרונות הסתייע בכך כדי להדגיש את האוניברסליות שבדמותו: "אם תתאמת התורה – יקראו לי הגרמנים 'גאון גרמני' והצרפתים יראו בי 'אזרח העולם'. אם תוכחש – אהיה 'גרמני' בפי הצרפתים והגרמנים יקראו לי 'יהודי'" ("איינשטיין ידע את אשר ניבא", 19.4.1955).

מעבר לזיקתו לדת היהודית, דנו מערכות העיתונים בשאלת ציונותו של איינשטיין ובתרומתו להקמתה של מדינת ישראל. הוא ביקר בארץ ישראל פעם אחת בלבד בשנת 1923, הטיל ספק בחברה החלוצית-חקלאית, התנגד להקמת מדינה על בסיס דת ולשימוש בכוח צבאי וב־1952 סירב להצעה להתמנות לנשיא מדינת ישראל. אף על פי כן נדמה היה שהעיתונים התאמצו מאוד להציגו כמי ש"הזדהה בכל לבבו עם האידאל של שיבת ציון ומפעל התחיה של העם היהודי בארצו" (ע.ר. ויו.פי., 19.4.1955) ושצוואתו של איינשטיין היא "להתייחס בצדק לישראל" ("צוואתו של איינשטיין לעולם", 20.4.1955). הוא צויר כאוהד ישראל מושבע וכנציגה המסור לפני אומות העולם. במאמר מערכת של הארץ נכתב: "היה איינשטיין לידיד נאמן ומסור של מפעל בנין הארץ. בשנת 1922 הצטרף אל ד"ר חיים ויצמן ז"ל בנסיעתו לארצות-הברית ופעל שם למען ייסודה של האוניברסיטה העברית. משך 33 שנים שמר איינשטיין על הקשרים שקשר אז עם ראשי התנועה ציונית, ולא חס על עצמו כל אימת נתבקש להרים את קולו למען קידום המפעל שהוא הכיר בחיוניותו בשביל חידוש פני עם ישראל" ("מיום ליום: אלברט איינשטיין", 19.5.1955). זאת ועוד, בהארץ פורסמה גם כתבה בכותרת "פעל ליצירת אהדה לישראל" ובה סופר כי "בשנים האחרונות השתתף איינשטיין באורח פעיל במאמצים ליצור אווירה של רצון טוב לישראל בארה"ב והוא עמד להיות הנואם הראשי, יחד עם מר אבא אבן, בשידור כל ארצי בראדיו ובטלוויזיה שעמד להיערך בליל שבת טלוויזיוני לרגל יום העצמאות השביעי של ישראל", וכי "הנשיא אייזנהאואר הדגיש בהודעתו, שאמריקה גאה על שאיינשטיין בחר בה למקום מגוריו" (סלפטר, 19.4.1955).

עם זאת יש להודות כי איינשטיין פעל למען הציונות מתוך אמונה שלמה וכנה. הוא פרסם מאמרים ובהם צידד בהקמת בית לאומי לעם היהודי. בכמה עיתונים הוצג מכתב ששלח לוועדה לבחירת זוכי פרס נובל ובו המליץ על הענקת הפרס למוסד עליית הנוער בישראל. כמו כן הביוגרף שלו, פיליפ פרנק, תיאר את ביקורו הראשון בארצות הברית: "איינשטיין העמיד את עצמו לרשות הציונות מתוך הנחה כי עצם נוכחותו באספות מסוימות עשוי להועיל לתעמולה למען הקרנות הלאומיות ובייחוד לאיסוף תרומות למען האוניברסיטה העברית. באסיפות אלו היה דרך כלל שותק או לעתים היה אומר כמה דברי חיזוק. הוא רצה בכנות להיות חבר נאמן לתנועת תחיית העם היהודי" (פרנק, 1955: 22). בקול העם נכתב: "עם ייסודה של מדינת ישראל גילה לה את מלוא אהדתו והתעניינותו ושאף לראותה בנויה על יסודי חופש ועצמאות" (אייזנשטרט, 22.4.1955). עוד סופר כי בימיו האחרונים ניסח נאום ליום העצמאות השביעי של מדינת ישראל ותכנן לבקר חברי השומר הצעיר בארצות הברית. לאחר מותו נערכה לזכרו עצרת אבל

בטכניון עם 1,500 משתתפים והאוניברסיטה העברית השביתה את הלימודים למשך שעה. כן פורסמו חילופי מכתבים בינו ובין חיים ויצמן משנת 1923 ותוכנו להקים מוזיאון לזכרו ליד ברלין. פורסם מכתבו של איינשטיין לנשיא ארצות הברית בעניין פיתוח פצצת אטום. יתר על כן, הוא הושווה לארכימדס, אוקלידס, אייזיק ניוטון, גלילאו גליליי, כריסטופר קולומבוס, ניקולאוס קופרניקוס, יוהאנס קפלר, פיתגורס, צ'ארלס דרווין וקלאודיוס פתולמאיוס (תלמי).

אף שכתביו המדעיים של איינשטיין היו מורכבים ומסובכים, הוא ניחן בחוש הומור דק ונהג להסבירם, להנגישם ולפשטם לציבור ולקהלי שומעים באופן נהיר לכל אוזן. הגדיל לעשות העיתון **הבקר**, אשר מדי יום הקדיש פינה להגיגים של איינשטיין. כך, למשל, צוטט בו הסברו לתורת היחסות: "כאשר אתה יושב עם הנערה האהובה עליך במשך שעות, דומה עליך כי היה זה רק רגע. אבל כאשר אתה יושב על תנור שהאדים מחום במשך רגע, נדמה לך כי היו אלה שעות; זוהי יחסיות" (ע"ר, יו.פי. וסט"א, 19.4.1955). אך לא רק **הבקר**. כמעט בכל העיתונים סופר על הלצתו המבודחת בחורשי חייו האחרונים כאשר הצהיר כי אילו היה מתאפשר לו לחיות את חייו מחדש היה שואף לעבוד כשרברב, שכן רק במעמד זה עדיין אפשר ליהנות ממעט עצמאות (גן, 19.4.1955; ע"ר ושק"ה, 19.4.1955).

יוני 1965: סיקור מותו של מרטין בובר

מרטין בובר נפטר בגיל 87 ביום ראשון (13.6.1965) בערך בשעה 10:40 בביתו שבשכונת טלביה, ירושלים, לאחר מאבק במחלה ממושכת ואחרי שהיה מחוסר הכרה במשך שלושה ימים. בשעותיו האחרונות שהו לצדו בנו, בתו, ארבעת נכדיו, שמונה ניניו ואחותו. ימים ספורים לפני שנפטר החליטה עיריית ירושלים להעניק לו אזרחות של כבוד. אך הוא לא זכה להגיע לטקס שתכננה העירייה לכנס לכבודו.

ארונו, עטוף בטלית ובדגל האוניברסיטה העברית, הוסע מבית החולים אביחיל שבירושלים והוצב ברחבת בניין המנהלה של האוניברסיטה בשעות 10:00-12:00. לצדו הוצב משמר כבוד של סטודנטים ופרופסורים. הלימודים הושבתו לאות אבל בשעות 12:00-14:00 והדגלים הורדו לחצי התורן. משם הארון נישא ולווה על ידי ראש הממשלה – לוי אשכול, נשיא המדינה זלמן שז"ר, יושב ראש הכנסת קדיש לוז, חברי הכנסת גולדה מאיר, יגאל אלון, זלמן ארן ויוסף בורג, הסופר ש"י עגנון ומכובדים נוספים. אשכול ספד לבובר, כינה אותו "ענק הרוח של המאה הנוכחית" ואמר: "עם ישראל והאנושות כולה מבכים היום מאור ומורה, איש הגות ומעש, חושף נשמתה של היהדות בעוז פילוסופי חדש". גם פרופ' שמואל הוגו ברגמן, פרופ' יואל רוקח, פרופ' גרשם שלום והרקטור נתן רוטנשטרייך נשאו הספדים. מסע ההלוויה עבר ברחובות רופין, אגריפס ויפו ובובר נטמן במדרונו הדרומי של בית העלמין בהר המנוחות, לצד מרצים וחוקרים מנוחים מהאוניברסיטה העברית ("ל. אשכול – בובר: נציגה", 15.6.1965).

למרחב

תלמידי • מנכ"ל פד"ר • 06.09.87 • ש"ס תש"ח • יום ראשון • חג המולד

שרת החוץ בישיבת הממשלה:

גוברת ההכרה במדינות השכנות
שיש לבלום פעולות „אל פתח“

[illegible]

אבוזרבר: "חצי מ

מזייטנאם **כבר** **ט**
 זענען דערנאך שמועס געווען
 מיט דעם זון ברוך, סוף
 דעם 13 (צווייטע געזעצט)
 דעם וועג וואס וועט געווען
 דעם עקסטערם געזעצט און
 שמועס דעם.

מעצרים בקרב החוגים
הנאצריסטיים בסוריה

[illegible]

מת מרטיץ בובר

[illegible]

בריה"מ וסיו
מחדשות שיתוף
המנהלה החדשה

[illegible]

לדיון על תיקונים בחוקה
נדרשת הבעת אהליץ לכינוס המרכז המדויק

פסח פתח – חג הפסח הוא חג החירות. בחג זה נחגגת חירותנו ממצרים. בחג זה נחגגת חירותנו ממצרים. בחג זה נחגגת חירותנו ממצרים.

מדכי מרסין בור

[illegible]

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
 חוקה בענין רב על מדינת ישראל

פר"פ' מרדכי מרשיץ בובר ז"ל
 תשס"ב מיום א' סיון תש"ס עד כ"ג תשרי
 שנת ה'תשס"ב

החליט המאגיסטראט יוסף ב. בריינר (1914-1994)
ב-12 במרץ 1978 בעקבות המעורבות לאי מניפולציות ותשלום

בנק ישראל
אבל על פטירתו

 NATIONAL BUREAU OF STANDARDS

[illegible][illegible]

המחנה הזה יושב על גבעה קטנה
במחנה הזה יושב על גבעה קטנה
המחנה הזה יושב על גבעה קטנה
המחנה הזה יושב על גבעה קטנה

עמוד השער ש

ה' ה'יוודע דרך מותו הקלה יי

למרחב, 15.6.1965). במקביל יושב ראש המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י), משה סנה, פרסם מברק תנחומים אשר הופנה אל נשיא האוניברסיטה העברית: "הננו מביעים את צערנו עמוק על מות הוגה הדעות הגדול מארצותינו, אשר העשיר ברוחו היוצרת את הערכים האוניברסליים של ההומאניזם הגנוזים במורשת ישראל והפיץ ברכים את אהבת השלום ואחוות העמים" (סנה, 15.6.1965).

מותו של בובר עורר הדים גם בזירה הבין-לאומית. נשיא גרמניה המערבית, היינריך ליבקה, שלח מברק תנחומים לנשיא שו"ר: "בעיני תלמידיו, שנאספו סביבו באוניברסיטת פרנקפורט, היה לא רק מורה, אלא גם מופת. העם הגרמני מתאבל על מרצתו בובר, משום שבמותו אבד לנו ידיד גדול ונדיב. סמכותו המוסרית עוררה אותנו במאמצי השלום וההתפייסות כי הוא היה אדם שחייו ופעולותיו היו נשואות אל התקווה" (ע"צ, 15.6.1965). קנצלר גרמניה המערבית לשעבר, קונרד אדנאואר, אמר: "לעולם אבד אדם גדול. הערכתו מאוד את האיש הזה, אשר גילם את המחשבה היהודית, ואשר הנצרות חייבת לו חוב גדול" (סופר הבקר בירושלים, 14.6.1965). הסנטור היהודי הרפובליקני, יעקב יעבץ, ספד לבובר על בימת הסנט האמריקני: "הלהבה הקטנה, שהיא החיים של מרצתו בובר, הבהבה ודעכה. אבל, האור שהוא הפיץ ימשיך עוד זמן רב להאיר חיי אנוש" (סט"א, 15.6.1965). גם עיתונים בולטים כגון **הגארדיאן**, **טיימס** ו**דיילי טלגרף**, דיווחו בהרחבה על מותו של בובר (ע"צ, 15.6.1965). במאמר ראשי בניו יורק **טיימס** נכתב: "מרצתו בובר היה הוגה הדעות הדתי היהודי החשוב ביותר של זמננו ואחד הפילוסופים רבי ההשפעה ביותר בעולם. הוא היה בונה גשרים תאולוגיים בין רב בטרם זכה ליוקרתו הנוכחית. אם המלחמה הקרה העתיקה בין הדתות נעלמה, ובמקומה מופיע דר-שיח ומגע אישי ידידותי, יש לזקוף את הדבר במידה רבה לזכותו של בובר" (ע"ד, 15.6.1965).

רבים מבכירי האקדמיה הישראלית הספידו את בובר ועמדו על משנתו הפילוסופית וההומניסטית. פרופ' ברגמן סיפר על "אופי של לוחם אמין על דעותיו ודרכו. הוא ידע להיאבק ולהיות בלתי-פופולארי, בשחותו באומץ נגד הזרם. היית לנו לברכה, את שלך עשית, ואנחנו – נמשיך בדרכך" ("פרופסור מרצתו בובר – למנוחות", 15.6.1965).

הנרטיב שהוצג בעיתונות הישראלית היה דר-ממדי. מצד אחד העיתונים חלקו לבובר כבוד אחרון, האדירו את שמו, את מלאכתו האקדמית ואת מורשתו כמחנך, חוקר, מרצה, הוגה דעות ופילוסוף ומסגרו אותו כאחד מגאוני הדור. מעריב הרעיף שבחים על בובר בהספד של הכתב והפרשן הפוליטי יוסף חריף: "פרופ' מרצתו בובר יתואר בצדק כאחד מהוגי הדעות הגדולים, שקמו ליהודים בדורות האחרונים; בעל יצירה ענפה, יחידה במינה כפילוסוף, כעסקן-ציוני בעל מחשבה מקורית; כפרופסור לענייני דת ומוסר" (חריף, 14.6.1965). מאמר המערכת של **דבר** הוקדש לבובר והפליג בשבחו: "העם היהודי שכל אתמול אחד מגדולי בניו, גדול בתרומתו לעולם-המחשבה של האנושות המודרנית, וגדול בתרומתו למחשבה היהודית ולתנועת התחייה היהודית היהודית [...] פעלו המגוון

של בוכר למען ההתחדשות היהודית – כסופר, כהוגה, כעורך וכמו"ל – מקופל ביצירה ספרותית שטעמה לא פג ולא יפוג עם חלוף השנים" (מ.ד., 14.6.1965). ובמעריב נכתב:

לא רק אחרי מותו אלא גם תמיד בחייו שיווינו לנגד עינינו תמיד את דמותו הרוחנית הנעלה והאצילה. ולא נחדל לראותו בכל שיעור־קומתו: אדם בעל תפיסה תיאוסופית־מוסרית, החובק במבטו עולם ומלואו. לעולמים יצטייר בפנינו כפייטן וכהוגה, שביקש להמחיש את המגע הבלתי אמצעי – אותה קונפונטציה מתמדת – בין אלוהים לאדם. באזני דורות יהדהדו צלילים מן ה'דיאלוג' הנצחי – פרי מחשבתו והשראתו של בוכר – בין הבורא לבין הנברא־בצלם (י.א.ג., 18.6.1965).

מצד שני, לצד השבחים שחלקו העיתונים, הוזכר גם היחס הדו־משמעי שרחש הציבור הישראלי כלפיו על רקע התרחקותו מדת משה והזדהותו עם תנועות השמאל השורשי: "בעוד שבעולם הגדול עוררה דמותו האצילה הערצה והערכה אין קץ. הרי בקרב עמו – עם ישראל – נחלקו הדעות. כדרכו של פילוסוף, היו לו מלוא הכף ספקות. לרוב, דרכו בחיים הייתה בבחינת שם ספרו הפילוסופי 'אתה ואני'. אתה ותורתך לחוד ואני ודרכי לחוד [...] גם אם שונות הן ההערכות לגבי אישיותו, הכול מודים, כי מענקי הרוח היה ואף הטביע מחותמו על דמותה של החברה האנושית בעולם" (כתבי הצפה, 18.6.1965). בועז עברון אף הלן בדיעות אחרונות על היחס לבוכר בשל השקפותיו ההומניות והמתפשרות: "בחייו נהגו להציק לו בשל 'חטאים' שונים שחטא, על שלא היה לאומני כאחרים, על שחזון ציון שלו לא נשא חן בעיני אלה שהיו תמיד בטוחים שהם מבינים הרבה יותר ממנו" (עברון, 18.6.1955). במקביל, תחת הכותרת "האיש שנחשב בעולם לגאון לא היה נביא בעירו", נתן ברון תיאור כיצד התפיסות ההומניות, האוניברסליות והסלחניות של בוכר כלפי היהדות, העם הגרמני והאויב הערבי, עוררו פולמוס כנגדו: "בעוד שהעולם כולו היה אחוז רטט והתפעלות מתורתו של מרטין בוכר – הרי דווקא כאן, בישראל, נשמעו לעתים בכמה קולות ההסתייגות ואי־שבִיעות־הרצון ממנו" (ברון, 14.6.1965).

זאת ועוד, הגם ששמר באדיקות על זהותו היהודית וחקר אותה ואף תרגם את התנ"ך לגרמנית, אפשר לומר שבמהלך חייו התרחק בוכר משורשי החסידיים לכיוון של יהדות חילונית וחקר הפילוסופיה. על רקע זה, שאלת יהדותו של בוכר נידונה בעיתונות הישראלית. כך, למשל, בהבקר נכתב: "המנוח לא היה 'דתי' במובנו המסורתי של המושג. ניתן לאמר שאלוהיו היה סמלי. אבל, כל ימיו היה נגד 'יהדות פורמלית'. יהודי בעיניו היה קודם כל ברוח" (גץ, 14.6.1965). במעריב צוין כי "לא היה בוכר מתנודד באהלי־תורה. טבעי, איפוא, שהשקפותיו עוררו חילוקי־דעות. וכאיש הדבק בעקרונות, שאינו נוטה להתפשרות עם המצפון – אף טבעי, שדעותיו עוררו לא אחת התנגדות ותגובות חריפות" (י.א.ג., 18.6.1965).

לא זו בלבד: לאחר מותו של בוכר הוזכרה השקפתו האלטרנטיבית לחזון ולבניין הציוני, אם כי מלבד בעיתון חרות הרוויזיוניסטי זו נעטפה לרוב בנימה סלחנית, בפרשנות

ובצדקנות או הצדקה. כך, למשל, נכתב בהבקר כי "מצעירותו היה ממתנגדי הציונות המדינית של הרצל" וכך על משאלתו להקמת מדינה דו־לאומית בישראל:

מאז נטש את הפעילות הציונית בה החל משחר נעוריו, התמסר מפקידה לפקידה, לפעילות למען רעיון המדינה הדו־לאומית בארץ ישראל [...] מרתין בובר היה "הכהן הגדול" שלה.¹ דבק באמונתו זו, נשאר עד יומו האחרון. גם לאחר קים המדינה לא נכנע למציאות. כאיש הרוח הבין שאין לבטל את המדינה בגלל מדינה דו־לאומית, אולם ראה את עיקר תרומתו בשטח המדיני בהטפה לשלום בין שני העמים, אפילו במחיר ויתורים מרחיקים לכת מצד ישראל (גץ, 14.6.1965).

העיתון חרות מתח ביקורת על השתייכותו של בובר לתנועת ברית שלום אשר תמכה ודגלה במדינה דו לאומית ונתפסה בקרב הרוויזיוניסטים כמאוסה וותרנית:

כשם שרבו מעריצי תורתו של בובר, כך נמצאו רבים שחלקו עליה. כשם שמתחו ביקורת על משנתו הציונית בשנים הראשונות, היוותה מעין מזיגה של הרצליאות ואחד עממיות ובשנים האחרונות נטפל בה הרעיון הנפסד של ברית שלום, שיש בו משום ויתורים קיצוניים לאויבי הציונות, על חשבון הרעיון הלאומי המקורי ועל חשבון זכויותינו הבלתי מעורערות על מולדתנו השלימה. כן התעהו מוסר תורתו על דרך הפיוס והמחילה כלפי האומה אשר השמידה שלוש מערנו. אלה הם הצללים אשר האפילו בחייו על יצירתו הגדולה, שרוב האור בה גם לדורות. ברוך זכרו (אגף, 18.6.1965).

יתרה מזאת, חרות אף ראה בבובר פילוסוף הומני, ידען ומורכב, שרצה בטובתה של מדינת ישראל, אך בד בבד גם מחה נמרצות נגד מחתרות האצ"ל והלח"י והסכים לקבל פרס מטעם התאחדות הספרים בגרמניה בשנת 1953. בסלחנות שגילה כלפי גרמניה הנאצית ונציגייה דנו בפליאה ובתמיהה מסוימת העיתונים הישראליים לאחר מותו. דוגמה בולטת לכך היא מאמרו של אריה נאור שמנה כאלף מילים:

כאשר נתבקש בובר לפעול למען חנינתו של דב גרונר – סירב. אך כאשר הוציא בית המשפט הישראלי את גור דין המוות על אייכמן – מיהר וכתב אל ראש הממשלה דאז, כי אסור "לרצוח" נפש, וכל אדם קשור למשנהו בנימים מסתוריים. מה טיבה של אפליה מוזרה זו בין דם הגבורה של דב גרונר, ובין – להבדיל אלף אלפי הבדלות – דמו הטמא של אייכמן? איך ניתן להסביר את העובדה שהאיש אשר שנה את המחתרת על ש"שפכה דם" מיהר לגרמניה לקבל פרס ספרותי, רק שמונה שנים לאחר שכובו המשרפות? וכיצד ניתן להבין מדוע התנגד אדם שהיה ציוני משחר נעוריו לרעיון המדינה היהודית? (נאור, 18.6.1965).

גם מאמר המערכת של דבר לא התעלם מתחינתו של בובר למדינה דו־לאומית, על שלל הביקורות שתפיסה זו הזמינה, אך פסק כי "לא תגרע מגדולתו עמדתו בעניין זה או אחר" (מ.ד., 14.6.1965). אפילו ראש הממשלה, לוי אשכול, במעמד ההספד בהלוויה,

אמר לצד השבחים שהרעיף: "עמדותיו בשאלות נפשיות לא תמיד אמנם התקבלו על לב רובנו, אבל תמיד ידענו, כי הן מובעות מתוך הזדהות עמוקה עם האומה, עם גורלה ועם תחייתה, הזדהות שמעבר למחלוקת" ("ל. אשכול – בובר: נציגה", 15.6.1965). **במעריב** צוין כי קמה סערה ציבורית לאחר שעיריית ירושלים החליטה להעניק לבובר תואר אזרח של כבוד.

יולי 1973: סיקור מותו של בן-ציון דינור

בן-ציון דינור נפטר ביום ראשון (8.7.1973) בגיל 89 בבית החולים הדסה בירושלים ונטמן בהר המנוחות למחרת, לצד רעייתו שנפטרה שנה לפניו. מסע קבורתו יצא מבית העלמין סנהדריה לרחבת האוניברסיטה העברית בגבעת רם, שם ציפו לארון ראשת הממשלה גולדה מאיר, חברי כנסת, עמיתים, חוקרים, מרצים וסטודנטים והספידוהו פרופ' שמואל אטינגר ופרופ' יעקב טלמון.

סיקור דמותו של דינור היה חף ממחלוקת ונדמה היה שלא זימן לעצמו לאורך חייו קונפליקטים עיקשים, אף שביהן כחבר כנסת והפוליטיקה לא הייתה זרה לו. חבר הכנסת ישראל גלילי ספר לו בישיבת הכנסת:

עיצב דור של מורים, מחנכים, חוקרים והיסטוריונים בישראל והנחה אותם ממעמקי ההגות היהודית, המקורות והספרות המחקרית [...] כל מי ששמע את דברי תלמידיו – והם רבים – התפעם מההוקרה וההערצה שהם רוחשים לרבים כמורה וכאל אדם. איני יכול לשכוח את הדברים ששמעתי מפי חברו ורעו ברל כצנלסון ז"ל, על זכרוננו הפינומנלי, על בקיאותו המופלגת במכמני מורשתנו. מפעלו הגדול בחקר תולדות ישראל הוא מפעל-ענקים של כתיבת היסטוריה רצופה תעודות ומקורות. רבה תרומתו בחקר החסידות, אין כמוהו בהארת התופעה והתורה של הציונות, בהוכחת שרשנו וזכותנו על הארץ, בזיקת הדורות לארץ [...] הוא היה מהאישים המרכזיים שהטביעו רישומו בעולם החינוך והתרבות שלנו, ועוד ידובר ויסופר על מפעלו הפורה ("פרופ' ב"צ דינור מת בגיל 89", 9.7.1973).

חנוך ברטוב הקדיש מאמר לדינור במוסף שישי של **מעריב**. הוא תיאר את משנתו המדעית-היסטורית-חינוכית באופן מהלל ומשבח: "פרופ' דינור היה בעל ידיעות מרובות כלי-כך ובתחומים שונים כלי-כך – הוא היה לא רק היסטוריון, כי אם בעל בקיאות פנומנלית בעשרים וארבע הספרים, בהלכה ואגדה, בספרות הילדים האירופית ובספרות הפיידאוגית – שקשה היה להבין את מקור צמאונו לעוד ועוד ספרים, עובדות, פרטים גדולים וקטנים, לעירנות הרוחנית שהשנים לא הקהוה" (ברטוב, 9.7.1973). כתבה זו זכתה לתגובה במדור מכתבים למערכת, משולמית לסקוב מתל אביב. לדידה, לצד השבחים שחלק ברטוב לדינור הוא שכח להוסיף שדינור השכיל למזג בין זרמי החינוך ולבטל את החלוקה על פי השתייכויות מפלגתיות. הנרטיב המאדיר לא פסח על **המשמר**:

עמוד 3 בידיעות אחרונות לאחר מותו של בן-ציון דינור (9.7.1973)

בידיעות אחרונות הוקדשו לדינור שלוש כתבות לאחר מותו. הראשונה פורסמה בעמוד השער יום לאחר מותו. היא הייתה אינפורמטיבית באופיה ועסקה בסידורי ההלוויה. הכתבה השנייה שפורסמה באותו יום, בעמוד 3, תחת הכותרת "הבולדוזר של ההיסטוריה היהודית", סקרה את מפעל חייו מבחינה אישית, אקדמית, מדעית, ספרותית ופוליטית. הכתבה לא חסכה שבחים וסופרלטיבים. תואר בה סדר יומו הייחודי שהקנה לו את הישגיו:

כיצד הוא עשה זאת? זאת ניתן אולי ללמוד מסדר יומו של האיש שבשנים האחרונות, לאחר הצעדה היומית – ארוחת בוקר קלה ולאחר מכן עבודה שיטתית (באחרונה בעזרת מזכירות מדעית מצומצמת), ארוחת צהרים, שעה קלה למנוחה ואחר־כך שוב עבודה עד שעה מאוחרת. הבידור היחידי – האזנה ל"שידורי ישראל", כמעט אך ורק לחדשות. לא היה לו פנאי לקולנוע, לתיאטרון, לקונצרטים. אורחים קיבל רק לעתים רחוקות ורק במוצאי שבתות. כך במשך שנים, אסף עלה לעלה והקים נדבך על גבי נדבך למפעלו הגדול ("הבולדוזר של ההיסטוריה היהודית", 9.7.1973).

הכתבה תיארה את מסע חייו באור חיובי ואותו עצמו כאדם שאפתן ו"גדול מהחיים": "תארים רבים קנה לעצמו הפרופסור הישיש בדרכו הארוכה מישיבות ליטא דרך אוניברסיטאות ברוך ופטרבורג ועד לאוניברסיטה העברית בירושלים ולתפקיד שר החינוך והתרבות במדינת ישראל. שבחים רבים שיבחוהו ופרסים רבים קיבל. אך דומה, שאת התואר ההולם ביותר העניקו לו תלמידיו, שלמדו תורתו מפיו, ועמדו משתאים נוכחו המרץ הבלתי נדלה של האיש: 'הבולדוזר של ההיסטוריה היהודית'" (שם). הפריט העיתונאי השלישי היה מאמר פובליציסטי מאת ישראל אלדד במוסף יום שישי. המאמר עסק ברובו בענייני דיומא, אך נפתח במשפט שהוקדש לדינור, והוצג כציטוט מפיו: "כל מה שישנו אנושי בעולם הוא עם־ישראל ויהיה תמיד עם ישראל" (אלדד, 13.7.1973).

נדמה היה כי משנתו הציונות של דינור היא שזיכתה אותו בנרטיב שכולו האדרה. כך הדגיש שר החוץ, אבא אבן, את זיקתו של דינור הן לעם היהודי הן לתנועה הציונית וקשר ביניהם: "קשה מאוד להיפרד מעליו. מתנתק אחד החושים המתמעטים הקושרים אותנו אל דור המייסדים, זה הדור שהוציא את שיבת־ציון מן הכוח של השאיפה אל הפועל של גלי עלייה, בנין מולדת ותחיה רוחנית [...] חושי היהודיים העמוקים הובילו אותו אל התנועה הציונית, ואילו מצפונו החברתי הרגיש וחזונו האישני הנעלה צירפו אותו אל תנועת העבודה" (ב.צ. דינור נטמן, 10.7.1973).

מעריב, שתר אחר אסטרטגיות כיסוי עיתונאי דרמטיות ופיקנטיות, שילב כדרכו אנקדוטה מחייו של דינור כנער. תלמידיו של דינור שאלוהו כיצד הוא שומר על נמרצות מרשימה בתחומי הכתיבה והעיון בגיל תשעים. על כך השיב בסיפור: "בילדותי נחשבת לעילוי, נשלחתי ללמוד וכדרך 'מתמידים', הייתי יושב ולומד יומם ולילה. העיר לי ראשי־השיבה, שאם אמשך כך, לא אחזיק מעמד. אל תהיה 'מתמיד' אמר לי, דיין בארבע־עשרה או שש־עשרה שעות ביממה. וכך, סיים פרופ' דינור בחיוך הקונדסי שניכר

בו אפילו על סף שנתו התשעים, אני עושה עד היום. לא 'מתמיד'. רק ארבע-עשרה או שש-עשרה שעות ביממה" (ברטוב, 9.7.1973).

במלאת שבעה למותו של דינור, הכנסת קיימה ישיבה מיוחדת לזכרו במעמד נשיא המדינה אפרים קציר. לישיבה הוזמנו בני משפחתו ועמיתיו חוקרי תולדות עם ישראל. יושב ראש הכנסת, ישראל ישעיהו, סיפר על פעילותו הענפה של דינור בתחומי המחקר ההיסטורי, החינוך והפוליטיקה.

דיון ומסקנות

אף ששם של ארבעת האישים הלך לפנייהם הודות לעבודתם המדעית, המחקרית או האקדמית, השיח התקשורתי ונרטיב האבל בעיתונות העברית הושפעו בעיקר מזיקתם לדת היהודית, למפעל הציוני ולמדינת ישראל או מסלידתם מהם. עם חלוף השנים השתנו התכנים שבהם התעניינה העיתונות. תחילה נידונה שאלת יהדותם של האישים, הזדהותם עם הדת ונכונותם לשמור מצוות. לאחר מכן עבר הדגש למידת תמיכתם בתנועה הציונית ולבסוף חודר והובהר יחסם למדינת ישראל ותרומתם לה. השוני הגדול נמצא בין זיגמונד פרויד ואלברט איינשטיין, שלא היו אזרחי המדינה, ובין מרטין בובר ובן-ציון דינור שהיו אזרחיה. בהקשר זה נטו העיתונים לבחון את קרבתם של פרויד ואיינשטיין למפעל הציוני והזדהותם עמו ואת תמיכתם של בובר ודינור במדינת ישראל כמקום מושבו של העם היהודי. בד בבד נידונה שאלת הקרבה ליהדות ומידת המסורתיות של ארבעת האישים.

אף שפרויד הגיע להישגים מדעיים מזהירים ותרם חידושים רבים לידע האנושי, מסעו אל ההצלחה הוצג כנרטיב מטלטל ומפרך של יהודי מיוסר. הודגשה השתייכותו לעם היהודי וצוינה הצלחתו על רקע גלי האנטישמיות ששטפו את אירופה. מותו של איינשטיין היה אירוע מדיה בעיתונות הישראלית וזכה לכיסוי עיתונאי מעמיק במאמרי המערכת, הפובליציסטיקה והכתבות; כן התפרסמו קריקטורות ומכתבים שעליהם חתם בכתב ידו. חשוב מכך, דומה שמערכות העיתונים יצאו מגדרן כדי להציגו כנציג הנבחר של העם היהודי, כתומך מושבע של הבניין הציוני, כשגריר של מדינת ישראל לאומות העולם וכמי שמדינת ישראל עמדה בראש מעייניו עד ימיו האחרונים.

בובר הצטייר כפילוסוף ישראלי הומני ובעל שם בין-לאומי אשר החזיק בעמדה מורכבת ודו-משמעית כלפי המחזרות העבריות בארץ ישראל, הבניין הציוני והקמתה של מדינת הלכה. מנגד, הנרטיב הכללי של סיקור מותו של דינור היה חף ממחלוקת ונדמה היה שלא היו בחייו קונפליקטים אף שעסק בתחומים היסטוריים רגישים, כיהן כחבר כנסת והפוליטיקה לא הייתה זרה לו. הוא תואר כהיסטוריון נעלה וכמורה ומחנך למופת שהעמיד דורות של מורים וחוקרים.

בתקשורת הוצגו ארבעת האישים, ובמיוחד איינשטיין, כידוענים. רוב אנשי האקדמיה אינם זוכים לפרסום וליחסי ציבור ענפים וייתכן שפרסומם נבע משילוב מנצח בין הצלחה

מדעית-אקדמית לאישיות יוצאת דופן ומסקרנת. לחלופין אפשר לנמק את הרמה של ידוען בהזדהות עם תיאוריה פורצת דרך (איינשטיין, פרויד), תפיסה הומנית יוצאת דופן ואף חתרנית (בובר) או השקעה בעבודה ציבורית-פרלמנטרית לצד אקדמית (דינור). מניתוח ביקורתי של הסיקור העיתונאי נדמה שארבעת האישים זכו למעמד של ידוענים לאחר מותם, אם כי בעצימות נבדלת. הצלחתם בזירה האקדמית הובילה את העיתונאים "להסתופף בזוהר זולתם" ולהדגיש את ייחוסם לעם היהודי או את תרומתם למפעל הציוני ולמדינת ישראל. במקרה שבו תרומתם למפעל הציוני לא הייתה נלהבת דייה, הסלידה נעטפה בנרטיב סלחני, ברוח "לא תדבר סרה על המת". מעמדם כאנשי מדע מיצבה אותם כאינדיוידואלים נאורים והומניים, בשונה מפוליטיקאים שנתפסים לעתים כאישים לעומתיים, וכפועל יוצא מכך, סיקור מותם עלול להיעטף בנרטיב נקמני ולעומתי.

הערות

- 1 תנועת ברית שלום (1925–1933) צידדה בהקמת אוטונומיה דו-לאומית שתנהיג שוויון זכויות מלא בין ערבים ליהודים תחת שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל (פלשתינה).
- 2 אַרְוִידִיץְּהָ – Erudition, למדנות, בקיאות וידענות רחבה.

מקורות

ספרים ומאמרים

- אלידע, ע' (2014). העולם בצהוב: לידת עיתונות ההמון הארץ ישראלית (מ"הצבי" ל"האור" 1884–1914), תל אביב: המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית.
- דרורי, ז' וד' נוסק (2018). בין תקשורת מתגייסת לביקורת מגויסת: יחסי תקשורת וצבא בישראל בשלושה מבצעים ברצועת עזה: עופרת יצוקה (2008), עמוד ענן (2012) וצוק איתן (2014), דוח מחקר, תל אביב: מערכות.
- קוץ, ג' (2013). חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות העברית והתקשורת העברית יהודית, ירושלים: הספרייה הציונית.

- Akhther, N. & D.A. Tetteh (2023). "Global Mediatized Death and Emotion: Parasocial Grieving—Mourning Stephenhawking on Twitter", *OMEGA: Journal of Death and Dying*, 87, 1, pp. 126-145.
- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (2nd edition), New York: Verso.
- Berkman, K. (2020). "Literary Celebrity and Political Activism: Wole Soyinka's Nobel Prize Lecture and the Anti-Apartheid Struggle", *Critical Arts*, 34, 1, pp. 73-86.
- Chan, H.F., F.G. Mixon Jr, J. Sarkar & B. Torgler (2022). "Recognition and Longevity: An Examination of Award Timing and Lifespan in Nobel Laureates", *Scientometrics*, 127, 6, pp. 3629-3659.
- Cheuk, M.K.C. (2022). "Escaping Prestige: A Transmedial Reading of Death in L'année Gao", *Journal of World Literature*, 7, 3, pp. 401-426.

- Efron, Noah J., *A Chosen Calling: Jews in Science in the Twentieth Century*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2014.
- Fahy, D. (2018). "The Laureate as Celebrity Genius: How Scientific American's John Horgan Profiled Nobel Prize Winners", *Public Understanding of Science*, 27, 4, pp. 433-445.
- Gerstenfeld, M. & B. Green (2004). "Watching the Pro-Israeli Media Watchers", *Jewish Political Studies Review*, 16, 3-4, pp. 33-58.
- Hobsbawm, E.J. (1992). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Isaacson, W. (2008). *Einstein: His Life and Universe*, London: Simon and Schuster.
- Krauss, L.M. (2015). "Scientists as Celebrities: Bad for Science or Good for Society", *Bulletin of the Atomic Scientists*, 71, 1, pp. 26-32.
- Lacoursiere, R.B. (2008). "Freud's Death: Historical Truth and Biographical Fictions", *American Imago*, 65, 1, pp. 107-128.

עיתונים

- איינשטדט, ש' (22.4.1955). "אלברט איינשטיין", קול העם, עמ' 2.
- "איינשטיין ידע את אשר ניבא" (19.4.1955). ידיעות אחרונות, עמ' 1.
- אגף, מ' (18.6.1965). "מרדכי מרטין בובר", חרות, עמ' 5 (מוסף ספרות ואמנות).
- אלדר, י' (13.7.1973). "יהדות לשירים (למכביה)", ידיעות אחרונות, עמ' 15.
- "הבולדוזר של ההיסטוריה היהודית" (9.7.1973). ידיעות אחרונות, עמ' 3.
- ברגמן, ש"ה (22.4.1955). "על אלברט איינשטיין: קצת זיכרונות", דבר, עמ' 2.
- ברון, נ' (14.6.1965). "האיש שנחשב בעולם לגאון לא היה נביא בעירו", ידיעות אחרונות, עמ' 3.
- ברטוב, ח' (9.7.1973). "90 שנות מעורבות יהודית", מעריב, עמ' 14.
- "ב.צ. דינור נטמן" (10.7.1973). דבר, עמ' 3.
- גן, א' (19.4.1995). "בשולי הגליון", הבקר, עמ' 2 (מאמר המערכת).
- גץ, א' (14.6.1965). "מרטין בובר: אור לגויים", הבקר, עמ' 3.
- דוש (20.4.1955). קריקטורה, מעריב, עמ' 4.
- ד.ש. (25.9.1939). "זיגמונד פרויד נסתלק", דבר, עמ' 1, 6.
- חריף, י' (14.6.1965). "הדרך מפרנקפורט לירושלים", מעריב, עמ' 3.
- יבם, י' (13.7.1973). "בן-ציון דינור", על המשמר, עמ' 6.
- יהודה, ג' (19.4.1955). "אלברט איינשטיין ז"ל", דבר, עמ' 1-2.
- ימבור, י' (19.4.1955). "אחרון ההומניסטים הגדולים", על המשמר, עמ' 1-2.
- י.א.ג. (18.6.1965). "אור גנוז לדורות", מעריב, עמ' 17.
- כתבי הצפה (18.6.1965). "פרופ' מרטין בובר ז"ל", הצפה, עמ' 10.
- "ל. אשכול – בובר: נציגה המעולה ביותר של רוח עם ישראל בהתעוררותו" (15.6.1965). דבר, עמ' 2.
- לונדון (25.9.1939). "פרופ' זיגמונד פרויד", הארץ, עמ' 5.
- לונדון (25.9.1939). "מת פרופסור פרויד", הצפה, עמ' 2.
- "המאור שכבה" (19.4.1955). חרות, עמ' 1 (מאמר המערכת).
- "מברק־התנחומים של הנשיא" (20.4.1955). הארץ, עמ' 1.
- מ.ד. (14.6.1965). "מות בובר", דבר, עמ' 1 (מאמר המערכת).
- מו"ש (22.4.1955). "עם הסתלקותו של איינשטיין", הארץ, עמ' 9.
- "מיום ליום: אלברט איינשטיין ז"ל" (19.5.1955). הארץ, עמ' 2 (מאמר המערכת).
- נאור, א' (18.6.1965). "מרדכי בובר והיהדות", חרות, עמ' 5 (מוסף ספרות ואמנות).
- נתן, א' (22.4.1955). "הטור השביעי: אחרי אינשטיין", דבר, עמ' 2.

- סופר הבקר בירושלים (14.6.1965). "נפטר פרופ' בובר", **הבקר**, עמ' 1-2.
- סופר הבקר בכנסת (15.6.1965). "הכנסת כיבדה בקימה זכר בובר", **הבקר**, עמ' 1.
- סופרו הפרלמנטרי של למרחב (15.6.1965). "הכנסת כיבדה זכרו של בובר", **למרחב**, עמ' 1.
- סט"א (19.4.1955). "אלברט איינשטיין איננו", **חרות**, עמ' 1.
- סט"א (15.6.1965). "זכר בובר הועלה בסנאט האמריקני", **הבקר**, עמ' 1.
- סלפטר, א' (19.4.1955). "פעל ליצירת אהדה לישראל", **הארץ**, עמ' 1.
- סנה, מ' (15.6.1965). "מברק תנחומים של סיעת מק"י בכנסת", **קול העם**, עמ' 1.
- עברון, ב' (18.6.1955). "ספרות ואמנות: מרטין בובר ז"ל", **ידיעות אחרונות**, עמ' 9.
- ענבר, י' (22.4.1955). "מכוחו ומכוח־כוחו", **על המשמר**, עמ' 3 (מוסף שישי).
- ע"צ (15.6.1965). "מברק תנחומים מליבקה לשזר", **הבקר**, עמ' 1.
- ע"ר (15.6.1965). "פרופסור בובר הובא למנוחות", **הצפה**, עמ' 1-2.
- ע.ר. ויו.פי. (19.4.1955). "אלברט איינשטיין איננו: הצהרת פרופ' מזר, נשיא האוניברסיטה", **דבר**, עמ' 1.
- ע"ר, יו.פי. וסט"א, (19.4.1955). "פרופסור אלברט איינשטיין איננו", **הבקר**, עמ' 1-2.
- ע"ר ושק"ה (19.4.1955). "אלברט איינשטיין איננו", **קול העם**, עמ' 1, 4.
- "פרופ' ב'צ' דינור מת בגיל 89" (9.7.1973), **דבר**, עמ' 1-2.
- "פרופסור אלברט איינשטיין איננו" (19.4.1955), **הארץ**, 19.4.1955, עמ' 1.
- "פרופסור מרטין בובר – למנוחות" (15.6.1965), **הבקר**, עמ' 1.
- פרויד, ז' (29.9.1939). "מכתבו של זיגמונד פרויד לקרן היסוד", **הארץ**, 20.6.1965, עמ' 5.
- פרינסטון (20.4.1955). "פרופ' א' איינשטיין למנוחת עולמים", **על המשמר**, עמ' 1-2.
- פרנק, פ' (22.4.1955). "אמריקה מגלה את איינשטיין", **מעריב**, עמ' 3 (מוסף שישי).
- פ.ב. (25.9.1939). "זיגמונד פרויד", **הבקר**, עמ' 2.
- "צוואתו של איינשטיין לעולם: התייחסו בצדק לישראל" (20.4.1955), **מעריב**, עמ' 1.
- קרליבך, ע' (19.4.1955). "איינשטיין", **שם**, עמ' 3.
- רודי, צ' (26.9.1939). "זיגמונד פרויד (מאי 1856 – ספטמבר 1939)", **הארץ**, עמ' 3.
- "שרת: גדול גאוני המדע" (19.4.1955), **שם**, עמ' 1.

הצנזורה היא המסר: שלושה עולמות של צנזורה בפרשת חיים ולדר

אפרים פרידמן וצוריאל ראשי

תקציר

בשלהי 2021 הואשם חיים ולדר, איש תקשורת וחינוך, בפרשות מין חמורות ובעקבות כך התאבד. פרשה זו צונזרה באופנים שונים ברוב המדיה החרדיים. אולם בחינה מדוקדקת יותר מבחינה באופי הצנזורה השונה בין שלושה עולמות תקשורת שונים: המודפסת, המקוונת והרשתות החברתיות.

מהו ההסבר להבדלים אלה? כיצד מופעלת הצנזורה במדיום חופשי כמו הרשתות החברתיות? מהי המשמעות והאפקטיביות של צנזורה בפרשה שהתפרסמה ופרטיה היו ידועים לכל מתעניין?

הממצאים שהתקבלו באמצעות איסוף שיטתי של המקורות העיתונאיים החרדיים בתקופת הפרשה (59 מקורות מודפסים ו-9,933 מקוונים) וניתוח טקסטואלי שלהם, נטנוגרפיה וראיונות עומק, מצביעים על הצנזורה כמכנה המשותף לכל המדיה החרדים. ההסבר להפעלת הצנזורה במקרים שבהם המידע גלוי, נכרך במסר החינוכי והחברתי על גבולות הלגיטימציה של הדיון. חידוש תיאורטי זה חורג מתחומי הצרים של שדה המחקר: הצנזורה אינה רק כלי להסתרת מידע, אלא גם כלי להעברתו. הצנזורה היא מסר.

מילות מפתח: צנזורה, חרדים, תקשורת חרדית, ניו מדיה, תקשורת וחברה

מבוא

"לא כל מה שחושבים יש להביע,

לא כל מה שמביעים יש לכתוב,

לא כל מה שכותבים יש להדפיס"

(ר' ישראל מסלנט, בתוך: כץ, 1946)

אחד ממאפייני התקשורת החרדית הוא הצנזורה ההדוקה שמסתייעת בכלים שונים – צנזורה מלאה וחלקית, מכבסות מילים, קידור ועוד (פרידמן, 2019) – כדי לפקח על התכנים המתפרסמים ועל דרכי הביטוי המתאימות לקהל היעד החרדי (נריה בן-שחר, 2012; זיכרמן, 2017; בראון, 2021). מחקרים שבחנו את התקשורת החרדית הדיגיטלית טענו שניכרת פתיחות במדיום זה וציפייה שהצנזורה תקטן עד שלא תתקיים כלל

(Shomron and David, 2022; Cohen, 2017). אלא שבמציאות הצנזורה קיימת באופן מובהק גם במדיום זה.

פרשת חיים ולדר משמשת כאן כמקרה בוחן לבדיקת קיומה של הצנזורה בתקשורת המקוונת החרדית וההבדלים בין אתרי החדשות לרשתות החברתיות. הפרשה נבחרה בשל ייחודה התקשורתי והחברתי, שכן היא הגיעה לכותרות גם בתקשורת הישראלית שאינה חרדית (שם התפרסמה לראשונה וגרמה לאירועים המתוארים להלן). במרכזה היה איש חינוך מוערך בקהילה החרדית שפעל גם בתקשורת הכתובה והמשודרת. בתחקיר עיתונאי נחשפה שורה של חשדות חמורים לפרשיות על רקע מיני (רבינוביץ ואלק, 2021). בדרך כלל פרשיות כאלה מצונזרות במדיה החרדיים, אולם במקרה זה הדברים היו שונים, שכן דובר באישיות מוכרת ומוערכת מאוד בקהילה. הפרשה עוררה הד ציבורי נרחב בקהילה ומחוץ לה ונחשבה לנקודת מבחן משמעותית של התקשורת החרדית (רוזנפלד, 2022).

בפועל העיתונות החרדית המודפסת צנזרה את הפרשה והתקשורת המקוונת צנזרה אותה באופן חלקי. ברשתות החברתיות הפרשה פורסמה ונידונה בהרחבה. הבידול וההבחנה בין סוגי המדיה השונים העלתה שאלות מעניינות: מדוע יש צנזורה גם בתקשורת המקוונת החרדית? מהו הרציונל של צנזורה זו (עקב חוסר האפקטיביות שבצנזורה של ידיעות באינטרנט)? מדוע יש הבדל בין האתרים לרשתות החברתיות? מדוע לצנזר פרשה ידועה לכול?

המסקנה ממחקר זה עשויה להשפיע על הבנת החברה והתקשורת החרדיות ולתרום לחקר הצנזורה בכלל, שכן הצנזורה לא רק מעלימה מידע אלא גם מעבירה אותו. המסר של הצנזורה נועד להבנות את החברה באמצעות האיתות המוסרי שהוא מעביר. אלה גבולות השיח ואם ברצונו של היחיד להשתייך לחברה או לקהילה, עליו ללמוד את נורמות השיח והחשיבה שאותן מתווה הצנזורה במדיה. המצנזורים הם חלק מקהילה שלה קודים מוסריים וחינוכיים שעליהם לשמור באמצעות הצנזורה, שאינה רק כלי להעלים מידע אלא כלי חברתי וחינוכי מהמעלה הראשונה בשירות המסר המוסרי. הצנזורה היא מסר בעצם קיומה בסוג וברמה שבה היא ננקטת.

רקע תיאורטי

הקהילה החרדית בישראל: הגדרה ומאפיינים עיקריים

הקהילה החרדית בישראל היא המשך טבעי לקהילות החרדיות באירופה (Cohen, 2017). מקובל להניח שתחילתה של האורתודוקסיה החרדית הייתה תגובה שמרנית למשבר המודרניזציה והחילון שפקד את החברה היהודית המסורתית מראשית המאה התשע-עשרה (כץ, 1992). החברה החרדית בישראל מנתה כ-1,280,000 נפש בסוף שנת 2022, 13.3 אחוז מכלל האוכלוסייה במדינה. הריכוזי הטבעי החרדי הוא כארבעה אחוזים לשנה, לעומת 1.9 אחוזים באוכלוסייה הכללית (מלאך וכהנר, 2022).

מאפייניה הבולטים של החברה החרדית הם המאבק על שמירת צביונה כקבוצת מיעוט בעלת זהות נבדלת: היותה מסורתית, בדלנית ושוללת ערכים מודרניים (עמרן, 2015). מקור השם "חרדים" הוא בספר ישעיהו (סו, 5): "שָׁמְעוּ דְבָרֵי ה', הַחֲרִידִים אֶל-דְּבָרוֹ". מטרתה של אותה חרדה אישית וקהילתית היא להוציא לפועל את דבר הבורא (פרידמן, 1991). מהגדרת שם הקהילה אפשר לעמוד על מוטיב מאפיין בסיסי של חברה זו: חשש וחרדה מאובדן הזהות המסורתית הייחודית. עקב חרדה זו רבים מבני האוכלוסייה החרדית מתגוררים בשכונות שבהן הצביון החרדי נשמר, בחירה המאפשרת גידול ילדים בסביבה מוגנת מבחינה תרבותית וחברתית וצמצום השפעות חיצוניות (שלחב ופרידמן, 1985). לפי קימי קפלן ונורית שטרדלר (2012) התבדלות זו בולטת לא רק במרחב הגיאוגרפי, אלא גם בשדה התקשורת. בשנות השמונים של המאה הקודמת החלה מגמה של התחזקות והתבססותה של החברה החרדית בהיבטים שונים, בעיקר בדינמיות ורעיונות כחברה וברצון להגביר את נוכחותם במרחבי הפעילות בחברה בישראל (זיכרמן, 2014).

החברה החרדית מונה תתי קבוצות רבות המייצגות גוונים חברתיים ואידיאולוגיות שונות ונחלקת לשלוש קבוצות: חסידים, ליטאים וספרדים. הפיצול בין הליטאים לחסידים החל במזרח אירופה במהלך המאה השמונה-עשרה ובינם ובין הספרדים – על פי ארצות הגולה (פרידמן, 1991; Lintl, 2020). האידיאל הליטאי מתבטא בעיקר בלימוד תורה לעומת החסידי, שמאופיין בשמרנות ובהקפדה על "שמירת הקדושה", דהיינו שמרנות קיצונית בנושאי הפרדה מגדרית, מיניות ולבוש. הליטאים מתאפיינים בפתיחות יחסית לחיים המודרניים, שבאה לידי ביטוי בסגנון לבוש פשוט ומודרני יותר מהלבוש החסידי (גל, 2015; קפלן ושטרדלר, 2012; בראון, 2017). הספרדים מתאפיינים ב"חרדיות רכה" (ליאון, 2009). מבחינה חיצונית וקהילתית הם דומים לליטאים ואף חולקים איתם חלק ממוסדות החינוך והקהילה. מבחינה תיאולוגית הם דומים דווקא לחסידים (Leon, 2016). בשנים האחרונות נערכו מחקרים במטרה לעמוד על השינויים והתמורות בחברה החרדית ולאפיין אותם על רקע תהליכים כלל-עולמיים (זיכרמן, 2017; בראון, 2017, 2021).

התקשורת החרדית

העיתונות החרדית היא מהותיות ששבשדות התקשורת הסקטוריאלית שהתפתחו בישראל (קפלן, 2007, עמ' 32). למרות אפיונה של החברה החרדית כמסורתית, בדלנית ושוללת ערכים מודרניים (עמרן, 2015), והתנגדותם החרפה של מנהיגיה לקיומם של כלי תקשורת (פרידמן, 2019), חברה זו עושה שימוש רב ומגוון באמצעי תקשורת המונים, שחלקם ייחודיים לה (סיון וקפלן, 2003; קפלן, 2007, עמ' 32). אימוץ התקשורת המודרנית הוא לעתים אינסטרומנטלי ונעשה במאמץ להילחם במודרניות (עמרן, 2015). גופי המדיה החרדיים כוללים את כל אמצעי התקשורת המוכרים: עיתונים, מגזינים, טלוויזיה, סרטים,

תחנות רדיו, אתרי אינטרנט, עמודי פייסבוק, טוויטר וטלגרם. לצד השימוש באמצעי התקשורת המקובלים קיימים אמצעי תקשורת ייחודיים לחברה החרדית: פשקווילים, "קווי נייעס", "וואטסאפ קולי", כרוזים קוליים ברחובות ועוד. הפריחה התקשורתית החרדית מלווה בעשרים השנים האחרונות בפריחה מחקרית.¹

מאפיין בולט נוסף של התקשורת החרדית הוא הצנזורה (Cohen, 2017). מערכות התקשורת החרדיות מחויבות לקודים קפדניים של צנזורה עצמית וממוסדת. למערכות העיתוננים המודפסים קיימת "ועדה רוחנית" שמשמשת כגוף הקובע את מדיניות הצנזורה ואת גבולות הגזרה של האסור והמותר בפרסום. אותה ועדה אחראית גם למבקרים הסוקרים את הידיעות קודם פרסומם כדי לוודא שלא יפורסמו בטעות מילים, ביטויים או נושאים שאינם מקובלים בתקשורת החרדית.² יוצא דופן הוא האתר "כיכר השבת" (פרידמן, 2019) וידיעות שעוסקות בנושאים: פלילים, אלימות, מיניות ומגדר (כאן 11, 2020).

צנזורה

הצנזורה כרעיון וכארגון קיימת מראשית המצאת הדפוס (בן ארי, 2006). למעשה היא התקיימה כרעיון עוד הרבה קודם לכן, למן היום שבו התערור לראשונה החשש כי ברעיונות גלום כוח המסוגל להתור תחת כל ממסד פוליטי או דתי (Nossek and Limor, 2001). הצנזורה היא שינוי, דיכוי או מניעת פרסום מסר שנתפס כפוגע בטובת הכלל (Anastaplo, 2020). חברות מסורתיות ושמרניות הן כר פורה להטלת הגבלות חברתיות ואישיות מסוגים שונים, והצנזורה היא אחת מהן. חברות אלה עשויות להפעיל צנזורה לא רק על רקע דתי אלא גם על ידיעות שעלולות לפגוע בערכים הנתפסים כמקודשים או שהם הבסיס לרקמה החברתית או לתשתית האידיאולוגית הקהילתית. הגישה הסוציולוגית הפונקציונלית רואה בצנזורה פעולה או ארגון שהם תולדת הצורך להסדיר את היחסים בין מוסדות חברתיים שונים ובין עצמם ובין מוסד התקשורת (לימור ונוסק, 2001).

אפשר למנות שלוש קטגוריות בסיסיות של הצנזורה: דתית, פוליטית ובענייני מוסר (Jensen, 1996) ולהוסיף עוד שני סוגי צנזורה: ביטחונית וכלכלית (נוסק ולימור, 1995; Nossek and Limor, 2001). בעוד הצנזורה הפוליטית, הדתית והצבאית מונחית על ידי הממסד המאיים מהפרסום, שתי הקטגוריות הנותרות – המוסרית והכלכלית – מנווטות באמצעות "היד הנעלמה" של "כוחות השוק", כאשר במקרה של צנזורה מוסרית אין הכוונה בהכרח רק לכוחות השוק הכלכלי.

הלל נוסק ויחיאל לימור (1995) הבחינו בשלושה דפוסים של צנזורה: חיצונית או כפויה, הסכמית ועצמית (או פנימית). הצנזורה העצמית יכולה להתבצע בשלוש רמות: מוסדית, ארגונית ואישית. הרמה הראשונה, הרמה המוסדית, נעשית על ידי מנגנוני פיקוח פנימיים במטרה למנוע הפעלת פיקוח חיצוני, בעיקר בענייני מוסר ובנושאים הנוגעים לצנעת הפרט.

הרמה השנייה, הארגונית, נעשית על ידי אמצעי תקשורת הקובעים קו מערכתי או מדיניות פרסום ומבטיחים פיקוח פנימי כדי שלא יהיו חריגות מן הקו הזה. בעיתונות החרדית קיים מוסד "המבקר" או "הוועדה הרוחנית" שתפקידם לפקח על הצנזורה העצמית של העיתונאים החרדים, להתוות את המדיניות הצנזוראלית ואף לצנזר בפועל (עמיאור, 2002).

הרמה השלישית, רמת הפרט, היא איש התקשורת המפנים ערכים ונורמות מוסדיים או ארגוניים ופועל על פיהם. בכך הוא מבטל למעשה את הצורך בקיומם של מנגנוני פיקוח אחרים, פנימיים או חיצוניים. במקרים מסוימים, כמו בסיקור אירועי טרור או מקרי התאבדות אצל צעירים המוסכמה האנושית היא שהעיתונאי הבודד יפעיל צנזורה עצמית (Schmid & De Graaf, 1982; Stack, 2003).

על רקע מהפכת המידע בעידן האינטרנט, שבו מתרחש ביזור של אמצעי התקשורת, מתרבים מחקרי הצנזורה העוסקים במתח שבין זכות חופש הביטוי וההבעה (Free Speech) לחובה לצנזר ביטויי אלימות ושנאה הנפוצים מאוד ברשתות החברתיות (Molnar, 2020; Lee & Scott-Baumann, 2020; Kehoe, 2021; Guo & Johnson, 2020). השאלה הנפוצה במחקרים אלה היא בדרך כלל כיצד מאזנים בין שני עקרונות מקודשים במסורת המערבית: הזכות לחופש ביטוי והעיקרון של התגוננות מפני הסתה, שטנה ואלימות במרחב הציבורי הווירטואלי (Act & Act, 2021). מחקרים אלה, כמו קודמיהם בתחום הצנזורה הקלאסית, עוסקים בעיקר בשאלות הלגיטימיות והאתיקה של הצנזורה ופחות מכך בשאלות הטכניקה של הצנזורה בעולם הווירטואלי: האם יש דרכים חדשות לצנזר או לעדן ביטויים או רעיונות בעייתיים ברשתות החברתיות?

במחקר זה אנו מצביעים על סוג נוסף של צנזורה, כזו שמעבירה מסר חינוכי, חברתי, ארגוני, פוליטי או צרכני. הצנזורה על מידע חיצוני אינה מתבטאת רק במניעת פרסומו, שכן בעידן מהפכת המידע קשה מאוד עד בלתי אפשרי לחסום מידע אפילו בקהילות סגורות. תפקיד הצנזורה אינו רק לחסום מסרים אלא גם להעביר מסרים שתכליתם להבהיר את גבולות השיח בקהילה או בחברה. ידיעה שטופלה גם אם רק באופן חלקי, כדוגמת יופיזם או מכבסות מילים, מעבירה מסר: נושא או ביטוי זה אינו ראוי להישמע בחברה ועל כן עדיף להימנע ממנו גם במקומות אחרים. מסרים אלה שמועברים באמצעות הצנזורה מעניקים תפקיד חדש לצנזורה: מגדיר חברתי. חברי הקהילה מקיפים עצמם בחומת הצנזורה ובאמצעותה מגדירים את זהותם האישית, החברתית והקהילתית.

הבניית המציאות: קביעת סדר יום וספירת השתיקה

האסכולה של הבניית המציאות רואה בחברה מציאות מלאכותית שאינה אובייקטיבית. אמצעי התקשורת הם שחקן ראשי בקביעת ובהבניית המציאות החברתית באמצעות מגוון הדרכים שבהם משפיעה התקשורת (מקוויל, 2014). המדיה עשויה לעצב אקלימי דעות

לא רק באמצעות התוכן אלא גם בצורת הגשתו: קביעת סדר יום (Agenda setting), תערוך (Priming) ומסגור (Framing).

התיאוריה של קביעת סדר יום טוענת שגם כשאמצעי התקשורת אינם מכתיבים לחברה מה לחשוב, הם עדיין קובעים באופן בלעדי כמעט על מה לחשוב, על מה ראוי לדבר ומתי, ובכך מפגינים את עוצמתם (Coleman et al., 2009). התקשורת מוציאה לפועל את סדר היום באמצעות הבלטת הנושא העיקרי (Priming) או קביעת סדר הנושאים שבהם דנים (Line up). משך הזמן שבו מטופל נושא והיקפו משליכים ישירות על מידת החשיבות שייחסו לו הנמענים. עידן מהפכת המידע וביזורן של החדשות ברשת האינטרנט משפיעים גם על סדר היום המסורתי. סדר היום משתנה באינטנסיביות ומושפע מן הצרכנים המשמשים כמוענים וכנמענים בו זמנית (גורביץ' וערב, 2016). המחקר המוצג כאן עוסק בקביעת סדר היום וגם מה לא יכול להיות בסדר היום – אלה נושאים שראוי שיהיו מודרים וברמה של הסתרה מלאה, חלקית או מקודדת. השפעה זו אינה מוגבלת רק לתחומי התקשורת אלא פועלת גם באופן חברתי נרחב: המסר החינוכי-חברתי מנחה אילו ביטויים או מילים אינם ראויים לשימוש כלל, אילו רק באופן חלקי ואילו תחומי עניין הם "מחוץ לתחום".

השפעה נוספת של אמצעי התקשורת היא באמצעות מה שאינו מפורסם ואינו מונגש כלל אלא מושק ומכונה "ספירתל השתיקה". התיאוריה של אליזבת נואלה-נוימן (Noelle-Neumann, 1974, 1991) עוסקת בקשר הדוק וביחסי גומלין בין תקשורת המונים לתקשורת בין-אישית וליחסים חברתיים. היא מניחה שהפרטים בחברה חוששים מבידוד חברתי, והחברה מאיימת לנתק ממנה את מי שחורגים מהנורמה החברתית המקובלת. הפחד מהבידוד גורם לפרטים בקהילה לגשש אחר אקלים הדעות הנכון מצד החברה והוא שמדריך את התנהגותם ואת הבעת דעתם בחברה בנושאים ציבוריים (מקוויל, 2014). אם נושא מושק בתקשורת, האיתות שהאינדיווידואל מקבל הוא שנושא זה אינו ראוי לדיון או לאזכור באקלים הדעות החברתי המקובל. התקשורת עושה שימוש בתכונות אנושיות אלה וקובעת אילו נושאים אינם ראויים לדיון; בכך היא משפיעה גם על השיח הבין-אישי ועל דעת הקהל.

הספרות המחקרית מנהלת דיון על תופעה משיקה: "איתות מוסרי" או "איתות סגולה" (Virtue Signaling) (Levy, 2021). ה"איתות המוסרי" הוא ניסיונו של המאותת לשכנע אחרים שהוא אדם טוב ואישיות מוסרית על ידי הבעת דעות שיימצאו חן בעיניהם והסתייגות מדעות שאינן מקובלות עליהם (Cambridge Dictionary, 2023; Tosi and Warmke, 2016). תופעה זו כוללת צנוורה על דעות או ידיעות לשם השפעה על דעת הקהל או על יחסי הציבור של המאותת.

במאמר מוצג מקרה שבו ספירתל השתיקה עבדה בשני מישורים ובשני ממדי זמן. בשלב הראשון, בזמן שוולדר ביצע את המעשים המיוחסים לו, בסביבתו הקרובה מי שידעו או חשדו בו ובמעלליו שתקו שתיקה מוחלטת שאותה אף אחד לא הפר. בשלב

השני, אחרי פרסום הכתבה (רבינוביץ ואלק, 2021) וכשמעשיו של ולדר נחשפו לעין כול, עדיין נקטה התקשורת החרדית השתקה מכוונת של פרטי הפרשה. בדיעות שעסקו בסיקור מותו לא נכלל כל פרט שהיה עשוי להזכיר את הפרשה שנכרכה בשמו ושגרמה למותו. הסתרה זו עשויה להיתפס כלא רציונלית בשעה שבשלב זה היו הפרשה ופרטיה גלויות וידועות בקהילה ובכלי התקשורת הכלליים. התיאוריות המסבירות את הבניית המציאות באמצעות ספירת השתיקה, ותיאוריות קביעת סדר היום והאיתות המוסרי עשויות להבהיר את המכניזם התקשורתי במדיה החרדית בכל הנוגע לפרשת ולדר ואת הרציונל שמניע אותה.

פרשת חיים ולדר

הפרשה הכרוכה בשמו של הסופר, איש החינוך ואיש התקשורת החרדי חיים ולדר פרצה לתודעה הציבורית בנובמבר 2021, כאשר אהרון רבינוביץ ושירה אלק (2021) פרסמו בעיתון הארץ האשמות נגד ולדר בגין פרשיות מין, שחלקן כללו פגיעות בקטינים. הפרסום עורר סערה, בפרט בחברה החרדית שלא הורגלה בפרסום שערוריות כגון אלה ובעיסוק פומבי בנושאים הכרוכים במין. עד אותה עת נחשב ולדר לאישיות חינוכית מרכזית: ראש המרכז לילד ולמשפחה של עיריית בני ברק; מפעיל רשת קייטנות לילדים; סופר פורה שפרץ את גבולות המגזר (בעקבות תוכניות דוקומנטריות על החברה החרדית שמו היה מוכר במידה רבה גם לציבור הכללי בישראל); מחנך ומטיף למודעות ומגוננות מפני תקיפות מיניות. למרות מרכזיותו והיותו מקובל בחוגים רבים, אישיותו הייתה שנויה במחלוקת עוד קודם הפרשה ורבנים רבים קראו להתרחק ממנו ומספריו, בעוד רבנים אחרים תמכו בו. בעקבות הפרסום בהארץ הוא הושעה מעבודתו בכלי תקשורת שונים: מהיומון יתד נאמן, מתחנת הרדיו "קול חי", מערוץ הטלוויזיה (ועלון השבת) הידברות. תגובתו של ולדר להאשמות נגדו הייתה הכחשה גורפת (מקור ראשון, 2021; כיכר השבת, 2021). ב־27 בדצמבר הוא התאבד על קבר בנו. במכתב שהשאיר טען לחפותו וכן שנרדף על ידי הרבנים שמואל אליהו ושריאל רוזנברג. באותו ערב נערכה הלווייתו בבני ברק ובה ספרו לו אישי ציבור בטענה ש"נרצח" על ידי התקשורת.

הפרשה נידונה בתקשורת שאינה חרדית ועוררה עניין גם מעבר לים,³ אך עסקה בה במיוחד החברה החרדית בימים שאחרי התאבדותו. בעקבות פרסום סיפורן האישי של חלק מנפגעותיו והשיח הנרחב ברשתות החברתיות, חל שינוי בדעת הקהל ובסגנון הסיקור וחלק מהמספדים אף חזרו בהם מההספד שנשאו בהלוויה (פריד, 2021). הפרשה משמשת גם כמקרה בוחן מובהק לבדיקת הפערים שבין המדיה השונים בחברה החרדית, שכן בלטו בה פערי הסיקור בין היומונים המודפסים לאתרי האינטרנט ולרשתות החברתיות. בעוד היומונים התעלמו מהפרשה, כינה אותו יתד נאמן (תשפ"ב) שבו הועסק ולדר "הרב" ו"צדיק" והעלים את נסיבות מותו. אתרי האינטרנט החרדים סיקרו את הפרשה, אמנם בעדינות, כגון "נמצא ללא רוח חיים ליד קבר בנו" (כיכר השבת, 2021); "הלך לעולמו

[illegible]

224

מתודולוגיה

המחקר המוצג כאן התבסס על שלוש שיטות מחקר: נטנוגרפיה, ניתוח טקסט וראיונות. נטנוגרפיה היא אתנוגרפיה שבוצעה במרחב המקוון; זהו כלי מחקר איכותני ופרשני לחקר קהילות ותרבויות מקוונות. מתודולוגיה זו רואה במרחב הווירטואלי שלוחה של העולם הפיזי ובמציאות שלוחה של המתרחש בעולם המקוון (אוקון, 2016). החוקר קורא טקסטים שפורסמו, מתבונן בהתנהגות ובשיח האנושי בלי לצפות באנשים עצמם ובוחן אינטראקציות שונות ברשת (אהרוני, 2020; Hine, 2008; Kozinets, 2010).

שיטת המחקר השנייה הייתה ניתוח תוכן באמצעות ניתוח טקסט שיטתי. ניתוח תוכן הוא אחת משיטות המחקר החשובות אם כי המורכבות במדעי החברה (Neuendorf, 2017). ניתוח טקסט שיטתי מבוצע לאחר הגדרת הטקסטים שנבחרו כרלוונטיים ביותר למחקר, איסופם והגדרת כלי קידוד – ניסוח שאלות המחקר ומענה עליהן בהתאם לכל יחידת טקסט שנדגמה. לאחר שהתקבלו התשובות לכל אחת מיחידות הטקסט, מנסים החוקרים למצוא מתאם בין אותן התשובות ולהמשיג את התבנית שהתקבלה.

השאלות שבבסיס מחקר זה היו: כיצד סיקרה התקשורת החרדית או צנזרה את פרשת ולדר, ואם אפשר להבחין בהבדלים שבין הקטגוריות התקשורתיות השונות: עיתונות (מודפסת), אתרי אינטרנט ורשתות חברתיות. כדי לעמוד בעקביות ובשיטתיות על הסיקור או היעדרו נשלחה בקשת חיפוש למאגר המידע יפעת. בקשת החיפוש כללה את המילים "ולדר" בעיתונים היומיים החרדיים המודיע, יתד נאמן, המבשר, הפלס; בשבועונים משפחה, בקהילה ובאתרי האינטרנט בחדרי חרדים, כיכר השבת, חרדים 10, הידברות, JDN. טווח זמני החיפוש היה מיום 12 בנובמבר 2021 שבו פורסם לראשונה התחקיר על ולדר ועד 27 בינואר 2022, חודש לאחר התאבדותו. נוסף על החיפוש באמצעות יפעת נסקרו דפי פייסבוק ייעודיים שבגלל הגדרות אלגוריתם החיפוש והגדרות פייסבוק הושמטו מתוצאות החיפוש, אך היו ידועים ממחקר מקדים ומהמידע שעלה מהראיונות ובהם "נפגעות ונפגעי הסופר הפדופיל חיים ולדר – Chaim Walder – Victims"; "מגן – לא תשתוק" ועוד.

להשלמת התמונה המחקרית נערכו ראיונות מובנים למחצה עם אנשי תקשורת חרדים המעורים בליבת העשייה העיתונאית החרדית. סיפוריהם האישיים והמידע הרב שהיה להם על הפעילות העיתונאית העידו על דרכי הפעולה המקובלות. המרואיינים נבחרו על פי מידת יכולתם לספק תמונה מחקרית שלמה על סיקור פרשת ולדר בכלי התקשורת שבו הם מועסקים או שאותו הם מכירים (Lamont and Swidler, 2014). המרואיינים נבחרו משלושת עולמות המדיה: העיתונות המודפסת, אתרי החדשות המקוונים והרשתות החברתיות. עם המרואיינים נמנו מצנזרים של הפרשה שדיווחו עליה באופן מצונזר או מלא. גילאי 15 המרואיינים – המספר המומלץ לראיונות במחקרים איכותניים כדוגמת זה – נעו בין 27-57 (גאסקל, 2011; Silverman, 2017; Gaskell, 2000); מהם שלוש נשים ו-12 גברים. חלק מהמרואיינים הגדירו עצמם כקשורים לסיקור הפרשה בכובע

נוסף, כפעילים חברתיים שעסקו בנושא מודעות והגנה מפני פגיעות מיניות ופעלו מאחורי הקלעים להעלאת מודעות לנושא זה, לעתים אף בניגוד עניינים לפעילותם התקשורתית הגלויה.

השאלות שהצגנו להם היו בפרשת חיים ולדר וסיקורו בתקשורת החרדית ובזו שהמרואיין היה קשור אליה אישית. במקביל נשאלו שאלות על נושא הצנזורה בחברה החרדית ללא קשר לפרשת ולדר. הכוונה הייתה שלא תהיה הלימה בין נושאי פרשת ולדר וסיקורה בתקשורת החרדית לנושא הצנזורה כדי לא לפגוע בתהליך המחקרי בהשערות מחקר מוקדמות.

ממצאים

הממצאים מהחיפוש העלו 59 מקורות שבהם הופיעה המילה שחיפשנו. 47 מהם היו חסרי רלוונטיות, רק 12 מהם עסקו בנושא המחקר. בפילוח המקורות רק אחד השתייך לקטגוריה "עיתונות" והשאר לקטגוריה "אתרי אינטרנט".

חילקנו את הממצאים לשתי תקופות. התקופה הראשונה: מיום פרסום התחקיר על ולדר (12.11.2021) ועד יום מותו (27.12.2021). בתקופה זו נמצאו שני אזכורים של ולדר, שניהם בכלי תקשורת אחד, אתר האינטרנט **כיכר השבת** (תצלומים 4.4 א ו-4.4 ב): כתבה אחת ב־17 בנובמבר 2021; ואזכור נוסף של חיים ולדר, **שוב בכיכר השבת**, ב־9 בדצמבר 2021 במדור הרכילות: "ולדר נצפה באירוע חברתי, לראשונה מאז פורסם בהארץ התחקיר הקשה נגדו".

התקופה השנייה: מיום מותו של ולדר (27.12.2021) ואילך נמצאו עשרה כלי תקשורת שסיקרו את מותו. רק כתבה אחת התפרסמה בעיתונות המודפסת, **ביתד נאמן**, היומון הליטאי שבו כתב ולדר מעל שני עשורים. האזכורים האחרים היו סיקורי מותו של ולדר, באתרי האינטרנט *JDN*, **בחדרי חרדים** ו**כיכר השבת**. באתר **חרדים** 10 התפרסמו עוד ארבע כתבות שעסקו בפרשה. רוב אתרי האינטרנט סיקרו את מותו של ולדר, חלקם סיקר אף את אירועי הפרשה שקדמו למותו וחלקם לא עסק בכך כלל. האתר שבלט בהתעלמותו מן האירוע היה "הידברות", שבו היה ולדר פעיל שנים רבות. בעיתונות המודפסת (כאמור, מלבד **ביתד נאמן**) לא הוזכרו הפרשה או מותו של ולדר אף לא ברמז. הממצא הקיצוני ביותר שהעלה ניתוח התוכן היה הסיקור **ביתד נאמן** (בתמונה 3, מימין) שעורר גלים רבים בתקשורת הישראלית שאינה חרדית (נחשוני, 2021). **ביתד נאמן** דיווח על מותו במסגרת הספד, כמקובל בעיתונות החרדית הן לאחר מותם של אנשים מהשורה הן של עסקנים ובכירים. ולדר הוכתר בתואר "הסופר הנודע הרב חיים ולדר זכורנו לברכה" (במילים ולא בראשי התיבות ז"ל, כמקובל; לאריכות זו משמעות של כבוד בקודים הפנימיים של התקשורת החרדית). על נסיבות מותו נכתב: "בתקופה האחרונה ביקש להפסיק באופן זמני את כתיבת מדורו הקבוע **ביתד נאמן** וליטול פסק זמן מהכתיבה. אתמול בשעת צוהריים עת פקד את קבר בנו בבית העלמין סגולה בפתח תקווה, נלקח בחטף לבית עולמו".

0270-0263/00/0000-0000\$10.00/0

הסופר ואיש החינוך חיים ולדר הושעה מרדיו 'קול חי'

שורות עדויות על התנהלותו של הסוכר החרדי, איש החינוך, חיים ולדר, הנבילו
השעייתו מתחת רדיו 'קול חי' באושר עד הסירו את סכריה ולדר מכחיש בתוקף
את כל הטענות (חדשות)

0553 | 0553 | 0553 123

227

חדשות

הרב חיים אליעזר ולדר זכרונו לברכה

מ. ברנר

בחלווה חיות יען ותועה ליו אהמול קהל העמים בראשות מרבינו מרדכי ורבעים שליט"א למנוחה, את המוסר הנדע הרב חיים אליעזר ולדר זכרונו לברכה, מאנשי החינוך והחסד בבני ברק, אשר חיבר עשרות ספרים בשיטות שונים שזכו להפצה בכל קהילות ישראל, שהמחלק אהמול בחטף במיטת שנתו בשנת תש"ג.

הפנח וציל נולד בבני ברק בחשון תשכ"ט לאביו הרב'ג רבי שלמה שלבסטיא מאנשי החינוך והחסד הגדולים של העיר חיפה, ולאמו מרת פננה פרי שחתי, לבית רוד, ובבית גדול לוי ולחורתי הוא התחנך וגדל במסורת אבותיו הגדולים.

בילדותו התחנך בחי"ת "תורת אמת" בחיפה, שם נדע כיסודיו הברוכים, ולאחר מכן המשיך ללמוד בשיבת "משכן יעקב" בחיפה, שם התחבב עד מאד על ראש השיבה הגאון רבי דוד כץ וצוק"ל, ממנו קיבל יסודות תורה ודאי וכן, לאורם של גדולי ישראל.

לאחר מכן עלה ליורשלים ללמוד בשיבת "קול תורה", בה התחנך וגדל לתפארה, תוקר לרבותו שגדלוהו וחובנהו. לאחר מכן עבר ללמוד בשי"ת "נסח חזקוני" במפר הסידים, שם התקרב לשיעוריו העמוקים של ראש הישיבה הגאון רבי דוד יצחק מן וצוק"ל, ולשחיתיו הייחודית של המשגיח הגאון הגדול רבי דוד יוסף וצוק"ל, ממנו קיבל יסודות רבים בדרכי החינוך.

בהגיעו למפרק נשא את רעייתו החשובה מרת ברכה שחתי לבית שורון, ולאחר נישואיו קבע לימורו בבולל בבני ברק, לאחר מכן נקרא ללמד בחי"ת "שארת יוסף" בבאר יעקב, בו החל את דרכו החינוכית כשהוא נטע בלב הילדים יסודות החינוך התורני. בהמשך שימש כמנהל בחי"ת קרלין שטולין בב"ב, שם הנמיד חלוצים רבים לתורה בדרכי הפיחורת.

פרק נחת במי חיו ויהי עת החל לכהן את ספריו, אשר נכתבו בספה ייחודית ובסגור אשר טרם נעשה בו שימוש עד לאותם ימים, הוא כתב לרבנות קוראיו בשפה ישרה ובתאמת לנילים ולמנעם, הרבה לכתוב על נושאים שבפני האדם, נישאים שער או דרשו רק בספרות שאננה חסאמה לקהל הרחב, ומוזיא שלא לעבוד בו חתורה, ודרך מפרז אלו קיבלו רבים ויטבים כלים שלא היו ממוצא עבורם עד אז.

במקביל החל לכתוב את מאמרו במדורים "מל המראה" וראית חיים" בטאון עולם התורה "יתר נאמן", אשר התפרסמו במיתר לאורך שנים ארוכות, לפני שנים מפורז שחז את "המכלול לילד ולמשפחה" מטעם עיריית בני ברק, מוסר מענייני חשב ומרכיב, אשר מרכז בחטוב פעילות יעין והדרכה אלפיו לילדים ומשפחותיהם, על ידי אנשי מקצוע מן המעלה הראשונה, לפני תקופה שכל את בני חביו

הגדול הרב מאיר צבי וברנו לברכה שהלה במחלה הקשה וחודק כיסודים קשים, כשהוא ליווה אותו במשך שנים קצרות וכל העת ציפה ויחיל לברא העולם שירפאו ויביא להחלמתו, אך למנע כל לב הוא הסתלק לעולם שכולו טוב במיטת שנתו בחתורו אחרי את רעייתו שחתי וילדיו הפעוטים ים, וזרע עם רעייתו חתי החמסר בכל לבו ומאוד לעמוד לימיו כליו בסיוע לנכדיו וליוויים ברוחניות וגשמיות.

בחקפסה האחרונה ביקש להשיק באופן זמני את כתיבת מדורי הקבע בייחוד טאון "ולטול סק זמני מהמתי" בה. אהמול בשעת צדדים עת מפר את קבו בני בבית העלמון גולה בשפת חקרה, ללקח בחטף לבית עולמו ולברית העלה שהגיעו למקום לא נותר אלא לקבוע את שטירתו.

מסע חלוויה יצא אהמול מביתו ברח' שפיעה 3 ב"ב, בה הספרו הגאון רבי נתן זוכובסקי שליט"א מראשי ישיבות "טאון יעקב" ויחכמה ודעת", כמון כי הספריו הרב חנה צילק שליט"א יירך "עור מעין" והרב אברהם רובינשטיין ראש עיריית בני ברק וכן מבני המשפחה, לאחר שהמספרים שליט"א השמירו דברי מספר וחמורו רות ונפרדו ממנו בקריאת להתחנך בבתיבות החינוך בהם פעל שנים ארוכות ולאחר אמירת הקדוש ע"י בני שליט"א המשיך מסע החלוויה לבית החיים גולה בשפת חקרה.

חומר אחרי את הוריו שחתי, אחיו הרבים תנאונים: רבי יעקב צבי שליט"א מחשובי האברכים בבולל שער תורה כח"א, רבי מנחם שליט"א איש ויעין בירושלים, רבי מאיר שליט"א נגדל חת "תחילת שלמה" בעיר שאן בחיפה, אחיוחיו שחתי לבית שטינמן, לבית אהרלנדר ולבית פריינד, וילדיו: רבי משה שליט"א מחשובי האברכים בבולל יוני יעקב" בירושלים, רבי דוד שליט"א אבד בבולל "וישיב אהל" ו"י" ב"ב ורבי יוסף לנער מחבורת בעריות בב"ב, אחיו: רבי משה חומרי שליט"א מחשובי האברכים בבולל "מורשה ודעת" בב"ב, ורבי יעקב שחתי שליט"א מחשובי האברכים בבולל "עטרת שלמה" בב"ב, ושתי בנותיו שלא זכה להשיא, נכדים ומנדות המשיכים בדרכי התורה, ת.צ.צ.ה.

16 יום שלישי כיד בטבת תשפ"ב יתד נאמן

תמונה 3: הסיקור וההספר על ולדר ביום שלאחר מותו בעיתון יתר נאמן (28.11.2021), העיתון שבו כתב במשך שנים רבות

ב־13 בדצמבר 2021 התפרסמה עצומה נגדית – לעצור את מסע הרדיפה נגד ולדר; וב־13 בינואר 2022 התפרסמה עצומה להוצאת ספרי ולדר מהבתים.

אפשר לקבוע בוודאות שקיימים הבדלים בין הפרסומים באתרי האינטרנט (כולל הדפים הרשמיים של האתרים ברשתות החברתיות) ובין הרשתות החברתיות בכל הנוגע לצורת ההתבטאות, דרכי הניסוח המילוליות והיחס לפרשה בכלל. ראו בלוחות הבאים.

לוח 1: אזכור פרשת ולדר ברשתות החברתיות

פייסבוק	פרסומי אב	פרסומי אב חרדיים	סך הכול פרסומים
651	66	651	651
1,908	1,606	7,230	7,230
122	36	140	140
127	127	1,606	1,606
2	2	27	27
1	1	5	5
7	0	14	14
3	3	3	3
3,921	1,841	9,676	9,676

לוח 2: אזכור ההאשמות בפרשת ולדר בתקשורת

ללא אזכור ההאשמות	עם אזכור ההאשמות	סך הכול
1	0	1
0	0	0
0	0	0
0	0	0
0	0	0
0	0	0
0	0	0
0	4	4
0	2	2
1	0	1
1	0	1
0	0	0
0	66	66
0	1,606	1,606
0	0	0
0	0	0
3	1,677	1,679

דיון ומסקנות

הממצאים העלו בידול מובחן בין הגישות בסיקור פרשת ולדר או באי סיקורה. שלושת המדיה שנבדקו (עיתונות מודפסת, אתרי אינטרנט ורשתות חברתיות) פונים לאותה קהילה ואמונים על אותה שפה בסיסית, ועדיין היו פערים גדולים ברמות פתיחות השיח והפעלת הצנזורה בנושאים ובביטויים שונים: העיתונות המודפסת מלבד היומון **יתד נאמן** (שכאמור לעיל הוא סיקר את דבר מותו וצנזר את הרקע) לא עסקה בפרשת ולדר והתעלמה ממנה לחלוטין וכן השבועונים שנחשבים לליברליים יותר (פרידמן, 2019; Finkelman, 2014). אתרי האינטרנט סיקרו את מותו בצורה גלויה יותר אך עדיין מאופקת מאוד, ללא אזכור מפורש של ההאשמות נגד ולדר וחלקם אף הסתירו את דבר התאבדותו. הרשתות החברתיות נקטו שפה חופשית כמעט לחלוטין.

נקל להיווכח שהתקשורת הוותיקה ביותר היא גם השמרנית ביותר והמצנזרת ביותר: העיתונות המודפסת. כלי תקשורת אלה דבקו בשתיקה והשתקו את העיסוק בנושא, בתקווה שיעבר המסר שהעיסוק בפרשייה אינו ראוי. אתרי האינטרנט אמנם צנזרו פרטים רבים מהפרשה, לעתים אף הפרטים הקריטיים ביותר, אך לא נרשמה התעלמות גורפת כמו בתקשורת המודפסת. בניגוד להם, הרשתות החברתיות העלו את הנושא לכותרות והציפו אותו שוב ושוב, גם אם באופן מעט מצונזר ומרוסן; אך הנושא דווח ונלעס בהן. כלי ההשפעה שנקטו אמצעי תקשורת אלה היה קביעת סדר יום. כלי תקשורת אלה ראו את עיקר החשיבות בהעלאת המודעות לנושא, פחות בפירוט העובדות או בהעלאת התכנים בצורה השקופה ביותר. גם הם בחרו לצנזר חלק מהפרטים מתוך הבנה שעיקר החשיבות בסיקור הנושא הוא בהכנסתו לסדר היום הציבורי. במבחן ההתמודדות בין כלי ההשפעה של התקשורת – ספירלת השתיקה מחד גיסא וקביעת סדר יום מאידך גיסא – אפשר לקבוע שהאחרון ניצח. המגזר החרדי היה מודע היטב לפרשה ואף מתח ביקורת על כלי התקשורת ששתקו.

עובדה חשובה נוספת עלתה מהממצאים: בניו־מדיה וברשתות החברתיות, שבהן אין פיקוח או גוף מצנזר פורמלי והן נחשבות לליברליות ולחופשיות ביותר שבכלי התקשורת החרדיים (ואולי בכלל), ניכר שימוש בצנזורה בסיקור פרשת חיים ולדר. ראוי לתת את הדעת ולדון במחולל הצנזורה העצמית שהתגלתה ברשתות החברתיות. אם נזהה את הגורם לצנזורה זו, מהו ההבדל בין רמות הצנזורה בכלי מדיה שונים שמיועדים לאותה קבוצה חברתית?

ההשערה בתחילת המחקר הייתה שהסיבה להבדלים המשמעותיים האלה טמונה באיום הגורמים הקהילתיים (מחוללי ותומכי הצנזורה) על כלי התקשורת המסורתיים שמספרם קטן עד לא קיים במדיה החדשה. טענה זו נסתרה על ידי המרוויינים כמו שטען אחד העורכים בתקשורת המקוונת שפעיל מאוד בניו מדיה: "גם לאתרי האינטרנט יש מערכת שממוקמת פיזית בבניין בבני ברק. מקום זה ניתן לפגיעה בדיוק כמו זה של מערכת היומון המודפס **יתד נאמן** שממוקמת כמה מאות מטרים ממנו". גם הדיון

ברשתות החברתיות שהופיע תחת השמות המלאים של הכותבים סתר טענה זו, שכן בקהילה קולקטיביסטית כמו זו החרדית אפשר לפגוע בכותב גם ללא אלימות בהחרמה, בנידוי ובהוצאתו ממעגלי הקהילה: בתי הכנסת, מוסדות החינוך והמעגלים החברתיים. שאלה חשובה נוספת להמשך הדיון היא העובדה שהצנזורה בכלי התקשורת החרדית נראית לעתים לא הגיונית, שכן אם מטרתה להעלים ולמנוע פרסום מידע, מהו הרציונל בכיסוי מידע שכבר ידוע לכל ילד בקהילה כפי שהיה במקרה של פרשת ולדר? המסקנה מהראיונות היא שהצנזורה משמשת לא רק להעלמת ולמניעת פרסום מידע אלא גם לפרסום מסרים ולהפצתם. מסקנה זו מסבירה את ההיגיון בצנזורה של מה שכבר מפורסם לכול: "אמרנו לי עורכים ומצנזורים לא פעם, אנחנו מרשים לעצמינו לצנזר, בגלל שאנחנו יודעים שהמידע כבר ידוע לציבור – מטרת הצנזורה היא אחרת – העברת מסר" (ריאיון, 2022). במילים אחרות, המסר הוא הפער בין מה שכולם יודעים על הפרשה שבנידון ממקורות אחרים לדרך שבה כלי התקשורת החרדי מתייחס לפרשה. העובדה שכלי התקשורת החרדים יודעים שיש פרשה שהציבור יודע עליה ובכל זאת בוחרים לא להתייחס אליה או להזכיר אותה בנוסח שונה מזה של כלי התקשורת האחרים, מעבירה מסר על יחסו של אותו כלי תקשורת חרדי לנושא המדובר. המסר שמעבירה הצנזורה הוא מה ראוי שידברו עליו בפומבי ומה לא ראוי לדבר עליו. ככל שקהל היעד של כלי התקשורת מגדיר את עצמו כשמרן יותר, כך הצנזורה תהיה קשוחה יותר. התקשורת ה"ישנה", זו המודפסת ובעיקר היומנים, נחשבת לעומדת בראש שרשרת ההיררכיה של המילה הכתובה ולכן מחויבותם ל"חינוך" הציבור גבוהה מזו של הבאים בתור בשרשרת – השבועונים המודפסים. אתרי האינטרנט נחשבים לפחות חשובים ופונים לקהל ליברלי יותר ולכן מרשים לעצמם פתיחות יתרה. הרשתות החברתיות פונות לקהל הליברלי ביותר ולכן מתירות לעצמן הרבה יותר כמעט כמו שיחת סלון שבה מותר כמעט הכול. הסברים שונים ניתנו על ידי מרואיינים שונים על מהות המסר. ההסבר הראשוני טען שמדובר במגדיר חברתי: כל כלי תקשורת חרדי פונה לקהל יעד מוגדר שלו גבולות גזרה מוגדרים מאוד באשר למה מקובל או לא מקובל אצלו בשיח הפומבי. הסבר זה שהתקבל מהמרואיינים תואם גישה שכבר נסקרה במחקר, לפיה המדיום הוא המגדיר (Friedman and Rashi, 2023): כלי תקשורת משמש גם להגדרה חברתית ועצמית וכדי להיות כזה עליו להגדיר את עצמו. הגדרה עצמית זו משורטטת על ידי אמצעי התקשורת באמצעות עומק וריבוי הצנזורה שבה הוא נוקט שבתורם יקבעו גם את קהל היעד. כך, למשל, אדם שמעוניין להצטרף לקהילת חסידי גור, יבחר לצרוך כלי תקשורת שמסייע לו להגדיר את עצמו כשייך לקהילה זו. כלי תקשורת שעונה על הגדרה זו בהכרח ידבק במערכת צנזוריאלית שתואמת את ערכי הדיון וגבולות השיח של קהילה זו. המסר שמעבירה הצנזורה מציג אפוא גם הגדרה חברתית קהילתית. הצנזורה הכרחית גם בכלי תקשורת חופשיים כמו הרשתות החברתיות החרדיות, שאחרת לא תיחשבה "חרדיות". אמצעי תקשורת שרוצה להגדיר את עצמו כחרדי חייב לעשות שימוש בשפה החרדית, המכילה

צנזורה ולו מינימליסטית כדי שיוכל להגדיר את עצמו כחרדי. לצנזורה החרדית יש פנים שונות שיש בהן היגיון פנימי שאינו מובן לציבור הרחב (למשל לצנזור שמות של רבנים מסוימים, שמות של נשים וכולי). באופן זה גם נמנענו לא יחשוש שאינם מוגדרים עוד כחרדים מעצם העובדה שהם צורכים אמצעי תקשורת זה.

יש מרואיינים שכרכו את ההסבר על המסר שמעבירה הצנזורה במדיה החרדיים גם במשחקי שליטה ומאבקי כוחות בקהילה. העיתונאים משחקים במגרש הפוליטיקה הילתי ושליטתם על פרסום מידע או מניעתו ללא קשר לתוכן הפרסום מבטאת שליטה בקהילה ולכן מעוצבת בכל מדיום בצורה שונה: השמרנים מעוניינים להפגין שליטה דרך צנזור ומניעת פרסום של פרשות מטלטלות בעלות פוטנציאל תמיכה בליברלים שבקהילה. לעומתם הפעילים החברתיים והליברליים יותר מעוניינים מאותם הטעמים, רק בכיוון ההפוך, להציף את הנושא.

הסבר נוסף היה השיקול הכלכלי-מסחרי: ככל שכלי תקשורת יצנזר יותר, כך ימכור יותר עיתונים בקרב הזרם החרדי המרכזי, שכן ייחשב "נקי" ושמור יותר ולכן חרדי יותר. התקשורת החרדית ברובה קיימת היום גם משיקולים כלכליים-מסחריים ובסופו של יום בעלת אינטרס להרבות ככל האפשר במספר הצרכנים. בשוק תקשורת זה רמת צנזורה נמוכה מדי מבריחה צרכנים ולכן האינטרס הכלכלי מניע להפעלת הצנזורה. כמובן קיים מגזר חרדי שיצרוך דווקא כלי תקשורת ליברלי יותר, שנוקט בצנזורה מופחתת. אמצעי התקשורת הפונים לקהל זה ינהגו בהתאם. הסבר זה מוכר במחקר כצנזורה כלכלית שפועלת מכוחה של "היד הנעלמה" של השוק החופשי ונסקרה בעבר באמצעי תקשורת אחרים (לימור ונוסק, 2001). האחידות התמטית היחידה שעלתה מהסברים אלה שניתנו במסגרת הראיונות ומהעובדות שעלו מהממצאים בשטח: הצנזורה היא מסר.

הערות

- 1 ראו סקירה של מפת התקשורת החרדית ומחקריה אצל פרידמן (2019).
- 2 תחת המוטו "זכות הציבור שלא לדעת" המדיה החרדיים מקפידים לא לפרסם תמונות נשים. מנחם קרן-קרן (2019) הצביע על נוהג זה כחדש יחסית.
- 3 ראו כתבה על פרשת חיים ולדר בעיתון השוויצרי *Neue Zürcher Zeitung*, 17.10.2022.

מקורות

- אהרונ, מ' (2020). "לבייש ולא להתבייש: רפרטואר של פעולות כוחניות אזרחיות ברשת החברתית בתחום הפגיעות המיניות", *סוגיות חברתיות בישראל*, 29, 1, עמ' 41-84.
- אוקון, ש' (2016). "חרדים ברשת: משחקי זהות בקהילה החרדית המקוונת", *כתב העת לחקר החברה החרדית*, 3, עמ' 56-77.
- בן ארי, נ' (2006). *דיכוי הארוטיקה: צנזורה וצנזורה-עצמית בספרות העברית 1930-1980*, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- בראון, ב' (2017). *מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים*, תל אביב: עם עובד.
- בראון, ב' (2021). *חברה בתמורה: מבנים ותהליכים ביהדות החרדית*, תל אביב: עם עובד.
- גאסקל, ג' (2011). "ראיונות אישיים וקבוצתיים", בתוך: מ' באואר, ו' ג' גאסקל (עורכים), *מחקר איכותני*:

- שיטות לניתוח טקסט תמונה וצליל, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 49-68.
- גורביץ', ד' ור' ערב (2016). האנציקלופדיה של הרעיונות, תל אביב: ככל. מהדורה מקוונת (2016), אוהור בתאריך 8.11.2021 מתוך: <https://haraayonot.com/idea/political-correctness/>.
- גל, ר' (2015). החרדים בחברה הישראלית: תמונת מצב, 2014, חיפה: מוסד שמואל נאמן והטכניון.
- ויסברג, מ' (2021). "בר"ה: הסופר חיים ולדר ז"ל הלך לעולמו בן 53", בחדרי חרדים, 27.12.2021, אוהור מן האתר <https://www.bhol.co.il/news/1318641>.
- זיכרמן, ח' (2014). שחור כחול לבן, מסע אל תוך החברה החרדית בישראל, תל אביב: ידיעות אחרונות ספרי חמד.
- זיכרמן, ח' (2017). "חרדיות ישראלית בשלוש מערכות", תרבות דמוקרטית, 17, עמ' 131-157.
- יתד נאמן (תשפ"ב). "הרב חיים אליעזר ולדר זכרוננו לברכה", כ"ד בטבת תשפ"ב.
- כאן 11, תאגיד השידור הישראלי (2020, 9 במרץ). נייעס – זכות הציבור שלא לדעת: פרק 1 (סרטון וידאו), אוהור מן האתר YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=3ugu16D1Eng>.
- כיכר השבת (2021). "הסופר ואיש החינוך חיים ולדר הושעה מרדיו 'קול חי'", 17.11.2021, אוהור מן האתר <https://www.kikar.co.il/haredim-news/405626>.
- כץ, ד' (1946). תנועת המוסר: תולדותיה, אישיה ושיטתיה, תל אביב: ביתן הספר, חלק א, פרק כו, עמ' 285, פתגם כד.
- כץ, י' (1992). ההלכה במיצר: מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה, ירושלים: מאגנס.
- ליאון, נ' (2009). חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים: יד בן-צבי.
- לימור, י' וה' נוסק (2001). "הצנזורה של 'היד הנעלמה'", קשר, 31, עמ' 98-110.
- מלאך, ג' ול' כהנר (2020). שנתון החברה החרדית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, <https://www.idi.org.il/media/15500/haredi-2020.pdf>.
- מקוויל, ד' (2014). מבוא לתקשורת המונים, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 597-598, 593-590.
- מקור ראשון (2021). "חיים ולדר: אני חף מפשע", 22.11.2021, אוהור מן האתר <https://www.makorishon.co.il/news/424205/>.
- נוסק, ה' וי' לימור (1995). "הצנזורה הצבאית בישראל: פשרה זמנית מתמשכת בין ערכים מתנגשים", קשר, 15, עמ' 45-62.
- נחשוני, ק' (2021). "אחרי ששם קץ לחייו: רבנים בכירים תומכים בולדר, שנחשד בעבירות מין", Ynet, 28.11.2021 אוהור מן האתר <https://www.ynet.co.il/judaism/article/bkt3ncdsk>.
- נריה בן-שחר, ר' (2012). "ההגדרה העצמית של נשים חרדיות באמצעות דפוסי חשיפתן לאינטרנט", בתוך: ק' קפלן ונ' שטרלר (עורכים), מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחקרה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, עמ' 137-161.
- נריה בן-שחר, ר' (2014). "מגדר, דת וטכנולוגיה חדשה: תפיסות עמדות דעות דפוסי התנהגות ושימוש באינטרנט בקרב נשים חרדיות העובדות בסביבות עבודה ממוחשבות", מגמות, מט, עמ' 272-306.
- סיון, ע' וק' קפלן (עורכים) (2003). חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?, תל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- עמיאור, ח' (2002). "גדליה איציק", העין השביעית: המגזין, 41, 1.11.2002, אוהור מן האתר <https://www.the7eye.org.il/29133>.
- עמרן, מ' (2015). "אמצעי תקשורת להפצת האמונה כסמני רצף ותמורה החברה החרדית", קשר, 47, עמ' 114-126.
- פריד, ש' (2021). "דובי וינרוט חוזר בו מהספרו את חיים ולדר: 'פיספסתי, פיספסתי בענק'", מקור ראשון, 30.12.2021 אוהור מן האתר <https://www.makorishon.co.il/news/440991>.
- פרידמן, מ' (1991). "יהדות חרדית – מקורות ומאפיינים עיקריים", בתוך: ק' קפלן (עורך), החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 6-25.
- פרידמן, א' (2019). "מכבסות מילים ולשון נקייה: מנגנוני פיקוח והבנית מציאות בתקשורת החרדית;

מאפיינים ודפוסי פעולה", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן.
 קפלן, ק' (2007). **בסוד השיח החרדי**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
 קפלן, ק' ונ' שטרלר (2012). "פניה המשתנות של החברה החרדית – מהישרדות לנוכחות, התחזקות ובטחון עצמי", בתוך: הנ"ל (עורכים), **מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, עמ' 11-30.**
 קרן-קרץ, מ' (2019). "שובי שובי ונחזה כך: תמונות נשים בעיתונות החרדית", **קשר**, 53, עמ' 74-93.
 רבינוביץ א' ונ' אלק (2021). "נשים מעידות: הסופר ואיש החינוך חיים ולדר ניצל אותנו מינית כשהיינו קטניות", **הארץ**, 12.11.2021, אוחזר מן האתר <https://www.haaretz.co.il/news/law/2021-11-12/ty-article-magazine/.highlight/0000017f-e90f-d62c-a1ff-fd7fef900000>
 ראשי, צ' וח' רוזנברג (2014). "חדש מפני ישן תוציאו: הפשקווילים במאבקם למען הסלולר הכשר", **עיונים בשפה וחברה**, 6, 2, עמ' 71-95, אוחזר בתאריך 15.4.2018 מתוך <https://bit.ly/2pHnu06>
 רוזנפלד, נ' (2022). "מקרה חיים ולדר הוא נקודת המבחן של התקשורת החרדית", **גלובס**, 2.1.2022, אוחזר בתאריך 19.2.2023 מתוך <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001396985>
 שלהב, י' ומ' פרידמן (1985). **התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

- Act, B.N.A. & B. Act (2021). "Media & Law: Between Free Speech & Censorship", *Context*, 85, p. 88.
- Anastaplo, G. (2020). "Censorship", in: *Encyclopedia Britannica Online*. Retrieved on 12.12.2021 from <https://www.britannica.com/topic/censorship>.
- Cambridge Dictionary (2023). "Virtue Signaling", Cambridge University Press. Retrieved on 30.1.2023 from <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/virtue-signalling>
- Cohen, Y. (2017). "The Media Challenge to Haredi Rabbinic Authority in Israel", *ESSACHESS-Journal for Communication Studies*, 10, 2, pp. 113-128.
- Coleman, R., M. McCombs, D. Shaw & D. Weaver (2009). "Agenda Setting", in: T. Hanitzsch and K. Wahl-Jorgensen (eds.), *The Handbook of Journalism Studies*, London: Routledge, pp. 167-180.
- Finkelman, Y. (2014). "The Ambivalent Haredi Jew", *Israel Studies*, 19, 2, pp. 264-293.
- Friedman, E. & T. Rashi (2023). "The Medium is the Definer: Daily Journalism as a Tool for Forming Community: A Case Study—The Ultra-Orthodox Community in Israel", *Religions*, 14, p. 650. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/rel14050650>.
- Gaskell, G. (2000). "Individual and Group Interviewing", in: M.W. Bauer & G. Gaskell, *Qualitative Researching with Text, Image and Sound*, London: Sage, pp. 38-56.
- Guo, L. & B.G. Johnson (2020). "Third Person Effect & Hate Speech Censorship on Facebook", *Social Media & Society*, 6, 2. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/2056305120923003>.
- Hine, C. 2008. "Virtual Ethnography: Modes, Varieties, Affordances", in: N. Fielding, R.M. Lee & G. Blank (eds.), *The SAGE Handbook of Online Research Methods*, London: Sage, pp. 257-270.
- Jensen, C. (1996). *Censored: The News that Didn't Make the News & Why: The 1996 Project Censored Yearbook*, New York: Seven Stories Press.
- Kehoe, W. (2021). "Social Media Censorship of Political Speech", *SSRN*, 12.5.2021. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3811974>
- Kozinets, R.V. 2010. *Netnography: Doing Ethnographic Research Online*, London: Sage.

- Lamont, M. & A. Swidler (2014). "Methodological Pluralism and the Possibilities and Limits of Interviewing", *Qualitative Sociology*, 37, pp. 153-171.
- Lee, Y. & A. Scott-Baumann (2020). "Digital Ecology of Free Speech: Authenticity, Identity and Self-censorship", in: S.J. Yates, and R.E. Rice (eds), *The Oxford Handbook of Digital Technology and Society*, Oxford: Oxford Handbooks Retrieved from <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190932596.013.15>.
- Leon, N. (2016). "The Ethnic Structuring of 'Sephardim' in Haredi Society in Israel", *Jewish Social Studies*, 22, 1, pp. 130–160.
- Levy, N. (2021). "Virtue Signalling is Virtuous", *Synthese*, 198, 10, pp. 9545-9562.
- Lintl, P. (2020). "The Haredim as a Challenge for the Jewish State: The Culture War over Israel's Identity", *Social Science Open Access Repository*. Retrieved from <https://doi.org/10.18449/2020RP14>.
- Molnar, P. (ed.). (2015). *Free Speech & Censorship Around the Globe*, Budapest: Central European University Press.
- Neuendorf, K. A. (2017). *The Content Analysis Guidebook*, London: Sage.
- Noelle-Neumann, E. (1974). "The Spiral of Silence: A Theory of Public Ppinion", *Journal of Communication*, 24, 2, pp. 43-51.
- Noelle-Neumann, E. (1991). "The Theory of Public Opinion: The Concept of the Spiral of Silence", *Annals of the International Communication Association*, 14, 1, pp. 256-287.
- Nossek, H. & Y. Limor (2001). "Fifty Years in a 'Marriage of Convenience': News Media & Military Censorship in Israel", *Communication Law & Policy*, 6, 1, pp. 1-35.
- Schmid, A.P. & J. De Graaf (1982). *Violence as Communication*, London: Sage.
- Shomron, B. & Y. David (2022). "Protecting the Community: How Digital Media Promotes Safer Behavior during the Covid-19 Pandemic in Authoritarian Communities: A Case Study of the Ultra-Orthodox Community in Israel", *New Media & Society*, 14614448211063621.
- Silverman, D. (2017). "How Was It for You? The Interview Society and the Irresistible Rise of the (Poorly Analyzed) Interview", *Qualitative Research*, 17, 2, pp. 144-158.
- Stack, S. (2003). "Media Coverage as a Risk Factor in Suicide", *Journal of Epidemiology, & Community Health*, 57, 4, pp. 238-240.
- Tosi, J. and B. Warmke (2016). "Moral grandstanding", *Philosophy & Public Affairs*, 44, 3, pp. 197–217. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/papa.12075>.

בולי החמאס כערוץ תעמולה נגד ישראל*

יחיאל לימור ועידו זלקוביץ

תקציר

השימוש בבולי דואר ככלי תעמולה מוכר זה שנים רבות ברחבי העולם. תנועת החמאס, שהשתלטה על רצועת עזה, אימצה ערוץ תקשורת זה כחלק ממאמציה לגיבוש זהות מדינתית ונרטיב פלסטיני ייחודי ולהפצתם בקרב האוכלוסייה הפלסטינית ברצועה. בין השנים 2009 ל-2019 הנפיקה התנועה 148 בולים, במקביל לבולים שהנפיקה הרשות הפלסטינית ברמאללה. בולי החמאס נועדו לשימוש אך ורק ברצועת עזה, שכן לא הוכרו על ידי ארגון הדואר הבין-לאומי.

ניתוח תוכן של הבולים מעלה כי כמחציתם שימשו להפצת מסרים אנטי-ישראליים באמצעות סמלים חזותיים כמו מפת "פלסטין הגדולה", דימויים של שהידים, קרבות ומסגד אל-אקצא.

במאמר אנו בוחנים כיצד תנועת החמאס רתמה את הבולים ככלי תעמולה לקידום מאבקה המזוין ולחיזוק זהותה הדתית-לאומית: את המאפיינים האידיאולוגיים של עיצוב הבולים, את ייחודם כאמצעי לתקשורת המונים ואת הניסיונות להשפיע על תודעת ההמון ברצועת עזה.

מילות מפתח: תעמולה, לאומיות, לאומיות פלסטינית, בולים, חמאס, ישראל

מבוא

בשנת 2007 הצליח החמאס, תנועה דתית-פוליטית, להשתלט על רצועת עזה, למוטט את שלטונה של הרשות הפלסטינית ולכונן מנגנון שלטוני עצמאי. כשנתיים לאחר מכן החלה ממשלת החמאס להנפיק בולים.

הבולים אינם משמשים רק כקבלה על תשלום בעבור משלוח מכתבים או חבילות אלא, ואולי בראש ובראשונה, כפלטפורמה מיניאטורית להפצת מסרים מטעם השלטון שרק הוא רשאי להנפיק בולים לצורכי העברת דואר.¹ בהיותם ערוץ של תקשורת המונים,² הם כלי שימושי להצגת דיוקנם של השלטון ושל השליט, להעברת מסרים אידיאולוגיים

* פרסום זה מבוסס על המאמר: Ido Zerkovitz & Yehiel Limor (2024). "Postage Stamps as Political and Religious Propaganda: The Case of Hamas", *Studies in Conflict & Terrorism*. Zerkovitz & Limor [2024]. "Postage (להלן: <https://doi.org/10.1080/1057610X.2024.2403058>) (Stamps as Political and Religious Propaganda)"

ופוליטיים, לקידום פעילויות חברתיות ואף לעידוד תיירות. אין פלא, אפוא, שאחד הצעדים הראשונים שעושה כל מדינה הזוכה בעצמאות הוא הנפקת בולים. שלטון החמאס בעזה החל להנפיק בולים עצמאיים בשנת 2009 במקביל לבולים שהנפיקה ברמאללה הרשות הפלסטינית הלגיטימית.

הנפקת הבולים בעזה נמשכה עד שנת 2019 ונפסקה מסיבות לא ברורות. בתקופה זו הונפקו 148 בולים. מאחר שבולי החמאס לא הוכרו כהליך חוקי על ידי ארגון הדואר הבין-לאומי (UPU), אי-אפשר היה להשתמש בהם למשלוח דואר בין-לאומי והם נועדו לשימוש אך ורק ברצועת עזה.

המחקר המוצג כאן הוא המשך למחקר מקדים,³ שבו נבחנו ונותחו כל בולי החמאס, ללא קשר לישראל. המחקר הנוכחי מתמקד בשימוש שעשה שלטון החמאס בבולים לצורכי תעמולה נגד ישראל, כלומר במסרים התעמולתיים האנטי-ישראליים שהופצו באמצעות הבולים.

בולים כערוץ תקשורת

הבולים ממלאים את חמשת התפקידים הקלאסיים של תקשורת ההמונים: הפצת מידע, פרשנות, העברת המורשת התרבותית, בידור וגיוס.⁴ אף על פי שהטלפונים הסלולריים, הערוצים המקוונים והרשתות החברתיות דוחקים את רגלי הדואר המסורתי, מתברר שמדי שנה מודפסים עשרות מיליוני בולים בכל רחבי העולם.

הדוגמאות הבאות מלמדות על כך. בשנת 2024 הנפיקה ארצות הברית בול לזכרו של הסופר סול בלו שהודפס בשמונה מיליון עותקים.⁵ בול שהונפק באותה שנה לזכרה של השופטת השחורה הראשונה בבית משפט פדרלי, קונסטנצין בייקר מוטלי, הודפס ב-35 מיליון עותקים.⁶ בשנת 2022 הודפסו בארצות הברית לברדה 13.8 מיליארד בולים.⁷ בשנת 2019 הונפקו ביפן שתי סדרות בולים על כלי נגינה, כל אחת בת עשרה בולים, ומכל סדרה הודפסו שני מיליון בולים; בסך הכול ארבעים מיליון בולים. באותה שנה הונפקה בה כמות דומה של בולים בשתי סדרות לכבוד הספר הנסיך הקטן.⁸ שנה לאחר מכן הונפקה סדרה בת עשרה בולים שהוקדשה לאסטרונומיה והודפסה בשלושה מיליון עותקים (כלומר, בסך הכול שלושים מיליון בולים).⁹ בצרפת הונפקה בשנת 2020 סדרה בת תריסר בולים על בעלי חיים בעולם והודפסו ממנה ארבעה מיליון עותקים (כלומר, 48 מיליון בולים);¹⁰ סדרה אחרת, אף היא בת תריסר בולים, שהוקדשה לביצי ציפורים, נדפסה בשלושה מיליון עותקים (כלומר 36 מיליון בולים).¹¹ נוסף על בולים אלה הנפיקה כל אחת משתי המדינות מדי שנה מאות בולים שונים על נושאים אחרים.

כבר עם הנפקת הבול הראשון בבריטניה בשנת 1840 הבינו שליטים וראשי מדינות את הכוח הפרסומי והתעמולתי הטמון בפיסת הנייר הקטנה המודבקת על מעטפות וחבילות. על הבול הראשון התנוסס דיוקנה של המלכה ויקטוריה ללא ציון שם המדינה; המסר לכל מי שנחשף לבול היה ברור: המלכה היא השליטה. מדינות אחרות הלכו בעקבות

בריטניה וברבות מהן מופיע על הבולים עד היום דיוקנו של ראש המדינה. בכך היה דמיון בין בולים – המונפקים על ידי הממשלה ושווים כסף – לטבעות שעוד בימי יוון ורומי הוטבעו עליהם דיוקנאותיהם של השליטים. הדפסת דיוקנו של השליט או של ראש המדינה או של סמלי השלטון על בולים היא מסר פוליטי שכל מי שנזקק לבול ומשתמש בו נחשף אליו. כלומר, באמצעות הבולים רבי התפוצה אפשר להעביר מסרים גלויים וסמויים הן מילוליים הן חזותיים. במשך השנים התרחב השימוש בבולים למטרות כאלה,¹² משום שהם משקפים כיצד המדינה רוצה להציג את עצמה.¹³

"בולים הם כלים בידי ממשלות כדי לקדם דעות מסוימות", טוען אנדרה דה־בטיסטה.¹⁴ ואמנם, השימוש בבולים כפלטפורמה להעברת מסרים פוליטיים חוצה יבשות וגבולות; כך פעלו בדרום אמריקה,¹⁵ בפינלנד,¹⁶ או בישראל.¹⁷ למעשה הבולים אינם משמשים רק כערוץ להעברת מסרים תמימים, אלא גם להפצת תעמולה; ותעמולה, טוענים גארט ג'ואט וויקטוריה או'דונל, היא "מתכונת של תקשורת שנועדה לעורר תגובה ההולמת את היעד הנשאף של מחולל התעמולה".¹⁸ הממשלה היפנית השתמשה בבולים ככלי תעמולה כדי לקדם את מטרותיה הפוליטיות.¹⁹ ממשלת ספרד השתמשה בבולים כאמצעי תעמולה בקולוניות הספרדיות באפריקה,²⁰ וכך עשתה גם איטליה בשטחים שהיו בשליטתה ביבשת זו.²¹

אחד מערוצי התעמולה המוכרים הם כרזות (פוסטרים) שבהם נעשה שימוש נרחב בשתי מלחמות העולם במאה הקודמת. ג'יימס ותומסון מציינים כי הבחירה בפוסטרים כערוץ תעמולה נבעה מכך שהם היו "זולים, מהירים וקלים להכנה", וכי "הם יכלו להכיל עירובים מגוונים של מידע ורגשות".²² דומה שדברים אלה נכונים גם לבולים, שכן הבולים הם למעשה מעין מיני־פוסטרים.

חמאס: רקע היסטורי

תנועת החמאס – או בשמה המלא: חרכת אל־מקאומה אלאסלאמיה – נוסדה בעזה ב־1987 על ידי השייח' אחמד יאסין וקבוצת פעילים אסלאמיים שפעלו במסגרת אגודות אסלאמיות שונות.²³ התנועה ניזונה מהחזון האידיאולוגי של האחים המוסלמים ורואה עצמה חלק ממנה.²⁴ אמנת החמאס משנת 1988 מצהירה על שאיפתה להקים מדינה פלסטינית בכל שטחי פלסטין ההיסטורית, כולל שטחה של מדינת ישראל, שתנוהל לפי חוקי השריעה, ההלכה האסלאמית.

ארגון החמאס קם עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה ומטרותיו שילבו התנגדות למדינת ישראל עם פעילות חברתית שנועדה לקדם סדר יום אסלאמי בקרב האוכלוסייה הפלסטינית. השילוב סייע לו לבסס את מעמדו בחברה הפלסטינית, והוביל לתמיכה רחבה ולגיבוש כוחו כאופוזיציה משמעותית לרשות הפלסטינית ולתנועת פת"ח, שהייתה עד אז הכוח הפוליטי העיקרי ברשות.²⁵

חמאס הוביל את המאבק במרחב הפלסטיני נגד התהליך המדיני בין ישראל לאש"ף, שביטויי הבולט ביותר היה הסכם אוסלו בשנת 1993. מייסד התנועה, שיח' אחמד יאסין, ביקש ליטול מן הפתח את הבכורה כמובילת המאבק המזוין הפלסטיני ולהעניק למאבק גוון אסלאמיסטי מובהק. הדת הייתה מקור הסמכות של התנועה, ופסיקתו של השיח' שכל אדמת פלסטין היא אדמת וקף אסלאמי עוגנה באמנת התנועה,²⁶ ומשמשת עד היום כחם הלכתי-אידיאולוגי ליישום רעיון שתי המדינות – ישראלית ופלסטינית – שיחיו זו לצד זו.

הרשות הפלסטינית, שנוסדה בעקבות הסכמי אוסלו והייתה הביטוי המוחשי העיקרי של ההכרה ההדרגתית בין ישראל לאש"ף, נתפסה על ידי השיח' יאסין כישות בלתי לגיטימית. הוא לא אפשר לחמאס להשתתף במוסדותיה או לקחת חלק רשמי בבחירות לפרלמנט הפלסטיני ב-1996.

התפיסה הפוליטית של חמאס התגמשה עם השנים ולאחר חיסולו של שיח' יאסין על ידי ישראל במאס 2004, והעברת ההנהגה הפוליטית לידי פעילי חמאס בחו"ל ובראשם ח'אלד משעל, הוחלט להשתלב בהדרגה במוסדות הפוליטיים של הרשות הפלסטינית. בשנת 2005 השתתף חמאס לראשונה באופן מאורגן בבחירות המקומיות ולאחר שזכה בהישגים יפים ורבים החליטה הנהגת חמאס להתמודד בבחירות לפרלמנט שנערכו ב-2006.

אחרי שנים ארוכות שבהן היה פת"ח המפלגה הפוליטית הדומיננטית בשטחים הפלסטיניים,²⁷ ניצח חמאס בבחירות בשנת 2006 וזכה ב-74 מתוך 132 מושבים במועצה המחוקקת הפלסטינית. למרות ניסיונות לכונן ממשלת אחדות בין חמאס לפת"ח, נמשך המאבק הפוליטי בין שתי התנועות והיחסים הידרדרו לקרבות אלימים. במהלך 2007 ביצע חמאס הפיכה מוצלחת ברצועת עזה ותפס את השליטה המלאה באזור מידי הרשות הפלסטינית.

ההשתלטות הייתה נקודת מפנה שסימנה את חלוקתם הגיאוגרפית והפוליטית של השטחים הפלסטיניים בין רצועת עזה שבשליטת חמאס ובין הגדה המערבית שבשליטת פת"ח. במסגרת שליטתו בעזה ביסס חמאס מנגנוני ממשל נפרדים משל הרשות הפלסטינית, כולל כוחות ביטחון, מערכות חינוך וכלכלה עצמאיים. אחת הפעולות הראשונות לביסוס מעמדו כישות עצמאית הייתה הנפקת בולי דואר בנפרד מהבולים שהנפיקה הרשות הפלסטינית ברמאללה. הבולים שהונפקו בעזה נשאו את שם "המדינה" שהנפיקה אותם – הרשות הפלסטינית (The Palestinian Authority) – שם זהה לזה שהתנוסס על בולי הרשות האמיתית. ב-29 בנובמבר 2012 החליטה הרשות הפלסטינית במהלך חד-צדדי וללא תיאום עם ישראל, על שינוי שמה ל"מדינת פלסטין" (State of Palestine).²⁸ הבולים שהונפקו ברמאללה נשאו את השם החדש, ומדינות רבות בעולם הכירו בגוף שטרם זכה למעמד של מדינה חברה באו"ם. החמאס מיהר לאמץ את שינוי השם והבולים שהונפקו על ידו בעזה נשאו אף הם את השם "מדינת פלסטין".

את המאבק בין הרשות הפלסטינית לחמאס למן ראשיתו של הפיצול הפלסטיני ב-2007 אפשר לתאר כמאבק בין ישות מדינתית לשחקן לא-מדינתי.²⁹ שתי הישויות הפלסטיניות המתחרות החזיקו (עד אוקטובר 2023) בעוצמות פוליטיות לצד יכולת צבאית מוגבלת, ובמערך מסועף של קשרים פורמליים ובלתי-פורמליים המאפשרים להן להשפיע במעגלים רחבים יותר, כולל בזירה הבין-לאומית. מאפיינים אלה משותפים למדינה ולשחקנית תת-מדינתית השולטת על טריטוריה ומבקשת להציג אלטרנטיבה שלטונית למרכז הכוח הפוליטי המתחרה בה.³⁰

כחלק מהמאבק להשגת לגיטימציה, הן פנימית הן בזירה הבין-לאומית, השתמש החמאס, בדומה לרשות הפלסטינית, באמצעי תקשורת ההמונים ככלים חשובים לעיצוב התודעה. הוא פיתח תשתית מסועפת של ערוצי תקשורת שכללה, בין השאר, ערוצי טלוויזיה לווייניים ומקוונים, תחנות רדיו, סוכנויות ידיעות, עיתון יומי, עשרות אתרים באינטרנט ופעילות רבה ברשתות החברתיות.³¹ כן הפעיל הארגון אמצעי תקשורת כמו כרזות (פוסטרים), גרפיטי ושלטי חוצות, כאשר ערוצי התקשורת השונים משמשים כלים גם ללוחמה פסיכולוגית.³² בולי הדואר, שהם חלק מתקשורת ההמונים, הם אפוא אחד הכלים שבהם השתמש חמאס בקרב על לב הציבור הפלסטיני.

על חשיבות תפקיד הבולים במערך התעמולה של חמאס אפשר ללמוד גם מדבריו של מי שהיה מנכ"ל משרד התקשורת של שלטון החמאס, ריאד עודה, בפתיחת תערוכת בולים ומטבעות עתיקים, שהתקיימה בעזה בשנת 2016. "בולי דואר ומטבעות עתיקים לבדם יכולים לתאר את סיפור הסבל של הפלסטינים תחת שורת כיבושים, כולל הכיבוש הישראלי הנוכחי", אמר וציין כי הבולים שהונפיק שלטון החמאס ברצועת עזה נועדו לשקף את ההיבטים הפוליטיים, התרבותיים, החברתיים והכלכליים של חיי הפלסטינים. "בול הדואר", הוסיף, "הוא ההיבט היחיד של החיים הפלסטינים החופשי מהמצור הישראלי, שכן הוא יכול לטייל ברחבי העולם".³³

מתודולוגיה

בין השנים 2009 ל-2019 הנפיק שלטון החמאס ברצועת עזה 148 בולים. הבולים אינם נכללים במרבית הקטלוגים לבולאות משום שארגון הדואר הבין-לאומי (UPU) לא הכיר בהם וברשות הדואר העצמאית בעזה. עם זאת לפחות קטלוג מקוון אחד, קולנקט,³⁴ מפרסם מידע מפורט למדי על בולים אלה כמו גם תצלומים שלהם.³⁵ הנפקת הבולים נפסקה בשנת 2019 ואין מידע על הסיבות לכך. מידע חלקי באתר אינטרנט מתמחה מלמד כי הבולים נדפסו בבית דפוס מקומי בעזה שבשנת 2019 פעלו בה עשרה סניפי דואר,³⁶ וכי מספר הבולים שהודפסו בכל הנפקה היה כ-5,000 ולעתים פחות מכך.³⁷ המספרים הקטנים עשויים להיות מוסברים בעובדה שהאוכלוסייה הקטנה ברצועת עזה, כשני מיליון בני אדם, מרוכזת בשטח גיאוגרפי קטן (365 קמ"ר), דבר המצמצם את השימוש בדואר רגיל, אך השימוש בטלפונים סלולריים ובתקשורת מחשבים כאמצעי

תקשורת מועדפים גובר. יש להניח שחלק מהבולים נועדו מראש להפצה בקרב אספני בולים בעולם.

ניתוח התוכן של הבולים שבבסיס המאמר נעשה בשני שלבים. השלב הראשון, זיהוי התמות על בולי החמאס, נערך במסגרת מחקר שנועד לזהות את התמות המרכזיות בבולי החמאס, ללא קשר ישיר לישראל.³⁸ הניתוח נעשה על ידי שני עוזרי מחקר והמידע נבחן על ידי שני החוקרים הראשיים. הבדיקה העלתה הלימה מלאה בין הממצאים של עוזרי המחקר לאלה של החוקרים הראשיים. ניתוח התוכן הראשוני הצביע על שש קטגוריות או תמות עיקריות, ואלה הן: מאבק לאומי, נושא שלו הוקדשו שמונים בולים (המהווים 54 אחוז מכלל הבולים), יחסים וקשרים בין-לאומיים (22 בולים שהם 14.9 אחוז מהבולים),³⁹ היסטוריה ומקומות היסטוריים (16 בולים – 10.8 אחוזים),⁴⁰ חי וצומח (12 בולים – 8.1 אחוזים),⁴¹ דת וסמלים דתיים (12 בולים – 8.1 אחוזים), סמלי שלטון (שישה בולים – 4.05 אחוזים).

הקטגוריה הרלוונטית לעיקרית למחקר הנוכחי היא המאבק הלאומי, שלו הוקדשו שמונים בולים, כלומר למעלה ממחצית מכלל הבולים. ניתוח תוכן של הבולים בקטגוריה זו העלה שהיא מורכבת למעשה מעשר קטגוריות משנה, כדלקמן: שהידים וגיבורים, מערכות קרב ומלחמות, נכבה, אסירים, אל-אקצא כסמל למאבק, הוקרה לשותפים למאבק, ילדים כמנצחים וכקורבן, קריאה לאחדות לאומית, עזה כסמל של התנגדות וכן יום האדמה. עם זאת, המסרים האנטי-ישראליים, שהם חלק ממערך התעמולה נגד ישראל, מצויים בבולים רבים הנמנים עם קטגוריות תוכן אחרות.

ממצאים ודיון

אף שתנועת החמאס ניתקה עצמה מהרשות הפלסטינית וכוננה ברצועת עזה ממשל עצמי ועצמאי, בוליה נשאו, כאמור, את השם "הרשות הפלסטינית", הוזה לזה של ממשלת הרשות שמקום מושבה ברמאללה בגדה המערבית. כאשר הכריזה הרשות על עצמה ב־2012 "מדינת פלסטין", מיהר החמאס ללכת בעקבותיה וגם בולי עזה החלו לשאת כיתוב דומה. גם ערכי הבולים ברצועת עזה היו נקובים תחילה בפילס, המטבע הירדני הנהוג בגדה המערבית, והוחלפו במילס בעקבות השינוי שנעשה בבולי הרשות הפלסטינית.⁴² השימוש בשם הדומה נועד להמחיש את הטענה המושמעת מפי תנועת החמאס שהיא הרשות הפלסטינית הלגיטימית, לאחר שניצחה בבחירות לפרלמנט ב־2006. באמצעות הבולים, כמו באמצעות רשת אמצעי התקשורת – מודפסים, משודרים ומקוונים, וכן רשתות חברתיות – החל החמאס בתרבות של מאבק שקראה תיגר על הנרטיב הלאומי של הרשות הפלסטינית.⁴³

ניתוח התוכן מלמד, כאמור, כי למעלה ממחצית הבולים שהנפיק חמאס ממוקדים בנושא אחד: המאבק הלאומי. מאבק זה מכונן נגד אויב חיצוני, "האויב הגדול", היא מדינת ישראל. הבולים משרטטים נרטיב של התנגדות ומעלים על נס את המלחמה נגד

ישראל. למעשה חמאס מנסה באמצעות הבולים – שהם בבחינת מיני-פוסטר – לייצר מסר שהוא מוביל את המאבק המזוין הפלסטיני.

ראויה לציון העובדה כי שם האויב שנגרד מתנהל המאבק הלאומי, ישראל, אינו נזכר ולו פעם אחת על הבולים. רק באחד הבולים מצוירת מפת ערטילאית של ישראל, ללא אזכור שם המדינה, שהיא חלק מפלסטיין הגדולה.

ניתוח התוכן של הבולים העלה, כאמור, כי לקטגוריית המאבק הלאומי יש עשר תת-קטגוריות. הבולטת ביותר, המעבירה לא רק מסר לאומי אלא גם מסרים דתיים ורגשיים, היא הנצחת ה"שהידים" שרובם מצאו את מותם במסגרת המאבק המזוין (הג'יהאד) נגד הציונות ומדינת ישראל. סדרה בת שישה בולים הנושאת את הכותרת המשותפת "שהידים", מציגה נרטיב של מאבק לאומי משותף המגשר בין מנהיגי הפלגים החמושים הפלסטינים. זהו מסר חשוב על רקע הפיצול הפוליטי בזירה הפלסטינית מינואר 2007. הסדרה כוללת את דמויותיהם של יאסר ערפאת (מנהיג פת"ח ואש"ף), שיח' אחמד יאסין (שהיה מייסד החמאס וחוסל על ידי ישראל), פתחי אל-שקאקי (ממייסדי ארגון הטרור הג'יהאד המוסלמי וחוסל על ידי ישראל) ואבו עלי מצטפא (ממייסדי ארגון הטרור החזית העממית לשחרור פלסטין וגם הוא חוסל על ידי ישראל) (איור 1).

איור 1: בולים לזכרם של שהידים (מימין): אחמד יאסין, עבדול קאדר אל-חוסייני ופתחי שקאקי, והבול לציון זכרם של שלושה שהוצאו להורג על ידי הבריטים בעקבות הפרעות בחברון ובצפת בשנים 1929–1930

עם השהידים נמנים גם שני מנהיגים-מפקדים שפעלו נגד הקמת המדינה היהודית עוד לפני שהוקמה בשנת 1948. האחד, שיח' עז א-דין אל-קסאם, הנחשב למי שהחל את הג'יהאד בפלסטין כאשר פעל בשם האסלאם נגד הציונות והשלטון הבריטי. הוא נהרג ב־1935 בקרב בין כנופיותיו ובין שוטרים בריטים סמוך לכפר יעבר באזור ג'נין.⁴⁴ על

שמו נקראת הזרוע הצבאית של חמאס וכן טילים מתוצרת חמאס שנורו לעבר ישראל. לצדו מופיע בסדרה גם בול המוקדש לעבד אל-קאדר אל-חוסייני, מי שהיה מפקד ארגון צבא הג'יהאד הקדוש באזור ירושלים במלחמת העצמאות ונהרג במהלך קרבות הקסטל. שילובם של השניים במסגרת סדרת השהידים נועדה להרחיב את הנרטיב של חמאס ולצייר את התנועה כחוליה ברצף לאומי והיסטורי.

הרחבת היריעה ההיסטורית מצאה את ביטוייה בבול נוסף בסדרה שהנציח שלושה מפעילי המהומות והטבח נגד יהודים בחברון ובצפת בשנים 1929–1930, המכונות על ידי הפלסטינים "מאבק בוראק". השלושה – עטא אלזיר, מוחמד ג'מגום ופואד חג'אזי – נלכדו בידי שלטונות המנדט הבריטי והועלו לגרדום.⁴⁵

הגלריה הכוללת של הדמויות הללו נועדה להמחיש שהמאבק הלאומי הפלסטיני לא החל עם הקמתה של מדינת ישראל; שורשיו נעוצים בעשורים הראשונים של המאה העשרים. לא פחות מכך נועדה גלריית הדמויות למצב את מעמדה של תנועת החמאס כמנהיגת המאבק הלאומי או כתנועת על המאמצת לחיקה את כל הלוחמים הפלסטינים מראשית המאבק ועד ימינו. הרחבת היריעה ההיסטורית של המאבק נועדה גם לשמש כתגובה נגד טענות הנשמעות לא אחת גם מפי גורמים פוליטיים יהודיים, כי הלאומיות הפלסטינית אינה אלא "המצאה מודרנית" בת המחצית השנייה של המאה העשרים.⁴⁶ נושא חשוב אחר הן המערכות והקרבות שניהל חמאס מול ישראל. כך, לדוגמה, סדרה בת שישה בולים וגיליונית זיכרון מוקדשים להנצחת מערכת "חג'ארה אל-ס'ג'יל", הוא מבצע "עמוד ענן", שנמשך שמונה ימים, בין 14 ל-21 בנובמבר 2012. בכל הבולים להנצחת מערכה זו (איור 2) מופיע דיוקנו של אחמד אל-ג'עברי, מי שהיה מפקד הזרוע הצבאית של חמאס וחוסל בידי ישראל ביומה הראשון. הסדרה, שראתה אור בשנת 2013, מעלה על נס גם את מקומה של עזה כזירת התנגדות ועל כל אחד מהבולים מופיע הכיתוב "עזה ניצחה".

בגיליונית הזיכרון משולב איור של טיל צבוע בצבעי הדגל הפלסטיני שנורה מרצועת עזה לכיוון שטחה של ישראל ללא ציון שמה. גם בסדרת השהידים לא נזכר שמה של ישראל, אך קיומו של האויב, ישראל, ברור וחד-משמעי, שהרי הקרבות נוהלו נגדה.

איור 2: שני בולים בסדרה להנצחת מערכת "חג'ארה אל-ס'ג'יל" (מבצע "עמוד ענן")

המרכזיות והחשיבות של רצועת עזה בולטות גם בסדרת בולים לציון שלוש שנים למערכה המכונה על ידי חמאס בשם "אל-פורקאן" (ובישראל מבצע "עופרת יצוקה") שהתנהלה בין 27 בדצמבר 2008 ל-18 בינואר 2009. הבולים להנצחת המערכה, שארבעה מהם מעוצבים באופן זהה (איור 3), מעלים על נס את ערך הצומד (הדבקות בקרקע) ומכריזים על עזה כמנצחת. מנקודת מבטו של חמאס, הנצחת הקרבות בבולים משתלבת במאמץ הכולל לאסלאמיזציה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

איור 3: בול בסדרה להנצחת מערכת "אל-פורקאן" (מבצע "עופרת יצוקה")

השמות של שתי מערכות הלחימה, "חג'ארה אל-סג'יל" ו"אל-פורקאן", מתכתבים עם שמות של אירועים משמעותיים בהיסטוריה ובתיאולוגיה האסלאמית. כך, לדוגמה, השם "חג'ארה אל-סג'יל" לקוח מהפסוק הפותח את סורה 105, "סורת אל-פיל", בקוראן. פסוק זה מתאר את עמידתם של אנשי מכה, עוד לפני הופעת האסלאם, בניסיון פלישה של אברהה מלך חבש, שנבלם על ידי ציפורים אגריות שהגנו על העיר ורגמו את הפולשים באבנים שהוטלו מהאוויר. חמאס השתמש בפסוק זה כדי לחזק את רוחם של תושבי עזה שהיו חשופים להפצצות חיל האוויר הישראלי. השילוב של איורי ציפורים בגיליונית הזיכרון נועד להבהיר כי תושבי עזה שוב אינם חשופים ללא הגנה, שכן הרקטות של החמאס מגוננות עליהם כמו הציפורים בימים עברו.

מערכת "אל-פורקאן" זכתה בשם זה כתזכורת היסטורית-דתית ליום שבו ניצח הנביא מוחמד בקרב בדר בשנת 624. היה זה הקרב הראשון שהנביא ניהל נגד אנשי מכה והוא נחשב לנקודת מפנה בהיסטוריה האסלאמית. קרב בדר נתפס כמופת של גבורה ודבקות במשימה, והניצחון בו היה הרגע של ראשית התממשות ההבטחה האלוהית לניצחון המוסלמים בדרכם חזרה למכה.

כחלק מבניית הנרטיב של המאבק הלאומי מדגישה תנועת החמאס אירועים היסטוריים בניסיון לגבשם כאירועים מאחדים ומכוננים במסגרת המאבק הלאומי. דוגמה לכך היא הנכבה, גירוש ערביי ארץ-ישראל בשנת 1948, נושא שזכה לתשעה בולים שהונפקו בשתי סדרות נפרדות (איור 4). גם במקרה זה די באזכור המילה "נכבה" כדי לזהות ולהבין את המשמעות הטעונות הגלומות בה ובאסון שהיא מציינת. במילים אחרות: אלה בולי תעמולה אנטי-ישראלית מבלי שהשם ישראל מוזכר.

איור 4: בולים לציון 63 (מימין) ו-66 שנים לנכבה

נושא חשוב אחר בבולי החמאס במסגרת מלחמת התעמולה נגד ישראל, הוא האסירים הפלסטינים הכלואים בבתי סוהר בישראל (איור 5). סוגיית האסירים היא אחד הנושאים המרכזיים המעסיקים את החברה הפלסטינית לא רק ברצועת עזה אלא גם בגדה המערבית.⁴⁷ ביטוי מוחשי לכך הוא מינוי שר מיוחד לענייני אסירים ברשות הפלסטינית. נכון לשנת 2024 מספר האסירים הפלסטינים בבתי הכלא בישראל הוערך בכ-9,500, וכלל כמאתיים ילדים וכ-3,660 אסירים המוחזקים במעצר מנהלי, ללא אישום או משפט.⁴⁸ נושא האסירים קיבל מקום מרכזי בשיח הפלסטיני משנת 2011, כאשר ישראל שחררה כאלף אסירים ובהם מי שנעשה לימים מנהיג החמאס בעזה, יחיא סינואר, תמורת חייל אחד (גלעד שליט) שהיה שבוי בידי החמאס. הצלחת העסקה, מבחינת החמאס, הייתה מאז מרכיב מרכזי במדיניות הארגון והביאה, בין השאר, להנפקת סדרה בת חמישה בולים המוקדשים לנושא זה.

איור 5: בולים המוקדשים לציון יום האסיר

מרכיבי המאבק הלאומי המונצחים בבולים כוללים את חשיבות האחדות הלאומית לאור הפיצול בין רצועת עזה לגדה המערבית, שבעקבותיו נוצרו שתי ישויות פלסטיניות שכל אחת מהן רואה עצמה כמייצגת האמיתית והיחידה של העם הפלסטיני. סדרת הבולים, שנועדה לקדם את רעיון האחדות הלאומית ואת מימוש, מציגה ידיים המניפות אל על את הדגל הפלסטיני על רקע מפת פלסטין השלמה, כאשר ברקע איורי מסגדים. הידיים האוחזות בדגל משלימות את צבעי הדגל הלאומי (איור 6). אין באיור סימון

של גבולות מדינת ישראל והמסר החזותי-תוכני ברור: ישראל אינה קיימת והיא חלק מפלסטין הגדולה והשלמה.

איור 6: בול בסדרה לציון חשיבות האחדות הפלסטינית

המאבק הלאומי איננו רק נחלת המבוגרים. גם הילדים נוטלים בו חלק פעיל, אם כלוחמים ואם כקורבנות. חמאס רואה חשיבות רבה בגיוס הדור הבא לג'יהאד, ומאז השתלט על רצועת עזה הפעיל מיזמים רבים, הכוללים מחנות קיץ ושימוש בנשק חם בכדי לעודד אותם אקטיבית לקחת חלק במאבק. לא פחות מתשעה בולים, שהם 6.1 אחוזים מכלל בולי החמאס, מוקדשים לדור ההמשך ולחלקו במה שחמאס מכנה בשם "השגת הניצחון המובטח". בסדרה אחת, בת ארבעה בולים בעיצוב אחיד, נראים שני ילדים חבוקים על רקע בתים הרוסים ודגל פלסטין ומתחתם הכיתוב: "ניצחון למרות ההרס" (איור 7). המסר ברור: "כולנו לוחמים עד הניצחון, ילדים כמבוגרים".

איור 7: ילדים חבוקים בסיסמה "ניצחון למרות ההרס"

הסדרה השנייה, אף היא בת ארבעה בולים, מוקדשת לילדים כקורבנות במאבק הלאומי ומציגה ארבעה מקרים שכל אחד מהם עורר בזמנו הדים, גם תקשורתיים. האחד הוא סיפורו של הילד מוחמד אל-דורה שנהרג ב-30 בספטמבר 2000 ברצועת עזה במהלך חילופי אש בין כוחות צה"ל לפלסטינים חמושים. התקרית צולמה ושודרה על ידי ערוץ הטלוויזיה הצרפתי France 2 והייתה לסמל רב השפעה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני

(איור 8). בצילומים נראים הילד ואביו כשהם מנסים למצוא מחסה מאחורי חבית בטון, והילד נראה ללא רוח חיים.⁴⁹

ילדים כקורבנות במאבק הלאומי. (מימין) איור 8: הבול לזכרו של הילד מוחמד אל-דורה; איור 9: הילדה הודא ע'אליה; איור 10: הילד פארס עודה מול טנק; איור 11: התינוקת אימאן חג'ו

המקרה השני, של הנערה הודא ע'אליה, אירע ביוני 2006. כתוצאה מהתקפה ישראלית נהרגו שבעה מבני משפחתה של הודא,⁵⁰ ותמונתה כשהיא ממררת בככי מעל גופות ההרוגים התפרסמה בתקשורת העולמית ועוררה הד תקשורתי רחב (איור 9). המקרה השלישי הוא של הנער בן ה-15, פארס עודה, שנהרג מיריות של חיילי צה"ל עם תחילת האינתיפאדה השנייה בנובמבר 2000. ימים אחדים לפני מותו התפרסמה באמצעי התקשורת תמונתו כשהוא משליך אבן על טנק ישראלי. התצלום ומותו לאחר מכן הפכו את הנער לאייקון ולאחד מסמלי האינתיפאדה (איור 10).⁵¹ המקרה הרביעי הוא של תינוקת בת ארבעה חודשים, אימאן חג'ו, שנהרגה בשוגג (איור 11). אלפים מתושבי רצועת עזה השתתפו בהלוויה, שנהפכה במהירות לתהלוכה פוליטית.⁵² גם בסדרות המוקדשות לילדים כגיבורים במאבק הלאומי אין אזכור לישראל, אך המסר ברור.

אף על פי שהמאבק הפלסטיני מתנהל במקביל גם ברצועת עזה וגם בגדה המערבית, בולי החמאס מתמקדים בפעילות ברצועת עזה ובתושביה כדי להבליט את חלקו של החמאס במאבק זה. סדרת בולי הילדים שהוזכרה לעיל והמציינת אירועים שהתרחשו ברצועת עזה, היא דוגמה ברורה לכך. דוגמה אחרת היא סדרה בת חמישה בולים הנושאת את הכותרת "עזה אדמת הכבוד" ומציינת את עזה כזירה מרכזית של התנגדות. למרות מרכזיותה של עזה כזירה של מאבק, חמאס אינו שוכח גם את הזירות האחרות של המאבק הלאומי נגד ישראל, ודוגמה לכך היא סדרת בולים שהונפקה לציון "יום האדמה".⁵³ יום זה הפך ליום זיכרון והנצחה למהומות העקובות מדם בקרב ערביי ישראל לאחר שהממשלה הפקיעה מהם למעלה מ-20,000 דונם לטובת העיר כרמיאל.

שלטון החמאס הקדיש בולים גם לציון חלקם של שותפים זרים למאבק הלאומי הפלסטיני, ובראשם ממשותפי משט ה"מרמרה" שיצא מתורכיה בשנת 2010 בניסיון לפרוץ את המצור הימי הישראלי על עזה. בהתנגשות אלימה עם כוחות צה"ל נהרגו תשעה ממשותפי המשט, והם מוגדרים כשהידים, ואחרים נפצעו. "מאווי מרמרה", הספינה המובילה של המשט שעל סיפונה התרחש המאבק האלים, הפכה לחלק מנרטיב המאבק של חמאס לשחרור רצועת עזה (איור 12).

איור 12: בול לציון משט הספינה "מרמרה"

שותפים אחרים למאבק הלאומי הם העיתונאים הפלסטינים המסקרים את הנעשה בעזה, ובעיקר את הקרבות, שלהם הוקדשה סדרה בת שישה בולים בתוספת גיליונית זיכרון (איור 13). אחד הבולים בסדרה המוקדשת לעיתונאים מציג מציאות מדומיינת: מצויר בו אסיר שלצווארו כרוך חבל המשתלשל מעמוד הגרדום (איור 14), רמז לכך שזה הגורל האכזר המאיים על העיתונאים, אלא שבישראל אין עונש מוות ואסירים, כולל טרוריסטים, אינם מוצאים להורג.

איור 13: בולים לציון חלקם של העיתונאים במאבק הלאומי הפלסטיני

איור 14: בול לכבוד העיתונאים: מציאות מדומיינת של חבל תלייה

בהיותו תנועה דתית ביסודה משתמש חמאס במאבק הלאומי גם לקידום האג'נדה הדתית האסלאמית. השיח הלוחמני האנטי-ישראלי של חמאס מעלה על נס את חשיבות המאבק על הר הבית בירושלים ואת שחרור מסגד אל-אקצא.

חמישה בולים מוקדשים למסגד אל-אקצא בירושלים והיותו כיוון התפילה הראשון. גיליונית מזכרת מוקדשת לציון חג אל-אסראא ואל-מעראג' המציין את המסע הלילי של הנביא מוחמד מביתו באל-מדינה אל הר הבית בירושלים, על גבי סוסתו האגרית אלבוראק, ומשם עלה אל שבעת רקיעי השמים וקיבל את מצוות התפילה (צלאה), שאותה מצווים המוסלמים לערוך חמש פעמים ביום, ואת כיוון התפילה למכה.⁵⁴ בבול זה מוטבע הפסוק הפותח את סורת אל-אסראא: "ישתבח שמו של המסיע את עבדו בלילה מן המסגד הקדוש אל המסגד הקיצון אשר נתנו ברכתנו על סביבותיו" (קוראן פרק 17, פס' 1),⁵⁵ ועל הבול עצמו מוטבעים ציוריהם של החראם הקדוש במכה לצד מסגד אל-אקצא. המסר העולה מבולים אלה ברור: הר הבית ומסגד אל-אקצא הם חלק בלתי נפרד מהמדינה ומהישות הפלסטינית.

איור 15: "אל-אקצא הוא שלנו", מסר בסדרת בולים המוקדשת למסגד

מסר דומה עולה מסדרה נוספת, בת שישה בולים, המוקדשת למסגדים הפזורים לרוחבה ולאורכה של פלסטין ההיסטורית ומציירים את דמותה כמדינה אסלאמית. רשימת המסגדים כוללת גם כאלה הנמצאים בתחומי מדינת ישראל: מסגד חסן בכ ביפו, מסגד אל-ג'ז'אר בעכו או המסגד בעיר העתיקה בבאר שבע, ולצידם מסגד אל-אקצא ומסגד כיפת הסלע בהר הבית בירושלים והמסגד האברהאמי בחברון. בסדרה זו, היוצרת מרחב

דתי-לאומי פלסטיני המוחק את הגבולות המוכרים של מדינת ישראל, קורא החמאס תיגר על הסדר הפוליטי שנוצר לאחר המלחמה ב-1948. המוטו "אל-אקצא הוא שלנו" (איור 15) מודגש בכל הבולים. ראוייה לציון העובדה שלא נכלל בסדרה ולו בול אחד המוקדש לאחד ממסגריה הישנים והחשובים של רצועת עזה.

גם בקטגוריית הבולים המוקדשים להיסטוריה ולמקומות היסטוריים בעזה ובירושלים יש אזכורים למאבק הלאומי. הבולט שבהם הוא בול המוקדש לכיכר החייל האלמוני ברצועת עזה (איור 16). באתר זה קבור חייל פלסטיני אלמוני שנהרג במלחמת 1948. בזמנו ניצב בכיכר פסל החייל האלמוני מושיט ידו ומצביע צפונה אל רוב שטחה של פלסטין, אך כוחות ישראלים הרסו אותו לאחר כיבוש עזה ב-1967. הכיכר קיבלה במשך השנים משמעות פוליטית וידועה כמקום התכנסות חשוב לעצרות פוליטיות. במהלך מלחמת "חרבות ברזל" הכיכר נחרבה במהלך התמרון העצים של כוחות צה"ל.⁵⁶

איור 16: מצבת החייל הפלסטיני האלמוני

בקטגוריה "סמלי שלטון", כפי שהוגדרה במחקר המקדים, אותרו שישה בולים המוקדשים לציון "שנת החינוך הפלסטינית" בשנת 2012. ד"ר מחמוד אל-ג'עברי, שהיה עוזר תת-מזכיר לענייני השכלה גבוהה במשרד החינוך של חמאס ברצועת עזה, אמר כי שנת החינוך "היא מסר ברור לכיבוש הציוני שהעם הפלסטיני מחפש ידע ומסוגל להגיע להישגים, למרות שהמדיניות הציונית הורסת בתי ספר ואוניברסיטאות ומונעת מהתלמידים והסטודנטים קבלת חינוך ומטילה עליהם מצור שמונע מהם להחליף חוויות חינוכיות ולתקשר עם העולם החיצון".⁵⁷ בפשטות: החינוך הוא אחד מכלי הנשק במאבק הלאומי נגד ישראל והציונות, והבולים נועדו לשרת אפוא מטרה כפולה: את קידום החינוך והמאבק הלאומי.

סיכום

"בולים הם סמלים לאומיים המשתתפים בייצור התרבותי של מדינת הלאום", טוענת וידה זאי.⁵⁸ ואמנם, מדינות משתמשות בבולים כאמצעי של תקשורת המונים המשמש כמעין חלון ראווה זעיר להפיץ רעיונות וערכים שהשלטון מבקש להנחילם לציבורים רחבים. תנועת החמאס, שהשתלטה על רצועת עזה בשנת 2007 וניתקה אותה מהרשות הפלסטינית בגדה המערבית, הנפיקה 148 בולים בשנים 2009-2019. מאחר שבולים אלה לא הוכרו על ידי ארגון הדואר הבין-לאומי (UPU) אי-אפשר היה להשתמש בהם

למשלוח דואר בין-לאומי והם היו תקפים לשימוש רק ברצועת עזה, שהייתה בשליטת החמאס. מכירתם, אם למי שנזקקו לבולים למשלוח דברי דואר או למי שרכשו אותם לצרכי אספנות, הייתה אפוא מקור הכנסה נוסף לממשלת החמאס.

המשמעות המעשית היא שלתכנים המוצגים על בולי שלטון החמאס יש רק קהל יעד אחד, הומוגני למדי: תושבי רצועת עזה, שאינם מסתפקים בשירותי הטלפון או המחשב ונזקקים גם לשירותי הדואר המסורתיים (המכונים כיום, בגלל איטיותם בהשוואה לתקשורת האלקטרונית והמקוונת, snail mail). זאת בשונה מבולים המוכרים על ידי ארגון הדואר הבין-לאומי, שיש להם בדרך כלל כמה קהלי יעד בשטחה של המדינה המנפיקה אותם וברחבי העולם.

כמו מדינות המשתמשות דרך קבע בבולים כערוץ תקשורת להפצת מסרים פוליטיים, חברתיים ודתיים, החל גם החמאס, זמן קצר לאחר שהשתלט על רצועת עזה, להשתמש בפלטפורמת הנייר המיניאטורית למטרה זו.

באמצעות בולים ובמקביל לערוצי תקשורת אחרים שהיו בשליטתו ניסה החמאס לעצב את הנרטיב ההיסטורי-לאומי שלו ושל העם הפלסטיני ולהנחילו. העובדה שממשלת החמאס היא שהנפיקה את הבולים אפשרה לה לקבוע באופן בלעדי מה יהיו המסרים – לאומיים, דתיים או חברתיים – שיופצו באמצעות הבולים ואף לקבוע את היקף הפצתם באמצעות קביעת מספר העותקים שיודפסו מכל בול. חיזוק הנרטיב ההיסטורי-לאומי בהדגשת מקומו וחשיבותו של החמאס במאבק הלאומי מסייע לכיסוס הלגיטימציה שלו בקרב הציבור הפלסטיני תוך שמירה על זהות דתית ולאומית.

הנפקת הבולים התבצעה על רקע הפיצול הפוליטי במערכת הפלסטינית בין חמאס לרשות הפלסטינית והמצור הישראלי על רצועת עזה. אלה הגבירו את הצורך של חמאס להשתמש בבולים ככלי להפצת מסריו ולחיזוק הלגיטימציה שלו. הבולים שהנפיק חמאס מציגים דמויות מרכזיות במאבק הפלסטיני, אירועים היסטוריים ודתיים וסמלים לאומיים. באמצעות הנפקתם חמאס ביקש לא רק לחזק את המורשת והזהות הפלסטינית אלא גם להשפיע על התודעה הציבורית. הבולים הם כלי חשוב לשימור זיכרון קולקטיבי ולהעברת מסרים אידיאולוגיים לדורות הבאים. מאחורי איורי הבולים והכיתובים עליהם מסתתר מסר מרכזי אחד: ישראל היא האויב הגדול והמאבק הלאומי אינו מתמקד רק בכינונה של ישות פלסטינית עצמאית וחזקה אלא גם בסילוקו ובהכחדתו של אויב זה. המלחמה שפרצה ברצועת עזה ב-2023 והשליטה הצבאית הישראלית באזור לא אפשרה לחמאס, גם אם היה מעוניין בכך, לחדש את הנפקת הבולים. אם וכאשר ייסוגו הכוחות הישראליים מהרצועה והחמאס ישוב וישלוט בה יהיה מעניין לבחון אם יחדש את הנפקת הבולים, ובעיקר להשוות בין המסרים שיהיו עליהם למסרים שתוארו במאמר הנוכחי. החמאס אינו הישות הפלסטינית היחידה שהנפיקה בולים, וכפי שצוין לעיל כך עושה גם הרשות הפלסטינית, השולטת בגדה המערבית כמעט מיום כינונה. מכאן שיש

עניין וחשיבות במחקר המשך שבו ייבחנו ויושוו זה לזה הנרטיבים המתחרים בין שתי הישויות הפלסטיניות: הרשות הפלסטינית ושלטון חמאס.

בה במידה יש מקום למחקר המשך נוסף שישווה את הנרטיב ואת התכנים המילוליים והחזותיים שבבולי החמאס לאלה של ישויות פוליטיות עצמאיות למחצה, המנפיקות בולים משלהן אף שהישויות הללו אינן מוכרות על ידי רוב מדינות העולם ובוליהן אינם מוכרים על ידי איגוד הדואר הבין-לאומי, ועל כן אי-אפשר להשתמש בהם למשלוח דואר מעבר לגבולות הישות הפוליטית שהנפיקה אותם. דוגמאות בולטות לכך הן הרפובליקה התורכית של צפון קפריסין, שרק תורכיה מכירה בעצמאותה; המדינה האסלאמית (דאעש) ששלטה על שטחים נרחבים בסוריה ובעיראק בין השנים 2014 ל-2019, ואשר הנפיקה בולים ושטרות כסף ששימשו בעיקר בתוך השטחים שכבשה; נגורנו-קרבאך (ארטסח), טריטוריה שנויה במחלוקת בין ארמניה לאזרבייג'ן אשר הכריזה על עצמאותה; אבחזיה, טריטוריה שהכריזה על עצמאותה מגיאורגיה בעקבות מלחמת האזרחים הגיאורגית בשנות התשעים של המאה הקודמת; או טרנסניסטריה, האזור הבדלני בגבול מולדובה-אוקראינה שהכריז על עצמאותו ממולדובה בשנת 1991.

החמאס הפעיל בשנות שלטונו ברצועת עזה מגוון ערצני תקשורת ושיטות תעמולה,⁵⁹ שהיו מיועדים לקהלי יעד שונים בתוך הרצועה ולא פחות מכך בעולם הערבי, בעולם הרחב ואף בישראל. הבולים, כערוץ תעמולה מיניאטורי, לא היו מיועדים להשפיע על דעת הקהל בישראל או בעולם, אלא לחזק את הדעות והעמדות ואף ההתנהגות של הציבור הפלסטיני ברצועה.

הערות

- 1 Kristopher D. White (2024). "Narrating the State in Miniature: Philatelic Representations of Kazakhstan, 1992–2021", *Central Asian Survey*, 43, 2, pp. 257-277
- 2 Yehiel Limor and Ilan Tamir (2021). "The Neglected Medium: Postage Stamps as Mass Media", *Communication Theory*, 31, 3, pp. 491-505
- 3 ראו לעיל בהערת הכוכבית.
- 4 Harold Lasswell (1948). "The Structure and Function of Communication in Society", *The Communication of Ideas*, 35, pp. 215-228. Charles Wright (1985). *Mass Communication: A Sociological Perspective* (3rd ed.), New York: Random House
- 5 <https://www.bardostamps.com/modern-united-states-stamps/2024/scott-catalog-5831>
- 6 "Constance Baker Motley to be honored on 47th Black Heritage stamp Jan. 31 in New York City". <https://www.linns.com/news/us-stamps-postal-history/constance-baker-motley-to-be-honored-on-47th-black-heritage-stamp-jan.-31-in-new-york-city>
- 7 USPS, Postal Facts: 13.8 BILLION postage stamps printed. <https://facts.usps.com/19-billion-stamps-printed/>

- https://www.stampworld.com/en/stamps/Japan-2020_Present/Postage%20 8
stamps/2019-2019?user=75124
- https://www.stampworld.com/en/stamps/Japan-2020_Present/Postage%20stamps/2020-2024 9
- https://www.stampworld.com/en/stamps/France/Postage%20stamps/2020-2024?user=75124 10
- https://www.stampworld.com/en/stamps/France/Postage%20 11
stamps/2020-2024?user=75124&page=2
- Yehiel Limor and David Meckelberg (2017). "The Smallest Ideological and Political Battlefield: 12
Depicting Borders on Postage Stamps – The Case of Israel", *Nation & Nationalism*, 23, 4,
Limor and Meckelberg [2017]. "The Smallest :להלן) pp. 902-928. doi: 10.1111/nana.12348
(Ideological and Political Battlefield"
- Stanley Brunn and Thomas Bell (2022). "Geopandering". *Geographical Review*, DOI: 13
10.1080/00167428.2021.2012782
- Andre DeBattista (2024). "Postage Stamps as a Political Tool across Time and Space", in: 14
A.P. DeBattista and M.T. Vassallo (eds.), *The Different Faces of Politics in the Visual and
Performative Arts*, London: Routledge, ch. 5, p. 1
- Jack Child (2008). *Miniature Messages: The Semiotics and Politics of Latin-American* 15
Postage Stamps, Durham, NC: Duke University Press
- Pauliina Raento and Stanley Brunn (2005). "Visualizing Finland: Postage Stamps as Political 16
Messengers", *Geografiska Annaler*, Series B, 87(2), pp. 145–163. doi: 10.1111/j.0435-368
4.2005.00188.x
- Limor and Meckelberg (2017). "The Smallest Ideological and Political Battlefield" 17
- Garth Jowett and Victoria O'Donnell (2018). *Propaganda and Persuasion* (4th ed.), Newbury 18
Prak, CA: Sage Publication, p. 1
- Hugo Dobson (2002). "Japanese Postage Stamps: Propaganda and Decision Making", *Japan* 19
Forum, 14, 1, pp. 21-39
- Antonio Prieto Andrés (2001). "La Propaganda a Través de los Sellos Postales de las Colonias 20
Españolas en África (1924-1975)", *Historia Y Comunicacion Social*, 26-27, 1, pp. 79-94
- Antonio Prieto-Andrés, Alfonso Corral García and Cayetano Fernandez Romero (2023). "The 21
Propaganda of Italian Colonial Imperialism in Africa through Postage Stamps (1903–1941)",
Nations and Nationalism, 29, 4, pp. 1401-1421
- Daniel James and Ruth Thomson (2011). *Posters and Propaganda in Wartime*, London: 22
Franklin Watts and The Imperial Museum
- שאול משעל ואברהם סלע (1999). **זמן חמאס: אלימות ופשרה, תל אביב: ספרי חמד, עמ' 13.** 23
- Hamas (1988). *The Charter of the Islamic Resistance Movement* (Hamas) 24
[1988], *The Charter*
- עבדאללה בלקויו (2006). **אזמת אל-משרוע אל-וטני אל-פלסטיני, בירות: מרכז דראסאת אל-** 25
וחרה אל-ערביה, עמ' 79-87.
- Hamas (1988). *The Charter* 26
- עידו זלקוביץ' (2012). **תנועת הפתח: אסלאם, לאומיות ופוליטיקה של מאבק מזוין, תל אביב:** 27
רסלינג, עמ' 92-96.
- Calvin H. Allen (2022). "Stamps of the Palestinian Authority: Asserting National Identity 28
While Under Occupation, 1994–2019", in: Stanly Brunn (ed.), *Stamps, Nationalism and
Political Transition*, London: Routledge, pp. 276-289

- Jacob Høigilt (2013). "The Palestinian Spring that Was Not: The Youth and Political Activism in the Occupied Palestinian Territories", *Arab Studies Quarterly*, 35, 4, p. 343; Björn Brenner (2017). *Gaza under Hamas: From Islamic Democracy to Islamist Governance*, London: I.B. Tauris, p. 51
- Daphne Josselin (2001). "Non-state Actors in World Politics: A Framework", in: idem and W. Wallace (eds.), *Non-state Actors in World Politics*, London: Palgrave, pp. 1-20
- Wael Abdelal (2016). *Hamas and the Media: Politics and Strategy*, London: Routledge, pp. 70-96
- גבי וימן ודנה וימן-זקס (2024). "הלוחמה הפסיכולוגית של החמאס", **קשר**, 61, עמ' 9-29.
- "Palestinian Postage Stamps and Currency Exhibition in Gaza" (6.12.2016), *MEM – Middle East Monitor*, <https://www.middleeastmonitor.com/20161206-palestinian-postage-stamps-and-currency-exhibition-in-gaza/>
- ראו: <https://colnect.com/en>. מידע על בולי החמאס מתפרסם גם באתרים של סוחרים בולים אחרים.
- זאת לעומת הבולים המונפקים על ידי הרשות הפלסטינית, השולטת בגדה המערבית ומרכזה ברמאללה, המוכרים על ידי ארגון הדואר הבין-לאומי ולכן נכללים במרבית הקטלוגים הממוסדים.
- Thomas Schubert (2022). "Recent Postal Developments in Palestine", *The Middle East Philatelic Bulletin*, 22, p. 101
- ראו לדוגמה: https://www.zobbel.de/stamp/pna_2015.htm
- Zelkovitz and Limor (2024). "Postage Stamps as Political and Religious Propaganda"
- בקטגוריה זו כלולים בעיקר בולים שנועדו לציין אירועים בין-לאומיים כמו יום הטלקומוניקציה הבין-לאומי, יום הדואר העולמי, שנת הנוער הבין-לאומית או פסטיבל בין-לאומי לסרטי ילדים שהתקיים בעזה.
- מיון משני העלה שהקטגוריה מורכבת משלוש קטגוריות משנה: שערי העיר העתיקה בירושלים, נופי עזה הישנה, וכן מטבעות מתקופת המנדט הבריטי.
- בקטגוריה זו כלולות שתי סדרות, כל אחת בת שישה בולים. האחת מוקדשת לבעלי חיים הנוכרים בקוראן – הנמלה, עכביש, דבורה, פיל, גמל ויתוש – כאשר ארבעת הראשונים הונצחו בקוראן בפרקים הנושאים את שמם. שישה הפירות והירקות שלהם הוקדשו בולים: ענבים, תאנים, זיתים, רימונים, אבטיחים ותות שדה. אלה גידולים חקלאיים אופייניים ומקצתם מיועדים גם ליצוא. תות השדה הוא אחד מגידולי היצוא החשובים של רצועת עזה ונחשב לאחד מסמליה.
- עם תחילת הנפקת הבולים העצמאיים של הרשות הפלסטינית ב-1994 נעשה ניסיון לקבוע את ערכם במילס, שהיה המטבע הקטן ביותר בתקופת המנדט, כדי להמחיש את הרצף ההיסטורי בין תקופת המנדט לשלטון הפלסטיני. בגלל התנגדות ישראל בוטל השימוש במילס וערכי הבולים הוחלפו בפילס. רק לאחר שהרשות הפלסטינית הכריזה על עצמה כ"מדינת פלסטין" שונו ערכי הבולים למילס. ראו: Ido Zelkovitz (2017). "The Battle over Sovereignty: Stamps, Post, and the Creation of a New Palestinian Socio-Political Order, 1994–2000", *The Journal of the Middle East and Africa*, 8, 2, pp. 199-202
- Ido Zelkovitz (2025). "Why The Palestinian Authority Cannot Allow Free Speech", *Middle East Quarterly*, 32, 1, <https://www.meforum.org/why-the-palestinian-authority-cannot-allow-free-speech>
- "קרבת-דמים בין המשטרה וחבורת הטרוריסטים", **דבר**, 21.11.1935, עמ' 1.
- על מעשיהם של השלושה ראו: נדב שרגאי (9.7.2020). "הפלסטינים מהללים שלושה מרוצחי מאורעות תרפ"ט, שנתלו על ידי הבריטים", **ישראל היום**, <https://www.israelhayom.co.il/article/779357>
- עצאם נצאר (2006). "הגיגים על כתיבת ההיסטוריה של הזהות הפלסטינית", בתוך: יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), **להמציא אומה: אנתולוגיה**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 142–156.

- Esmail Nashif (2008). *Palestinian Political Prisoners: Identity and Community*, London: Routledge 47
- Addamir, "Fact Sheet Issued by Prisoners Institutions on The Eve Palestinian Prisoners Day on April 17, 2024", <https://www.addameer.org/media/5320> (Accessed 3.6.2024) 48
- פרטי האירוע, מהלכו, אמינות התצלומים וכן השאלה מי הרג את הילד ואם בכלל נהרג, שנויים כולם במחלוקת. 49
- Chris McGreal (10.6.2006). "Death on the Beach: Seven Palestinians Killed as Israeli Shells Hit Family Picnic", *The Guardian*, retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2006/jun/10/israel> 50
- <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1057610X.2024.2403058> 51
- עמירה הס (9.5.2001). "ארבעה חברי כנסת השתתפו בהלווית התינוקת אימן חג'ו". <https://www.haaretz.co.il/misc/2001-05-09/ty-article/0000017f-e1ad-d568-ad7f-f3efef610000> 52
- יום האדמה הפלסטיני שהתרחש ב-30 במארס 1976, נועד לציין את המאבק הפלסטיני נגד הפקעת אדמות על ידי ישראל. יום זה הפך לסמל מרכזי בזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני ולמאבק לזכויות הקרקע והזהות הלאומית. ראו: Shmuel Sandler, "Israeli Arabs and the Jewish State: The Activation of a Community in Suspended Animation", *Middle Eastern Studies*, 31, 4 (1995), pp. 932–952 53
- עמנואל סיון (1997). *מיתוסים פוליטיים ערביים, תל אביב: עם עובד, עמ' 89.* 54
- הקוראן, תרגום: אורי רובין, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2005. 55
- אל ערבי אל-ג'דיד, "חדאא'ק ע'זה... אל-אחתלאל יתעמד תדמיר אל-סאחאת ואל-ד'כראיאת", 24.2.2024. www.alaraby.co.uk/society/عز غنق نادد 56
- Am al-Talim (2012). "Nahda Hadariyya wa-Tanmawiyya wa-Istihdath Baramij Jadida", *Al-Rai*, 10.1.2012 57
- <https://alray.ps/ar/post/96297/> عام-التعليم-2012-نهضة-حضارية-وتنموية-واستحداث-برامج-جديدة 58
- Vida Zei (1997). "Stamps and the Politics of National Representation", *Javnost-The Public*, 4, 1, p. 65 59
- Gabriel Weimann and Dana Weimann-Saks (2024). "Coping with Hamas's Psychological Warfare during the Gaza War", *Studies in Conflict & Terrorism*, 10.3.2024, pp. 1–20 <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1057610X.2024.2327669>

שימוש ואי שימוש בלמידה מקוונת בקהילות שמרניות: המקרה של הציבור החרדי בישראל בעת מגפת הקורונה

חן סבג-בן פורת, חננאל רוזנברג, הילה לוינשטיין
ומרים ביליג

תקציר

עם התפרצות מגפת הקורונה נדרשו מוסדות החינוך בישראל לאמץ מודלים של למידה מרחוק – אתגר מהותי עבור החברה החרדית, המאופיינת בגישה שמרנית וזהירה למדיה הדיגיטלית. במחקר המוצג כאן נבחנו היקף השימוש בערוצים מקוונים במוסדות חינוך חרדיים בזרמים שונים ועמדות ההורים והמורים בנוגע לאימוץ מודלים אלה בעת חירום. המחקר שילב סקר כמותני שנערך בקרב 395 הורים לילדים בגיל בית הספר היסודי וראיונות חצי־מובנים עם 45 הורים ומורים. הממצאים מצביעים על שימוש בשיעור של 14 אחוז בזה, עם פערים ניכרים בין הזרמים: 94 אחוז בחב"ד לעומת 15 אחוז בציבור הספרדי, 13 אחוז בציבור הליטאי וארבעה אחוזים בזה החסידי. כן נמצא קשר בין רמת השמרנות של הלומדים, מגדרם וגילם ובין נכונותם להשתמש בזה בעתיד. רוב המרואיינים התייחסו ללמידה המקוונת כאילוץ זמני ולא כהזדמנות חינוכית. ממצאי המחקר נידונים לאור תיאוריית הלגיטימציה של מקס ובר בהקשר של מדיה חדשים בחברות שמרניות.

מילות מפתח: למידה מרחוק, למידה טלפונית, קורונה, קהילות שמרניות, חרדים

מבוא

מגפת הקורונה אילצה את מערכות החינוך ברחבי העולם, כולל ישראל, להתאים עצמן להשעות את הפעילות השגרתית של מסגרות החינוך ולעבור לדפוסים של הוראה ולמידה מרחוק (DTL: Distance Teaching and Learning) מבוססות אינטרנט. בישראל בראשית התקופה היו אלה מרחבי הלמידה הכיתתיים המקוונים בשילוב שיעורים סינכרוניים שהפיק משרד החינוך ושודרו מאולפנים ייעודיים לכל שכבת גיל. בתוך זמן קצר התאימה עצמה המערכת ללמידה משולבת המאפשרת אינטראקציה דו־כיוונית באמצעות תוכנות כגון Google Classroom ו־Microsoft Team. עד מהרה התבססה הלמידה בעיקר על שימוש בתוכנת Zoom, המאפשרת מגוון של פונקציות תקשורתיות ופדגוגיות (Stefanile, 2020).

גם המגזר החרדי, אשר יחסו למרחב הדיגיטלי מורכב ונוטה לשלילה – בוודאי בכל הנוגע למעורבותם של ילדים ונוער – נאלץ להסתגל לאתגרים החדשים שהציבה המגפה ולהציע חלופות למידה שהתאימו לנורמות החברתיות שלו ולערכיו השמרניים. ואכן, במהלך תקופת המגפה נעזרו רוב המוסדות החרדיים בערוצי למידה חלופיים ובהם לימוד עצמאי מונחה בסיוע חוברות למידה, אך בעיקר שיעורים קוליים א־סינכרוניים וסינכרוניים באמצעות מרכזיות טלפון ייעודיות. אולם ערוצים אלה נחשבו מסורבלים ולא־יעילים בעיני ההורים והמורים כאחד (רוזנברג, סבג־בן פורת ובייליג, 2021; בארט, 2022; Rosenberg, Sabag-Ben Porat & Billig, 2024), ואכן לא כל מוסדות הלימוד החרדיים "יישרו קו" בעניין זה, רק מיעוט מהם אימץ ערוצים דיגיטליים לצורכי למידה (נחשוני, 2020).

המתח שבין שימוש להימנעות ובין נוקשות לגמישות עומד במרכז המחקר המוצג כאן. מטרתו היו: (א) למפות את השימוש בערוצי למידה דיגיטליים במהלך מגפת הקורונה בציבור החרדי על תת־זרמיו השונים; (ב) לזהות את העמדות העקרוניות של ההורים ואנשי החינוך בשימוש בערוצים אלה ואת מידת הנכונות להסתייע בהם בעתיד גם בקרב משתמשי הזום וגם בקרב מתנגדי השימוש בהם; (ג) לבחון לעומק את תפיסותיהם של הורים ומורים כלפי הלמידה המקוונת. בכך השתמש המחקר במגפת הקורונה כמקרה בוחן לזיהוי המתח בין מודרנה למסורת בעיתות חירום וביקש לעמוד על הפרקטיקות של התמודדות הקהילות המסורתיות עם מתח זה.

רקע תיאורטי

אימוץ, דחייה, ביות ותהליכי לגיטימציה של מדיה חדשים בקהילות שמרניות
בשלושת העשורים האחרונים עסקו חוקרים רבים בדרך שבה קהילות שמרניות ומסורתיות מנהלות משא ומתן בשאלת אימוץ ודחייה של מדיה דיגיטליים (Campbell, 2007; Neriya-Ben Shahr, 2024). נקודת המבט המשותפת למחקרים אלה נובעת מהבנת מורכבות המפגש בין האופי השמרני של הקהילה הדתית לאופיה החופשי והפתוח של התקשורת הדיגיטלית, ומתפיסת תהליך ההתקבלות כמשא ומתן המתנהל בכמה רמות של התרחשות. קרין ברזילי־נהון וגד ברזילי (Barzilai-Nahon & Barzilai, 2005) טוענים שמפגש זה מעלה ארבעה קונפליקטים מרכזיים שעלולים לאיים על תרבותה השמרנית של הקהילה הדתית: (א) קונפליקט היררכיה הנובע ממגוון הדעות באינטרנט בניגוד לאופי הסמכותי של הקהילה הדתית; (ב) קונפליקט מגדר עקב אפשרות להשמעת קול נשי וביטוי עצמי מגדרי במרחב הציבורי, שאינו מקובל בקהילה החרדית הפטריארכלית באופיה; (ג) קונפליקט משמעת שבו האינטרנט מציע למאמין חלופה שאינה הולמת את מערכת החוקים הנוקשה של הקהילה הדתית וחשיפה לתכנים הסותרים את רוח החוק הדתי; (ד) קונפליקט הסתגרות הנובע משחיקת גבולותיה החברתיים של הקהילה הדתית וממפגש עם קהילות וגולשים ממעגלים חברתיים. חוקרים אחרים מדגישים גם

הם את הפוטנציאל הקיים באינטרנט לאתגר את ההיררכיות המסורתיות בקהילה הדתית כמרכיב האיום הדומיננטי במפגש שבין הקהילה למרחב הדיגיטלי (Barker, 2005; Cowan, 2005; Campbell, 2007).

התגובה לקונפליקטים אלה איננה אחידה. מנהיגי קבוצות דתיות מסוימות, כגון מטיפים אוונגליסטים כריזמטיים (Thomas & Lee, 2012) ורכנים ומורים תורניים בתנועות חסידיות (Cohen, 2024), מאמצים בהתלהבות חידושים טכנולוגיים שמסייעים להפצת אמונתם. לעומתם, בקהילות אחרות האיום גורר גישה נוקשה וחשדנית אשר על פי רוב באה לידי ביטוי בשלילה מוחלטת של הטכנולוגיה החדשה, לפחות בראשית הופעתה (Barker, 2005; Rosenberg & Rashi, 2015; Sabag-Ben Porat, Rosenberg & Blondheim, 2022). בין שתי גישות קצה אלה ההזדמנויות שהמדיום עשוי לספק בחיי היומיום של בני הקהילה אינן מאפשרות דחייה מוחלטת של החידושים ומחייבות תהליך של ביות הטכנולוגיה לצרכיה (Campbell, 2006). לתהליך הביות יש משמעות כפולה: הטכנולוגיה מגדירה את הקהילות שמאמצות אותה או מתנגדות לה ואת היחסים שבהם היא נשזרת; בו בזמן הטכנולוגיה עצמה מוגדרת מחדש על ידי הקהילה (Silverstone, 2006). אפשר להמשיג את תהליך הביות באמצעות זיהוי שישה שלבים מרכזיים: הסחרה (commodification), דמיון (imagination), אימוץ (appropriation), החפצה (objectification), שילוב (incorporation) והמרה (conversion) (Bakardjieva, 2011; Haddon, 2011; Lim, 2008). שני השלבים הראשונים – הסחרה ודמיון – מתייחסים לשלב המפגש עם הטכנולוגיה החדשה, כגון התהליכים המסחריים של הבאת הטכנולוגיה לאוכלוסייה, פרסום וחידרה לתודעת המשתמש; שלב האימוץ מתייחס לשיקולים ולפרקטיקות שברכישת המכשיר והעברתו מהמרחב הציבורי למרחב הפרטי; ההחפצה מתמקדת בשימוש במכשיר במרחב הביתי ובהכרת הפונקציות הבסיסיות שלו; השילוב הוא בשגרת החיים היומיומיים; וההמרה עוסקת בדרכים שבהן המשתמשים ממשמים את המדיום, שנטען ב"ערך חברתי" על ידיהם ובעצם נטמע במארג החברתי של הקהילה (Silverstone & Haddon, 1996). השלבים אינם מתרחשים במציאות לפי סדר זה ומשתמשים שונים יכולים לחוות את תהליך הביות בצורה שונה ובסדר שונה.

ביות הוא תהליך מתמשך המתפתח לאורך זמן (Wyatt, 2008) ומתחשב בהשפעותיהם של הקשרים חברתיים-תרבותיים (Courtois, Verdegem & De Marez, 2013) כמו חינוך, מגדר, גיל, מעמד חברתי ומאפיינים דמוגרפיים נוספים שעשויים להשפיע על הצלחת התהליך או כישלונו או התנגדות לו (Neriya-Ben Shahr, Marciano & Schejter 2023). היידי קמפבל (Campbell, 2010) מציגה ארבעה תחומים מרכזיים לבחינה במסגרת ניתוח תהליך העיצוב הדתי-חברתי של הטכנולוגיה: (א) ההיסטוריה של הקהילה הדתית ומסורתה; (ב) ערכי הליבה העכשוויים וסדרי העדיפויות החברתיים שלה; (ג) משא ומתן המתנהל באמצעות התאמות טכנולוגיות (התקנת תוכנות סינון, פיתוח מכשירים ייעודיים, נטרול אפליקציות ספציפיות וכדומה) בקהילה כדי לענות

על הצרכים והיעדים ולנטרל איומים; (ד) שיח קהילתי למסגור ולהחלטה על שימוש בטכנולוגיה בקהילה הדתית. התהליך מכיל קונפליקטים מורכבים ומשא ומתן מתמשך בכל קהילה ובמיוחד בזו החרדית.

הצלחתו של תהליך הביות תלויה ביכולתו של המדיום – החדש או המותאם – לקבל לגיטימציה מהמשתמשים וממנהיגי הקהילה. קבלת הלגיטימציה הוא תהליך שבו פרקטיקה חברתית נעשית מקובלת או נורמטיבית באוכלוסייה נתונה. תפיסת הלגיטימיות משמעותה ראיית הפעילות כראויה ומותאמת במסגרת הבניה חברתית של נורמות, אמונות וערכים אוניברסליים, פנים-קבוצתיים או כחלק מאינטרסים פרטיקולריים (Suchman, 1995). הצורך בלגיטימציה בהתאם להמשגתו של מקס ובר (Weber, 1947) את מקורותיה (מסורתית, כריזמטית ומשפטית-רציונלית), הוא חלק הכרחי לשימור סמכות וכוח חברתיים וגורם חשוב בהשתלבותם של הפרטים במסגרת חברתית (Kahane, 2019). ארגונים וקבוצות חברתיות מבקשים ליצור התאמה בין הערכים החברתיים העולים מפעילותם של פרטים ובין נורמות ההתנהגות המקובלות (Ashforth & Gibbs, 1990). גם בהקשר הטכנולוגי תהליך הלגיטימציה מעוצב כחלק מהקשר תרבותי ותלוי בנורמות החברתיות, בערכים התרבותיים, באמונות הליבה של הקהילה ובתפיסה החינוכית של מנהיגיה (Golan, 2015; Golan & Feh, 2020; Golan & Don, 2022). קבלת הלגיטימציה יכולה להתבטא בתהליך שבו השימוש במדיום החדש מתקבל בהכרעה אישית ולעתים נסתרת של בן הקהילה הבודד ומתקבל כנורמטיבי בקהילה השמרנית, בקרב מנהיגיה או חלקם (Livio & Tenenboim-Weinblatt, 2007; Golan & Feh, 2020). כך למשל הראה מוחמד יונס (2020), שחקר את התמודדותן של משפחות מוסלמיות דתיות עם טלפונים חכמים, כיצד בתהליך ביות זה מתרחש משא ומתן דינמי על עיצוב דרכי השימוש במדיום החדש, המושפע מתפיסת הלגיטימציה לאור ערכיהם הדתיים והחינוכיים של המשתמשים והוריהם, ואימוץ המדיום הופך מפרקטיקה חתרנית ונסתרת (Hijazi-Omari, & Ribak, 2008) לגלויה ולנורמטיבית.

המחקרים מצביעים על העובדה שתהליכי הלגיטימציה מתחוללים בעיקר מאילון או מצורך הכרחי להשתמש בטכנולוגיה החדשה. באופן זה, למשל, מעוגנת הלגיטימציה לגלישה באינטרנט בקרב משתמשים חרדים בצורך בפרנסה (Neriya-Ben Shahr & Lev-On, 2011). במקרה של קהילות דתיות אחרות המניע לגיטימציה הוא הרצון להסתייע בה לשם הרחבת היעדים הדתיים של המאמין והקהילה (Golan & Stadler, 2016): המשכיות תרבותית, סוציאליזציה של הדור הצעיר וחיזוק הזהות הדתית (Okun & Nimrod, 2020). תהליכים אלה של אימוץ, דחייה וביות נידונו בהקשר של קבוצות וקהילות שמרניות ברחבי העולם, כדוגמת האמיש (Zimmerman-Umbel, 1992), המנוניים (Carpenter, 2014), קבוצות מוסלמיות שמרניות (Hussain, 2013) וכן החברה היהודית החרדית שבה נדון להלן (לסקירה ראו: Neriya-Ben Shahr, 2024). ברובן אפשר לזהות דחייה של טכנולוגיות "מוטות תוכן" (Innis, 1951) כגון טלוויזיה ווידאו, אימוץ טכנולוגיות

תקשורת לאחסון ולאחזור מידע כדוגמת התקני אחסון ניידים ונגני מוזיקה, ותהליכי ביות של מדיה חדשים בהיקפים משתנים למטרות ספציפיות – לדוגמה לצורכי עבודה (Neriya-Ben Shahar & Lev-On, 2011) וללמידה אקדמית (Naor et al, 2022) – ובקרב תת־קבוצות מוגדרות כגון משתמשים מבוגרים (Okun & Nimrod, 2021). אולם למרות ריבוי המחקרים רק מיעוטם מתמקד במקורות ובדפוסי הלגיטימציה בתהליכים אלה (Golan & Don, 2022). מעטים אף יותר הם המקרים שבהם הרצון לאימוץ המדיום או הפלטפורמה החדשים, הנובע מצורך דחוף העולה מחברי הקהילה, נדחה עקב אי־מתן לגיטימציה על ידי מנהיגי הציבור.

החברה החרדית בישראל: מאפיינים וזרמים

מאז הופעתה כזרם נבדל בסוף המאה התשע־עשרה, החברה החרדית הולכת ומתפתחת הן מבחינה דמוגרפית הן מבחינה אידיאולוגית. על פי אומדנים עדכניים מונה החברה החרדית בישראל למעלה ממיליון נשים וגברים, שהם כ־13 אחוז מכלל האוכלוסייה בישראל (מלאך, כהנר ובכר, 2022; ברנדויין, 2023). החלוקה המוכרת מגדירה שלושה תת־זרמים מרכזיים בחברה החרדית: הליטאים, החסידים והחרדים־ספרדיים. ההבדלים ביניהם נובעים, בין היתר, מיחסם של חבריהם ללימוד תורה וליציאה לעבודה. בחברה הליטאית מקובל כי רוב הגברים הנשואים ממשיכים בלימוד תורה במעמד של אברכים במסגרות הכולל, ואילו בקרב החסידים והחרדים־ספרדים מקובל יותר להשתלב בשוק העבודה כמה שנים לאחר החתונה ולעתים אף קודם לכן (בשלוש הקבוצות מקובל שנשים, בעיקר נשואות, עובדות ומפרנסות). הציבור הליטאי ובמידה רבה יותר גם הציבור החרדי־ספרדי פתוחים יותר מהחסידים להשכלה כללית ולתופעות מודרניות, אך אלה ואלה רואים עצמם מחויבים לערכי הליבה של החרדות: המסורת היהודית וההלכה האורתודוקסית; לימוד התורה כערך עליון בקרב הגברים; הקפדה על צניעות בעניינים שבינו לבינה; צייתנות להוראת דעת תורה של ההנהגה הרבנית גם בתחומים שאינם הלכתיים במובהק; הנחלת ערכי המסורת מדור לדור בהדגשת חשיבות החינוך כראש וראשון בסדר העדיפויות האישי והקהילתי (Stadler, 2009). לצורך מימושם של ערכים אלה נוקטת החברה החרדית הסתגרות ודפוסי התבדלות פיזיים – למשל במגורים קהילתיים במרחבים נבדלים – והתבדלות סמלית המתבטאת בלבושם הייחודי ובהימנעות או בהגבלת החשיפה לעולמות תוכן ותרבות חילוניים, ובהם בין היתר אמצעי התקשורת הכלליים והמרחב האינטרנטי (Sabag-Ben Porat, Rosenberg & Blondheim, 2022). לצד שלושת תת הזרמים המרכזיים השווים בגודלם (כל תת־זרם מונה כשלושים אחוז מכלל האוכלוסייה החרדית) קיימות קבוצות קטנות בעלות מאפיינים סוציולוגיים ייחודיים: חסידי חב"ד (כארבעה אחוזים) הנחשבים פתוחים ומודרניים יותר ומדגישים את חשיבות הפצתה של תורת החסידות בקרב קהילות נוספות, בין היתר באמצעות

טכנולוגיות מדיה ישנות וחדשות (Golan & Stadler, 2016), קהילות קטנות של חוזרים בתשובה ועוד (אסקריא, 2020).

חלוקה אחרת, הזוכה בשנים האחרונות לתשומת לב הולכת וגוברת, מתמקדת בהבחנה בין שמרנות למודרניות (זיכרמן וכהנר, 2012; מלאך וכהנר, 2017; כהנר, 2020). תופעת החרדים המודרניים (המכונים לעתים גם "החרדים החדשים") מוכרת בעיקר לציבור הליטאי והספרדי ומאתגרת כמה מהנורמות המקובלות בחברות אלה, כגון יציאה לשירות צבאי (במסלולים ייעודיים), לימודים אקדמיים, השתלבות בשוק העבודה בצעד שנתפס כערך לכתחילה ולא רק בדיעבד וכן אימוץ מסוים של מגמות פמיניסטיות, גם אם בגבולות ברורים. הערכת גודלה של קבוצה זו תלויה בגישות שונות בהגדרת המאפיינים הדמוגרפיים, הגיאוגרפיים והסוציולוגיים שעליהם מתבססת החלוקה בין מודרניים לשמרנים ובניסוח שאלת ההגדרה העצמית בסקרים בנושא. לדוגמה, בסקר של מכון אסקריא שהוזכר לעיל נמצא כי 85 אחוז מכלל הציבור החרדי יכולים להיחשב "חרדים לא מודרניים" (ומהם כ-55 אחוז – "כלל לא מודרניים"; כשלושים אחוז נחשבים "לא מודרניים/קלאסיים") ו-15 אחוז – "חרדים מודרניים" (כ-12 אחוז "מודרניים" ושלושה אחוזים – "מודרניים מאוד"). לעומת זאת לי כהנר (2020) חילקה את הקבוצות על הצייר שמרנות-מודרניות: שיעור קבוצת הליבה, התת-זרם החרדי המרכזי, הוא שישים אחוז מכלל החברה (28 אחוז "חרדים אולטרה-שמרנים" ו-32 אחוז "חרדים שמרנים"), והקבוצות היותר מודרניות נכללות בארבעים אחוז הנותרים (שמהם 29 אחוז הם "חרדים עם נגיעות מודרניות" ו-11 אחוז – "חרדים מודרניים").

מרכיב מרכזי בהתבדלותו של המגזר החרדי מהמרחב הישראלי הוא מערכת החינוך הנפרדת. בשנת הלימודים תשע"ט (2018/9) למדו בחינוך החרדי היסודי והעל-יסודי כ-332,000 תלמידים, שהם 18.5 אחוז מהתלמידים בישראל וכרבע מכלל התלמידים במגזר היהודי. תלמידים אלה משתייכים לאחד משלושה סוגי מוסדות הנבדלים זה מזה באופי הפיקוח של המדינה עליהם. רוב התלמידים (74 אחוז) לומדים במוסדות מוכרים שאינם רשמיים, 23 אחוז לומדים במוסדות פטור (רובם המכריע בנים), ו-2.5 אחוזים בלבד לומדים בחינוך הרשמי (ממלכתי-חרדי) שהוקם לפני שנים אחדות (כהנר ומלאך, 2019). אופיים של מוסדות החינוך נקבע בהתאמה לתת הזרמים במגזר החרדי, שהוזכרו לעיל. בקבוצות השמרניות נשלחים הילדים לתלמודי תורה ולישיבות קטנות, והבנות – למוסדות כגון בית יעקב ולבתי ספר השייכים לחסידויות למיניהן. שלא כמו אצל הבנות, רוב מוסדות הבנים אינם מלמדים לימודים כלליים (לימודי ליבה), ומיעוטם משלימים לימודים אלה במערכות חינוך בלתי פורמליות מחוץ לשעות הלימודים. בקבוצות המודרניות אפשר למצוא ילדים שלומדים בישיבות ובבתי ספר המשלבים לימודים כלליים, שבחלקם יש לימודים לתעודת הבגרות; אחרים מסתייעים במערכות הלא פורמליות להשלמת לימודי החול (כהנר, 2020).

הקרב על המרחב הדיגיטלי בציבור החרדי בישראל

בתחילת הופעתה של רשת האינטרנט המסחרית בשנות התשעים ראו החרדים במדיום החדש איום על ערכיה ועל גבולותיה של הקהילה, וניהלו מאבק עיקש וקמפיין מסיבי במטרה למנוע את התפשטותה. בראשית הדרך נראה היה שהקמפיין זוכה להצלחה, אך עם התבססותו של האינטרנט ככלי עבודה החלו להישמע קולות רבניים מתונים יותר המתירים שימוש מוגבל ופונקציונלי ברשת תוך שמירה על מגבלות מוקפדות, הכוללות בין היתר התקנת תוכנות סינון (Cohen, 2015). היתרים אלה כוונו רק לציבור המבוגרים, גברים ונשים הזקוקים לאינטרנט לפרנסתם. ההקפדה על אי-חשיפת ילדים וילדות, נוער ובחורי ישיבה למרחב האינטרנטי – גם לצרכים חינוכיים – נותרה בדרך כלל קפדנית ומחמירה (Nadan et al., 2019). עם הזמן החל להתפשט השימוש באינטרנט גם להפצת תכנים דתיים הן בציבור הרחב הן בקרב משתמשים חרדים (Cohen, 2015), והחלה גם עלייתם של אתרי החדשות המגזריים ברשת (David & Baden, 2020).

אתגר חמור אף יותר התעורר עם כניסתו של הטלפון הנייד, ואחריו הטלפון החכם, לשימוש יומיומי. הסלולרי אפשר נגישות לשירותי תוכן ולאינטרנט, להפצת מידע לא מפותח בתפוצה כמו-עיתונאית בין חברי הקהילה ולהיווצרותם של קשרים לא-כשרים בין המינים (Rosenberg, Blondheim & Katz, 2019). אך שלא כמו באינטרנט שבמחשב, מאפייניו של הטלפון – ההיבט הפרסונלי שלו, היותו נייד וש אפשר להסתירו – היו אתגר מורכב יותר שהוביל לקמפיין מסיבי לעצירת השימוש בטלפונים הרגילים ולהפצת מכשירים ייחודיים לכני הקהילה (Rosenberg & Blondheim, 2021). בראשית הדרך היה הטלפון הכשר, מכשיר שהותאם ללא חיבור אינטרנטי וללא הודעות טקסט, ולאחר מכן – סמארטפונים כשרים בדרגות פיקוח שונות, החל במכשירים המאפשרים גישה לתיבת מייל בלבד, עבור בהגבלת חנויות האפליקציה ליישומנים פונקציונליים כדוגמת פיננסים ובריאות בלבד וכלה במכשירים המאפשרים גלישה בדפדפן אינטרנט הכולל סינון תכנים פוגעניים ברמות חסימה מגוונות.

ואכן, רוב מוחלט של חברי הקהילה החרדית מקפיד על שימוש בטכנולוגיות דיגיטליות מותאמות, אם כי בטווח רחב של אפשרויות. סקרים שנערכו בסמוך לפרוץ מגפת הקורונה (התקופה שבה עוסק מחקר זה) הראו כי כ-65 אחוז מהאוכלוסייה הבוגרת בציבור החרדי השתמשו באופן קבוע באינטרנט, מיעוטם לצרכים בסיסיים כגון קריאת מיילים, ורובם למטרות מגוונות יותר (אסקריא, 2020; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2021). מבין כלל בתי האב החרדים, רק 44 אחוז היו בעלי חיבור ביתי לאינטרנט, בהבדלים מובהקים בין תת הזרמים. הציבור החסידי הוא "השמרן הדיגיטלי" ביותר (כעשרים אחוז מחוברים), אחריו הציבור הספרדי (כ-35 אחוז), הליטאי (כ-56 אחוז) והליברלים ביותר בעניין זה הם חסידי חב"ד (שמונים אחוז). גובה ההכנסה המשפחתית הממוצעת ורמת המודרניות נמצאו אף הם במתאם חיובי עם החיבור לאינטרנט, וחרדים המגדירים עצמם "מודרניים" מחוברים לאינטרנט בממוצע פי שניים יותר מחרדים שמרנים (אסקריא, 2020; וראו

נתונים דומים אצל כהנר, 2020 ואיגוד האינטרנט הישראלי, 2020). כאמור לעיל, נמצא כי יותר מחצי ממשתמשי האינטרנט מחוברים בביתם, אך חשוב לציין שכעשרה אחוזים בממוצע מהחיבורים הביתיים לאינטרנט נעשים באמצעות חיבור נטסטיק (בציבור החסדי יותר), המאפשר שליטה קפדנית בגלישה הביתית של בני המשפחה. בנוגע לטלפונים ניידים נמצא כי 71 אחוז מהציבור החזיקו ברשותם טלפון "טיפש" כשר וכ-28 אחוז משתמשים בסמארטפון, מהם כשני שלישים בסמארטפון כשר בדרגות סיון משתנות: מחצית מהסמארטפונים הכשרים מאפשרים גלישה בדפדפן מסונן ואילו המחצית האחרת מוגבלת לגלישה ביישומונים מסוימים (אסקריא, 2020). סקרים נוספים הראו כי העלייה הניכרת בשימוש בתקשורת הדיגיטלית בקרב כלל האוכלוסייה בישראל מייד עם פרוץ המגפה (משרד התקשורת, 2020) לא פסחה על הציבור החרדי; גם שם נרשמה עלייה במספר משתמשי האינטרנט החדשים ובהיקף השימוש בו בקרב מי שכבר היו מחוברים לאינטרנט עוד לפני כן (איגוד האינטרנט, 2020; אסקריא, 2020; בזק, אפריל 2020; משרד התקשורת, 2020). סקרים שנערכו לאחר תום המגפה, מסוף 2022 ואילך, מצביעים על עלייה באחוזים מעטים במספר הבוגרים החרדים המשתמשים באינטרנט (69 אחוז לפי כהנר ומלאך, 2023 ורגב ומילצקי, 2023, ו-74 אחוז לפי מכון אסקריא, בדיווח של טרבלסי, 2022) ועל עלייה משמעותית יותר בהיקף הבעלות על טלפונים חכמים – כ-36 אחוז מכלל הבוגרים החרדים (רגב ומילצקי, 2023).

המפנה הדיגיטלי: למידה מרחוק בתקופת מגפת הקורונה

עם פרוץ מגפת הקורונה נסגרו שערי בתי הספר בישראל ובשישים מדינות אחרות בעולם (UNESCO, 2020), ומערכת החינוך נאלצה לעבור ללמידה מרחוק בבתי. במוסדות מסוימים השתלב צעד זה בהתנסויות ובתוכניות להרחבת הלמידה המקוונת בבית הספר שקדמו להופעת הנגיף (Sandars et al., 2020); במוסדות אחרים היה המעבר מאתגר ונדרשו התאמות תרבותיות וטכנולוגיות מהמורים והתלמידים כאחד. בהקשר הישראלי משרד החינוך ומוסדות נוספים תמכו בתהליכים אלה בהנחייתם של צוותי בית הספר בסדנאות אוריינות טכנולוגית בכלים החדשים. המעבר ללמידה מרחוק אילץ גם את הורי התלמידים להיות מעורבים בתהליך הלמידה ובהנגשת הטכנולוגיה לילדיהם, נוסף על יתר מטלות היומיום והצורך להמשיך בעבודתם (Al Lily et al., 2020). בפועל התנהלה הלמידה מרחוק בבתי הספר היסודיים ובתיכונים הממלכתיים בישראל בכמה ערוצים דיגיטליים – מרחבי למידה כיתתיים מקוונים ותוכנות וידאו קבוצתיות של גוגל ומייקרוסופט – אך בעיקר באמצעות תוכנת הזום, שהייתה לערוץ הלמידה הפופולרי במוסדות החינוך היסודיים, התיכוניים והאקדמיים (Stathonikos et al., 2020; Wiederhold, 2020).

מאפייניה של החברה החרדית ואורח חייה הקשו על הסתגלותה למציאות החדשה של נגיף הקורונה ולנוהלי ההתמודדות עימה. הסיבות לכך היו, בין היתר, מאפייניה

הדמוגרפיים: צפיפות מגורים, מספר ילדים גדול במשפחה (בשנת 2017 היה ממוצע הפריון של אישה חרדית 7.1 ילדים לאישה, יותר מפי שניים מהממוצע בישראל: כהנר ומלאך, 2019), מעמד כלכלי-חברתי נמוך של רבים, תלות בתחבורה הציבורית ובעיקר חיי קהילה אינטנסיביים – כל אלה תואמים באופן טרגי לתיאור הגורמים הסביבתיים המעוררים את התפשטות נגיף הקורונה (Zalberg & Block, 2021). אתגר נוסף היה מאפייני צריכת התקשורת של הציבור החרדי ויכולתו להתעדכן בהתרחשויות המשתנות במהירות. העדכונים על התפשטות המחלה והנחיות גורמי הבריאות הונגשו לציבור הרחב בעיקר ברשת האינטרנט ובמהדורות החדשות, ולכן לא היו זמינים לחלקים גדולים מהציבור החרדי אלא בתיווכה של עיתונות המגזר וערוצי תקשורת חלופיים כמודעות קיר ומכוניות שמותקנות בהן מערכות כריזה שבהן השתמשו מוסדות השלטון המוניציפלי בריכוזים חרדיים (Shomron & David, 2022).

גם בהיבט הלימודי הייתה ההסתגלות של המוסדות החרדים מורכבת יותר בהשוואה למוסדות הכלליים. בתחילתו של משבר הקורונה, בהתאם להוראתם של הרבנים וחרף הנחיות משרד הבריאות, המשיכו רבים ממוסדות הלימוד החרדיים-אשכנזיים המיועדים לבנים – תלמודי תורה, ישיבות, כוללים ובתי מדרש – לפעול כמעט כרגיל ואילו כמעט כל בתי הספר לבנות נסגרו מייד. רבני המגזר החרדי-ספרדי הורו לציית להוראות הממשלה ולסגור את כלל בתי הספר, וכך אכן נעשה בפועל. עם התפשטות המגפה נסגרו לפרקי זמן מסוימים גם חלק ממוסדות החינוך החרדיים-אשכנזיים לבנים (מלחי, מלאך ופרידמן, 2020).

הלמידה מרחוק התנהלה ברוב בתי הספר החרדיים באופן שונה מזה שבבתי הספר הכלליים. בעוד שבבשבעים אחוז מהבתים בישראל נעשה שימוש בערוצים מקוונים ללמידה מרחוק (משרד התקשורת, 2020), במגזר החרדי התנהלה הלמידה מרחוק בעיקר באמצעות מערכות טלפון ייעודיות שהוקמו לשם כך. רוב השיעורים שהועברו באמצעותן היו קבועים, חלקם מקוונים וחלקם מוקלטים (רוזנברג, סבג-בן פורת וביליג, 2021). פחות שיעורים הועברו באמצעים מקוונים עקב ההתנגדות המוצהרת של רבני המגזר החרדי לחשיפת ילדים ונוער לרשת האינטרנט (ויסברג, 2020; בארט, 2022). עם זאת היה שימוש מוגבל בערוצים מקוונים לצורכי למידה גם בקרב מבוגרים (כגון חברות זום ושיעורי תורה שבשידורי וידאו מקוונים, לעתים של רבנים וראשי ישיבה בכירים, דוגמת הרב גרשון אדלשטיין) וגם בקרב ילדים. כך, למשל, היו גם ארגונים שהציעו אירועים ומפגשי לימוד ותרבות לילדים שבהם השתתפו מאות גולשים. מתיאורים שהתפרסמו בעיתונות המגזרית ומחוץ לה עולה שבאחוז קטן מהמוסדות החרדיים התקיימה בפועל למידה בזום למרות עמדתם הרשמית של רבני המגזר, אך אין נתונים מדויקים על כך. מתח זה הוא עניינו של המחקר המוצג כאן. בעבר טענו חוקרים (כדוגמת Al Lily et al., 2020) כי משבר הקורונה גרם למוסדות שמרניים (אשר נמנעו משיטות למידה מקוונות) לאמץ טכנולוגיות למידה מודרניות וליישמן. נראה שמצד אחד האתגר היה

גדול בציבור החרדי בשל הרתיעה התרבותית והאידיאולוגית, אך מצד שני ייתכן שנמצאו מוטיבציה ולגיטימציה לאימוץ הערוצים החדשים על רקע ההערכה הנמוכה שלה זכתה הלמידה הטלפונית בציבור החרדי בעיני הורים ומורים כאחד (בארט, 2022). לאור זאת אנו מבקשים להתמקד בלמידה המקוונת במגזר החרדי ולעמוד על היקפה, על מאפייני הלומדים ועל מספרם בתתי הזרמים השונים. כמו כן נעמוד על האופן שבו הורים ומורים, המאמצים והמתנגדים ללמידה המקוונת, תופסים את הלגיטימציה לשימוש בערוצים המקוונים ללמידה מרחוק במצבי חירום או את היעדרה. שאלות המחקר הממוקדות היו:

1. האם עקב משבר הקורונה והאילוצים הנובעים ממנו אימצו מוסדות חרדיים את הלמידה המקוונת? ואם כן, מהם מאפייני הלומדים ולאילו תת-זרמים הם שייכים? וכיצד המאמצים ומתנגדי האימוץ מבינים את משמעותו של צעד זה?
2. האם בתקופת מגפת הקורונה התקיימה למידה מקוונת בחלק ממוסדות החינוך החרדיים? ואם כן באיזה היקף, מה היו מאפייני הלומדים ולאילו תת-זרמים הם השתייכו?
3. כיצד תופסים הורים ומורים את הלגיטימציה או את חוסר הלגיטימציה של למידה מקוונת, לאור משבר הקורונה והאילוצים שנבעו ממנו?
4. באיזו מידה נכונים הורים בציבור החרדי לאמץ ללמידה מקוונת באירועי חירום עתידיים? מהם המניעים, הגורמים והשיקולים המשפיעים על הורים חרדים ומהם המשתנים הדמוגרפיים המאפיינים את התומכים והמתנגדים?

כדי לשרטט תמונה מקיפה של הסוגיה הנידונה ולכלול בה את נקודות המבט של משתתפיה, כללנו במחקר שתי קבוצות משתמשים: (א) מורות ומורים ("מלמדים" ורבנים); (ב) הורי הילדים. השילוב של הקבוצות נועד לספק פרספקטיבה מלאה ככל האפשר על תהליך הלמידה המקוונת בתקופת מגפת הקורונה בציבור החרדי.

המחקר היה חלק מפרויקט מחקרי רחב שבחן את מכלול דפוסי הלמידה מרחוק בקרב הציבור החרדי בישראל בתקופת הקורונה (רוזנברג, סבג-בן פורת וביליג, 2021), ובעיקר את הלמידה הטלפונית הסינכרונית והא-סינכרונית, יעילותה ואתגריה (Rosenberg et al., 2023). במאמר זה אנו מבקשים להתמקד במתח בשאלת האימוץ/רחייה של ערוצי הלמידה מבוססי אינטרנט, ובייחוד של למידה מקוונת באמצעות הזום. רובם המכריע של מוסדות החינוך בארץ ובעולם הסתייעו בתוכנת הזום, המאפשרת אינטראקציה דו-כיוונית ומגוון פונקציות תקשורתיות ופדגוגיות (Stefanile, 2020). ואכן, נראה שלא בכדי דורגה המילה "זום" בראש טבלת החיפושים של גוגל בישראל בחודשים הראשונים לפרוץ המגפה (לשם, 2020). ננתח את היקף הלמידה בזום במגזר החרדי לפי תתי הזרמים, מאפייני הלומדים וניתוח עמדותיהם של המתנגדים לאימוצה.

שיטת המחקר

הסתייענו בשיטת מחקר משולבת (Mixed Method Approach: Creswell & Clark, 2017), שבה מנותחים נתונים כמותיים ואיכותניים ספציפית במערך הסבךי שלפי

(Explanatory Sequential Design: Ivankova, Creswell & Stick, 2006). ההצדקה לשילוב שני סוגי הנתונים במחקר אחד מבוססת על כך שאין די בשיטות כמותיות ואיכותניות, כל אחת בפני עצמה, כדי ללכוד את המגמות והפרטים של מצב מסוים. כאשר שיטות אלו משולבות, הן משלימות זו את זו ומאפשרות ניתוח מקיף יותר, תוך ניצול היתרונות של כל אחת מהן (Creswell & Clark, 2017); לדיון על יעילותה של שיטת מחקר משולבת במחקרים בתחום החינוך ראו: (Asterhan & Rosenberg, 2015). במערך הסברי שלבי מתבצע רצף ניתוחי בן שני שלבים: הראשון כמותי והשני איכותני. על ידי חקירת השקפות המשתתפים בצורה מעמיקה יותר מסייעים הנתונים האיכותניים להסביר או להרחיב את תוצאות השלב הכמותי שנאספו בשלב הראשון (Ivankova, Creswell & Stick, 2006).

מהלך המחקר וכליו

בהתאמה לגישה המחקרית שתוארה לעיל המחקר מנה שלושה שלבים:
א. בשלב הראשון נערכו ארבעה ראיונות גישוש עם שני הורים ושני מורים לצורך בניית שאלון הסקר.

ב. בשלב השני נבנה שאלון להורים לילדים בגילאי בית ספר (6-18), אשר בחן את התפלגות השימוש בערוצי למידה שונים בתקופת מגפת הקורונה במגזר החרדי, היקף השימוש הביתי באינטרנט בשגרה ובתקופת המגפה, עמדות כלפי טכנולוגיה בכלל וטכנולוגיות הלמידה מרחוק בפרט, וכן הערוצים המועדפים ללמידה מרחוק בעתיד והנכונות לאמץ למידה מקוונת. לבסוף נבדקו משתנים דמוגרפיים כגון גיל ההורה, גילאי הילדים ומספרם, המגדר, יישוב המגורים, ההשכלה הכללית וההשכלה התורנית, שיוך לזרם במגזר החרדי וההכנסה החודשית. השאלון הועבר בסקר טלפוני מדגמי באמצעות מכון הסקרים אסקריא המתמחה בחקר המגזר החרדי תוך הקפדה על פילוח קבוצתי, קהילתי וגיאוגרפי פנים-חרדי. העדפת הסקר הטלפוני על פני סקר מקוון נועדה לאפשר נגישות לכלל שכבות ההורים במגזר החרדי, כולל כאלה שאינם מחוברים לרשת האינטרנט.

ג. בשלב השלישי נערכו ראיונות חצי-מובנים עם הורים ומורים בבתי ספר חרדיים. כאמור לעיל, הניתוח האיכותני תומך בכוונתנו לספק מידע עשיר שיסייע להבנה מעמיקה של התופעה ולזיהוי הגישות, נקודות המבט וגורמי ההשפעה המעצבים את ההתנהגויות הנדרשות (Maxwell, 2008). הראיונות כללו, בין היתר, שאלות שביקשו לבחון את השיקולים הפדגוגיים, החינוכיים והתרבותיים הנוגעים לבחירה בלמידה מקוונת או בהימנעות ממנה, את העמדות האישיות בשאלת האפשרות ללמידה מקוונת עתידית לעומת החלופות שהוצעו ואת יחסי הגומלין של ההורים עם הנהלת המוסד ועם המורים בנושאים אלה.

אוכלוסיית מדגם המחקר

המדגם כלל 395 משתתפים שילדיהם בגילאי בית ספר יסודי ומעלה, מהם 45 אחוז (N=178) נשים ו-55 אחוז (N=217) גברים. מספר הילדים בקרב כלל הנבדקים נע בין הורים לילד אחד להורים לעשרה ילדים. בסך הכול דווח על N=1,348 ילדים בכלל המדגם. גיל הנבדקים נע בין 25 ל-62, והגיל הממוצע היה 35.8 (SD=7.22). כשליש מהנחקרים הגדירו עצמם כשייכים לתת הזרם הליטאי (35.4 אחוז, N=140), כשליש לתת הזרם החסידי (34.2 אחוז, N=135), כרבע לתת הזרם הספרדי (24.8 אחוז, N=98) ומיעוט הגדירו עצמם כשייכים לתנועת חב"ד (4.1 אחוזים, N=16) או לתנועה אחרת (1.5 אחוזים, N=6). עוד נשאלו הנבדקים כיצד היו מדרגים עצמם ברמת המודרניות על סולם שבין 1-5, כאשר 1 = שמרני מאוד, ו-5 = מודרני מאוד (אפשר לראות את ההתפלגויות בלוח 1). נתון דמוגרפי נוסף היה יישוב המגורים. המדגם כלל משתתפים משבעים ערים ויישובים שהבולטים שבהם היו בני ברק (N=80), ירושלים (N=64) ובית שמש (N=61). הסקר נערך במהלך חודש דצמבר 2020.

לוח 1: שכיחויות, ממוצעים וסטיות תקן של המשתנים הדמוגרפיים במדגם (N=395)

משתנה	N	%	ממוצע (M)	סטיית תקן (SD)
מגדר				
גברים	213	53.9		
נשים	182	46.1		
גיל				
כלל המדגם	395	100	35.8	7.22
זרם				
ליטאי	140	35.4		
חסידי	135	34.2		
ספרדי	98	24.8		
חב"ד	16	4.1		
אחר	6	1.5		
רמת מודרניות			2.46	1.05
1 = שמרני מאוד	87	22		
2	105	26.6		
3	151	38.2		
4	36	9.1		
5 = מודרני מאוד	16	4.1		

אוכלוסיית הראיונות

ארבעים מרואיינים, 27 נשים ו-13 גברים, השתתפו במחקר. ההטיה המגדרית נבעה מכך שרוב המוסדות לבנים היו סגורים לפרק זמן קצר מאוד, והלמידה מרחוק נערכה ברובה בבתי ספר לבנות, כך שראיונות עם מורות היו רלוונטיים יותר.

בשל המגבלות שהוטלו על מפגשי פנים אל פנים נערכו הראיונות באמצעות הטלפון ונמשכו בין שלושים דקות לשעה ורבע (בממוצע כ-45 דקות לריאיון) בתקופת שלושת גלי המגפה הראשונים (החודשים אפריל 2020 עד ינואר 2021). הראיונות הוקלטו, תומללו ונותחו בשיטה הארגון התמטי (thematic organization), שבה מופו וזוהו תמות מרכזיות הנובעות מן הנתונים, בהתאם לשאלות המחקר (Ryan & Bernard, 2003). תשומת לב מיוחדת הוענקה להיבטים האתיים, להקפדה על פרטיותם ואנונימיותם של המרואיינים ועל פרטים מעבודתם כפי שתיארו במהלך הריאיון. שמות המרואיינים שופיעו להלן שונו, אך נשמרו מגדרם ותפקידם, ורק בכמה מקרים שונו פרטים טכניים וביוגרפיים בתמלול הראיונות (Allmark et al., 2009).

בתהליך חיפוש מרואיינים מהמגזר החרדי הופצו הודעות ברשתות החברתיות של החוקרים, עוזרי המחקר, סטודנטים ועמיתים נוספים. אנשי הקשר התבקשו לסייע באיסוף המרואיינים מקרב בני משפחותיהם, חבריהם ומוסדות החינוך שהם מכירים. גם המרואיינים עצמם התבקשו להמליץ על מועמדים נוספים לראיונות בשיטת כדור השלג. בתהליך הייתה שאיפה להגיע למגוון מרואיינים רחב – מגדרי ופנים-מגזרי – במטרה לשקף נקודות מבט ועמדות שונות. שלב זה נמשך כמה חודשים במקביל לגלי התפרצות נגיף הקורונה, בין הסגרים ובמהלכם, במטרה לקבל תמונת מצב שאיננה ממוקדת בנקודת זמן מסוימת שבה תנאי הלימודים עשויים להיות שונים מתנאיהם בזמנים אחרים. במקרים שהייתה חשיבות להקשר המדויק של עריכת הריאיון הדברים צוינו.

ממצאים

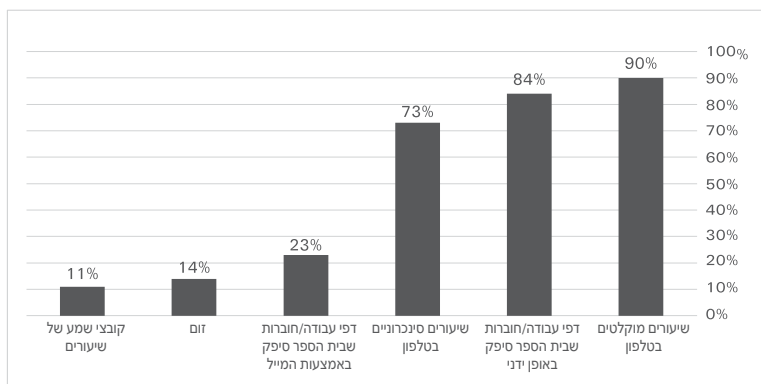
היקף הלמידה המקוונת

הלמידה מרחוק במוסדות החרדיים נעשתה במגוון ערוצים, על פי רוב בכמה ערוצים משלימים במקביל (ראו תרשים 1): (א) למידה טלפונית א-סינכרונית (בתשעים אחוז מהבתים למדו באופן זה); (ב) למידה טלפונית סינכרונית (ב-73 אחוז), (ג) למידה עצמאית באמצעות חוברות ודפי עבודה שסיפק בית הספר באופן ידני (ב-84 אחוז) או באמצעות המייל (ב-23 אחוז), (ד) למידה מקוונת באמצעות אפליקציית זום (ב-14 אחוז); (ה) למידה באמצעות קובצי שמע של שיעורים (ב-11 אחוז).

כאמור, ממצאי הסקר מראים כי קבוצה קטנה של מוסדות חינוך הסתייעה בזום ללמידה מרחוק. מהראיונות עולה שבכמה מוסדות אף חולקו למשפחות טאבלטים כשרים עם מסנני תוכן לצורך למידה זו. במקרים ספורים הוזכרו גם ערוצים אינטרנטיים נוספים:

שליחת סרטוני שיעורים מוקלטים באמצעות הוואטסאפ של הורי התלמידים, והפעלה של אתרי אינטרנט ייעודיים שאליהם הועלו חומרי למידה.

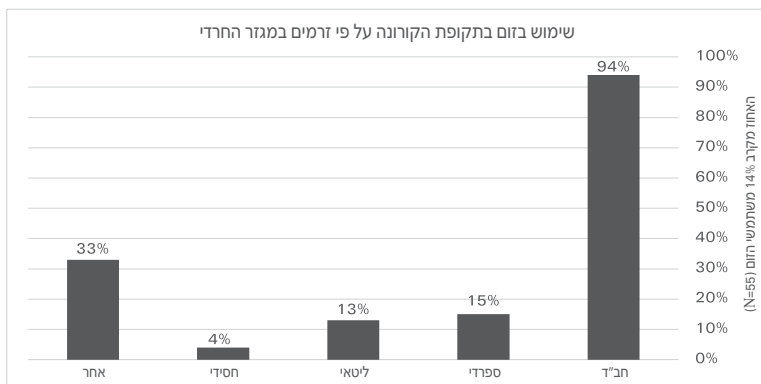
תרשים 1: שכיחות השימוש בערוצי למידה מרחוק בתקופת מגפת הקורונה בחברה החרדית

פילוח משתתפי הלמידה המקוונת

בפילוח של משתמשי הזום נמצאו הבדלים מובהקים בין תתי הזרמים השונים ($\chi^2(4)=99$; $P<0.001$; ראו תרשים 2). בחב"ד השימוש היה פופולרי ביותר: 94 אחוז מהמשתתפים הסתייעו בזום ללמידה מרחוק. בפער גדול אחריו היו הציבור הספרדי (15 אחוז) והליטאי (13 אחוז) ולבסוף הציבור החסידי (ארבעה אחוזים).

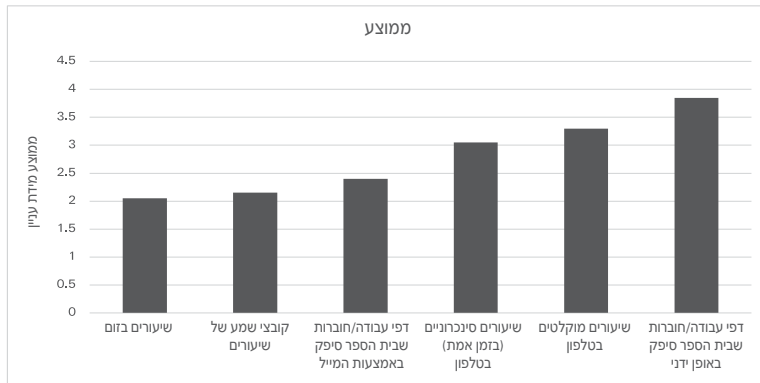
תרשים 2: פילוח משתמשי זום על פי תת-זרמים במגזר החרדי (14% מכלל המדגם)

עמדות ותפיסות כלפי הלמידה המקוונת

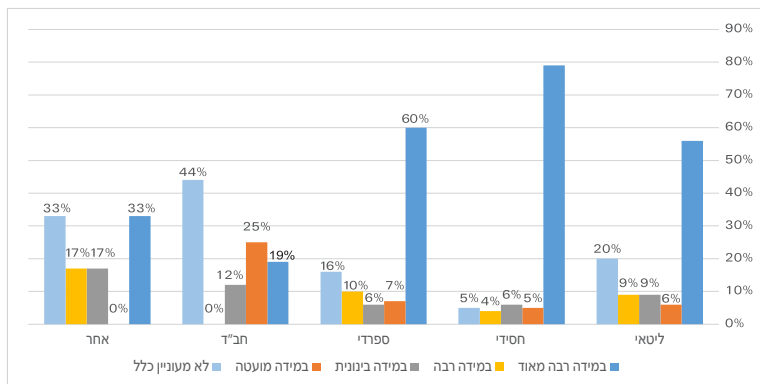
על בסיס נתונים אלה ביקשנו לבחון אם קיים פער בין הלמידה המקוונת בפועל (שתלויה בעיקר בגורמים מוסדיים ובהנהגה הדתית-קהילתית ופחות בעמדות ההורים) ובין הנכונות העקרונית של ההורים ללמידה מקוונת בעתיד. מהממצאים עולה תמונה מורכבת. כשנשאלו ההורים אם הם מעדיפים ערוצי למידה מרחוק במקרה של סגר נוסף, נמצא כי דפי העבודה הם עדיין הערוץ הפופולרי ביותר ($M=3.81$; $SD=1.19$); ראו תרשים 3). לאחר מכן באו שיעורי הטלפון הא-סינכרוניים ($M=3.31$; $SD=1.35$) והסינכרוניים ($M=3.06$; $SD=1.46$), קובצי שמע מוקלטים של שיעורים ($M=2.14$; $SD=1.40$) ולבסוף שיעורים בזום ($M=2.05$; $SD=1.54$).

תרשים 3: ממוצע העדפת ערוצי למידה במקרה של סגר נוסף

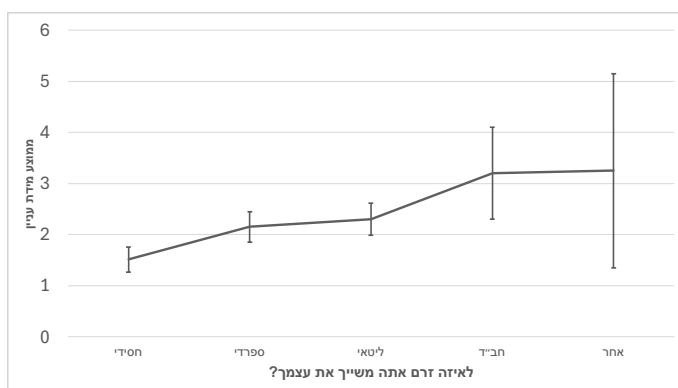

כשמפלחים את מידת נכונותם של ההורים ללמידה בזום על פי תתי הזרמים, מבחינים בהבדלים מובהקים ביניהם. הממוצעים נותחו באמצעות ניתוח שונות חד-כיווני (One-Way ANOVA) עם השתייכות לזרם כמשתנה בלתי-תלוי. כך נמצא הבדל מובהק בין תתי הזרמים השונים ($F(4,392)=9.121$, $p<0.001$). ניתוח המשך באמצעות מבחן TUKEY הצביע על הבדל מובהק בין חב"ד ($M=3.25$) לחסידים ($M=1.51$, $p<0.001$), ובין החסידים לליטאים ($M=2.30$, $p<0.001$) ולספרדים ($M=2.15$, $p<0.02$) (ראו תרשים 5 שאליו מתייחס הניתוח הנ"ל). במילים אחרות, מידת הנכונות העתידית ללמידה בזום תואמת לשיעור הלמידה בפועל בכל אחד מהמגזרים. עם זאת יש לשים לב שבציבור הליטאי והספרדי אפשר לזהות שתי קבוצות בעלות עמדות קוטביות: אמנם קבוצה גדולה "לא מעוניינת כלל" בלמידה בזום (59 אחוז בציבור הספרדי ו-55 אחוז בציבור הליטאי), אך לעומתה קיימת קבוצה לא קטנה שמעוניינת בלמידה זו "במידה רבה מאוד" (עשרים אחוז אצל הליטאים ו-16 אחוז בציבור הספרדי). בציבור החסידי, לעומת זאת, מספר המעוניינים בלמידה בזום במידה רבה מאוד מונה חמישה אחוזים בלבד (ראו תרשים 4).

תרשים 4: מידת העניין בשימוש בזום במקרה של סגר עתידי לפי פילוח מגזרי

תרשים 5: ממוצע מידת העניין בשימוש בזום במקרה של סגר עתידי לפי פילוח מגזרי

הערה: קווי השגיאה מסמלים את רווח הסמך (95%CI)

אנו סבורים כי פער זה נובע מהאופן שבו ההורים תופסים את יחסם של הרבנים ללמידה מקוונת, שכן בציבור החרדי הרבנים (ושליחיהם, מנהלי המוסדות) הם המכריעים בשאלות מוסריות-חינוכיות, ואין זה חזון נפרץ למצוא חברי קהילה שיוצאים בפומבי נגד הוראותיהם. ואכן, כשנשאלו משתתפי הסקר אם לדעתם רבנים יסכימו לאשר למידה בזום בעתיד, תשובותיהם של נשאלים מהציבור הליטאי והספרדי – הנחשבים כפתוחים יותר – היו חיוביות יותר בהשוואה לציבור החסידי (ראו תרשים 6). כך עולה גם מניתוח הראיונות. כמה מהמראיינים טענו שהאפקטיביות של למידה בזום היא גבוהה והביעו

רצון ממשי לשלב למידה מקוונת במוסדות הלימוד. עם זאת רבים מהם סברו שהרצון הזה אינו ריאלי: לדבריהם, בבתים רבים אין אינטרנט ויש חשש מפני הכנסת האינטרנט הביתה ומהנגשת הרשת לילדים גם באופן מפוקח. אחרים סברו שהתנגדותם התקיפה של מוסדות החינוך לא תאפשר זאת:

אני מעדיפה באמצעות הזום. אני בטוחה שלימודים בזום כשזה אונליין זאת אופציה הרבה יותר טובה, אבל בגלל שזה מגזר חרדי להרבה מהאנשים אין אינטרנט, אז זאת לא אופציה (רבקה, אם לשלושה מהזרם הליטאי).

אם אסור אינטרנט, אז אוטומטית זה כל הסוגים, ולא משנה מה זה. נכון שיש דברים תועלתיים, והשאלה מה גובר על מה, הנזק על התועלת או לא? כי ברגע שיש זום יש גם דברים אחרים [...] אם היו מוצאים פתרון כלשהו, שזה יהיה רק זום, זה ברור, אבל אין כזה פתרון (יוחנן, מחנך כיתה ב' בתלמוד תורה השייך לזרם הספרדי).

שאלה: נגיד שהיה פתרון, והיו מכניסים זום או כל אמצעי אחר דיגיטלי ללמידה מרחוק. הייתם משתתפים?

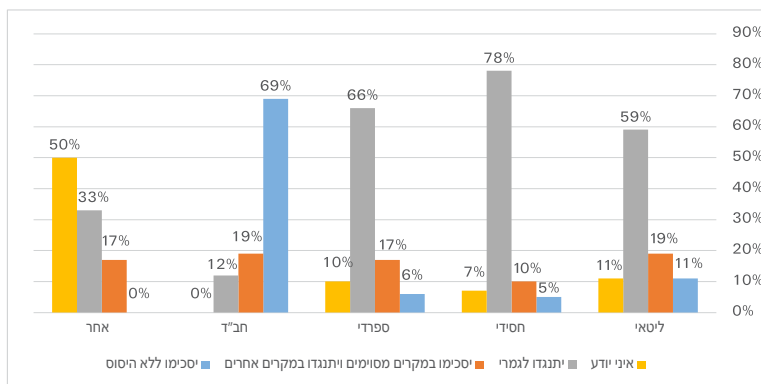
תשובה: זה לא משהו שאפשר לדון עליו כי זה לא משהו שהיה קורה, פה בכל אופן. זה לא היה קורה. זה מופרך. זה כמו שתגידי ליהודי לאכול חזיר. זה האינטרנט בעינינו, בשום אופן, מה בכך, זה לא פיקוח נפש שצריך להכניס לבית וללמד דרך זה. יש דרכים אחרות, אם לקחת תלמידה קרובה יותר או לעשות כל מיני מבדק, לראות איך הבת ואז לשבת איתה דרך הטלפון אחד על אחד ולדבר איתה ולדון איפה אפשר להתפשר ואיפה שלא [...] זה הדבר היחיד שאפשר היה לעשות [...] לא אגיד לך שזה רק חסרונות, אבל זה כמו פרצה שקוראת לגנב. זה גורר לדברים אחרים. מבחינת בית הספר זה אסור. זה הנהלים וככה זה מתנהל. להגיד לך שהיה קל? לא. לא היה קל. אבל הם באמת ניסו בכל הכוח, וזה עזר, לפחות. ככל האפשר. ברור שאם היה מותר זום אז היה יותר קל (לאה, אם לשלושה, שייכת לזרם הספרדי, ילדיה לומדים בבית ספר ליטאי).

בראיונות ניכר פער בין עמדתם הנחרצת של המוסדות נגד למידה מקוונת ובין זו של חלק מההורים. כמה מהמראיינים סיפרו כי בביתם יש מחשב וחיבור לאינטרנט, ובתקופת מגפת הקורונה הם אפשרו לילדיהם להשתמש בו לצורכי פנאי, משחק וצפייה בסרטים, אך בבית הספר של ילדיהם לא אומצה למידה מקוונת ממוסדת. הם הסבירו זאת בפער שבין כוחם של המוסדות להחליט לא לשלב למידה מקוונת ובין חולשת הורים שתמכו בשילובה אך קולם לא נשמע: "לא פנינו לבית הספר כי אני יודעת שזה האופציות. יש לנו מחשבים בבית, אבל הם [הנהלת בית הספר] לא תומכים ברעיון של מחשב. הם לא רוצים שיהיו מחשבים, והם לא יעשו זום. הלמידה בטלפון זאת האופציה היחידה שאפשרית מבחינתם" (רחל, אם לשלושה, זרם חסידי).

בהשפעתו של פער זה נעזרו חלק מההורים בדרכי למידה אחרות, עצמאיות, באמצעות האינטרנט ולא במוסדות הלימוד של ילדיהם. לדבריהם הלמידה הזאת התגלתה כיעילה מאוד בעיקר בקרב הבנים, שכמעט לא זכו לשיעורים ממוסדים של לימודי החול:

אצל הבנים המצב היה הרבה יותר חמור ומתסכל. כיוון שיש לי מחשב בבית התחברתי לתוכנית החירום הלאומית של משרד החינוך. לא הלכתי "לפי הנהלים" של המגזר שלנו, פשוט הראיתי לו מתי שאפשר שיעורים בחשבון או מדעים או מתמטיקה. דברים שעניינו אותו [...] אנחנו לא מגדירים את עצמנו מודרניים או אולטרה-מודרניים, אנחנו פשוט מאוד מאמינים בלימודים [...] מצאתי גם באינטרנט, ביוטיוב, ראיתי בחו"ל שיש מרחב קולי כמו זום אבל לא פרונטלי, שכתוב שם "שיעורים למגזר החרדי". את שומעת רק קול של מורה והן רואות את זה בזום ובמחשב. סוג של מצגת ביוטיוב עם קולה של מורה, ואת לא רואה אותה. זה רץ בלייב, את לא שומעת את זה בטלפון. לילדי הפרעת קשב, יש להם בעיות עם דברים שאינם פרונטליים וזה מקל עליהם. במיוחד שיש לי אחת כזאת אני מבינה בזה (נעמה, אם לארבעה, חוזרת בתשובה, ליטאית).

תרשים 6: תפיסת מידת ההסכמה של רבנים לשימוש בזום בפילוח מגזרי

הערה: ההבדלים בגרף מובהקים סטטיסטית ($X^2(12)=90, p<0.001$)

למידה מקוונת במוסדות החינוך ברשת חב"ד

כאמור לעיל, מוסדות החינוך השייכים לזרם חב"ד התאפיינו באימוץ כמעט גורף של לימוד בזום בעת מגפת הקורונה: 94 אחוז ממשתפי המחקר שילדיהם לומדים במוסדות אלה דיווחו על למידה מקוונת באמצעות הזום. פנינה, מורה בבית ספר של חב"ד, תיארה את אימוץ הלמידה המקוונת כהחלטה שהתקבלה בקלות יחסית, אף שנדרשו התאמות במשפחות מסוימות:

שאלה: הייתה התנגדות רבנית כלשהי לשימוש בזום?

תשובה: לא, לא הייתה התנגדות, אבל כן היה שיח על זה. כולם הבינו שזה משהו שהוא קיים ולא נוכל למנוע אותו לגמרי. כן ניסו לחשוב: הבית ספר שלנו הוא תחת רשת חב"ד, עשו זום להורים, צירפו את כל ההורים להסביר להם איך להשתמש במערכת. יש מענה שהוא נטו לזום בעזרת מייל ממוקד שאתה מקבל את הקישור

לזום מבית הספר בלבד, וכך הבנות לא תהיינה חשופות לדברים אחרים. נתנו מענה. לא הייתה התנגדות. העלינו את הצורך וניסו למצוא פתרונות בתוך הזום לחברה שלנו שלא כל אחד ייכנס. אנחנו בבתי ספר חב"ד זכינו, זה לא קיים בכל מקום. בתי ספר ברשת חב"ד זכו. המערכת נותנת לך אפשרות ליצור איתן קשר ולהתחבר [...] רשתות שעובדות עם קווי אינטרנט כשרים, ממש ממקדים בזום. כשאת רוצה להעביר את הקישורית לזום במייל, מחברים אותך לכתובות מייל מסוימות שרק מהן את יכולה לקבל למכשיר הזה, כמו הכתובת של בית הספר.

דינה, מורה במוסד חינוכי של חב"ד, הסבירה את הלגיטימציה של תוכנת הזום בציבור החב"דניקי על רקע העובדה שהחסידות הקימה בעשור האחרון כמה בתי ספר מקוונים ללמידה מרחוק עבור ילדי "משפחות השליחים", משפחות של חסידי חב"ד הפזורות ברחבי העולם ומנהלות מרכזים להפצת יהדות בסביבתם, לרוב במנותק מקהילה יהודית פעילה:

את צריכה לזכור שאצלנו בחב"ד היתה לנו את הדוגמה של "בית ספר נט", זה בית ספר של ילדי שלוחי חב"ד בכל מיני חורים בעולם שמפוזרים במקומות שאולי אפילו עוד לא שמעת עליהם, וילדי השלוחים צריכים ללמוד. יש מערך מיוחד של בית ספר נט, וזה מתקתק ודופק כמו שעון. זה משהו שקורה כבר שנים. אז נכון ששם הילדים ערוכים לזה ואצלי בכיתה התלמידים לא ערוכים לזה, אין לכל אחד מחשב משלו, מי שיש לו מחשב יש לו אח או אחות, לכן התוצאה לא במיטבה, אבל הנה, הצלחנו לעשות משהו במגבלות שלנו ובלי התנגדויות.

מעניין להיווכח שהיחס בין היקף הלמידה בפועל ובין מידת הנכונות של ההורים ללמידה בזום בחב"ד הפוך ליחס הקיים ביתר תתי-הזרמים. כ־19 אחוז מההורים שילדיהם לומדים במוסדות חב"ד התנגדו ללמידה בזום באירועים עתידיים (בהשוואה ל־94 אחוז של למידה בפועל), בעוד שבקרב הליטאים, החסידים והספרדים ההתנגדות ללמידה בזום הייתה נמוכה (לעתים נמוכה בהרבה) מהיקף הלמידה בפועל. ואכן, אנשי החינוך מרשת חב"ד שרואינו למחקר התייחסו גם להורים המעטים שסירבו לאפשר לילדיהם להשתתף בלמידה מקוונת. כמה מהמורים סיפרו שהגיבו לכך בהבנה, שהרי עמדה זו רווחת בציבור החרדי. אולם במקרים אחרים עמדתם השוללת של ההורים נתקלה בהתנגדות הסגל החינוכי, במיוחד כאשר סירובם של ההורים היה עקרוני ולא טכני. כך, למשל, תיארה שרה, מורה ומנהלת במוסד לבנות באזור המרכז:

משפחות פשוט עשו חיבורים, הם הבינו שאין ברירה. תכלס, בבית הספר שלנו לכל ההורים ב־100 אחוז, אולי 99.99 אחוז, אם יש משהו שאין לו טלפון אפילו עם וואטסאפ. אז יש הורים שאין להם רשת אינטרנטית בתוך הבית אבל יש להם סמארטפון שהוא משמש את הבנות ללמידה. למי שהיה צריך חילקתי טאבלטים מבית הספר. זאת לא הייתה הבעיה, אבל היו משפחה או שתיים שזה היה אידיאל אצלם, לא לעשות.

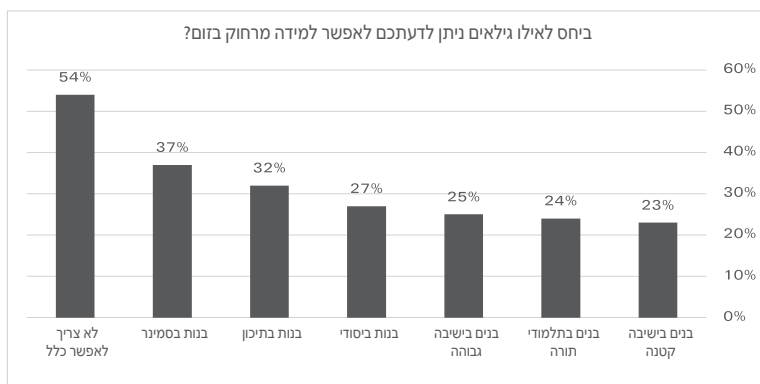
שאלה: אז מה הילדות עשו?

תשובה: אז הן לא נכנסות! יש לנו למשל ילדה בכיתה ב, האמא ביקשה שכל מורה תיידע אותה מה החומר שנלמד. אני הסברתי למורות שזה לא הולך ככה! מורות עובדות מאוד קשה, לא יודעת אם את יודעת כמה זה קשה למסור שיעור בזום לעומת שיעור בכיתה. ההכנה שונה וגם הביצוע עצמו. אז אחר כך לתת להורים את החומר כי האמא הזאת החליטה שמבחינה חינוכית היא לא עושה? הבהרתי להורים שזה לא יקרה. שתשאל את החברות עד איזה עמוד הגענו. אין לזה סוף, צריך להשאיר את המורות עם חדות למידה ולא להיות עסוקות כל היום בהודעות. צריכים להבין שהם [ההורים] צריכים לשאת באחריות.

משתני מגדר וגיל הילדים

לסיום פרק זה נציין שני משתנים נוספים שהשפיעו על מידת הנכונות של ההורים ללמידה מקוונת באמצעות הזום: מגדר הילדים וגילם. נכונות ההורים ללמידה בזום הייתה רבה יותר במוסדות החינוך לבנות מאשר במוסדות חינוך לבנים (ראו תרשים 7). נוסף על כך נמצא מתאם מובהק בין נכונות ללמידה בזום ובין רמת המודרניות. באופן כללי, ככל שההורים היו מודרניים יותר הם ביטאו יחס פחות שמרני לטכנולוגיות למידה. במיוחד נמצא מתאם חיובי מובהק בין רמת המודרניות למידת העניין בשיעורים שניתנו בזום ($r=0.393$) ובקבלת חוברות עבודה מבית הספר באמצעות המייל ($r=0.201$), בהשוואה לקבלת החוברות באופן ידני ($r=-0.09$). מתאם שלילי נמצא בין רמת המודרניות למידת העניין בשיעורים בטלפון (סינכרוניים: $r=-0.195$, מוקלטים: $r=0.241$), ומתאם חיובי – בין רמת המודרניות למידת ההסכמה עם הפריט: "אני חושב שלמידה באמצעות הזום היא החלופה הטובה ביותר ללמידה בכיתה" ($r=0.286$).

תרשים 7: שכיחות הנכונות ללימוד בזום על פי גילאי הילדים

לימוד מקוון באמצעות דואר אלקטרוני

במאמר אנו מתמקדים בעיקר בדיון על אימוץ הזום כערוץ למידה סינכרוני במוסדות הלימוד החרדיים, שכן ערוץ זה היה הנפוץ ביותר בבתי הספר בארץ ובעולם בתקופת הקורונה. אך בציבור החרדי התקיימה למידה באמצעות ערוץ מקוון נוסף בהיקף רחב יותר מהלמידה בזום: הדואר האלקטרוני. מממצאי הסקר עולה שב-23 אחוז מבתי האב שימש הדוא"ל כערוץ למידה, בעיקר להפצת חומרי לימוד. נראה שהסיבה לשימוש בערוץ זה הייתה טכנית ומהותית כאחד. לא מעטים מן הבוגרים החרדים אינם משתמשים באינטרנט באופן קבוע; ברשותם חיבור מקוון מוגבל המאפשר להם גישה לדואר האלקטרוני בלבד, אך לא לדפדפן ולשירותי רשת נוספים (אסקריא, 2020; כהנר ומלאך, 2021). לדברי משה (63), מורה במוסד ליטאי, זו תמונת המצב גם בקרב הסגל החינוכי: "לחלק מהרבנים יש זום אבל כמעט כולם יש מייל".

לפיכך החיבור למייל לצורך לימודים לא דרש שינוי משמעותי בנגישות המוגבלת למרחב הדיגיטלי. כך תיארה זאת יוכבד, אם לארבעה ילדים הלומדים במוסד חסידי:

עד עכשיו היה לי בבית מחשב אחד של העבודה, וזהו. בגלל הקורונה הבאתי מחשב נייד נוסף אבל רק עם מייל. אז לבנות יש מייל, הן מקבלות במייל את הדברים והבאתי גם לצורך הדפסת הדברים.

שאלה: מה הגיע במייל? דברים מבית הספר?
תשובה: (שואלת את הילד שלה) איך קוראים למייל של החרדים? אאוטלוק. כאילו, יש להם אינטרנט שמאפשר רק מיילים, בלי כלום מעבר לזה. "נט-פרי", עם חסימה של הכול. חוץ ממייל אין להם כלום.

זאת ועוד: השימוש במייל שעליו דיווחו משתתפי המחקר היה בעיקר לשם קבלת חומרי למידה, ובמקרים מסוימים לשליחת מטלות לצוות ההוראה. חיבור לצורך זה היה נקודתי, מהיר ויכול היה לעשותו גם אחד ההורים.

גם בנוגע לאימוץ הדואר האלקטרוני לצורכי למידה העמדות היו חלוקות. כמה מהמוראיינים ציינו כי בבתי הספר של ילדיהם השתמשו בדואר האלקטרוני ללמידה, אך הם התנגדו לחבר את המחשב הביתי לאינטרנט גם לצורך מוגבל זה. במקום חיבור ביתי נעזרו ההורים בבתי שכנים שבהם היה חיבור לאינטרנט, ואלה הורידו את החומרים להחסן נייד או הדפיסו אותם:

מה הבנות שלי צריכות אינטרנט? הבנים הקטנים שלי, הם לא צריכים אינטרנט. גם החברות של שרי ותמר בתיכון לוקחות משכנות. נותנות בבית הספר כתובת מייל של מישהו שכן יש לו אינטרנט, ואז היו מחפשות מדפסת. ומי שממש לא רצתה, ה[י]תה אפשרות לשלוח בדואר והיו גם "נקודות חלוקה" כאלה. זה סמינר ענק, אז מגיעים לרחוב זה וזה, ואז יש חומרים מחולקים לפי כיתות (רחל, אם לחמישה, זרם חסידי).

אך שלא כמו בתיאורי המרואיינים כאן, ואף שלרוב הציבור החרדי יש נגישות לדואר אלקטרוני, ברוב בתי הספר לא נעשה שימוש בדואר האלקטרוני לצורכי למידה. נוגה, מורה ואם לארבעה שלומדים במוסדות חינוך ספרדיים-ליטאיים, כהגדרתה, הסבירה מדוע:

שאלה: אמרת שאצל הילדים שלך הטלפון היה הפתרון הכי הגיוני? למה לא הסכימו לשלוח גם במייל?

תשובה: הם לא יכולים לעבוד ככה, כי הם לא יכולים להגיד להורים: "תקנו מחשבים ותתחברו למייל", כי כל השנים האלה הם היו נגד מחשב נקודה! אפילו מחשב שמכיל רק וורד הם היו נגד! אז הם לא יקחו על הכתפיים שלהם לקרוא לאנשים לעשות אינטרנט.

שאלה: אבל את אמרת שאפשר פתרונות כמו חיבור רק למייל, אז למה לא לאמץ אותם? תשובה: הם לא יודעים אם כל המשפחות יאמצו את הפתרונות. אולי זה יפתח פתח לאנשים שלא יעשו מסונן, ושלא יפתחו רק מייל? כאילו על עצמי אני יכולה לסמוך, אבל על עוד 700 משפחות שלומדות בתלמוד תורה זה בעייתי לסמוך.

גם לעניינים הלוגיסטיים נמצאו פתרונות. כך למשל אמרה חיה, שבתה למדה בסמינר: "הסמינר כאילו סירב לעשות זומים, כי הרבנים אמרו שאסור אז בת אחת הייתה באה לקחת דיסקונקי עם החומר, והיא הייתה שולחת את זה לכל הכיתה. כאילו, לסמינר אסור לשלוח את זה במייל, אבל אם בת שולחת אותו, כאילו זה מצחיק, הסמינר יודע שזה נשלח במייל, אבל הוא כאילו עושה את זה בהסכמה שבשתיקה כזו".

דברים אלה משרטטים מעין היררכיית לגיטימציה בביות הפלטפורמות המקוונות לצורכי למידה. פלטפורמה שכבר רווחה יחסית בשימוש קודם לקורונה, כדוגמת המייל, קיבלה לגיטימציה רחבה יותר לגיוסה לצורכי למידה (למרות התנגדויות). זאת בהשוואה לפלטפורמה חדשה דוגמת הזום, שלא הייתה נפוצה גם בקרב בתי האב שהיו מחוברים לאינטרנט, ואימוצה נדחה בהיקף רחב הרבה יותר.

דיון

במחקר בחנו את היקף השימוש בערוצים מקוונים בלמידה בבתי הספר החרדיים ואת שיקוליהם, עמדותיהם ותפיסותיהם של הורים ומורים בשאלת אימוץ למידה מקוונת בעת חירום. מהממצאים עולה כי הלמידה מרחוק במוסדות החרדיים נעשתה בעיקר באמצעות הטלפון באופן סינכרוני וא-סינכרוני ודפי עבודה שחילק בית הספר. רק מיעוט מהמוסדות החרדיים הסתייעו בזום ללמידה מרחוק. יוצא דופן היה זרם חב"ד, שבו היה מקובל השימוש בזום.

עוד נמצאו הבדלים בין תת הזרמים במגזר בשאלת נכונותם של ההורים להסתייע בערוצי למידה מקוונים בעתיד, וקשרים בין מידת השמרנות/המודרניות של ההורים לנכונות זו. לא היה זה מפתיע שהורים שהזדהו כמודרניים יותר וכן תת הזרמים הספרדים והליטאים, שבהם אוכלוסייה גדולה יותר של חרדים מודרניים (מלאך וכהנר, 2017;

אסקריא, 2020; כהנר, 2020), הביעו נכונות רבה יותר ללמידה בזום בהשוואה לזרם החסידי, נוסף על שימוש בפועל בתוכנה שהיה רב יותר בקרב זרמים אלה בהשוואה לזרם החסידי.

עם זאת בעלי עמדות אלה היו במיעוט. מעל הכול בולטת העובדה שרוב המשפחות החרדיות (יותר מ-85 אחוז) לא הסתייעו בערוצים מקוונים כלל ואף לא הביעו נכונות עקרונית ללמידה דיגיטלית. יתרה מזאת, גם התומכים בלמידה מקוונת ואף הורים שילדיהם היו חשופים לאינטרנט ולמרחב הדיגיטלי הדגישו שתקוותם לגמישות מצד מוסדות הלימוד בנושא איננה ריאלית עקב עמדתם הנוקשה של מנהלי בתי הספר המשקפת ומיישמת את התנגדות ההנהגה הרבנית לצעד זה. בקרב המיעוט שהביע נכונות ללמידה מקוונת נמצאה השפעה של מגדר הלומדים: הנכונות של תלמידות ללמידה מקוונת הייתה רבה יותר מזו של תלמידים. ממצא זה מחזק את המחקרים המצביעים על השקפת העולם הרווחת בקרב הורים חרדים – גברים ונשים – שסכנת האינטרנט חמורה יותר לילדים מאשר לילדות, עקב החשש מחשיפה לתכנים לא צנועים ברשת שנתפסת כפוגעת יותר בבנים (Livio & Tenenboim-Weinblatt, 2007). גם ממצא זה יכול להיות מוסבר כנגזרת של תפיסת ה"סכנה" לילדים, אשר ככל שהם גדלים הביקורתיות שלהם משתכללת (Kirkorian, Wartella & Anderson, 2008).

"גבול הלגיטימציה" ו"לגיטימציה מתרחבת"

מחקרים מעטים עסקו בתהליכי לגיטימציה של מדיה חדשים בקהילות דתיות והתמקדו בעיקר במבט "מלמעלה למטה", של בעלי הסמכות, כגון רבני קהילות דתיות מודרניות (Golan & Don, 2022) וקהילות דתיות שמרניות (Golan & Stadler, 2015; Golan, 2016), וכן בנקודת המבט של מועני התקשורת, כגון מנהלי אתרי אינטרנט (Golan & Stadler, 2016). ממחקרים אלה עולה כי תהליכי הלגיטימציה מתרחשים בעיקר עקב לחצים של המשתמשים עצמם. לחצים אלה מתגברים כתוצאה משינויים באקלים התקשורתי (כגון שילוב דיגיטציה בתחומי תעסוקה רבים), הנתפסים כהכרח שמניע את מנהיגי הקהילה להעניק לגיטימציה לאימוץ – חלקי או מלא – של המדיום החדש, לעתים בדיעבד (Livio & Tenenboim-Weinblatt, 2007). כהשלמה לכך ניתחנו במחקר מקרה בוחן ובו מגמה הפוכה: תהליך של שינוי תקשורתי מהיר בתנאים של אילוצים הרוחפים "מלמעלה למטה" לאימוץ המדיום החדש, אך סופו של התהליך הוא דווקא באי-לגיטימציה ודחייה של השימוש בו.

ואכן, ממצאי המחקר עולה כי למרות הצורך הדחוף שעלה מהשטח בפתרון ללמידה בתקופת מגפה, ועל אף כישלון ברור של השימוש ערוצי הלמידה הטלפוניים, בעיני המורים וההורים כאחד (בארט, 2022; רוזנברג, סבג-בן פורת וביליג, 2021), השימוש בלמידה מקוונת לא קיבל לגיטימציה מההנהגה הרוחנית וממנהלי בית הספר ולכן נדחה במיינסטרים החרדי. במובן זה הציבור החרדי שונה ממוסדות שמרניים

שנטו להימנע משילוב שיטות למידה מקוונות במצבי שגרה, אך בעת מגפת הקורונה אימצו טכנולוגיות למידה מודרניות (Al Lily et al., 2020). כך גם בהשוואה לקהילות מסורתיות נוספות, כדוגמת המנויטים בארצות הברית שהתמודדו עם אתגרים דומים הנובעים ממגבלות על טכנולוגיות תקשורת מסוימות (Corcoran et al., 2022), אך קיימו בכל זאת למידה מקוונת (Dager, 2020). עקב תפיסת האיום שבחשיפת הילדים למרחב הדיגיטלי וההסתגרות מפני מרחבי הרשת ותכניה כערך עליון (Nadan et al., 2019), העדיפו מנהיגי הציבור החרדי ומנהלי המוסדות ערוצי למידה יעילים הרבה פחות ובמקרים מסוימים אף הסתכנו והפרו את כללי הבידוד והסגרים שהטילה הממשלה, ובלבד שלא לעבור ללמידה מקוונת. מממצאי המחקר עולה כי תפיסה זו חלחלה גם לרוב ההורים, והייתה גורם מכריע בראייתם את הלמידה המקוונת.

נראה שהשימוש באינטרנט התרחב בציבור החרדי בשנים האחרונות, לרבות מעורבות מסוימת ברשתות חברתיות ובאפליקציות מסרים כדוגמת וואטסאפ (Mishol-Shauli & Golan, 2022, 2024), ומספרן של משפחות חרדיות אשר אינן מסתפקות בחיבור לאינטרנט ממקום העבודה אלא גם מביתן (אסקריא, 2020) הלך וגדל. למרות זאת חשיפת ילדים לרשת נחשבת מחוץ לגבול הלגיטימיות גם באירוע משמעותי כדוגמת מגפה, הטורף את כללי המשחק הרגילים, גם אם השימוש ברשת הוא למטרות לימוד. התנגדות זו מדגימה היטב את אחד ממרכיבי דינמיקת הביות שאותו זיהתה היידי קמפבל (Campbell, 2010): הצלחתו או כישלונו של ביות נקבעים בהתאם לערכי הליבה וסדר העדיפויות של הקבוצה. מאחר שחינוך הילדים נתפס כאחד מהערכים החשובים – אם לא החשוב ביותר – במארג הערכי של הציבור החרדי (Neriya-Ben Shahr, 2019), ממילא גבול הלגיטימציה של חשיפה למרחב הדיגיטלי שקובעים מנהיגי הציבור נתפס על ידי חברי הקהילה כקשיח לחלוטין ומגובה על ידם. בכך דומה תגובת החברה החרדית לתגובתה של קהילת האמיש בארצות הברית, שדחתה אף היא את הלמידה המקוונת והעדיפה לימוד עצמי באמצעות דפים וחוברות עבודה מודפסות (Lynch, 2020). גם במקרה של האמיש הצורך הפדגוגי הדחוף היה טמון במתח עם ערך ליבה של הקהילה: דחייתו של טכנולוגיות חדשות. אולם אם בחברה החרדית החשש נובע מפגיעת התוכן הבלתי מסונן בעולמם הרוחני של הילדים, אצל האמיש ההתנגדות היא לאימוץ המדיום עצמו גם ללא קשר לתכנים המועברים בו (Neriya-Ben Shahr, 2020).

המשגה דומה לתהליך זה מכונה על ידי אורן גולן ויעקב דון (Golan & Don, 2022) בשם "grassroots legitimation", כלומר ניסיון ליצירת לגיטימציה על ידי דחיפה מהשטח (המשתמשים) כלפי מעלה (ההנהגה). אך הלגיטימציה לא ניתנת בשל מתח בין אימוץ המדיום ובין ערך ליבה קהילתי. במקרה הנחקר כאן אפשר למצוא לכך ביטוי אצל הורים שדיווחו כי התירו לילדיהם להסתייע ברשת לצרכים לימודיים, ואחרים שתמכו עקרונית בלמידה מקוונת. אלה ואלה העריכו שגבול הלגיטימציה בשימוש במדיה מקוונת יוותר כפי שהוא – כלומר הרחקת ילדים מהמרחב הדיגיטלי – גם במקרה של למידה מרחוק

בעת מגפת הקורונה, עקב עמדתם של רבני המגזר ובעקבותיהם מנהלי המוסדות אשר ימנעו את אימוץ הערוץ או את ביותו. העובדה שמשתתפי המחקר הבחינו בין רבנים למנהלים מצביעה על תפקיד חשוב של מנהלי המוסדות בהקשר זה: הם משמשים כ"שומרי סף" בניהול המגע של בני הקהילה עם המרחב הדיגיטלי, בדומה לאנשי חינוך בחברה הרתית-לאומית (Golan & Don, 2022), למתווכי ידע פרופסיונליים-קהילתיים (Taragin-Zeller, Rozenblum & Baram-Tsabari, 2022) ולנשים בחברה החרדית (Neriya-Ben Shahr, 2019) ובקהילת האמיש (Neriya-Ben Shahr, 2020). זו פונקציה של מתווכת לא-דרשמית בין האידיאולוגיה המותווית בידי מנהיגיה הרוחניים של הקהילה ובין מימושה בפועל. תפקידם של המנהלים מנע אימוץ למידה מקוונת במוסדות הלכה למעשה, דבר שהיה יכול להביא להצטרפות ההנהגה ולמתן לגיטימציה בדיעבד, כפי שאירע בהקשר של סטודנטיות חרדיות במוסדות להשכלה גבוהה; שם לא היה מתח בין שימוש בכלים דיגיטליים לערכי ליבה של הקהילה (Golan & Fehl, 2020).

יוצאת דופן היא חסידות חב"ד. אפשר להסביר זאת בגישתה הפתוחה לשימוש בטכנולוגיות דיגיטליות לצורכי הפצה אידיאולוגית (Blondheim & Katz, 2016; Golan & Stadler, 2016), אולם הממצאים מראים רובד נוסף. המקרה של חב"ד משמש כדוגמה למה שאנו מבקשים לכנות "לגיטימציה מתרחבת" של השימוש במדיה חדשים מתוך הכרח. חסידי חב"ד בוגרים נעזרו במדיה חדשים הרבה יותר מיתר התת זרמים בציבור החרדי, שכן הלגיטימציה לשימוש בטכנולוגיות הדיגיטליות התקבלה עקב ההכרה בפוטנציאל הקיים בהן להפצת האמונה בציבור הרחב. אך לגיטימציה לשימוש ברשת הוענקה גם במקרה של בתי הספר לילדיהם של שליחי חב"ד הפזורים ברחבי העולם, שהיו מחלוצי השימוש בזום עוד לפני משבר הקורונה. גם כאן משתקף העיקרון של קמפבל שהוצג לעיל, לפיו הצלחתו או כישלוננו של הבית נקבעים לאור ערכי הליבה וסדרי העדיפויות של הקבוצה. בחסידות חב"ד השליחות היא הערך העליון, וכפי שניסחה זאת שרונה פרל: "קהילה המחויבת עמוקות לרעיון השליחים [...] שליחי חב"ד רואים את תפקידם כחיים ולא כעבודתם" (Pearl, 2014, p. 124).

מכיוון שכך השליחות כערך עליון מכשירה אימוץ למידה אינטרנטית גם בקרב ילדי השליחים כדי לאפשר את פעילותו של מנגנון השליחות של חב"ד של משפחות שליחים ובהן ילדים קטנים. המחקר הציג את השלב הבא: הלגיטימציה ללימוד מקוון שחלה רק על בית הספר לילדי השליחים הורחבה בתקופת התפרצות נגיף הקורונה לאימוץ הלימוד בזום בבתי הספר של חב"ד, רובם ככולם.

ייתכן שהבחנה בין תנועת חב"ד ליתר הציבור החרדי מאששת את הבחנתו של גולן, המזהה שלושה דפוסים ביחסי הגומלין שבין קהילות דתיות למדיה החדשים: (א) שימוש רואלי המצביע על מתח בין הרתיעה מחשיפה למרחב הדיגיטלי ובין ההכרח להשתמש בפוטנציאל הקיים בטכנולוגיה זו, למשל לצורכי פרנסה (Neriya-Ben Shahr & Lev-On, 2011) או לימודים (Golan & Fehl, 2020). דפוס זה מאפיין בעיקר את הזרם

המרכזי החרדי ומתבטא בשימוש מוגבל באינטרנט, בעיקר לצריכה פרקטית תוך בית הטכנולוגיה באמצעות עיצוב טלפון כשר, שימוש בשירותי סינון תכנים וכדומה. (ב) שימוש תכליתי שבא לידי ביטוי בכך שחברי הקהילה משתמשים במדיום במטרה להפיץ ולחדד את המסרים שהקהילה רוצה להנחיל, והוא נפוץ בעיקר בקרב חסידי חב"ד; (ג) שימוש כוללני האופייני בעיקר לקהילות רפורמיות ובמסגרתו נתפס המדיום החדש ככלי מעצים שבעזרתו אפשר לחנך את הנוער ולהוביל את הקהילה. ממצאי המחקר הנוכחי מדגימים כיצד גישה תכליתית מאפשרת את הרחבת הלגיטימציה גם במקרים שבהם ייעוד השימוש שונה ונובע מהכרח אף במקרה של קבוצות שנתפסות כפגיעות יותר מבחינה רוחנית, כגון ילדים ובני נוער.

במבט כולל שופכים ממצאי מחקר זה אור על הבדלי העמדות והתפיסות בשאלת הלמידה המקוונת בתתי הזרמים השונים במגזר החרדי תוך כדי הבלטת ההשפעה הקריטית של ערכי הליכה הקהילתיים על אימוץ הטכנולוגיות החינוכיות. בעוד זרמים כדוגמת חסידות חב"ד נוטים לאמץ טכנולוגיות דיגיטליות לצורכי למידה בתנאים מסוימים, הרוב המכריע של הציבור החרדי שומר על עמדה נוקשה ודוחה את הלמידה המקוונת בעיקר בשל עמדותיהם של מנהלי המוסדות, המשקפים את התנגדותה של ההנהגה הרבנית. הממצאים מחדדים את חשיבותם של מנהלי המוסדות כ"שומרי סף" של הסטטוס-קוו האידיאולוגי, ומצביעים על כך שבקרב ההורים, גם אלה הפתוחים יותר לשימוש בטכנולוגיה, אין ציפייה לשינוי משמעותי בעמדה זו. המחקר מדגים את המתח המתמיד שבין לחצי השטח לערכים הקהילתיים המנחים, מוסיף תובנה חדשה למודל הלגיטימציה "מלמטה למעלה" ומציע את המושג "לגיטימציה מתרחבת" על מנת להסביר את האימוץ הסלקטיבי והספורדי של טכנולוגיות חינוכיות.

מגבלות המחקר וקריאה למחקרים עתידיים

המחקר בחן את עמדותיהם ותפיסותיהם של הורים ומורים בציבור החרדי של למידה מקוונת בתקופת מגפת הקורונה, ובכך הוא שופך אור על האתגרים שסוג זה של למידה מציב בפני קהילות שמרניות. עם זאת היו למחקר כמה מגבלות. ראשית, רואינו הורים ומורים שהתייחסו ליחסה של ההנהגה הרבנית לטכנולוגיה, אולם לא המנהיגים עצמם. הבאת נקודת המבט של המנהיגים החרדים השונים יכולה הייתה להרחיב את תובנות המחקר ולבחון כיצד מבנה ההנהגה את גבולות הלגיטימציה או אי הלגיטימציה לשימוש בטכנולוגיות חדשות גם בתקופות משבר, ומהם השיקולים והפרקטיקות שלוקחים חלק בתהליך זה. שנית, בשל המגבלות שהוטלו בתקופת המגפה נערכו הראיונות בטלפון. ייתכן שעובדה זו השפיעה על הפתיחות של חלק מהמראיינים ואפשר שראיונות פנים-אל-פנים היו מניבים תובנות עשירות יותר.

עוד יש לציין שהראיונות נערכו תקופה ממושכת (אפריל 2020 עד ינואר 2021, והסקר נערך בסוף 2020). על כן ממצאי המחקר מתייחסים רק לתקופה של שלושת גלי

המגפה הראשונים. ייתכן שהתפיסות והעמדות על למידה מקוונת השתנו במהלך הזמן, וכך עמדות של מרואיינים מוקדמים היו עשויות להיות שונות אם הריאיון היה נערך במועד מאוחר יותר, ולהפך. הזמן וההתפתחויות במהלך המגפה עשויים היו להשפיע על עמדות המרואיינים ויש להביא זאת בחשבון בפרשנות הממצאים.

במחקרים עתידיים כדאי יהיה אף להקים קבוצות מיקוד עם משתתפים שונים – הורים, מורים, מנהלים – כדי לעורר דיון בסוגיות שעלו במחקר.

לבסוף, המחקר בחן אוכלוסייה שמרנית מסוימת – חרדים – בעלת מאפיינים דומים לקבוצות שמרניות אחרות, אולם נבדלת מהן בפרמטרים אחרים. במחקרים עתידיים כדאי יהיה לנתח קבוצות שמרניות נוספות, כגון ערבים-מוסלמים, ולבחון אם הן חוו תהליכי לגיטימציה או אי לגיטימציה לטכנולוגיה באופן דומה. נקודה מעניינת נוספת שעלתה מממצאי המחקר קשורה לבתי האב החרדיים שבהם נמצא כי ההורים אפשרו – לעתים אף עודדו – את ילדיהם לגלישה מקוונת באתרי אינטרנט ובאפליקציות למידה בתחומים כגון חשבון, אנגלית וכדומה. על רקע המחקרים הרבים העוסקים בציבור החרדי הבוגר, מחקרים מעטים התמקדו בילדים ובני נוער, אולי בהנחה שגם בבתים שבהם נעשה שימוש באינטרנט על ידי ההורים ההקפדה על אי-חשיפת ילדים וילדות, נוער ובחורי ישיבה למרחב האינטרנטי, נותרה מחמירה (Nadan et al., 2019). אך כאמור, נראה שהשינויים שחלו בתקופת הקורונה ואולי גם קודם לה, מחייבים מחקר חדש הבוחן את היקפן ואופיין של פרקטיקות השימוש באינטרנט בקרב ילדים ובני נוער חרדים, הן בתת הזרם החרדי-מודרני הן בקבוצות שמרניות יותר.

מקורות

- איגוד האינטרנט הישראלי (2020). סקר הגולש הישראלי – השימוש באינטרנט בישראל בדגש על תקופת הקורונה. אוחר מתוך <https://www.isoc.org.il/sts-data/israeli-internet-usage-survey-2020>
- אסקריא (2020). דוח דפוסי חיבור ושימוש באינטרנט בתקופת הקורונה: יולי, 2020, זמין באתר askaria.co.il/
- בארט, ע' (2022). "חויית הלמידה מרחוק במגפת הקורונה בקרב הורים חרדים לילדים הלומדים בבתי ספר יסודיים", הגות, יג, עמ' 1-19.
- בזק (אפריל, 2020). "דוח בזק לשימוש בדיגיטל במגזר החרדי", אוחר מתוך https://drive.google.com/file/d/1LS0eD70ZLUSAXYM6klO_WuGxD5rT4LN5/view
- ברנדויין, א' (2023). "אוכלוסיית ישראל מונה: 1,290,000 חרדים שהם כ-12.9% מהאוכלוסייה", ערוץ 7, אוחר מתוך <https://www.inn.co.il/news/599538>
- ויסברג, מ' (2020). "מיוחד: ראש הישיבה ותלמידיו בשמחת חג בשידור טלפוני", אוחר מתוך <https://www.bhol.co.il/news/1094040>
- זיכרמן, ח' ול' כהנר (2012). חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- טרבלסי, נ' (2022). "כבר לא נרתעים מהאינטרנט: כך השתנו הרגלי צריכת המדיה של החברה החרדית", גלובס, 1.12.2022. אוחר מן האתר: <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001431403>
- יונס, מ' (2020). "סמארטפון, הורים ומתבגרים במשפחות מוסלמיות דתיות בישראל", עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה.

- כהנר, ל' (2020). החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל' וג' מלאך (2019). שנתון החברה החרדית בישראל 2019, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל' וג' מלאך (2021). שנתון החברה החרדית בישראל 2021, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל' וג' מלאך (2023). שנתון החברה החרדית בישראל 2023, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2021). "לקט נתונים מתוך הסקר החברתי בנושא שימוש באינטרנט: הודעה לתקשורת", אוחר מן האתר. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2021/223/19_21_223b.pdf
- לשם, א' (2020). לחם ושעשועים: חיפוש הגוגל המובילים בעולם בימי קורונה, אוחר מתוך <https://www.haaretz.co.il/captain/net/premium-1.8857188>
- מלאך, ג' ול' כהנר (2017). "נגיעות מודרניות או 'חרדיות מודרנית'? אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית", *תרבות דמוקרטית*, 17, עמ' 19-51.
- מלאך, ג', ל' כהנר וי' בכר (2023). שנתון החברה החרדית 2022, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מלחי, א', ג' מלאך וי' פרידמן (2020). כיצד מתמודד המגזר החרדי עם נגיף הקורונה?, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- משרד התקשורת (2020). דו"ח שימושים באינטרנט בתקופת הקורונה, אוחר מתוך https://www.gov.il/BlobFolder/news/18052020/he/using_internet_corona.pdf
- נחשוני, ק' (2020). "למידה מרחוק במגזר החרדי: 11 ילדים על טלפון", *Ynet*, אוחר מתוך <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5717962,00.html>
- גב, א' וי' מילצקי (2023). דוח מצב החברה החרדית 2023, ירושלים: המכון החרדי לחקר מדיניות. אוחר מן האתר: <https://www.calameo.com/read/005961459a05b6caf6e08?authid=c1YpQply9ILM>
- רוזנברג, ח', ח' סג"בן פורת ומ' ביליג (2021). למידה מרחוק במגזר החרדי בתקופת הקורונה: אסטרטגיות, עמדות ויעילות, ירושלים: לשכת המדען הראשי במשרד החינוך.
- Al Lily, A.E., A.F. Ismail, F.M. Abunasser & R.H.A. Alqahtani (2020). "Distance Education as a Response to Pandemics: Coronavirus and Arab Culture", *Technology in Society*, 63, 101317.
- Allmark, P., J. Boote, E. Chambers, A. Clarke, A. McDonnell, A. Thompson, et al. (2009). "Ethical Issues in the Use of In-depth Interviews: Literature Review and Discussion", *Research Ethics Review*, 5, 2, pp. 48-54.
- Ashforth, B.E. & B.W. Gibbs (1990). "The Double-edge of Organizational Legitimation", *Organization Science*, 1, 2, pp. 177-194.
- Asterhan, C.S. & H. Rosenberg (2015). "The Promise, Reality and Dilemmas of Secondary School Teacher-student Interactions in Facebook: The Teacher Perspective", *Computers & Education*, 85, pp. 134-148.
- Bakardjieva, M. (2011). "The Internet in Everyday Life: Exploring the Tenets and Contributions of Diverse Approaches", *The Handbook of Internet Studies*, 11, pp. 59-82.
- Barker, E. (2005). "Crossing the Boundary: New Challenges to Religious Authority and Control as a Consequence of Access to the Internet", in: M. Hojsgaard & M. Warburg (eds.), *Religion and Cyberspace*, London: Routledge, pp. 67-85.
- Barzilai-Nahon, K. & G. Barzilai (2005). "Cultured Technology: Internet & Religious Fundamentalism", *The Information Society*, 21, 1, pp. 25-40.
- Blondheim, M. & E. Katz (2016). "Religion, Communications, and Judaism: The Case of Digital Chabad", *Media, Culture & Society*, 38, 1, pp. 89-95.
- Campbell, H. (2006). "Religion and the Internet", *Communication Research Trends*, 26, 1, pp. 3-24.

- Campbell, H. (2007). "What Hath God Wrought?' Considering How Religious Communities Culture (or Kosher) the Cell Phone", *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*, 21, 2, pp. 191-203.
- Campbell, H. (2010). "Religious Authority and the Blogosphere", *Journal of Computer-Mediated Communication*, 15, pp. 251-276.
- Carpenter, S.P. (2014). *Mennonites and Media: Mentioned in It, Maligned by It, and Makers of It: How Mennonites Have Been Portrayed in Media and How They Have Shaped Media for Identity and Outreach*, Eugene, OR: Wipf and Stock Publishers.
- Cohen, B. (2024). "Torah Transmission in a Digital Age", in: P. Shroff-Mehta et al. (eds.), *The Routledge Handbook of Global and Digital Governance Crossroads*, London: Routledge India, pp. 541-561.
- Cohen, Y. (2015). "The Israeli Rabbi and the Internet", H.A. Campbell (ed.), *Digital Judaism: Jewish Negotiations with Digital Media and Culture*, New York: Routledge, pp. 183-204.
- Corcoran, K.E., R.E. Stein, C.J. Colyer et al. (2022). "Rituals of Contagion in Closed Religious Communities: A Case Study of Amish and Mennonite Communities in the USA During the Beginning of the COVID-19 Pandemic", *Journal of Religion and Health*, 61, pp. 4260-4281.
- Courtois, C., P. Verdegem & L. De Marez (2013). "The Triple Articulation of Media Technologies in Audiovisual Media Consumption", *Television & New Media*, 14, 5, pp. 421-439.
- Cowan, D. (2005). *Cyberhenge: Modern Pagans on the Internet*, New York: Routledge.
- Creswell, J. & V. Clark (2017). *Designing and Conducting Mixed Methods Research* (3rd ed.). London: SAGE.
- Dager, C. (2020). *Mennonite Education Responds in Faith and Hope to the Pandemic*, Mennonite Church USA. <https://www.mennoniteusa.org/news/mennonite-education-pandemic/>.
- David, Y. & C. Baden (2020). "Reframing Community Boundaries: The Erosive Power of New Media Spaces in Authoritarian Societies", *Information, Communication & Society*, 23, 1, pp. 110-127.
- Golan, O. (2015). "Legitimation and Community Building amongst Jewish Denominations", in: H. Campbell (ed.), *US Digital Judaism*, New York: Routledge, pp. 125-144.
- Golan, O. & Y. Don, (2022). "Legitimation of New Media for Religious Youth: Orthodox Elites' Approach to Adolescent Youngsters' Engagement with Digital Worlds", *Religions*, 13, 6, 484.
- Golan, O. & E. Fehl (2020). "Legitimizing Academic Knowledge in Religious Bounded Communities: Jewish Ultra-orthodox Students in Israeli Higher Education", *International Journal of Educational Research*, 102, 101609.
- Golan, O. & N. Stadler (2016). "Building the Sacred Community Online: The Dual Use of the Internet by Chabad", *Media, Culture & Society*, 38, 1, pp. 71-88.
- Haddon, L. (2011). "Domestication Analysis, Objects of Study, and the Centrality of Technologies in Everyday Life", *Canadian Journal of Communication*, 36, 2, pp. 311-323.
- Hijazi-Omari, H. & R. Ribak (2008). "Playing with Fire: On the Domestication of the Mobile Phone among Palestinian Teenage Girls in Israel", *Information, Community and Society*, 11, 2, pp. 149-166.
- Hussain, M. (2013). "Sociocultural and Ethical Concerns about SMS Discourse in Pakistan", *Language in India*, 13, 2, pp. 236-246.
- Innis, H.A. (1951). *The Bias of Communication*, Toronto: University of Toronto Press.

- Ivankova, N.V. J.W. Creswell & S.L. Stick (2006). "Using Mixed-methods Sequential Explanatory Design: From Theory to Practice", *Field Methods*, 18, 1, pp. 3-20.
- Kahane, R. (2019). *Legitimation and Integration in Developing Societies: The Case of India*. New York: Routledge.
- Kirkorian, H.L., E.A. Wartella & D.R. Anderson (2008). "Media and Young Children's Learning", *The Future of Children*, 18, 1, pp. 39-61.
- Lim, S.S. (2008). "Technology Domestication in the Asian Homestead: Comparing the Experiences of Middle-class Families in China and South Korea", *East Asian Science, Technology and Society: An International Journal*, 2, 2, pp. 189-209. <https://doi.org/10.1215/s12280-008-9045-6>
- Livio, O. & K. Tenenboim Weinblatt (2007). "Discursive Legitimation of a Controversial Technology: Ultra-Orthodox Jewish Women in Israel and the Internet", *The Communication Review*, 10, 1, pp. 29-56.
- Lynch, K. (2020). "How are Amish Schools in Ohio Handling Distance Learning amid Coronavirus Outbreak?", *The Columbus Dispatch*, <https://www.dispatch.com/story/news/coronavirus/2020/04/01/how-are-amish-schools-in/1426927007/>.
- Maxwell, J.A. (2008). "Designing a Qualitative Study", *The SAGE Handbook of Applied Social Research Methods*, vol. 2, pp. 214-253.
- Mishol-Shauli, N. & O. Golan (2022). "Smartphone Religious Networking: Negotiating Contested Identities within a Pious Community over WhatsApp", *Religions*, 13, 11, 1034.
- Mishol-Shauli, N. & O. Golan (2024). "Covid-19, Identity, and Piety Online: Ultra-Orthodox Discussions in WhatsApp and Telegram Groups under Social Distancing Regulations", *Religion, State & Society*, 52, 1, pp. 65-84.
- Nadan, Y., N. Gemara, R., Keesing, E. Bamberger, D. Roer-Strier & J. Korbin, (2019). "'Spiritual Risk': A Parental Perception of Risk for Children in the Ultra-Orthodox Jewish Community", *The British Journal of Social Work*, 49, 5, pp. 1198-1215, <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcy092>.
- Naor, M., G.D. Pinto, P., Davidov, J. Benaroch & A. Kivel (2022). "Inclusion of Ultra-Orthodox Students in Higher Education: A Case Study about Women Seminary in the Engineering College of Jerusalem", *Education Sciences*, 12, 2, p. 102.
- Neriya-Ben Shahar, R. & A. Lev-On (2011). "Gender, Religion, and New Media: Attitudes and Behaviors Related to the Internet among Ultra-Orthodox Women Employed in Computerized Environments", *International Journal of Communication*, 5, p. 21.
- Neriya-Ben Shahar, R. (2019). "For We Ascend in Holiness and Do Not Descend: Jewish Ultra-Orthodox Women's Agency through their Discourse about Media", *Journal of Modern Jewish Studies*, 18, 2, pp. 212-226.
- Neriya-Ben Shahar, R. (2020). "'Mobile Internet is Worse than the Internet; It Can Destroy our Community': Old Order Amish and Ultra-Orthodox Jewish Women's Responses to Cellphone and Smartphone Use", *The Information Society*, 36, 1, pp. 1-18.
- Neriya-Ben Shahar, R., A. Marciano & A.M. Schejter (2023). "'There Are Only a Few Things that You Cannot Manage without Internet': Realization of Capabilities through Internet (Non) Use by Ultra-Orthodox Jewish Women", *The Information Society*, 39, 5, pp. 296-305.
- Neriya-Ben Shahar, R.N.B. (2024). "Not Just Wall Posters: Mass Media in Israeli Haredi Society", in: K. Caplan & N. Leon (eds.), *Contemporary Israeli Haredi Society*, New York: Routledge, pp. 160-203.

- Okun, S. & G. Nimrod (2020). "Online Religious Communities and Wellbeing in Later Life", *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 32, 3, pp. 268-287.
- Okun, S. & G. Nimrod (2021). "Lifelong Spiritual Learning: Religious Older Adults Going Digital", *Journal of Religion, Media and Digital Culture*, 10, 3, pp. 404-427.
- Pearl, S. (2014). "Exceptions to the Rule: Chabad-Lubavitch and the Digital Sphere", *Journal of Media and Religion*, 13, 3, pp. 123-137.
- Rosenberg, H., C. Sabag-Ben Porat & M. Billig (2024). "Ultra-Orthodox Telelearning During COVID-19: Parent, Teacher, and Principal Perspectives on Its Effectiveness", *Journal of Information Technology Education: Research*, 22, pp. 581-599.
- Rosenberg, H. & M. Blondheim (2021). "Authority: The Passive-aggressive Haredi Campaign against the Smartphone, in: H. Campbell & R. Tsuria (eds.), *Digital Religion: Understanding Religious Practice in Digital Media*, London: Routledge, pp. 196-204.
- Rosenberg, H. & T. Rashi (2015). "Pashkevlim in Campaigns against New Media: What Can Pashkevlim Accomplish that Newspapers Cannot?", H. Campbell (ed.), *Digital Judaism*, New York: Routledge, pp. 161-182.
- Rosenberg, H., M. Blondheim & E. Katz (2019). "It's the Text, Stupid!: Mobile Phones, Religious Communities, and the Silent Threat of Text Messages", *New Media & Society*, 21, 11-12, pp. 2325-2346.
- Ryan, G.W. & H.R. Bernard (2003). "Techniques to Identify Themes", *Field Methods*, 15, 1, pp. 85-109.
- Sabag-Ben Porat, C., H. Rosenberg & M. Blondheim (2022). "Challenges in Jewish Communities Online", H. Campbell & P. Cheong (eds.), *The Oxford Handbook of Digital Religion*, Oxford: Oxford University Press, pp. 361-367.
- Sanders, J., R. Correia, M. Dankbaar, P. de Jong, P.S. Goh, I. Hege & A. Webb (2020). "Twelve Tips for Rapidly Migrating to Online Learning during the COVID-19 Pandemic", *MedEdPublish*, 9, 1, pp. 9-23.
- Shomron, B. & Y. David, (2022). "Protecting the Community: How Digital Media Promotes Safer Behavior during the Covid-19 Pandemic in Authoritarian Communities: A Case Study of the Ultra-Orthodox Community in Israel", *New Media & Society*, 14614448211063621.
- Silverstone, R. (2006). *Domesticating Domestication: Reflections on the Life of Concept*, in: T. Berker, M. Hartmann, Y. Punie & K. Ward (eds.), *Domestication of Media and Technologies*, Maidenhead: Open University Press, pp. 227-248.
- Silverstone, R. & L. Haddon (1996). "Design and the Domestication of Information and Communication Technologies: Technical Change and Everyday Life", in: R. Mansell & R. Silverstone (eds.), *Communication Design: The Politics of Information and Communication Technology*, Oxford: Oxford University Press, pp. 44-74.
- Stadler, N. (2009). *Yeshiva Fundamentalism: Piety, Gender, and Resistance in the Ultra-Orthodox World*, New York: NYU Press.
- Stathonikos, N., N.C. van Varsseveld, A. Vink, M.R. van Dijk, T.Q. Nguyen, W.W. de Leng, & P.J. van Diest, (2020). "Digital Pathology in the Time of Corona", *Journal of Clinical Pathology*, 73, 11, pp. 706-712.
- Stefanile, A. (2020). "The Transition from Classroom to Zoom and How it Has Changed Education", *Journal of Social Science Research*, 16, pp. 33-40.

- Suchman, M.C. (1995). "Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches", *Academy of Management Review*, 20, 3, pp. 571-610.
- Taragin-Zeller, L., Y. Rozenblum & A. Baram-Tsabari (2022). "We Think this Way as a Society!: Community-level Science Literacy among Ultra-Orthodox Jews", *Public Understanding of Science*, 31, 8, pp. 1012-1028.
- Thomas, P. & P. Lee (eds.) (2012). *Global and Local Televangelism*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 1-258.
- UNESCO (2020). "COVID-19 Educational Disruption and Response". Retrieved from <https://en.unesco.org/news/unesco-survey-highlights-measures-taken-countries-limit-impact-covid-19-school-closures>.
- Weber, M., 1947. *The Theory of Economic and Social Organization*, New York: Oxford University Press.
- Wiederhold, B.K. (2020). "Connecting through Technology during the Coronavirus Disease 2019 Pandemic: Avoiding 'Zoom Fatigue'", *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*, 23, 7, pp. 437-438.
- Wyatt, S. (2008). *Challenging the Digital Imperative*, Maastricht: Maastricht University.
- Zalcborg, S. & S.Z. Block (2021). "COVID-19 amongst the Ultra-Orthodox Population in Israel: An Inside Look into the Causes of the High Morbidity Rates", *Contemporary Jewry*, 41, 1, pp. 99-121.
- Zimmerman-Umbel, D. (1992) "The Amish and the Telephone: Resistance and Reconstruction", in: R. Silverstone & E. Hirsch (eds.), *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*, London: Routledge, pp. 183-194.

כיצד תפס מיעוט לאומי את ייצוגו בתקשורת בזמן מגפה עולמית: ערביי ישראל ומגפת הקורונה

נסים כץ

תקציר

מטרת המחקר הייתה לבחון כיצד מיעוט לאומי רואה את ייצוגו בתקשורת בזמן מגפה עולמית. מקרה המבחן היה ערביי ישראל ושאלת המחקר הייתה: "כיצד ובאיזה אופן תפסו ערביי ישראל את ייצוגיהם בתקשורת בזמן מגפת הקורונה?". המחקר התבסס על ראיונות עומק מובנים למחצה, כמקובל במחקר האיכותני. המראיינים טענו שהאוכלוסייה הערבית לא תמיד אמנם הקפידה לשמור על ההנחיות, אך התקשורת הציגה אותה בצורה שלילית. כמו כן טענו כי הממסד והתקשורת לא התאימו את ההנחיות שהתפרסמו לתרבותם, כפי שהיה עליהם לעשות. ממסקנות המחקר עולה שבזמן משבר בריאותי עולמי תפקידה של התקשורת מכריע בתיווך הקודים התרבותיים והחברתיים של המיעוט עצמו.

מילות מפתח: ערביי ישראל, מגפת הקורונה, תפיסות בתקשורת, ייצוגים בתקשורת

מבוא

מחקרים בחנו את ייצוגו של מיעוט לאומי בישראל בתקשורת הישראלית (Wolfsfeld, 2000; Avraham & Aburia, 2000; Avraham & First, 2010). נמצא בהם שערביי ישראל מיוצגים בתקשורת הישראלית כמפירי חוק וסדר וכגיס חמישי (אברהם, 2001) (Al-Haj, 2001). פירסט ואברהם, 2001; ישובי, 2001; פירסט ואברהם, 2004). במקביל למחקרים אלה נבדקו התפיסות של ערביי ישראל את ייצוגם בתקשורת (Katz & Nossek, 2020). בזמן המגפה העולמית נחשבו ערביי ישראל כמי שאינם מציינים להנחיות ושהתחלואה בקרבם הייתה מהגבוהות באוכלוסייה; קרי, הייצוגים השליליים של המיעוט הלאומי החריפו בזמן המשבר הבריאותי העולמי (חאג' יחיא, סייף ופרג'ון, 2020). השאלה המתבקשת הייתה: כיצד תפסו ערביי ישראל את הסיקור התקשורתי עליהם בזמן המגפה? ושאלת המחקר הייתה: כיצד ובאיזה אופן ראו ערביי ישראל את ייצוגיהם בתקשורת בזמן מגפת הקורונה? חשיבות המחקר המוצג במאמר זה היא בהבנה טובה יותר של תפיסותיו של מיעוט לאומי בזמן משבר עולמי. מסקנותיו יכולות לשמש למחקרים של תפיסות של מיעוטים בזמן משבר עולמי בארץ ובעולם. כמו כן המחקר פותח פתח להבנה טובה יותר של תפיסות המיעוטים את המסרים בתקשורת, שיכולה לעזור למקבלי ההחלטות בשאלה כיצד לפנות למיעוטים בהסברה ובדברות בזמן משבר בריאות עולמי.

סקירת ספרות

מסגרות תיאורטיות של תפיסות בחקר התקשורת

מקום נכבד שמור לאסכולת ברמינגהם, אשר בהמשך ישיר לטענתו של אליהוא כ"ץ (כ"ץ ועמיתיו, 1992; Katz, Blumler & Gurevitch, 1974) בפרדיגמת "שימושים וסיפוקים" של חקר המדיה סברה כי על חוקרי התקשורת לעבור מהשאלה מה המדיה עושה לאנשים, למה אנשים עושים עם המדיה. לעומת זאת, ברוח ההוגים הניאור-מרקסיסטיים הושפע סטיוארט הול (Hall, 1980) מהגותם של אנטוניו גרמשי (2004) בשאלת השליטה של ההגמוניה בפוליטיקה, בכלכלה ובתרבות ושל לואי אלתוסר (2008) על שליטת האידיאולוגיה בכל פרט מחיינו החברתיים והתרבותיים. גרמשי טען כי ההגמוניה מוצאת את מקומה במה שאנו מכנים "חברה אזרחית", דהיינו גופים וארגונים "פרטיים", ואילו השלטון, השליטה והכפייה באים לידי ביטוי במוסדות המדינה, בחוקיה וביכולתה לכפות את רצונה באמצעות "האלימות הלגיטימית" המופעלת נגד השכבות החברתיות השונות. כתוצאה מכך אמצעי התקשורת משרתים את הבורגנות שהיא ההגמוניה, ומסייעים לה "למשטר" את ההמונים לתודעה שתתאים למעמד השליט שימשיך בשליטתו בחברה ובשלוחותיה. אמצעי התקשורת נתפסים, אפוא, כ"זרוע מתרבתת" המסמאת את עיני ההמונים בשאלת מצבם החברתי והכלכלי. כך נשמרת עליונותה של קבוצה דומיננטית מסוימת על קבוצות אחרות באוכלוסייה. התיאוריה הביקורתית טוענת שהטלוויזיה היא אמצעי סגור מבחינה אידיאולוגית, כלומר שהאידיאולוגיה השלטת מוצפנת בטקסט ומשפיעה על הצופה באופן שהוא איננו יכול להתגונן מפניה. בכך מושפעת התפיסה מן המשמעות של טקסט יחיד (התפיסה של "העצמי") יחד עם התפיסה של היחסים החברתיים ומוצמדת באופן אחיד לפרטים בחברה. הול (Hall, 1980) הציע שלוש דרכים לפענוח קריאה של מסרי המדיה, שאפשר ליישמן גם בתפיסות של מיעוטים ביחס למסר האידיאולוגי וההגמוני המועבר באמצעי התקשורת:

1. קריאת העמדה השלטת-הגמונית (Dominant–Hegemonic Position) – הפרט צופה בצופן השליט; כלומר פענוח וקבלת מסר בהתאם למקורד ולכוונותיו ברוח האידיאולוגיה הדומיננטית. זהו מקרה קלאסי של "תקשורת שקופה לחלוטין".
2. קריאת הצופן המתדיין (Negotiated code) – הפרט מכיר בלגיטימציה של ההגדרות ההגמוניות לבנות מערכות "משמעות" גדולות אך ברמה מוגבלת יותר וקובע חוקים משלו. הקריאה המתדיינת מכילה יסודות סתגלניים ואופוזיציוניים. במילים אחרות, המסר ההגמוני מתקבל אך גם מעורר התנגדות בהתאם לנטייה החברתית-תרבותית של הפרט.
3. קריאת הצופן האופוזיציוני (Oppositional code) – הפרט מפרק את המסר בצופן המועדף כדי להרכיבו מחדש בשלמותו במסגרת התייחסות נפרדת. כלומר, מודעות למסר ההגמוני וקריאה חתרנית שלו.

ג'ון פיסק (Fiske 1994) הרחיב את דרכי הקריאה בעקבות הול וטען שלטקסט עצמו אין תמרורים או רמזים שמכוונים את הקורא לפסוע בדרכים מסוימות. לדעתו הטקסט מורכב מפוליסמיות, ריבוי משמעויות ו"עודפות סמיוטית", עודף של סמלים וסימנים שמאפשר לקבוצות, לתתי קבוצות ולחברים בקבוצות שונות להפיק משמעויות שעונות על צורכי הזהויות הפרטיות והקבוצתיות. פרשנותו של הפרט לטקסט המוצע היא תוצר של מיקומו החברתי-תרבותי מול מקודד הטקסט, שמנסה להבליט פירושים מסוימים ולאכוף אותם על הקורא.

הול (1993 [2003]) יצא נגד השערת "התפיסה הסלקטיבית". לדעתו גבולות הפרשנות הן הגבולות שהאידיאולוגיה מציבה. שלבי ההצפנה (Encoding) והפענוח (Decoding) הם שלבים מוגדרים, אף שהם "אוטונומיים יחסית" במהלך התקשורת. פוליסמיות לגבי דידו אין משמעה פלורליזם. מה שאנו מכנים "משמעויות" או "אי-הבנות" נובע מהיעדר שוויון בין שני הצדדים בתהליך התקשורת.

המודל הקלאסי של הול סייע לבחון קהלים, במיוחד מיעוטים, גם בישראל (למשל אברהם, פירסט ואלפנט-לפלר, 2004). על המודל הקלאסי של הול כתיאוריה שמציעה פרשנות של ייצוגים בתקשורת נמתחה ביקורת משום שההשערה הרווחת היא שקבוצות מיעוט אינן מזהות או "מאמצות" באופן גורף את הדימוי של הרוב ההגמוני עליהן. השערה זו אינה מספקת את מבקרי התיאוריה של הול בעיקר מכיוון הביקורת של התיאוריה הפוסט-קולוניאלית (באבא, 1994; סעיד, 2000; Harindranath, 2000). הומי באבא, למשל, טוען כי הייצוג הוא מושא בלתי אפשרי למיעוטים. הייצוגים מסתירים לא רק יחסי כוחות של נמען-מוען אלא גם יחסים מורכבים יותר של פרקטיקה הנובעת מאי-שוויון אתני ומעמדי. הביקורת גורסת שכשאנו מנסים להבין תפיסות של מיעוטים שונים הסובלים מאפליה ודיכוי אי-אפשר להשתמש במתודות ובאמצעי חשיבה שבעזרתם אנו בוחנים תפיסות של קהלים באופן רחב. הרציונל הוא שבאותו שימוש בקריאות שהציע הול הן למיעוטים שונים הסובלים מאפליה ודיכוי הן לקבוצות אחרות ההנחה היא שאין הברל תפיסה הנובע מעמדה של כוח, של כלכלה פוליטית ושל אי שוויון חברתי כלכלי. נסים כץ והלל נוסק (Katz & Nosssek 2020, 2021) הציעו מודל פסיכולוגי בשם "מצבי גבול תקשורתיים", של תפיסות מיעוטים וייצוגם בתקשורת, המבוסס על התיאוריה הפסיכולוגית של קרל יאספרס. "מצב גבול תקשורתי" הוא הרחבה של "מצב גבול" המפגיש אדם עם תוצרי התקשורת כדי להסביר אלמנטים המשפיעים על נמענים מסוימים במגעם עם תכנים של תקשורת. לפיכך מצב גבול תקשורתי הוא פרדיקט של המפגש בין נמען תקשורת לתוצר תקשורת, שאותו אי-אפשר למגר או לעקוף אלא רק להיתקל בו. מחד גיסא מצב גבול תקשורתי הוא מצב נוכח שחייבים להיתקל בו, ומאידך גיסא אי-אפשר להתחמק ממנו ללא התמודדות איתו.

לפיכך הם סברו שיתפתחו שלוש קריאות שונות של מיעוטים וייצוגם בתקשורת. האחת, "קריאת איון" – חוסר יכולת של הפרט לתפוס את הייצוג התקשורתי. השנייה,

"קריאת הכחשה" – הפרט תופס את הייצוג התקשורתי אך מפעיל מנגנוני פשרה ומתכחש לו. השלישית, "קריאה התמרה" – הפרט תופס את הייצוג התקשורתי ורואה את האפשרויות הטמונות בשינוי המציאות החברתית.

מסגרת נוספת היא השערת "אפקט האדם השלישי" שנוסחה בידי פיליפ דיוויסון (Davison, 1983) ונחשבה אז לגישה חדשנית למחקר דעת קהל. לפי השערה זו פרטים מניחים בדרך כלל שתקשורת שכנועית היא בעלת אפקט (שלילי) חזק יותר על אחרים מאשר עליהם עצמם. להנחה זו, סבר דיוויסון, עשויה להיות השפעה על התנהגותם. ההשערה אומצה מאוחר יותר גם במחקרים בתחומי התקשורת (בעיקר השכנועית), השיווק, החינוך ושוכללה עם הזמן. בספרות הוצגו תיאוריות פסיכולוגיות שונות על המכניזם התפיסתי שבבסיס "אפקט האדם השלישי". המרכזיות שבהן הן "תיאוריית הייחוס" (Attribution Theory) ו"הטיה אופטימיסטית" (Optimistic Bias).

ההנחה המרכזית של תיאוריית הייחוס (Heider, 1958) היא שהפרט נוטה לייחס את תגובותיו למאפיינים חיצוניים ואת אלה של האחר – למאפיינים אישיים-פנימיים. במילים אחרות, הטענה היא שכשהפרט שופט את השפעות המדיה על אחרים, הוא ייטה להמעיט בייחוס מודעות לאחרים באשר לגורמים סיטואציוניים (למשל, הכוונה השכנועית שמאחורי מסרי המדיה), ולכן יניח שהשפעות המדיה ניכרות יותר על אחרים מאשר עליו עצמו. בניגוד לכך הפרט מייחס השפעות פחותות של המדיה על עצמו משום שיעצים את תחושת המודעות העצמית לגורמים הסיטואציוניים (Gunther, 1991). ניסיון פסיכולוגי אחר להסביר את "אפקט האדם השלישי" הוא "ההטיה האופטימיסטית". לפי תיאוריה זו אנשים משערים שהם יהיו מעורבים באירועים חיוביים יותר מאחרים. נוסף על כך הם נוטים לדימוי חיובי על עצמם ומחזקים את הדימוי העצמי החיובי באמצעות המחשבה שהם מוצלחים יותר מאחרים. באשר להשפעות המדיה על ה"עצמי" ועל ה"אחרים", ה"הטיה האופטימיסטית" והערכה עצמית גבוהה עשויות לאפיין את תחושתו שהתנגדותו להשפעות המדיה רבה מהתנגדותם של אחרים. כמו כן הפרט נוטה להניח שאחרים פגיעים יותר להשפעות שליליות של המדיה ממנו עצמו (Gunther & Mundy, 1993).

ריצ'רד פרלוף (Perloff, 2002) סקר את התפתחות המחקר בתחום השערת "אפקט האדם השלישי" ומצא כי הסבירות שהאפקט יתרחש משתנה בהתאם לנושא המסר והוא מכון לתוצאות שאינן רצויות לפרט. נראה ש"אפקט האדם השלישי" נעלם ככל שההשפעה המיוחסת למדיה רצויה מבחינה חברתית. כמו כן הוא הציע שהסבירות שהאפקט יתרחש תלויה בשיעור מעורבותו האישית של הפרט בנושא הנדון, במידה שבה מיוחסות למוען כוונות שכנוע או אם הוא נחשב מוטה לצד מסוים בגישתו לנושא. כמו כן נמצא במחקרים שאנשים מבוגרים ומשכילים נוטים לייחס השפעות של המדיה על אחרים ולא על עצמם.

ערביי ישראל כמיעוט לאומי

המושג "ערביי ישראל" מתייחס למתגוררים בתחומי הקו הירוק ונושאים תעודת זהות של מדינת ישראל המעידה על אזרחותם. ערביי ישראל הם מיעוט לאומי ומונים 21 אחוז מתוך מעל עשרה מיליון המהווים את כלל אוכלוסיית מדינת ישראל.¹ הגדרת הזהות הערבית של אזרחי מדינת ישראל משתנה בהתאם להשקפת העולם והזהות הלאומית והאתנית של המגדיר. הזהות של האוכלוסייה הערבית נחלקת לשניים: המרכיב האזרחי – ערביי ישראל הם אזרחי מדינת ישראל; המרכיב הלאומי – הערבים הם בני העם הפלסטיני (Al-Haj, 2001).

סמי סמוחה, בעל גישה פלורליסטית, רואה את בעיית הזהות של ערביי ישראל באופן קצת שונה ומגדיר אותה בשלושה ממדים עיקריים: דת – מוסלמית או נוצרית, אזרחות – פלסטינית או ערבית ולאום – ערבי. ההבדלים בין הגדרות אלה של ערביי ישראל הם בעיקר בשאלת הלאום. החלוקה והדיפרנציאציה הן בשאלה אם אפשר להגדיר את הזהות הפלסטינית כאזרחות או כלאום. סמוחה (סמוכה, 2014, 2013) טוען שבקרב הערבים בישראל נוצרה תחושה של אזרחות סוג ב' ובעקבותיה נוצרה "אזרחות חצויה": הערבים הישראלים שואפים להידמות יותר לאוכלוסייה היהודית ופחות לתושבי מדינות ערב (מבחינת השכלה, רמת הכנסה, סטטוס מקצועי), ובמקביל הם מרגישים כי האוכלוסייה היהודית אינה מקבלת אותם כאזרחים שווים. עוד הוא טוען כי סקרים שנעשו במשך עשרים שנה מצביעים בבירור על תהליך של "ישראלזציה", קרי מגמה של התקרבות והשתלבות של ערביי ישראל בחברה הישראלית. הם מקבלים יותר ויותר את זכות הקיום של ישראל, מייחסים חשיבות לאזרחותם הישראלית, חשים נאמנות למדינה, מאמצים את דרך החיים והחשיבה הישראלים, מדברים עברית וערבית, משווים עצמם ליהודים, מקיימים מגעים עם יהודים, מגדירים את זהותם במונחים ישראליים וקושרים את גורלם ואת עתידם עם מדינת ישראל. ככל שהישראלזציה מתקדמת, מפתחים הערבים גם זיקה רגשית לישראל, מוקירים את החיים בישראל ורואים במעמדם כמיעוט במדינה פחות עוול וככורח היסטוריים ויותר בחירה חופשית. הערבים הופכים לישראלים אך שומרים על השפה ועל התרבות הערבית, ונעשים ישראלים בעוד הם חשים חלק בלתי נפרד מהעם הפלסטיני ומהאומה הערבית למרות התחזקות האמונה הדתית בקרבם.

חוקרים כמו עזמי בשארה (1993) ומאג'ד אל חאג' (Al-Haj, 2004) לא הסכימו עם מסקנתו של סמוחה וטענו כי יש לראות בישראלזציה של ערביי ישראל אצטלה חברתית שנועדה לשעתק את המחאה הלגיטימית של ערביי ישראל הפלסטינים נגד מחיקת זהותם. הישראלזציה, לדעתם, אינה אפשרית משני טעמים: ראשית, היא אינה פותרת את הבעיה הפלסטינית; שנית, מדינת ישראל אינה מדינת "כל אזרחיה" אלא מדינת היהודים. מכאן שתהליך הישראלזציה כאופציה תרבותית ופוליטית משמעותו דחיקת הערבים אל שולי החברה היהודית וויתור על זהותם. טענתו של אל חאג' היא

שערביי ישראל נמצאים ב"פריפריה כפולה". מחד גיסא הם בשולי החברה הישראלית, ומאידך גיסא הם בשולי החברה הערבית הפלסטינית לצורך הכרה לאומית, דבר הבא לידי ביטוי בניסיון לחתור להסכמי שלום שאינם כוללים אותם.

ייצוגים של ערביי ישראל בתקשורת הישראלית

מחקרים שעסקו ב"הכחדה הסימבולית" של ערביי ישראל (Wolfsfeld, Avraham & Aburia, 2000; Avraham, 2003; Avraham & First, 2010) מצאו שייצוגם שלילי מאוד בתקשורת הישראלית. כמו כן נראה ש"הכחדה סימבולית" זו לא השתנתה כמעט מבחינה היסטורית ומבנית.

"הכחדה סימבולית" היא סטריאוטיפיזציה שלילית וחיוכית הנקבעת על פי המרחק של הדמות המיוצגת מהדמות ההגמונית הישראלית. הדמות ההגמונית הישראלית היא הצבר. הוא נתפס כדמות התרבותית של "הרוב" שאפשר היה להכניסו לנוסחה חברתית קולעת: "יהודי-אשכנזי-חילוני-גברי-הטרוסקסואל-בריא", או כפי שברוך קימרלינג (2001) הציג אותו בראשי התיבות "אחוס"ל" (אשכנזי, חילוני, ותיק, סוציאליסט, לאומי), דגם של אליטה מכוננת ברוח ה-W.A.S.P. האמריקני (White Anglo-Saxon Protestant). המרחק מן הדמות או הקירבה אליה קובעים את הייצוג ההולם של הקבוצה החברתית או המיעוט בשני ממדים. הממד האחד הוא הכמותי, קרי רמת החשיפה באמצעי התקשורת המכונה "ייצוג סימטרי" (או לחלופין "ייצוג לא סימטרי"). הממד השני הוא האיכותי, קרי ייצוגה במדיה המרכזית. ככל שקבוצה מסוימת קרובה לנוסחה של הזהות ההגמונית היא תזכה לייצוג הולם יותר הן ברמת החשיפה שלה והן מבחינת הייצוגים שלה. ולהפך, ככל שהיא רחוקה יותר מן הנוסחה של הזהות ההגמונית הישראלית היא תזכה לרמת חשיפה נמוכה יותר, קרי ייצוג לא סימטרי וסטריאוטיפי של הדמות שלה באמצעי התקשורת. כאן לא נעסוק בפן הכמותי של ההדרה של קבוצות אלה אלא אך ורק בפן האיכותי שלהן, קרי בייצוגים של קבוצות אלה ובתפיסתן את ייצוגיהן.

ערביי ישראל בזמן שגרה מיוצגים בטלוויזיה הישראלית בייצוגים שלילים כעוכרי ישראל ושונאים, מפירי חוק, גיס חמישי, פרימיטיביים, ברברים, אויבים בתוכנו ובהקשר ללכלוך, הזנחה, עוני ומצוקה כלכלית. לצד הייצוגים השליליים קיימים גם ייצוגים חיוביים, סטריאוטיפיים אף הם. למשל, ערביי ישראל מיוצגים כאקזוטיים, מכניסי אורחים, חמים ואוהבים, מבינים בבישול ובאוכל (אברהם, 2000, 2001; ישובי, 2001; פירסט ואברהם, 2004; Wolfsfeld, Avraham & Aburia, 2000; Avraham, Wolfsfeld; 2003; First & Avraham, 2003).

ההנחה במחקר זה היא שבזמן משבר לאומי ברמות מגפה עולמית, הייצוגים השלילים של מיעוט לאומי מחריפים (חאג' יחיא, סייף ופרג'ון, 2020). ואכן, ערביי ישראל נתפסו במגפה כמי שאינם מצייתים להנחיות ושהתחלואה במגזרם הייתה מהגבוהות באוכלוסייה. קרי, הייצוגים השליליים של המיעוט הלאומי הלכו והחריפו בזמן משבר

הבריאות העולמית. גם הייצוגים החיוביים החריפו, למשל אם הם הוצגו בזמן שגרה כאוהבי שמחה ולמרות המגפה העולמית הם לא ויתרו על "חפלות" וחתונות גם במחיר הפרת ההנחיות של משרד הבריאות.

קורונה והאוכלוסייה הערבית

מגפת הקורונה החלה במקבץ דיווחים בסין על אנשים שלקו בדלקת ריאות "בצורה לא מוסברת" בתת המחוז העירוני ווהאן בסין. מדובר בנגיף שהוא חלק ממשפחת נגיפי הקורונה לצד "נגיף הסארס" (SARS) ו"נגיף המרס" (MERS). לפי אתר הרפואה WebMD 2021², מדובר בנגיף שמקורו עדיין לא ברור לגמרי, אך ידוע כי הופיע לראשונה ברפובליקה הדמוקרטית העממית של סין בשנת 2019. תחילה הוא התפשט בסין, בעיקר בתת המחוז ווהאן, אך בהמשך התפשט ברחבי העולם ותוך זמן קצר היו המקרים המעטים בסין למגפה כלל עולמית. השם העממי שקיבלה משפחת הנגיפים נקבע עקב צורתו של הנגיף שדמתה לכתר. יוהאן רוקלוב, הנריך סודין ואנליס ויילדר סמית' (Rocklöv, Sjödin & Wilder-Smith, 2020) טוענים שהנגיף יצא לראשונה מגבולות סין באמצעות ספינת התענוגות Diamond Princess בפברואר 2020 באזור חופי יפן. בספינה התגלו 619 חולים שנדבקו בנגיף מתוך 3,700 הנוסעים והצוות. הנגיף התפשט במהירות. לצד ההשפעה על המבנה החברתי העולמי, גם הכלכלה ניזוקה. מוחמד ג'וואד, זאיד מארוף ומונוזה נאז (Jawad, Maroof & Naz, 2021) טוענים שהייתה ירידה בפעילות הכלכלית בסין ובתוך כך גם נפגעו שרשראות האספקה העולמית. השווקים ברחבי העולם ספגו האטה משמעותית ונוצרו אי-סדרים בשוק העולמי. דניס איגר ועמיתיו (Egger, Miguel, Warren, 2021) מוסיפים שאנשים במדינות שונות אולצו בכורח המציאות לשמור על ריחוק חברתי, שהשפיע על הרגלי הצריכה, המחיה והעבודה.

ההשפעה של נגיף הקורונה בלטה בפן החברתי, כשמדינות נאלצו לנקוט גישה חדשה שכללה ריחוק חברתי. הריחוק החברתי השפיע על המרקם החברתי, במטרה למנוע את התפשטות הנגיף. פרנצ'סקו פרינו ועמיתיו (Parino et al., 2021) מסבירים שהירידה בפעילות חברתית, כלומר יצירת ריחוק חברתי, הייתה גורם מכריע שנתפס כמשפיע. כמו כן הבחירה במגבלות בניידות נתפסה כמשפיעה אף יותר במידה שהיא יושמה מייד עם פרוץ מגפה. כריסטינה מרפי ועמיתיה (Murphy et al., 2020) ציינו כי אנשים צייתו להוראות בעקבות תפיסתם את הסיכון שבמגפה. יתר על כן, הייתה חשיבות גם למאפיינים אינטרסנטיים של האזרחים, לציות הנובע בין היתר מסנקציות פליליות ומשפטיות. סטיב מת'מן וקייט הפץ (Matthewman & Huppertz, 2020) מסבירים כי ממשלות ניהלו קמפינים שעודדו הישארות בבתים כחלק מצעדים שצמצמו את זכויות האזרח בהתאם לאינטרס של בריאות הציבור. אולם אסונות מסוג זה מחזקים את הסולידריות היות שמדובר במשבר חברתי ולא רק בריאות.

לידיה רדונדו-בראבו ועמיתיה (Redondo-Bravo et al., 2020) טוענים כי הגל הראשון של המגפה הביא לדיווחים רבים של נדבקים או חולים. המגפה התגלתה במבט רטרוספקטיבי, מפני שהיא הצליחה להתפשט לפני זיהויה. חלפו שבועות שבהם אפשר היה לראות עלייה בהדבקה בצורה אקספוננציאלית. מארק לאסט (Last, 2020) סבור שתחילת המגפה התבטאה בהתנהלות בלתי צפויה של הנגיף ועל כן גם של אזרחים וממשלות שצריכות היו לאזן בין בריאות הציבור לפן הכלכלי, למשל. התקדמות בהבנת הצרכים של האזרחים בתקופת הקורונה נעשתה באמצעות ניתוחים של רשומות קליניות של נדבקים וחולים ראשונים. לפי קאטי ליונג ועמיתיו (Leung et al., 2020) נערכו מודלים במהלך הגל הראשון שניסו לחזות דרכי התמודדות, כולל ריחוק חברתי ושינוי התנהגותי של החברה. מדובר בפתרונות לא תרופתיים שמטרתם הייתה מיגור המגפה. פתרון המודלים עבד והפחית את ההידבקות זמנית, אולם לאחר זמן מה החלו גלים נוספים של המגפה ובכלל גל הייתה ההתמודדות שונה. גורמים מוסמכים בישראל, ובהם מבקר המדינה, נתנו את דעתם על צרכים מהותיים שחשוב למלא בתקופות משברים בכלל ומשברים בריאותיים בפרט. משבר הקורונה דרש מהמדינה להקצות משאבים, כולל כוח אדם ומידע, והתקשורת קיבלה על עצמה לשמש כצינור המידע מגורמי בריאות. המטרה של כל הגורמים הייתה לא רק לשכנע את אוכלוסיית הרוב, אלא אוכלוסיות ותתי אוכלוסיות שונות בחברה הישראלית. כלומר היבט סוציולוגי חשוב שנגע במיעוטים החיים במדינת ישראל, למשל חרדים וערבים. המיעוט הלאומי הגדול בישראל הושפע מאוד אף הוא מכניסת המגפה לישראל. המכשול העיקרי בפני הגורמים הרשמיים ואמצעי התקשורת היה הצורך לספק מידע שיעבור את המכשול התרבותי ויתאים לאוכלוסייה הערבית.

נסרין חאג' יחיא, איימן סייף ובן פרג'ון (2020) טוענים שיכולתה של חברה להתמודד עם משבר הקורונה תלויה בחוסנה לפני פרוץ המגפה. כלומר עד כמה החברה התכוננה למשברים והכינה תשתיות שתאפשרנה התמודדות יעילה לטווח ארוך. החברה הערבית לא הייתה מוכנה למשבר הפנדמיה העולמי, למשל בפן הכלכלי שנבע מאבטלה גואה ושכר נמוך. אמנם השכר ושיעור התעסוקה עלו עם השנים, אך לא ברמה דומה לחברה היהודית. נוסף על כך גם בתחומי החינוך וההשכלה התיכוניים והגבוהים קיים פער גדול בין החברה הערבית לזו היהודית. נוסף על כך, יש פער דיגיטלי משמעותי בין שתי האוכלוסיות.

עוד טוענים חאג' יחיא, סייף ופרג'ון (2020) שהממשלה זכתה לאמון מסוים מהציבור הערבי, אולם אמון זה נפגע בעקבות הפער בהסברה בין האוכלוסייה היהודית לזו הערבית. האמון בראש הממשלה דאז בנימין נתניהו היה יציב, כלומר לא עלה אך גם לא ירד. לעומת זאת האמון של האוכלוסייה הערבית בשר הבריאות דאז יעקב ליצמן ומחליפו יולי אדלשטיין היה נמוך במיוחד והמשיך לרדת. כך גם האמון במי שהיה אמון על אכיפת התקנות המיוחדות, המשטרה או הצבא והשב"כ. ההתנגשות בין האוכלוסייה

הערבית למערכות האכיפה עלולה להתרחש כאשר ההסברה של התקנות המיוחדות נגד הקורונה לא נעשית היטב ועל המשטרה לאכוף ולחלק דו"חות בקרב אוכלוסייה בעלת שפה שונה ותרבות אחרת.

תפקיד התקשורת במגפה והשפעתה על האוכלוסייה הערבית

בניגוד למגפות שהתפשטו בעולם בעבר, במאה הנוכחית אמצעי התקשורת ממלאים תפקיד חשוב בהפצת המידע המסייע לשמירה על בריאות הציבור. שרי ברגרון ואנה סאנצ'ס (Bergeron & Sanchez, 2005) טוענות כי אמצעי תקשורת מסייעים ביעילות להפצת מידע חיוני על סכנות ובריאות הציבור בעיקר כאשר ישנו שילוב בין אמצעי התקשורת ובין מחלקות ומשרדי בריאות. מחד גיסא מדובר בדרך יעילה להעביר את ההוראות והמידע לציבור; מאידך גיסא אסטרטגיית תקשורת לקויה ביניהם עלולה להוביל למסרים סותרים ולבלבול הציבור, משמע להעמקת חוסר הביטחון בציבור משלב הגעת המסרים והמידע החשוב לכלי התקשורת. אחת הפלטפורמות היעילות להפצת המידע הוא האינטרנט. אף שהאינטרנט הרחיק את המודעות והידע, נדרשת לו מידה מסוימת של ידע טכנולוגי, השתתפות פעילה ותשומת לב לעדכונים.

לעומת זאת עיישה אנואר ועמיתיה (Anwar et al., 2020) מסבירים כי ערוצי החדשות וההפצה, דוגמת האינטרנט, סייעו לעתים בהפצת מידע רלוונטי אך גם לא רלוונטי ועוררו בהלה וכאוס. הפצת המידע על ידי התקשורת כונתה "אינפורמיה", שילוב של מגפה ומידע. הסיבה לכך הייתה שינויים במסרים והפצת מידע לא עקבי, שהשתנה מעת לעת ובמהירות בעיקר במקרי מחלה ומוות. על מנת לחפות על טעויות שקרו ניסו ממשלות לעקוב אחר חולים אפשריים ומוקדי התפרצות. חוזה ון דיק ודוניה אליניאד (Dijk & Alinead, 2020) הסבירו כי ראשית, הציבור עודנו מאמין בתקשורת המדעית והמוסדת שאמונה להפיץ את המידע ממשרדי הבריאות לציבור. שנית, קיימת דרך נוספת להפצת המידע באמצעות המדיה החברתית, שעלולה לשמש כחרב דו-צדדית. משמע, היא עשויה לסייע להפצת מידע נכון ורלוונטי אולם גם להקל בפרסום ובהפצה של מידע וידע מוטעים על המחלה. שלישית, לטענתם צד של החרב הדו-צדדית עשוי להופיע בצורת תופעה חברתית ותקשורתית בשם אינפורמיה. דיוויד רוטקופף (Rothkopf, 2003) מגדיר אינפורמיה כמגפת מידע שמתרחשת במקביל למגפה הבריאותית. מדובר במגפה שעשויה להפוך משבר בריאותי ממוקד למשבר כלל-עולמי עם השפעות כלכליות וחברתיות. ארגון הבריאות העולמי מסביר את ה"מגפה" הזאת כדרך להפצת מידע שקרי או מוטעה בסביבות תקשורת דיגיטליות ופיזיות.³ "מגפת האינפורמיה" מובילה לבלבול ולנטילת סיכונים שעלולים לפגוע באמון הציבור במוסדות הרשמיים. המגפה הזאת קשה יותר מזו הבריאותית מפני שהמידע מתפשט כיום במהירות רבה יותר.

מגפת הקורונה, כאמור, הגבירה את ההכרח לצרוך תקשורת ובתוך כך חדשות, במיוחד בניסיון להתאים את המידע לילדים ולהנגישו להם. יובל גוז'נסקי והאמה אבו-קשק

(2020) טוענים כי הבנה ובקיאיות בנושא המחלה הקלו על הלחץ והחלישו את הפחד ממנה. אפשר גם להבין את הצורך להתאים מידע לכל האוכלוסייה, גם לזו היהודית אך גם למיעוטים, בין היתר ביצירת פלטפורמה מותאמת לילדים בעברית וערבית, שבה יונגש המידע לילדים בהיבטים קוגניטיביים, רגשיים וכדומה, ושיפור המודעות בחברה הישראלית שתותאם לרוח התקופה ולצרכים כמו ידע והבנה.

כריסטינה ויהמן, מארק זיגלה ואוליבר קוויירינג (Viehmann, Ziegele & Quiring, 2022) סבורים שהשימוש באמצעי מדיה חדשניים איכותיים מביא לתפיסה ציבורית בונה מצד אחד, ומפחית מן הדרמטיזציה בשיח הציבורי מצד שני. כך מודגש הקו החברתי-אינטגרטיבי בזמני משבר כמו מגפה עולמית. אולם מילדרד וגרגורי פרו (Perreault, M & Perreault G, 2021) טוענים שמערכת היחסים בין העיתונאים למקורות ולמידע בתקופת המגפה הייתה בעייתית. בעיקר היה פער בפרקטיקה העיתונאית וביכולתם של העיתונאים להעביר את המסר לציבור בדרך שהציבור יבין אותו. אולם למן ההתחלה התגבשה הבנה של הבעיה שנבעה מהפצת מידע מוטעה או בעייתי, דבר שעשוי היה לפגוע באמינות המידע ובשקיפותו בעיתונות.

גרטשן הוק (Hoak, 2021) טוענת כי גם הצד העיתונאי והתקשורת חוו לחצים "חסרי תקדים". יתר על כן, משימות שגרתיות רבות היו לוחצות ומאתגרות בזמן הקורונה, בעיקר כאשר עיתונאים צריכים היו לעמוד בלוח זמנים יומי ודחוק יותר. בעקבות התנאים החדשים שנוצרו במגפה נאלצו עיתונאים למצוא שיטות איסוף מידע חדשות. מנפרד גרין ועמיתיו (Green et al., 2021) ערכו סקר שהשווה בין האוכלוסייה היהודית בישראל לאוכלוסייה הערבית, ומצאו כי ההיענות במגזר הערבי הייתה נמוכה משמעותית מזו היהודית בחיסון נגד הקורונה. אפשר לאשש תוצאה זו בשיעור החיסון הנמוך במגזר הערבי. התרומה לשיעור הסירובים הגבוה נגעה לדרך שבה הופץ המידע באמצעי התקשורת. מידע שגוי או מוטעה הביא לפגיעה במהימנות התקשורת בקרב הציבור הערבי, בניגוד לחיסוני ילדים שהושרשו היטב במערכת הבריאות והחינוך ובתקשורת. זאן שו ועמיתיו (Xu et al., 2022) מסבירים במחקרם כי כ־17 אחוז מהכתבות העיתונאיות שהתפרסמו נהגו להזכיר קבוצות ומיעוטים אתניים וגזעיים. נוסף על כך נוצרה חלוקה בין עיתונות שמאל לעיתונות ימין; עיתונות השמאל נטתה לעסוק בנגיף הקורונה ובמיעוטים ונקטה מונחים רפואיים בניגוד לכלי תקשורת בעלי נטייה לימין. כמו כן היו פחות דיווחים בנושאים בריאותיים ורפואיים בכלי תקשורת של מיעוטים. ג'ודית רוזנהאוס (Rosenhouse, 2021) טוענת שאף שעברית וערבית הן "שפות אחיות", עשויים להיות הבדלים בפן הסמיוטי בכל הקשור לנגיף הקורונה. אמנם נמצאו קווי דמיון מסוימים בדיווחים בשתי השפות, אולם בשפה הערבית נמצא מחסור במילים חדשות וניכרה השפעה של השפה העברית על הערבית. נוסק (Nossek, 2022) טוען שעל המדינה היה להקצות משאבים רבים יותר לנושאים בריאותיים כמו טיפול בנגיף או הסברה עליו. מבקר המדינה וגופים נוספים הביעו חשש שלא כל הנושאים מטופלים בהתאמה לעניין

שמגלות אוכלוסיות שונות בהסברה ובתקשורת. המדינה צריכה להקצות משאבים ועל התקשורת לשמש כצינור אמין שמתאים את קצב המידע שמגיע לכל ציבור בישראל. הציבור הערבי הוא ציבור מוחלש יותר ממקבילו היהודי, לכן הסברה לקויה ולא נכונה עשויה לפגוע בשיקום וביציאה ממשבר הקורונה. בעקבות כך מסקנתו הייתה שיש לשכנע את הציבורים השונים המרכיבים את המדינה באמצעות הבנת התרבות והעברת המידע בהתאם לתרבות ולתקשורת המותאמת לציבור הערבי.

שיטת המחקר

שיטת המחקר שנבחרה לענות על שאלת המחקר היא ראיונות עומק מובנים למחצה (Bryman, 2016), כמקובל במחקר איכותני (Dhose, 2012; Katz & Nossek, 2020, 2021) ובפרדיגמה הפרשנית המתאימה למחקרי מיעוטים. המחקר כלל שלושים מראיינים שונים מבחינה דמוגרפית. כל הנחקרים באו מרקע חברתי-כלכלי מגוון ומאזורים גיאוגרפיים שונים. נוסף על כך המשתנים הסוציו-דמוגרפיים שנראו רלוונטיים לשאלת המחקר היו מגדר, גיל, הכנסה, השכלה ואמונה דתית. גילאי המראיינים היו 18–50.

המראיינים נבחרו בשיטות הדגימה "כדור שלג" ו"חבר מביא חבר", כמקובל במחקר האיכותני; חלקם נענו לפנייה ישירה של החוקר ברשתות החברתיות. כולם הסכימו להתראיין. הראיונות נערכו בחלקם באפליקציית Zoom וחלקם במפגשים פנים אל פנים. השאלון הדמוגרפי נערך באפליקציית גוגל.

הראיונות נחלקו לשני חלקים. בניסיון ללמוד כיצד המראיינים תופסים את ייצוגי התקשורת שלהם כלל חלקו הראשון של הראיון שאלות שנועדו להבין כיצד המראיינים תופסים את ייצוגם בתקשורת הישראלית באופן כללי ובמהלך המגפה באופן ספציפי. בחלקו השני הוצגו למראיינים ארבעה קטעים מתוך מהדורות החדשות בטלוויזיה בישראל: שני קטעי וידאו מהמהדורה המרכזית של חדשות ערוץ 12 (קשת), ערוץ הטלוויזיה המסחרית הנצפה ביותר בישראל, ושני קטעי וידאו מתוך מהדורת החדשות של ערוץ 11 (כאן), ערוץ הטלוויזיה הציבורי בישראל. קטעי החדשות דנו בהתפרצות הקורונה בחברה הערבית, הסיבות לכך והאחוז הנמוך של המתחסנים בקרב ערביי ישראל. המטרה בהצגת הקטעים האלה הייתה להראות למראיינים ייצוגים שונים שלהם בחדשות הטלוויזיה. המטרה הייתה למקד את הייצוגים באופן שבו התקשורת סיקרה את התמודדותם של ערביי ישראל עם הקורונה וייצגה את החברה הערבית בזמן המגפה לציבור הכללי.

ניתוח הראיונות התבסס על העקרונות של המחקר האיכותני ו"התיאוריה המעוגנת בשדה" (ליבליך, תובל-משיח וזילבר, 2010). כל ריאיון נותח בהתאם לקטגוריות תוכן במטרה לזהות תמות משותפות ולבחון את מבנה ייצוגן של תמות אלה. משהגיע החוקר ל"רוויה מתודית" היה זה סופו של התהליך הדיאלוגי בין הפרספקטיבה המושגית של החוקר ובין הנתונים שנאספו מהמראיינים.

ממצאים

הממצאים יוצגו לפי התמות השונות שנמצאו בראיונות. התמות המרכזיות היו:

1. התמודדותם של ערביי ישראל עם המגפה.
 2. אי-אמון בין ערביי ישראל לממשלה.
 3. ייצוגים של ערביי ישראל בחדשות הטלוויזיה באופן כללי (או בזמן שגרה).
 4. ייצוגים של ערביי ישראל בחדשות הטלוויזיה במהלך מגפת הקורונה.
- האתיקה המחקרית מחייבת את המחקר לשמור על פרטיותם של המרואיינים ולכן במחקר זה נמנעתי מלהשתמש בשמותיהם האמיתיים; השמות המוצגים להלן הם שמות בדויים.

התמודדותם של ערביי ישראל עם המגפה

רוב המרואיינים טענו שערביי ישראל כמיעוט לא התמודדו היטב עם המגפה וזלזלו בהנחיות, במיוחד בין הגל הראשון לגלים שבאו אחריו. נידה טענה כי "בגל הראשון החברה הביעה כהלה וזלזול בעמידה בהנחיות הממשל. בהשוואה לשאר הגלים החברה הערבית הביעה חוסר רצון להתנהלות הממשלה שגרמה לה להתייחס למגפה תוך התעלמות מההנחיות". עזאם טען ש"לא התמודדנו טוב בגל הראשון בתור חברה. היה ניתוק וחוסר הכלה והבנה של המגפה. בגלים אחר כך היה ניתן לראות שיפור". איה הוסיפה: "בגל הראשון לא היה הרבה שיתוף פעולה מצד החברה הערבית. בגלים הנוכחיים יש יותר מודעות ויותר מידע ולכן גם יותר שיתוף פעולה".

לעומת זאת, יש מי שטען את ההפך: שההתמודדות עם הגל הראשון הייתה טובה מההתמודדות עם שאר הגלים. מנסור, למשל, ציין ש"בגל הראשון, החברה הערבית הביעה פאניקה והקפידה ככל שאפשר להיצמד להוראות הממשלה בהשוואה לשאר הגלים, שהחברה הערבית הביעה אי אמון ורצון להקשיב להנחיות הממשלה מה שגרם לה להתייחס לגלים בזלזול בהקפדה על ההנחיות".

מעטים מן המרואיינים טענו שהחברה הערבית התמודדה לא בדרך המיטבית עם המגפה, ללא קשר לגלים עצמם. מוחמד, למשל, טען ש"החברה הערבית התקשתה להתמודד עם מחלת הקורונה. רבים התנגדו להתחסן והיו צריכים לבצע שכנוע מעמיק במגזר. אבל כיום יש יותר מודעות בקרב המגזר הערבי".

חוסר אמון בממשלה

רוב המרואיינים טענו כי קיים חוסר אמון בממשלה ובמדיניותה לגבי הרציונל שמאחורי מגבלות המגפה. מוחמד אמר כי "בהתחלה לא האמינו בנגיף וחשבו שזה שטויות וקשרו אותו לסדר העולמי החדש ולעובדה שיש אנשים שרוצים לכפות על העולם מלמעלה, ולקבוע כללים חדשים ונוהל חדש לעולם. בגל השני, כאשר הם ראו אנשים מתים מהנגיף, הם התחילו להאמין. בגל השלישי עובדים שונים צעקו על אנשים שלא מסכימים ללבוש

מסכה וביקשו להקשיב להנחיות. האנשים נחלקו לשני צדדים והיו חילוקי דעות. חלק שמאמין שזו מגפה שמתפשטת וחלק שקישרו אותה לפוליטיקה.

זינב אמרה ש"במשבר הזה חלק גדול מהאוכלוסייה הערבית לא האמין בממשלה אלא הם האמינו בקונספירציות שהגיעו בקבוצות הוויטסאפ. אנשים התביישו לעטות מסכות. היה תהליך גיוס ארוך של האוכלוסייה שדרש אמצעים של תעמולה ממישהו משלהם שיבין את שפת עמו כדי שיקרה שינוי". כזכור, גם מנסור טען ש"החברה הערבית הביעה אי אמון ואין רצון להקשיב להנחיות הממשלה, מה שגרם לה להתייחס לגלים בזלזול בהקפדה על ההנחיות".

ייצוגים של ערביי ישראל בחדשות הטלוויזיה

רוב המרואיינים טענו שהטלוויזיה הישראלית הציגה אותם בצורה שלילית ברוח "ההכחדה הסימבולית". שאדה טענה ש"תמיד מציגים אותנו רעים ושליליים בחדשות וזה ממש מתסכל". ריאד אמר ש"המופע הכולל הוא שלילי, בעיקר ייצוג של אי סדר, כאוס ואלימות בחברה הערבית". מנסור אמר שמהדורות החדשות בתקשורת הישראלית הן "מאוד סטריאוטיפיות ומייצגות את החברה הערבית בצורה חד-ממדית, שאינה לוקחת בחשבון שיש כל מיני אנשים בחברה הישראלית-ערבית". גם ראיה טענה ש"התקשורת הישראלית מציגה את ערביי ישראל לרוב כאלימים וכאוכלוסייה מוחלשת בחברה שיש לשנותה, למרות שדבר זה הוא אינו נכון לכלל האוכלוסייה הערבית אלא רק לקומץ שאותו בוחרת התקשורת לפרסם".

רק מעטים אמרו שייצוגי הערבים בחדשות בטלוויזיה הישראלית אמיתיים ושהחדשות משקפות אותם בצורה נאותה הן בייצוג החיובי הן בייצוג השלילי שלהם. למשל עבד טען שהחדשות מציגות את ערביי ישראל "בצורה טובה ושוויונית. היא מציגה הצלחות של ערבים וגם עוסקת בפשיעה, עוני ואלימות במגזר".

ייצוגים של ערביי ישראל בחדשות הטלוויזיה בעת מגפת הקורונה

כל המרואיינים טענו שהייצוגים של ערביי ישראל בזמן הקורונה היו שלילים ברובם. חלקם אף טענו שהייצוגים אפילו הוחמרו ברוח ה"הכחדה הסימבולית". זינב, למשל, טענה ש"אולי החברה הערבית מוצגת באור קצת שלילי, ללא קשר לקורונה, ועכשיו אולי יותר בהקשר של הקורונה". ראיה אמרה ש"מתחילת המשבר התקשורת הציגה את ערביי ישראל כאשמים בהפצת הנגיף בגלל חוסר המודעות לסכנתו ולהשלכותיו, וזה נחשב ליחס מסית ומפלה ומקרים רבים הוכיחו זאת, כמו תוקפים ערבים כחלק מנגיף הקורונה".

רימה אמרה שהתקשורת הציגה "יחס מסית ומפלה, כי קל יותר להאשים מיעוטים ולהציג את החולשות שבהן נקודות הביקורת".

חלק מהמרואיינים השוו את הייצוג של ערבי ישראל לקבוצת מיעוט אחרת בישראל: החרדים. ההשוואה הזאת גורמת להם להבין טוב יותר את יחסה של התקשורת הישראלית למיעוטים וכתוצאה מכך הם הבינו טוב יותר את הייצוג שלהם בתקשורת כקבוצת מיעוט. למשל מוחמד טען שהתקשורת "מציגה אירועים של אי שמירה על הנחיות השתוללויות בבתי חולים ורק דברים רעים. למרות שיש גם קבוצות אחרות שלא שומרות על הנחיות ואותן לא מסקרים באופן שמסקרים את הערבים, כדבר מאיים על כלל האוכלוסייה שמהם צריך לפחד בתקופה של הקורונה (כך גם מסקרים את החרדים) ונוצרת הכללה אצל הצופים שכל הערבים והחרדים לא שומרים על ההנחיות והם מסכנים את הציבור". אחמד אמר ש"מתחילת המשבר התקשורת הציגה את ערביי ישראל (וגם חרדים) כאשמים בהפצת הנגיף בגלל חוסר המודעות לסכנתו ולהשלכותיו, שזה תוצאה מכישלון התקשורת בהעברת המסר לקהל הערבי בצורה שמתאימה ורלוונטית עבורו". גם ריאר אמר ש"התקשורת מראה אותנו באופן שלילי, כמו את החרדים".

לגבי הייצוגים בקטעים הספציפיים המרואיינים טוענים כי הקטעים שהוצגו להם הם ייצוגים שליליים שלהם במדיה. ראייה אמרה ש"הקטעים מראים שערביי ישראל לא מצייתים להנחיות ומעט מאוד מהם מתחסנים. זה קורה כי לתקשורת פשוט קל לעשות את החדשות האלה. זה מייצר רייטינג. החדשות נותנות לקהל את מה שהם רוצים לשמוע". סמיר אמר שהקטעים היו סלקטיביים. לדבריו, "הם מציגים ערים ערביות שלא עוקבות אחר ההנחיות ומסבירים שזה סימפטום לנוכחות הדלה של המשטרה בערים הערביות. כלומר, האשמה היא על האכיפה המשטרתית".

יוסף אמר ש"התקשורת מרבה להציג את הערבים כסרבני חיסונים ומפרים הנחיות, שהמשיכו לקיים אירועים המוניים למרות האיסור על התקהלויות. לדעתי האישית אחת הסיבות היא שהתקשורת הייתה צריכה למצוא שעיר לעזאזל. הציבור היה צריך למצוא את מי להאשים בהתפרצות המגפה".

בנוגע לקשר בין הזהות הלאומית של הכתב לייצוגים השליליים רוב המרואיינים טענו שיש קשר כזה. למשל סמיר טען כי "כתב ערבי המגיע מהמקום יכול לסקר מנקודת מבטם של האוכלוסייה, וכתב יהודי לא יכול לעשות זאת באותו אופן". שאדה גם טענה ש"בהחלט אפילו מרגישים את זה. בכתבות של פוראת נסאר רואים ש[הוא] מעביר גם אכפתיות מהחברה שלו ומשה נוסבאום אכפת לו מהכללים ושהכול צריך להיות מסודר וכמו שצריך למען כולנו. מבין את שניהם, אך סוג הביקורת משתנה".

עבד טען ש"כתב ערבי יכול להבין ולהעביר את המסר בצורה יותר נכונה והוגנת, מכיוון שהוא שייך לאותה חברה וידוע יותר טוב איך אפשר להסביר לאנשים מהחברה שלו על נגיף, ועל איך לשמור על ההנחיות". גם פארס טען ש"כתב יהודי לא יכול באמת להבין את המנטליות של החברה הערבית, והדבר מוביל לעתים קרובות לסיקור מוטעה ומפלה. וגם מהצד של הערבים הציבור ישנן פעולה יותר כאשר איש החדשות שיעמוד מולם הוא אחד משלהם".

דיון ומסקנות

במאמר נבחנו תפיסות של מיעוט לאומי וייצוגיו בתקשורת בזמן משבר עולמי. המטרה הייתה להבין כיצד מיעוט לאומי תופס את ייצוגיו בזמן משבר עולמי בריאותי ואת תפקיד התקשורת במשבר זה. מקרה המבחן היה תפיסות ערביי ישראל את ייצוגם בתקשורת הישראלית בזמן מגפת הקורונה. מחד גיסא הממצאים מלמדים כי המרואיינים סבורים שערביי ישראל לא התמודדו עם המגפה כראוי, קרי האוכלוסייה הערבית בישראל לא מילאה אחר הוראות משרד הבריאות והממשלה, במיוחד בגל הראשון. המרואיינים מסכימים שייצוגם בתקשורת מתכתב עם המציאות ולמעשה במובן מסוים ייצוגם הוא "אמיתי" ולא בדיוני. מנגד הם טוענים שהתקשורת מציגה אותם באופן שלילי כבעייתיים וכמפירי סדר, והדבר מתעצם במהלך משברים כמו מגפה עולמית; אז הם מוצגים כמפירי הוראות של הממסד וכמפיצי מחלה. לפי הממצאים נדמה שקיים פער בין תפיסת תפקוד הערבים בזמן המגפה ובין הטענה שהתקשורת מייצגת אותם באופן שלילי. ממצא זה יכול להיות מוסבר על פי "קריאת ההכחשה" במודל "מצבי גבול תקשורתיים" שהציגו כץ ונוסק (Katz & Nossek, 2020, 2021). כזכור, "קריאת ההכחשה" גורסת שהפרט ששייך למיעוט יזהה את הייצוגים השלילים של המיעוט בתקשורת אבל יפתח מנגנוני הכחשה. מנגנון ההכחשה מאפשר לפרט גם לטעון שהייצוגים הם מציאותיים וגם להרחיק אותם ממנו בכך שהוא טוען שהייצוגים אמיתיים ונכונים אבל למעשה אינם מתייחסים אליו ספציפית. מנגנון תודעתי זה מאפשר לו להרחיק ממנו אשמה או קבלת אחריות. גם ה"הטיה האופטימיסטית" של מודל "אפקט האדם השלישי" של דיוויסון יכולה להסביר את הפער שעולה מהמחקר (Davison, 1983). כזכור, ה"הטיה האופטימיסטית" גורסת שאנשים משערים כי יהיו מעורבים באירועים חיוביים יותר מאשר באחרים, ונוסף על כך הם נוטים להיות בעלי דימוי עצמי חיובי ומונעים לחזק את הדימוי העצמי החיובי באמצעות המחשבה שהם מוצלחים יותר מאחרים ובכך להסיר את אחריותם (Gunther & Mundy, 1993). במקרה שלנו המרואיינים יכולים, בד בבד, להאשים את קבוצת הייחוס שלהם כי לא הקשיבה להוראות משרד הבריאות והממשלה ובאותה נשימה הם יכולים לבוא בטענות גם לתקשורת שהראתה את קבוצתם באופן שלילי ובכך להרחיק מעצמם עדות. הסבר זה מתחזק כאשר מסתכלים על הממצא העולה מן התמונת שהמרואיינים מזהים את עצמם כקבוצת מיעוט שסובלת מהדרה תקשורתית בזמן שגרה ובאותה נשימה טוענים שעושים להם מה שעושים לאחרים, קרי משליכים מהאופן שהתקשורת ייצגה אותם על האופן שבו ייצגה את החרדים. למרואיינים קל יותר להשוות עצמם למיעוטים אחרים ולאופן שבו התקשורת מייצגת אותם ובכך להרחיק עדות מאשר להזדהות עם הייצוגים בתקשורת של המיעוט שלהם. עם זאת, לטענתם התקשורת מתייחסת בסלחנות לחרדים כי הם שייכים לקבוצת הייחוס של הזהות הלאומית ההגמונית היהודית ואילו אליהם היא פחות סלחנית כי הם שייכים לקבוצת המיעוט הלאומי. כלומר, בהתאם ל"תיאוריית הייחוס" שבבסיס "אפקט האדם השלישי", הם מייחסים לעצמם משתנים

חיצוניים לבעיות של אכיפת הסדר שהוביל לייצוגים השלילים, או של אי הבנת החברה הערבית על ידי היהודים, או אכיפה סלקטיבית ונוקשה של גורמי האכיפה השונים כמו המשטרה והצבא.

ממצא מעניין נוסף העולה מן התמות במחקר הוא שהערבים בישראל לא סמכו על הוראות הממשלה ותפקודה בזמן המגפה. היו להם ספקות ואמונה שגויה לגבי הרציונל שמאחורי הגבלות המגפה, במיוחד לאופן שבו התקשורת שיתפה פעולה עם הממסד בכל מה שקשור להגבלות החמורות במגזר שלהם ולהדגשת ההפרה של אותן הגבלות. ממצא זה מתכתב עם מחקרים (חאג' יחיא, סייף ופרג'ון, 2020; גוז'נסקי ואבו קשק, 2020) על אופן דל של הציבור הערבי במוסדות המדינה באופן כללי ובעקבות תפקוד משרד הבריאות והממשלה בזמן מגפת הקורונה באופן ספציפי. האופן הדל נבע גם מרמת האמון הנמוכה הכללית של ערביי ישראל בראש הממשלה דאז בנימין נתניהו, שר הבריאות יעקב ליצמן ויולי אדלשטיין מחליפו, שהיו אמונים על בריאות הציבור בזמן המגפה. כמו כן היו לציבור הערבי עמדות שליליות גם כלפי גורמי האכיפה, במיוחד בגלל טענות לנוכחות מוגזמת של אנשי אכיפה, פקחים, שוטרים ואף צבא (חאג' יחיא, סייף ופרג'ון, 2020). אופן הציבור הערבי בגורמי הממשלה והרשויות היה במהלך המגפה נמוך, ועלה רק כשהרשויות הערביות זכו לשיתוף פעולה מצד הממשלה ומשרד הבריאות. מכך אפשר ללמוד שיש חשיבות רבה לנראות של שיתוף פעולה בתקשורת ולהייצוגים החיוביים של אותו שיתוף פעולה. ייצוגים אלה משפיעים על המיעוט בחיוב בזמן משבר הן בעליית האמון במוסדות המדינה הן בשיתוף הפעולה עם אותם מוסדות. עוד התברר שלתקשורת יש תפקיד מכריע כמתווכת בין הממסד הרפואי והשלטונות למיעוט הלאומי עצמו ותפיסתו את המגפה ואת הוראות הממסד. המכשול העיקרי שנתקלו בו גורמים רשמיים ואמצעי התקשורת היה בתחום התרבות, כלומר הצורך לספק מידע שיעבור את מכשול התרבות ויתאים לאוכלוסייה הערבית. ממצא זה נמצא מתאים להמלצות של נוסק (Nossek, 2022) בכך שיש להקצות משאבים רבים יותר למיעוטים בכל מה שקשור להסברה על הנגיף. הסברה לקויה ולא נכונה עשויה הייתה להביא לפגיעה ממושכת בשיקום וכיציאה ממשבר הקורונה בעיקר בקרב מיעוטים הסובלים מהדרה חברתית וכלכלית בזמן שגרה (חאג' יחיא, סייף ופרג'ון, 2020).

הממצאים מראים שבתיאור ייצוגי החדשות הבחינו המרואיינים בין כתב ערבי לכתב יהודי. לדידם כתב שהוא חלק מקבוצת המיעוט, במקרה שלנו כתב ערבי, יבין יותר את האוכלוסייה שהוא נמנה עמה בגלל הקרבה התרבותית והחברתית ולכן הייצוג יהיה פחות שלילי, ואילו כתב יהודי ייטה לשתף פעולה עם המוסדות השלטוניים ולכן הייצוג שהוא יעביר בתקשורת יהיה שלילי כלפי קבוצת המיעוט. במובן מסוים המרואיינים ראו בתקשורת זרוע ארוכה ומתרבת של ההגמוניה היהודית. ממצא זה מתכתב עם תיאוריות ניאורמקסיסטיות, בעיקר עם תיאוריית ההגמוניה של גרמשי (2004). כזכור, לפי גרמשי אמצעי התקשורת משרתים את ההגמוניה ומסייעים לייצר תודעה מתאימה

למעמד השליטי; כך נשמרת עליונותה החברתית של קבוצה מסוימת על קבוצות אחרות באוכלוסייה. במקרה שלנו לידם של המרואיינים נועד הייצוג השלילי ליצור עליונות של קבוצת ההגמוניה היהודית על הערבים.

ממצאי המחקר מלמדים, אם כן, שיש חשיבות רבה לייצוגים של מיעוט כאשר רוצים לגייס אותו לשמירה על סדר והוראות השלטון, בעיקר במשבר עולמי כמו מגפת הקורונה. המסקנה היא שלייצוג בתקשורת יש השפעה מכרעת ולכן חשוב להבין את הצורך בהנגשת המידע על הסכנות שבמגפה ללא פגיעה במיעוטים עצמם, ודאי לא בייצוגם השלילי. כמו כן יש להבין את הפחדים הייחודיים של האוכלוסיות הלא-יהודיות שמונות אחוז ניכר מהאוכלוסייה בישראל. ככל שהמצב החברתי הרגיש ממילא נמשך, חוסר האמון בשלטון ובתקשורת הולך וגדל. נוסף על כך, לשם ייצוג הולם בתקשורת אפשר לומר שיש חשיבות לזהותם של הדוברים בה. בהעברת המסר למיעוט יש חשיבות לזהות הלאומית של המתווכים, בין שהם כתבים בכירים או אישים בדרגים בכירים, שכן כך תתאפשר הבנה טובה יותר של המיעוט והכלה של המסר התקשורתי. כמו כן תהיה בכך תרומה להגברת האמון של המיעוט הלאומי בתקשורת ובמוסדות המדינה. מחקר זה אמנם דן במיעוט לאומי בזמן משבר רפואי עולמי, ובמקרה זה היו אלה ערביי ישראל בזמן הקורונה, אך לממצאים של מחקר זה ולמסקנותיו יש שימוש חברתי מובהק. המחקר תורם להבנה טובה יותר של תפיסות המיעוט את תפקיד התקשורת ויכול להועיל גם בהתוויית מדיניות הסברה ומסרים של מדינות למיעוטים בזמן משבר עולמי. הבנה תרבותית של המיעוט והתאמת המסר התקשורתי לתרבותו של המיעוט יתרמו למערכת יחסים טובה ומהימנה יותר.

הערות

- 1 לפי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2025. אוחזר מן האתר [chrome-extension://efaidnbmninnibp](https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2024/424/01_24_424b.cajpcglclefindmkaj/) [cajpcglclefindmkaj/https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2024/424/01_24_424b.pdf](https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2024/424/01_24_424b.cajpcglclefindmkaj/)
- 2 Webmed (n.d.), Coronavirus History ראו בעולם. <https://www.webmd.com/lung/coronavirus-history>
- 3 ראו באתר World Health Organization, 2025

מקורות

- אברהם, א' (2000). התקשורת בישראל, מרכז ופריפריה: סיקורן של עיירות הפיתוח, ירושלים: אקדמון.
- אברהם, א' (2001). ישראל הסמויה מעיני התקשורת, ירושלים: אקדמון.
- אברהם, א', ע' פירסט ונ' אלפנט-לפלר (2004). הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מגוון תרבותי בשידורי ערוצי הטלוויזיה המסחריים בישראל, ירושלים: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.
- אלתוסר, ל' (2008). על האידאולוגיה, תרגום: א' אזולאי, תל אביב: רסלינג.
- באבא, ה' (1994). "שאלת האחר: הבדל, אפליה ושיח פוסט קולוניאלי", תיאוריה וביקורת, 5, עמ' 79-105.
- בשורה, ע' (1993). "על שאלת המיעוט הערבי בישראל", בתוך: א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב: עם עובד, עמ' 203-221.

גוז'נסקי, י' וה' אבו קשק (2020). "ילדים יהודים וערבים בישראל בימי הקורונה: אתגרים, ידע ומדיה", **קשר**, 55, עמ' 97-118.

גרמשי, א' (2004). **על ההגמוניה, תרגום: א' אלטרס, תל אביב: רסלינג**.

הול, ס' (1993) (2003). "הצפנה, פענוח", בתוך: ת' ליבס ומ' טלמון (עורכות), **תקשורת כתרבות, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה**, עמ' 259-271.

חאג' יחיא, נ', א' סייף וב' פרג'ון (2020). **החברה הערבית ומשבר הקורונה: נתוני כניסה, השפעות והמלצות ליציאה מחזקת, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

ישובי, נ' (2001). "אי-שוויון בתקשורת וזכויות האדם", בתוך: הנ"ל (עורכת), **הדרה ודימוי שלילי: אי שוויון בתקשורת הישראלית, תל אביב: האגודה לזכויות האזרח, עמ' 4-40**.

כ"ץ, א', ה' האז, מ' גורביץ, ש' ויץ, ח' אדוני ומ' שיף (1992). **תרבות הפנאי בישראל: תמורות בדפוס הפעילות התרבותית 1970-1990, ירושלים: מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי**.

ליבלר, ע', ר' תובל-משיח ות' זילבר (2010). "בין השלם לחלקיו ובין תוכן לצורה", בתוך: ל' קטן ומ' קרמר-נבו (עורכות), **ניתוח נתונים במחקר איכותני, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון, עמ' 21-42**.

סמוכה, ס' (2014). **לא שוכרים את הכלים: מדר יחסי יהודים-ערבים בישראל 2012, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

סעיד, א' (2000). **אוריינטליזם, תרגום: ע' זילבר, תל אביב: עם עובד**.

פירסט, ע' וא' אברהם (2004). "ייצוג האוכלוסייה הערבית בתקשורת העברית: השוואה בין סיקור יום האדמה הראשון (1976) לבין סיקור "אינתיפאדת אל-אקצא" (2000), תל אביב: מכון תמי שטיינמן, אוניברסיטת תל אביב.

קימרלינג, ב' (2001). **קץ שלטון האחסולים, תל אביב: כתר**.

- Al-Haj, M. (2001). *The Status of the Palestinians in Israel: A Double Periphery in an Ethno-National State*, Haifa: University of Haifa.
- Anwar, A., M. Malik, V. Raes & A. Anwar (2020). "Role of Mass Media and Public Health Communications in the COVID-19 Pandemic", *Cureus*, 12, 9. DOI: 10.7759/cureus.10453
- Avraham, E. (2003). "Press, Politics and the Coverage of Minorities in Divided Societies: The Case of Arab Citizens in Israel", *Harvard International Journal of Press/Politics*, 8, 4, pp. 7-26.
- Avraham, E. & A. First (2010). "Combining the Representation Approach with the Framing Concept: Television News Coverage of the Arab Population in Israel during Conflict", *Journalism*, 11, 4, pp. 481-499.
- Avraham, E., G. Wolsfeld & I. Aburia (2000). "Dynamics in the News Coverage of Minorities: The Case of Arab Citizens of Israel", *Journal of Communication Inquiry*, 24, 2, pp. 117-133.
- Bergeron, S.L. & A.L. Sanchez (2005). "Media Effects on Students during SARS Outbreak", *Emerging Infectious Diseases*, 11, pp. 732-734.
- Bryman, A. (2016). *Social Research Methods*, Oxford: Oxford University Press.
- Davison, W.P. (1983). "The Third Person Effect in Communication", *Public Opinion Quarterly*, 47, pp. 1-15.
- Dhose, A. (2012). "Imagined Communities of Television Viewers: Reception Research on National and Ethnic Minority Audiences", in: H. Bilandzic, G. Patriarche & P.J. Traudt (eds.), *The Social Use of Media: Cultural and Social Scientific Perspectives on Audiences Research*, Chicago, IL: Chicago University Press, pp. 90-103.
- Dijk, J. & D. Alinead (2020). "Social Media and Trust in Scientific Expertise: Debating the COVID-19 Pandemic in The Netherlands", *Social Media + Society*, 6, 4. <https://doi.org/10.1177/2056305120981057>.

- Egger, D., E. Miguel, S.S. Warren et al. (2021). "Falling Living Standards during the COVID-19 Crisis: Quantitative Evidence from Nine Developing Countries", *Science Advances*, 7, eabe0997.
- First, A. & E. Avraham (2003). "Changes in the Political, Culture and the Media Environment and their Impact on the Coverage of Conflict: The Case of the Arab Population in Israel", *Communication and Conflict Online*, 2, 1, pp. 1-14.
- Fiske, J. (1994). "Audiencing: Cultural Practice and Cultural Studies", in: N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (eds.), *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 189-198.
- Green, M.S., R. Abdullah, S. Vered & D. Nitzan (2021). "A Study of Ethnic, Gender and Educational Differences in Attitudes toward COVID-19 Vaccines in Israel Implications for Vaccination Implementation Policies", *Israel Journal of Health Policy Research*, 10, 1, pp. 1-12.
- Gunther, A.C. (1991). "What We Think Others Think: Cause and Consequence in the Third-person Effect", *Communication Research*, 18, pp. 355-372.
- Gunther, A.C. & P. Mundy (1993). "Biased Optimism and the Third-person Effect", *Journalism Quarterly*, 70, pp. 58-67.
- Hall, S. (1980). "Encoding/Decoding", in: S. Hall, D. Hobson, A. Lowe & P. Willis (eds.), *Culture, Media, Language*, London: Hutchinson, pp. 128-138.
- Harindranath, R. (2000). "Ethnicity, National Culture(s) and the Interpretation of Television", in: S. Cottle (ed.), *Ethnic Minorities and the Media*, Philadelphia: Open University Press, pp. 149-164.
- Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*, New York: Wiley.
- Hoak, G. (2021). "Covering COVID: Journalists' Stress and Perceived Organizational Support While Reporting on the Pandemic", *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 98, 3, pp. 854-874, <https://doi.org/10.1177/10776990211015105>.
- Jawad, M., Z. Maroof & M. Naz (2021). "Impact of Pandemic COVID-19 on Global Economies (a seven-scenario analysis)", *Managerial and Decision Economics*, 42, 7, pp. 1897-1908. <https://doi.org/10.1002/mde.3337>.
- Katz, N. & H. Nossek (2020). "Watching Televised Representations and Self-identity of National Minorities: Perceptions of Israeli Arab Citizens of their Media Representations on Israeli television", *Communications*, 45, 4, pp. 1-33. DOI: <https://doi.org/10.1515/commun-2020-2088>.
- Katz, N. & H. Nossek (2021). "'What I Can't Change I Don't See': How Cultural Minorities Perceive their Media Representations — Immigrants from the Former Soviet Union in Israel as a Case Study", *Journal of Immigrant & Refugee Studies*. <https://doi.org/10.1080/15562948.2021.1985199>
- Katz, E., J.G. Blumler & M. Gurevitch (1974). "Utilization of Mass Communication by the Individual", in: J.G. Blumler & E. Katz (eds.), *The Uses of Mass Communication: Current Perspectives on Gratification Research*, Beverly Hills, CA: Sage Publications, pp. 19-32.
- Leung, K., J.T. Wu D. Liu & G.M. Leung (2020). "First-wave COVID-19 Transmissibility and Severity in China Outside Hubei after Control Measures, and Second-wave Scenario Planning: A Modelling Impact Assessment", *Lancet*, 2020 Apr 25; 395 (10233): 1382-1393. doi: 10.1016/S0140-6736(20)30746-7. Epub 2020 Apr 8. PMID: 32277878; PMCID: PMC7195331.
- Last, M. (2020). "The First Wave of COVID-19 in Israel: Initial Analysis of Publicly Available Data", *PloS One*, 15, 10, pp. 1-17. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0240393>
- Matthewman, S. & K. Huppertz (2020). "A Sociology of COVID-19", *Journal of Sociology*, 56, 4, pp. 675-683.

- Murphy, K., H. Williamson, E. Sargeant & M. McCarthy (2020). "Why People Comply with COVID-19 Social Distancing Restrictions: Self-interest or Duty?", *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 53, 4, pp. 477-496. <https://doi.org/10.1177/0004865820954484>.
- Nossek, H. (2022). "Government Communication Policy for Dealing with the COVID-19, the Case of Israel: How to Explain to Groups with Unique Communication Characteristics a Universal Phenomenon", in: P.J. Maarek (ed.), *Manufacturing Government Communication on COVID-19 (Springer Studies in Media and Political Communication)*, pp. 199-211, https://doi.org/10.1007/978-3-031-09230-5_10.
- Parino, F., L. Zino, M. Porfiri & A. Rizzo (2021). "Modelling and Predicting the Effect of Social Distancing and Travel Restrictions on COVID-19 Spreading", *Journal of the Royal Society Interface*, 18, 175, pp. 1-10. <https://doi.org/10.1098/rsif.2020.0875>.
- Perloff, R.M. (2002). "The Third Person Effect", in: J. Bryant & D. Zillman (eds.), *Media Effects*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 489-506.
- Perreault, M.F. & G.P. Perreault (2021). "Journalists on COVID-19 Journalism: Communication Ecology of Pandemic Reporting", *American Behavioral Scientist*, 65, 7, pp. 976-991.
- Redondo-Bravo, L. et al. (2020). "The First Wave of the COVID-19 Pandemic in Spain: Characterisation of Cases and Risk Factors for Severe Outcomes, as at 27 April 2020", *Euro Surveillance: Bulletin Européen Sur Les Maladies Transmissibles*, 25, 50, pp. 15-27. <https://doi.org/10.2807/1560-7917.ES.2020.25.50.2001431>.
- Rocklöv, J., H. Sjödin & A. Wilder-Smith (2020). "COVID-19 Outbreak on the Diamond Princess Cruise Ship: Estimating the Epidemic Potential and Effectiveness of Public Health Countermeasures", *Journal of Travel Medicine*, 27, 3. <https://doi.org/10.1093/jtm/taaa030>.
- Rosenhouse, J. (2021). "Legilinguistic Features of a Semantic Field: COVID-19 in Written News/Media in Hebrew and Arabic", *International Journal for the Semiotics of Law*, 35, 3, pp. 859-882.
- Rothkopf, D. (2003, May 11). "When the Buzz Bites Back", *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/05/11/when-the-buzz-bites-back/bc8cd84f-cab6-4648-bf58-0277261af6cd/>.
- Smootha, S. (2013). "A Zionist, a Binational State and an In-between Jewish and Democratic State", in: A. Shapira, Y.Z. Shtern & A. Yakobson (eds.), *Nationalism and Binationalism*, Brighton: Sussex Academic Press, pp. 206-224.
- Viehmann, C., M. Ziegele & O. Quiring (2022). "Communication, Cohesion, and Corona: The Impact of People's Use of Different Information Sources on their Sense of Societal Cohesion in Times of Crises", *Journalism Studies*, 23, 5-6, pp. 629-649.
- Wolfsfeld, G., E. Avraham & I. Aburia (2000). "When Prophecy Always Fails: Israeli Press Coverage of the Arab Minority's Land Day Protest", *Political Communication*, 17, 2, pp. 115-130.
- Xu, Z., C.A. Lin, M. Laffidy & L. Fowks, (2022). "Perpetuating Health Disparities of Minority Groups: The Role of US Newspapers in the COVID-19 Pandemic", *Race and Social Problems*, 14, 4, pp. 357-368. <https://doi.org/10.1007/s12552-021-09354-z>.

קבר לספרים

על מהגרים ועיתונים בניו יורק ומחוץ לה

יעל לוי, מן המרתף אל הקומה העליונה: צמיחת העיתונות בעברית וביידיש בארצות הברית, 1870–1900, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס האוניברסיטה העברית, תשפ"ד, 329 עמ'.¹

ספרה של יעל לוי מציג מחקר מקיף על העיתונות היהודית בארצות הברית בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית העשרים, ומתמקד במתח ובשילוב שבין שתי לשונות מרכזיות, עברית ויידיש, ובין שני מודלים תרבותיים של זהות יהודית מודרנית. בניגוד למחקרים קודמים, שהתמקדו בעיתונות בעברית או ביידיש, יעל לוי בוחנת בספרה את התפתחותן של שתי מערכות העיתונות כמכלול השזור במרחב ההגירה האמריקני ובתמורות התרבותיות של התקופה.

המחברת מציעה כלים חדשים לניתוח צמיחתה של העיתונות בעברית וביידיש בארצות הברית מכמה היבטים. זהו המחקר המקיף הראשון בלשון העברית על ראשיתה של עיתונות היידיש בארצות הברית, "הן כשלעצמה והן מתוך השוואה לעיתונות העברית שהתעצבה לידה" (שם, עמ' 3). גם בחירתה להתמקד בשנים המוקדמות של העיתונות האמריקנית בעברית וביידיש היא בגדר חידוש. על פי רוב התמקדו החוקרים בשנות השיא של עיתוני המהגרים ביידיש בארצות הברית בעשור הראשון והשני של המאה העשרים, ומיעטו להתייחס לתקופת הראשית של העיתונות בשתי השפות. להערכתה החוקרים נטו לגלות יחס שלילי לעיתונות בעברית וביידיש של אותן שנים והציגוה כדלה ופחותת ערך; ייתכן שמשום כך מיעטו לחקור אותה.

הכותבת מתווה תיקוף מעניין הרואה בשנים 1870–1902 את תקופת ראשיתה של העיתונות ביידיש ובעברית. להערכתה של המחברת בשנים 1870–1871 החלו קוראי ודוברי יידיש בארצות הברית להתעניין באירועים המדיניים והפוליטיים באירופה, כדוגמת מלחמת פרוסיה-צרפת (1870–1871). התעניינות זו הביאה להופעתם של העיתונים הראשונים ביידיש ובעברית, **דיא נואיאָרקער יידישעדייטשע צייטונג** (1870) של י"ק בוכנר, **די פאסט** (הדואר) ביידיש (1871) ו**הצופה בארץ החדשה** של צבי הירש ברנשטיין (1871). המחברת צודקת בקביעתה כי העיתונות ביידיש התבססה בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה, ולא בשנת 1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה כפי שקבעו חוקרים

1 הספר של יעל לוי הוא זוכה פרס המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית לשנת תשפ"א.

מסוימים (עמ' 19). שנת 1902 מציינת, לדעת המחברת, את סופה של תקופת הצמיחה וההתבססות, עקב אירועים שהשפיעו על יהודי ארצות הברית בכלל ועל העיתונות ביידיש ובעברית בפרט. אירועים אלה חוללו שינויים פוליטיים וחברתיים בחברה היהודית האמריקנית ותהליכי אמריקניזציה בתחומי חיים שונים ובעיתונות ביידיש ובעברית. בשנת 1902 הלך והעמיק הפער בין העיתונות העברית לעיתונות היידיש. "עבור העיתונות ביידיש היה זה עידן של התבססות וצמיחה מהירה" (שם) ואילו הקמתה של "אגודת מפיצי שפת עבר ותרבותה" באותה שנה ביססה את קשריה וזיקתה של העיתונות בעברית לתנועה הציונית ולתרבות העברית בארצות הברית.

הכותבת מבססת את תיאור היחסים בין העיתונות בעברית וביידיש ואת זיקתן לסביבה האמריקנית המקומית על "מודל רב המערכת" שפיתח איתמר אבן זהר. הכוונה למערכת רבת-תרבותית ורב-לשונית שבה מתקיימים יחסי כוח משתנים אך גם שיתופי פעולה וזרימת תכנים בין מערכים תרבותיים שונים כדוגמת הלשון העברית ולשון היידיש. לכל אחד ממרכיביה הלשוניים של המערכת יש מאפיינים ייחודיים, אך הם גם חלק ממבנה שלם שחלקיו קשורים זה בזה.

המחקר מתאר את תנאי החיים של מהגרים ממזרח אירופה ומשרטט בקווים חדים את מעגלי ההשפעה התרבותיים שעיצבו את תכני העיתונות ואת דמויות הכותבים והעורכים. הדגש על מחוז סובאלק שבליטא, שממנו יצאו רבים מהעורכים והכותבים הבולטים והקשר הישיר שלו לתרבות העיתונאית בניו יורק, מוסיף למחקר עומק וייחוד. לוי עומדת על הזיקה שבין העיתונות היהודית ובין עיתונות ההמון באנגלית ומציעה פרשנות מקורית וחדשנית למקומה של העיתונות בעברית וביידיש בסביבה העירונית האמריקנית. מדובר בתרומה משמעותית להבנת הדינמיקה של תרבות המהגרים היהודית לא רק כסיפור של שימור מסורות, אלא גם כזירה של משא ומתן תרבותי, של חדשנות ושל זהות במעבר.

בספר שתי חטיבות עיקריות. בחטיבה הראשונה (פרקים א-ג) דנה המחברת בסוגיות תרבותיות וחברתיות כלליות הנוגעות למערכת הרב תרבותית בעברית וביידיש. הפרק הראשון בחטיבה זו מתמקד במצבה של העיתונות באות העברית באירופה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובמצב הלשוני שאפיין את יהודי אירופה בעשורים אלה. כמו כן עוסק הפרק בתנאים להתפתחות עיתונות המהגרים בעברית וביידיש בארצות הברית, ובראשן צמיחת עיתונות ההמון.

הפרק השני עוסק בהיבטים הלשוניים והתרבותיים של צמיחת העיתונות בעברית וביידיש בארצות הברית וביחסים המורכבים בין שתי השפות. הפרק מראה כי מגעים וקשרים בין עיתונות היידיש לעיתונות העברית התקיימו בהיבטים שונים ובאתרים מגוונים. בראש ובראשונה התקיימו קשרים אישיים. החפיפה הפרסונלית בין מערכות העיתונות בעברית וביידיש מודגמת בעובדה שהאישים אשר היו חלוצים בהוצאה לאור של שבועון עברי ועיתונים עבריים בארצות הברית, והקימו אגודה ראשונה מסוגה בעולם

לקידום השפה העברית, אגודת "שוחרי שפת עבר", היו גם חלוצי העיתונות בידיש בארצות הברית. נמנו עמם כתריאל הירש שרהזון, צבי הירש ברנשטין ומרדכי יהלומשטין. נקודות המגע והסמיכויות בין מערכות העיתונים בשתי השפות באו לביטוי גם בעובדה שהכותבים והמחברים השונים פרסמו הן בעיתונות בידיש הן בזו העברית, כדוגמת המילונאי והמחבר יליד נובהרדוק, אלכסנדר הרכבי, שהיגר לארצות הברית בשנת 1881. הרכבי כתב שנים רבות בעיתונות בידיש ובעברית בארצות הברית ובאירופה ונודע במילוניו בשפות אנגלית, עברית ויידיש. הזיקה ההדדית בין עברית ליידיש ניכרה באופן מובהק בטקסטים.

מערכות העיתונים בשתי הלשונות, יידיש ועברית, חלקו גם אידיאולוגיה לשונית ותרבותית משכילית. ביטוי לכך נמצא, בין השאר, במשלב הלשוני שאפיין את הכתיבה העיתונאית בשתי הלשונות. העיתונות בעברית נטתה למשלב לשוני גבוה ולמליצות והעיתונות בידיש אימצה שפה גבוהה שדמתה לעתים לגרמנית ונכתבה באותיות עבריות. בתקופת ראשית זו התאפיינו העיתונים בדו־לשוניות ואף ברב־לשוניות. לעתים הופיעו בסמיכות, זו לצד זו, כתבות בעברית וכתבות בידיש ולעתים גם כאנגלית. קוראי העברית קראו גם יידיש אך קוראי היידיש לא בהכרח ידעו לקרוא עברית "והופעתם של טקסטים בעברית הייתה להם לטורח" (עמ' 96).

הפרק השלישי דן בהרחבה בנימוקים ובהצדקות שניתנו לפרסום בידיש כנגד הפרסום בעברית, ונידונים בו ההבדלים העקרוניים בין מערכות העיתונים מהבחינות הלשונית, האידיאולוגית והמוסדית.

אנשי העיתונות והספרות בעברית וביידיש אשר היגרו לארצות הברית כדו־לשוניים, עשו כמיטב יכולתם כדי להסביר את בחירתם בשפה זו או באחרת. המחברת מראה כי הפרסום בעברית הוסבר על פי רוב בטעמים עקרוניים ולאומיים ברוח ההתעוררות הלאומית באירופה. מנגד, לאור היחס הממעיט והמזלזל בלשון היידיש, חשו עורכי העיתונים בידיש כי עליהם להסביר את הבחירה בשפה וכי מחובתם להציג מטרה מוצדקת לייסוד עיתון בידיש. כך, למשל, הוצגה יידיש על ידי עורכי העיתונים הסוציאליסטים כשפת הפרולטריון וכמייצגת באופן מטונימי את מעמד הפועלים כולו.

בעוד העיתונות בידיש התבססה החל בשנות התשעים של המאה התשע־עשרה וזכתה לפופולריות רבה, העיתונות בעברית קרטעה והתקשתה להתקיים. רק לאחר בואם לארצות הברית של סופרים ויוצרים רבים יותר, בעלי מטען עברי תרבותי לשוני ואידיאולוגי, אשר קיבלו את השכלתם במרכזי התרבות העברית באירופה, בשלו התנאים ליצירת מרכז תרבות עברי בארצות הברית ברוח התחייה.

חלקו השני של הספר (פרקים ד-ו) מוקדש לבחינה מפורטת של ההיבטים המסחריים, הפוליטיים והמשפטיים בהקמת מערכות העיתונים בעברית וביידיש. לביורר הסוגיות האלה נבחנת בפרק הרביעי דמותו של המוציא לאור הבולט בעיתונות היידיש בשנים אלה, כתריאל הירש שרהזון. דמותו של שרהזון נידונה כבר במחקר, אך עדיין לא

נכתב מחקר מקיף על דמותו ופועלו; ספרה של לוי משלים את החסר. הפרק מנתח את התפתחותו של שרהזון מבעל בית דפוס צנוע שניהל את ענייניו בדירתו הפרטית למוציא לאור בכיר ומרכזי בעיתונות היידיש ולבעל כוח והון בלתי מבוטלים. הפרק מנתח את התהליך הכלכלי והפוליטי של שרהזון בארצות הברית שלאחר מלחמת האזרחים, ובוחן תופעות מרכזיות בעיתונות היידיש המוקדמת, ובהן צמיחתה של מערכת הפרסום בעיתונות היידיש והתארגנותם המקצועית של העובדים בבתי הדפוס, כפי שבאה לביטוי בשביתות שהכריזו הסדרים בבית הדפוס שבבעלותו בשנת 1886 בתביעה להעלאת שכרם ובשנת 1895 בדרישתם להתאים את עבודתם לשינויים הטכנולוגיים שחלו בתעשיית הדפוס האמריקנית בשנים אלה. עיקר השינויים היה אימוץ סדר דפוס ממוכן שאיים על פרנסתם של הסדרים שעבודתם התבצעה עד אז באופן ידני.

הפרק החמישי עוסק בקשרים שבין עיתונות היידיש, במיוחד העיתונים בבעלותו של שרהזון, ובין המנגנון הפוליטי הדמוקרטי החזק של העיר ניו יורק, "טאמני הול" (Tammany Hall) במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. דיון זה שופך אור על הממד הפוליטי של עיתונות היידיש ונידונים בו הקשרים שבין חברת המהגרים ובין הפוליטיקה העירונית האמריקנית. את ניצני הקשר עם "טאמני הול" אפשר לזהות כבר בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, כאשר בעיתוניו של שרהזון בידיש התפרסמו מודעות בחירות שקראו לאוכלוסייה היהודית להצביע למועמדים של טאמני הול, ובהם המועמד מטעמה לראשות העיר ניו יורק.

הפרק השישי עוסק בתיק משפטי שנידון בשנים 1899-1901. כתריאל צבי שרהזון הגיש תביעת דיבה נגד עורכי העיתון הסוציאליסטי דאס אבענדבלאטט (עיתון ערב) שהאשימו אותו בשחיתות ובמעילה בכספי צדקה. המשפט משמש כמקרה מבחן לניתוח המתחים הדתיים והאידיאולוגיים שאפיינו את החברה היהודית בניו יורק במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים. באמצעות השוואה למשפט דומה בעיתונות האיטלקית באותה תקופה, מתבררות הסוגיות העקרוניות שהוצגו בחלקו הראשון של הספר, הנוגעות להתפתחות העיתונות בעברית וביידיש בארצות הברית בשלהי המאה התשע-עשרה. דמותו ופועלו של שרהזון עוברים כחוט השני בין פרקי הספר ומחברים בין חלקיו השונים. הספר נע, אפוא, מהכלל אל הפרט ובחזרה.

הכותבת התבססה על מבחר עשיר ומרשים של מקורות ראשוניים, ובראשם בעיקר עיתונים וכתבי עת ביידיש ובעברית. נוסף על עיתונות בעברית, ביידיש ובאנגלית, עשתה החוקרת שימוש מקיף ומעמיק במסמכי ארכיון הנוגעים לתולדות הדפוס בעברית וביידיש בארצות הברית שמצאה בארכיונים שונים, כגון ארכיון ייווא בניו יורק, ארכיונים אישיים בספרייה הלאומית בירושלים וארכיונים פרטיים וציבוריים בארצות הברית. למרות הקושי הרב באיתור מקורות מחקר העוסקים בתרבות הדפוס היהודית האמריקנית בעברית וביידיש משנות השבעים והשמונים של המאה התשע-עשרה, עלה בידה לגלות

מקורות חדשים שלא נידונו עד היום במחקר, ובהם תיקים משפטיים מארכיון בתי המשפט בניו יורק ומסמכים מאוסף אברהם שרהזון השמור באוניברסיטת קולומביה. הספר כתוב וערוך היטב והקריאה בו קולחת ומרתקת. מדובר במחקר מרשים ומחדש התורם תרומה חשובה ביותר לחקר העיתונות היהודית בידיש ובעברית בארצות הברית, ולהבנת מקומה של העיתונות בעידן של הגירת המונים, על רקע תהליכים של מעברי תרבות ועיצובה של זהות אישית וקבוצתית חדשה. ספרה של יעל לוי דן בסוגיות אוניברסליות אלה בעומק ובמקוריות ומעשיר את מדף הספרים בעברית הן למחקר הן לציבור הרחב.

חגית כהן

בפר למחקר

עבודת דוקטור

רדיפות היהודים תחת השלטון הנאצי בראי עיתונות הלאדינו בסלוניקי: 1941–1933

ענת אברהם

בהנחיית פרופ' שמואל רפאל, המחלקה לספרות עם ישראל ומכון סלטי לחקר
הלאדינו, באוניברסיטת בר-אילן, 2025

המחקר מציג ניתוח ובחינה כמותית ואיכותנית של המידע החדשותי שהובא בעיתונות
הלאדינו בסלוניקי, ערב השואה. מטרתו הייתה להפנות זרקור אל עיתונות הלאדינו כדי
לבחון את היקף הידיעות שנמסרו לקוראים על המתרחש באירופה וטיבן.
המחקר נשען על עיון היסטורי-טקסטואלי ככאלף גיליונות עיתונים בלאדינו שראו
אור בסלוניקי בשנים 1933–1941. 448 ידיעות המתייחסות לרדיפות היהודים באירופה
נאספו ונותחו. הידיעות תורגמו לעברית והן מהוות את הקורפוס המחקרי. הקורפוס תוג
והוזן למאגר מידע ממחשב אשר נבנה במיוחד לצורך המחקר ואפשר ניתוח סטטיסטי
וטקסטואלי של המידע המצוי בו. כל אחת מהידיעות נותחה בדרכים מספר: כטקסט שניתן
להפיק ממנו אינפורמציה היקפית (מיקומו בגיליון, ציון תאריכים, השפעות לשוניות זרות
ועוד), הקשרה ההיסטורי של הידיעה (המקומי או הבין-לאומי) כטקסט בעל משמעות
היסטורית התורם למחקר, ולא פעם גם בהשוואה למקור הידיעה בעיתונות הזרה. כדי
להעשיר את המידע ולבחון אותו על רקע התמונה ההיסטורית הרחבה אותה מידע נוסף
על אירועים, אישים, מקומות, ארגונים וכיוצא באלה שנזכרו בידיעות החדשותיות של
הקורפוס המחקרי.

בתקופה שבה עוסק המחקר התחוללו בסלוניקי תמורות משמעותיות על רקע אירועים
היסטוריים במישורים הבין-לאומי והמקומי כאחד. התמורות הללו, לצד התגברות
הלאומיות היוונית והאנטישמיות, גרמו זעזועים פנים-קהילתיים עזים שבאו לידי ביטוי
בגלי הגירה, בהתפרקות הסדרים החברתיים הישנים ובהתפתחות תפיסת ההגדרה העצמית
הלאומית של הציבור היהודי בעיר. שינויים אלה, לצד מדיניות הממשלות ביוון ויחסן אל
המיעוטים במדינה, הביאו לשקיעתה של העיתונות היהודית בלאדינו בסלוניקי, תהליך
שהחל בשנות העשרים של המאה העשרים. דעיכה זו מתבטאת היטב בצמצום הניכר

במספר הכותרים שיצאו לאור לאורך התקופה. המחקר מציע הסתכלות חוץ-קהילתית ופנים-קהילתית על המאורעות התקופתיים כפי ששיקפה אותם העיתונות. השאלה שנשאלה היא אם העיתונות היהודית בסלוניקי סיפקה לקוראיה מידע מקיף על המתרחש באירופה. המידע הגיע למערכות העיתונים באמצעות טכנולוגיות מתקדמות באותה עת, כטלגרף ורדיו, ובאמצעות קשריהן עם סוכנויות ידיעות בין-לאומיות ועם עיתונות זרה. בסלוניקי שילבו העורכים מידע ממגוון מקורות בידיעות שפרסמו, במטרה להגביר את אמינותן. ניתוחן של הידיעות הרבות מלמד כי העיתונות דיווחה על מצבן של קהילות יהודיות ברחבי אירופה, על פליטים, על ניסיונות לפתרון "הבעיה היהודית" באמצעות התיישבות במקומות שונים בעולם (כולל בארץ ישראל), על אירועים אנטישמיים, על חקיקת חוקי גזע ועל גירוש יהודים, כליאתם ושילוחם לפולין. העיתונים סיפרו על מחנות ריכוז וגטאות, ואף על רצח המוני של יהודים. במבט רטרוספקטיבי, לא בכל המקרים המידע היה מדויק כידוע כיום למחקר. היו מקרים שבהם לא הצליחו העורכים להבין את ההקשר במלואו ולנתח נכון את משמעותם של האירועים. הידיעות שהגיעו מחוץ ליוון עסקו באירועים שפקדו יהודים במדינות אירופה, בארצות הברית, באפריקה ובמזרח הרחוק. הן תיארו החלטות של ארגונים ומדינות, וידעו לדווח על חיי היום-יום של יהודים באשר הם.

המחקר עסק גם במכניזם הלשוני של הלאדינו בהתמודדות עם מערך לקסיקלי חדש לחלוטין. לפני העיתונאים ועורכיהם ניצב אתגר גדול שעיקרו היה ניסיון להתאים את לשון הלאדינו למציאות לשונית מאתגרת לא פחות מהאירועים שעליהם דיווחו. העיתונאים היהודים בסלוניקי עשו שימוש נרחב במושגים זרים בידיעות שהגישו לקוראיהם. הם נקבו בשמות אישים ממדינות שונות; הזכירו ועסקו במקומות שונים בעולם; שילבו מילים זרות מספרדית, מצרפתית, מאיטלקית וגם מאנגלית; ציינו תפקידים בארגונים ברחבי העולם; הזכירו כינויים של מקצועות ועוד.

בהיעדר נתונים מספריים על היקף הטמעתו של המידע בקרב הציבור היהודי, פנה המחקר לבחינתו באמצעים אחרים. הבדיקה נעשתה בניתוח של שני היבטים:

1. דיווחי העיתונות המקומית על התגובות בעיר לחדשות שהגיעו מאירופה. תיאור פעולות המחאה בעיר שימש מעין מדד למודעות הציבורית להתרחשויות שדווחו.
2. ניתוח עדויות אישיות של ניצולי שואה ילידי סלוניקי. המחקר עשה שימוש בעדויות שתיעד שמואל רפאל בשנות השמונים של המאה העשרים של 62 ניצולי שואה ילידי יוון, במטרה לנסות לזהות בעדויות התייחסות לתגובה הציבורית.

מן המחקר עולה בבירור כי ידיעות זרמו בשפע אל עיתוני הלאדינו בסלוניקי וכי המידע על האירועים הקשים נגד היהודים במדינות השונות היה מוכר לקוראי הלאדינו בעיר, ודאי עד למועד סגירת מערכות העיתונים. לפיכך מפרין המחקר תפיסות שהעלו ניצולי שואה ילידי סלוניקי כאילו לא היה בעיר מידע על המתחולל באירופה. עיתונות הלאדינו שימשה ערוץ חשוב בתיווך מידע זה. כיבוש יוון בידי הנאצים הביא לסיום פעילותה של הקהילה ההיסטורית ולחורבן כמעט מוחלט שלה.

עבודת תזה לתואר שני

"לשבור את חומת השתיקה": ייצוגי הדור השלישי לניצולי השואה בעיתונות העברית, 2000–2024

עדי לסרי

בהנחיית פרופ' אורן מאירס, החוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה, 2024

זיכרון השואה הוא יסוד מרכזי בזהות הקולקטיבית של החברה הישראלית. סוכני זיכרון מתווכים אותו ומקנים משמעות לאירועים היסטוריים וללקחייהם. על פי תפיסתם של מורים האלבווקס וממשיכי דרכו כל זיכרון, גם זיכרון פרטי, הוא זיכרון קולקטיבי משום שהזיכרונות מעובדים בפריזמה חברתית.

במחקר נבחנו אופן הצגתם של בני/בנות הדור השלישי לשואה (הביולוגי והסוציולוגי) בעיתונות העברית בישראל, ותפקידם של בני/בנות הדור השלישי כסוכני זיכרון חשובים של השואה בעיתונות העברית.

המחקר התמקד בעיתונות העברית הישראלית המודפסת והמקוונת בין השנים 2000–2024, במטרה להציג תמונה רחבה ומפורטת של ייצוג בני הדור השלישי במגזרים חברתיים שונים של המפה החברתית, התרבותית והפוליטית.

המחקר נערך בשני מישורים מקבילים: סיקור הנצחתי של המגמות בכתבות ובאייטמים עיתונאיים על ייצוגם של בני/בנות הדור השלישי בנקודות זמן סמוכות לימי הזיכרון הרשמיים. לצדו נבחן סיקור לא הנצחתי שבחן את מגמות הייצוג של בני ובנות הדור השלישי בהקשרים שונים. נמצא שכני ובנות הדור השלישי עוסקים ביחס שבין העבר להווה ובשחזור המשכיות סמלית תוך כדי חקר זהותם כישראלים ויהודים.

תוצאות המחקר היו שתפקידם של בני ובנות הדור השלישי לשואה משמעותי ומכריע בעיצוב זיכרון השואה והנצחתו. נוכח זיקתם האישית והחברתית, הם מחויבים לשמור על מעמדה של השואה כאירוע חד-פעמי ובלתי חוזר, ומתמודדים עם נרטיבים חדשים של סוכני זיכרון נוספים ואירועים עכשוויים. כאלה הם אירועי 7 באוקטובר, אשר בעקבותיהם גבר בעיתונות השימוש במושגים שנלקחו משיח השואה ואף נערכה השוואה בין "השואה הראשונה" (שואת אירופה) ל"שואה השנייה" (מתקפת 7 באוקטובר). עוד עלה מן המחקר כי בני ובנות הדור השלישי קיבלו עליהם את תפקיד הסוכן/המתווך בין הדור הראשון לדור הרביעי. הגורמים לכך הם: חוויית טראומה שמשתקת אותם פחות מאשר את בני הדור השני; הזדקנות הדור הראשון, שעם חלוף הזמן גילה רצון לשתף; כתוצאה מכך היה יותר מידע זמין; הזיקה לשמר את הזיכרון ולהעבירו הלאה לדור הרביעי שגדל בתקופה של התקדמות טכנולוגית ועוד.

נסיבות אלה הביאו לכך שבני ובנות הדור השלישי היו לסוכני זיכרון דומיננטיים. הם קיבלו עליהם את חקר עדויות הדור הראשון, עיבוד המידע והנגשתו לדור הרביעי במטרה לטפח דור נוסף של סוכני זיכרון בעלי תחושת אחריות אישית ולאומית. עיסוקם של עיתונאים/כותבים בני ובנות הדור השלישי בזיכרון השואה, מעניק להם סמכות שמאפשרת להם לטפח נרטיבים ולהדהדם הלאה לדורות הבאים. הם שותפים פעילים בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי ומשתמשים בו כדי לחזק את סמכותם המקצועית ואת מעמדם כמספרי הסיפורים של החברה.

CONTRIBUTORS TO THIS ISSUE

Dr. Menachem Keren-Kratz

Independent scholar, PhD
in Jewish history (Tel Aviv
University) and Yiddish
literature (Bar-Ilan University)

menachem.keren.kratz@
gmail.com

Dr. Ben-Tsion Klibansky

Program of Memory,
Jewish Heritage and Education,
Efrata College, Jerusalem

bentsion@emef.ac.il

Dr. Ronel Atia

History Department,
Orot Israel College of Education

ronel@orot.ac.il

Dr. Yoram Fried

Independent scholar

yoramfried1969@
gmail.com

Dr. Moshe Harpaz

Independent scholar, PhD from
Tel Aviv University

mharpaz99@gmail.com

Dr. Ami Zoran

Independent scholar

ami.zoran@gmail.com

Dr. Orit Yaal

Department of Education and
Community and Department
of Multidisciplinary Studies,
Kinneret Academic College

orit.y@mx.kinneret.ac.il

Dr. Maya Mazor Tregerman

Department of Communications,
Oranim Academic College of
Education

maya/mazor@oranim.ac.il

Dr. Barak Bar-Zohar

MOFET Institute

barakbarzohar@
gmail.com

המחברים

ד"ר מנחם קרן-קראץ

חוקר עצמאי, בעל תארי
דוקטור בהיסטוריה יהודית
(אוניברסיטת תל אביב)
ובספרות יידיש
(אוניברסיטת בר אילן)

ד"ר בן-ציון קליבנסקי

התוכנית לזיכרון, מורשת
ישראל וחינוך, מכללת
אפרתה, ירושלים

ד"ר רונאל עטיה

החוג להיסטוריה,
מכללת אורות ישראל לחינוך

ד"ר יורם פריד

חוקר עצמאי

ד"ר משה הרפז

חוקר עצמאי, תואר דוקטור
מאוניברסיטת תל אביב

ד"ר עמי צורן

חוקר עצמאי

ד"ר אורית יעל

המחלקה לחינוך וקהילה
והמחלקה ללימודים
רב-תחומיים,
המכללה האקדמית כנרת

ד"ר מיה מזור טרגרמן

החוג לתקשורת,
מכללת אורנים לחינוך

ד"ר ברק בר-זוהר

מכון מופת

Efi Friedman School of Communication, Ariel University efifri@gmail.com	אפי פרידמן בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל
Dr. Tsurie Rash School of Communication, Ariel University tsurriel.rashi@gmail.com	ד"ר צוריאל ראשי בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל
Prof. Yehiel Limor School of Communication, Bar-Ilan University hilik43@013.net	פרופ' יחיאל לימור בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת בר אילן
Dr. Ido Zekovitz Middle Eastern Studies Division, Department of Interdisciplinary Social Sciences, Yezreel Valley College idoz@yvc.ac.il	ד"ר עידו זלקוביץ חטיבת לימודי המזרח התיכון, החוג ללימודי תואר רב תחומי במדעי החברה, המכללה האקדמית עמק יזרעאל
Dr. Chen Sabag-Ben Porat School of Communication, Ariel University chen.sabag1@gmail.com	ד"ר חן סבג-בן פורת בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל
Dr. Hananel Rosenberg School of Communication, Ariel University hananelro@gmail.com	ד"ר חננאל רוזנברג בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל
Dr. Hila Lowenstein School of Communication, Ariel University hilalow@gmail.com	ד"ר הילה לוינשטיין בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל
Prof. Miriam Billig Department of Sociology and Anthropology, Ariel University billigm@ariel.ac.il	פרופ' מרים ביליג החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת אריאל
Dr. Nissim Katz Department of Communication Studies, Kinneret Academic College nisimkolota@gmail.com	ד"ר נסים כץ החוג לתקשורת, המכללה האקדמית כנרת
Dr. Hagit Cohen Department of History, Philosophy and Judaic Studies, The Open University of Israel hagico@gmail.com	ד"ר חגית כהן המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות, האוניברסיטה הפתוחה

A NATIONAL MINORITY'S PERCEPTION OF ITS REPRESENTATION IN THE MEDIA DURING A GLOBAL PANDEMIC—THE CASE OF ISRAELI ARABS AND COVID-19

NISSIM KATZ

The purpose of this research was to examine how a national minority perceived its representation in the media during the COVID-19 pandemic. The national minority in question was the Israeli Arab population. The aim of the research was to gain a better understanding of the perceptions of a national minority during a global health crisis that can also serve as a framework for future studies. Israeli Arabs are usually represented on Israeli television in negative ways. During the epidemic, they were viewed as those who did not obey the instructions of the Ministry of Health and the government; had a low vaccination rate compared to that of the rest of the population; and had a morbidity rate that was one of the highest in the country.

In order to answer the research question, semi-structured in-depth interviews were conducted, as is customary in qualitative research. About 30 interviewees from the Arab sector with various demographics were selected. The interview included questions aimed at understanding their perception of their representation in television news.

The findings of the study show that the interviewees believed that the Arab population did not know how to observe the guidelines. At the same time, the media represented them in a stereotypical and discriminatory manner compared to their portrayal of the Jews. In addition, it was found that Israeli Arabs lacked trust in the government and the Ministry of Health, and believed the media cooperated with the government. According to them, the Ministry of Health and the media should have adapted the health messages related to the guidelines in a way that was compatible with their culture. The research conclusions indicate that the media has a responsibility to present minorities in a more appropriate and positive way. Further, the media has a crucial role to play during a global health crisis in mediating the message so that it accords with the cultural and social codes of minorities.

USE AND NON-USE OF ONLINE LEARNING CHANNELS AMONG CONSERVATIVE COMMUNITIES: THE CASE OF THE ULTRA-ORTHODOX POPULATION IN ISRAEL DURING COVID-19

CHEN SABAG-BEN PORAT, HANANEL ROSENBERG, HILA LOWENSTEIN, AND MIRIAM BILLIG

The restrictions imposed on the citizens of Israel following the outbreak of the Corona virus epidemic forced educational institutions to adopt online channels for distance learning. Ultra-Orthodox society, which is generally suspicious and disapproving of the use of online media, especially among teenagers and children, were forced to confront this new need and decide on its course of action. The present study aims: a) to investigate whether and to what extent online channels were used in ultra-Orthodox educational institutions in their various sub-streams, and b) to ascertain the considerations, attitudes, and perceptions of parents and teachers regarding the introduction of online learning during the COVID-19 crisis, as well as its use in future emergencies. The article combines quantitative and qualitative methods and is based on a survey of a representative sample of parents of primary school-aged children (N=395) and semi-structured interviews (N=45) with parents and teachers in ultra-Orthodox schools. The results show that 14% of all parents in the sample used Zoom for distance learning for their children. Furthermore, significant differences were found among the various sub-currents, with the Chabad stream leading (94%), followed at a great distance by the Sephardic public (15%), the Lithuanian (13%), and the Hasidic (4%). Differences were also found between the sub-currents in terms of parents' willingness to use online learning channels in the future. Moreover, a correlation was found between parents' level of conservatism/modernism, pupils' gender identity, and their age and willingness to use online learning channels. Notably, almost no voices were found that saw this period as an opportunity for pedagogical development related to the potential of study in online spaces, but as a limitation that required coping and necessary adaptation to minimize damage. These findings are discussed in light of Max Weber's theory of legitimacy and its application in the context of the interface between new media and conservative communities, and as a process that builds or negates a normative-value sense of social practices.

POSTAGE STAMPS AS A PROPAGANDA TOOL: HAMAS STAMPS AND ANTI-ISRAEL MESSAGING**

YEHIEL LIMOR AND IDO ZELKOVITZ

In 2007, the religious-political movement Hamas seized control of the Gaza Strip, overthrowing the Palestinian Authority and establishing an independent governing mechanism. Two years later, the Hamas administration began issuing postage stamps. While stamps serve a basic function in postal systems as proof of payment for mail delivery, they have long been used as a miniature platform for disseminating ideological and political messages, projecting national identity, promoting leaders, and mobilizing public sentiment.

Between 2009 and 2019, Hamas issued a total of 148 stamps, all solely for domestic use, as they were not recognized by the Universal Postal Union (UPU). The stamps were printed locally in Gaza in small quantities, typically fewer than 5,000 copies per release, reflecting both the limited geographic and demographic scope of the territory and the increasing use of digital communication.

This article focuses on Hamas' strategic use of postage stamps as a tool of anti-Israel propaganda. A content analysis reveals that more than half of the stamps focus on a central theme: the national struggle. The stamps construct a narrative of resistance, glorifying armed conflict with Israel and positioning Hamas as the primary actor in the Palestinian armed struggle.

Notably, the word "Israel" does not appear on any of the stamps. In only one does an abstract map of Israel appear, presented as part of "Greater Palestine," with no reference to Israel by name.

The most prominent message in the stamps integrates nationalism with religious faith through the motif of martyrdom (*shahada*). Other major themes include significant battles and military campaigns between Hamas and Israel, such as the 2012 war, known in Israel as Operation Pillar of Defense, commemorated in a series featuring the image of Hamas military commander Ahmed al-Ja'abari and the caption "Gaza won."

The stamps also reinforce key historical narratives, such as the Nakba (the displacement of Palestinian Arabs in 1948), and highlight the plight of Palestinian prisoners held in Israeli jails. Furthermore, the imagery extends beyond adults, portraying children as active participants and victims of the national struggle. Palestinian journalists are also featured, depicted as contributors integral to the resistance narrative.

Through its stamp production, Hamas employed philately as a propaganda medium, crafting a visual and ideological message that underscored its role as both a political authority and the vanguard of the armed Palestinian struggle against Israel.

* This article is based on Ido Zelkovitz and Yehiel Limor, "Postage Stamps as Political and Religious Propaganda: The Case of Hamas," *Studies in Conflict & Terrorism* (2024), doi.org/10.1080/1057610X.2024.2403058.

he was evidently not involved in major disputes or conflicts during his career. Thus, in this case, the newspapers refrained entirely from speaking ill of the dead.

Lastly, as an empirical limitation, it should be stated that Dinur was not as prominent a figure as Buber, Freud, or Einstein. Ultimately, individuals are never perceived in exactly the same way, even if they share similar traits or the same profession. As such, empirical comparisons between people are inherently complex and can never be fully captured with mathematical precision.

CENSORING IS THE MESSAGE: THREE WORLDS OF CENSORSHIP IN THE CASE OF CHAIM WALDER

EFI FRIEDMAN AND TSURIEL RASHI

This article explores differences in the nature of censorship imposed by three types of ultra-Orthodox media: print, online, and social networks, revealing significant differences among them. The case study is that of Chaim Walder—the author, educationalist, and counselor, who was accused in November 2021 of serious sexual offenses and eventually committed suicide. Reportage of the case was censored in various ways in most of the ultra-Orthodox media. The present research focuses on the differences among the various modes of censorship evident in the media in their coverage of the affair, focusing on the differences themselves, explaining those differences, and expounding on why censorship continued in this case even after the story was widely published and known to the public. The research methods included a systematic collection of all Haredi journalistic sources during the relevant period (59 printed sources and 9,933 online sites) and their textual analyses; netnography, and in-depth interviews. The study indicates significant differences in the characteristics and patterns of censorship among the three types of media. Notwithstanding, clearly all of the ultra-Orthodox media share common ground in that they all function under some sort of censorship. The conclusions drawn from this study not only expand the initial scope of the issue but include a new theoretical perspective: censoring is not merely a tool for hiding information but also a vehicle for transmitting it. Moreover, it is an instrument for conveying educational and social messages.

perceptions and practices are challenged and reshaped. This space deconstructs the assumed logic of everyday life and reconstructs it in novel ways, offering diverse “toolkits” through which individuals navigate broad processes of social change. Accordingly, it is imperative to critically examine the role of popular cultural industries and the media in shaping historical processes of transformation.

**OUR SAGES, “MAY THEIR MEMORY BE A BLESSING”:
DEATH COVERAGE OF PROMINENT JEWISH SCHOLARS
AND SCIENTISTS IN HEBREW-LANGUAGE NEWSPAPERS**
BARAK BAR-ZOHAR

The empirical literature is comprehensive and widespread when dealing with journalistic coverage of the deaths of kings, queens, statesman, politicians, military leaders, athletes, and musicians. However, far less academic attention has been given to reportage on the deaths of scholars and scientists in the Israeli press. The current text analysis seeks to bridge this historic, empirical, and interdisciplinary gap.

The analysis looks at journalistic death coverage of well-known Jewish scholars Sigmund Freud (1939), Albert Einstein (1955), Martin Buber (1965), and Ben-Zion Dinur (1973). This line of inquiry retrieves and examines journalistic items that referred to them during the week following their deaths in 138 newspaper issues, taken from nine Hebrew-language daily newspapers *Haaretz*, *Ha-Boker*, *Davar*, *La-Merhav*, *Ha-Tzofe*, *Herut*, *Ma'ariv*, *Al Ha-Mishmar*, and *Kol Ha-Am*.

The research hypothesis was that the newspapers would emphasize the scholars' Jewish affiliation, or their solidarity or aversion to the Zionist movement's vision, goals, and actions. The reasoning was that although these figures were internationally known for their personal, academic, scientific, or professional achievements and discoveries, the Hebraic and Israeli press would seek to reconstruct their success by presenting their Jewish roots as a key factor, as well as a secret driving force.

The scholars' affiliation to Judaism, Zionism, and the State of Israel was indeed emphasized, but varied substantially between the four men. More specifically, Freud's Jewish origins were highlighted and his academic success was hailed in light of a rise in extreme anti-Semitism in Europe in general, and in European academic institutions in particular. Einstein's death was covered as a grand media event in Israeli newspapers. It seemed as though the Israeli press went out of its way to present Einstein as the chosen one, the ultimate symbol of the Jewish people, a genuine supporter of the Zionist cause, an unofficial Jewish-Israeli ambassador, and a subliminal human being.

Buber was portrayed as a humane, compassionate, and benevolent Israeli philosopher who had gained international recognition. At the same time, the Israeli press pointed out his complex, ambivalent, and critical stance toward Jewish-Revisionist resistance groups operating in British Mandatory Palestine, the Zionist movement, and the establishment of a halachic state. In contrast to Buber, the general narrative following Dinur's death was free of controversy. Although Dinur was a historian and politician,

motives, and interpretations of the book as a cultural text. Adopting a methodological triangulation approach, the research incorporates: (a) a statistical analysis of the field, (b) a semi-structured in-depth interview with the author, and (c) an interpretative textual analysis that dissects the ideological layers in the text using tools from critical discourse analysis.

The historical period in which *From the Kitchen with Love* was published was examined through ownership structures within the subfield, based on patterns of new titles published between 1927 and 2007. The analysis combines computerized and manual processes using data from the National and University Library catalog, resulting in a curated list of 759 Hebrew-language titles published in Israel by 196 publishers.

The findings indicate that Sirkis' book represents a pivotal moment in the privatization of Israeli cookbook publishing during the late 1970s: the transition from an institutional, ideologically-driven field of production to the private-commercial domain motivated by economic profit. At the same time, the state's involvement in cookbook publishing gradually declined. In its place, commercial publishers entered the field, viewing it not only as a source of economic gain but as an opportunity to influence Israeli culture.

Sirkis, who evolved from cookbook author to significant publisher, was driven by dual motives: to advance professionally the field of cookbook literature in Israel, and to promote broader social and cultural goals. Her work blended local Israeli concerns with global trends. For instance, she "imported" high production standards from the United States—such as the use of color photography—which she linked to profit maximization. She also worked to improve gender dynamics under the influence of American feminism; sought to broaden Israelis' exposure to global cultures and to help bridge ethnic divides; and was committed to preserving the Hebrew language.

Textually, the book combines two distinct genres: the "instructional manual" genre which characterized early Israeli cookbook publishing, utilizing a didactic tone and strict kitchen directives ("do's and don'ts"); and the more innovative "good friend" genre drawn from contemporary women's magazines. Through this hybrid approach, the book explicitly targeted a female readership and engaged with shifting gender roles in 1970s Israel. This dual perception of the cookbook—as both a carrier of global cultural currents and a genre firmly rooted in Israeli-Zionist discourse—mirrors the broader trajectory of globalization in Israel.

In conclusion, the intersection between the expansion of the cookbook publishing field and the onset of postmodern globalization in Israel represents a unique moment for examining the relationship between cultural transformation and change across other social fields. The book exemplifies how transitional periods foster the merging of worldviews and practices: the simultaneous decline and persistence of nationalism, the homogenization of global culture under capitalist ideologies, and the concurrent differentiation of local identities. The hybrid nature of cookbooks as active cultural agents enables the creation of a liminal space—a meeting ground where cultural

THE “MASPERO ANTHOLOGY” AND AVIGDOR HAMEIRI: RHYMING CIGARETTE ADVERTISING BY THE MASPERO BROTHERS IN THE HEBREW PRESS, 1923-1925

AMI ZORAN AND ORIT YAAL

This article explores a series of rhymed advertisements published by the Maspero cigarette company in the newspaper *Doar Hayom* during the years 1923–25, and apparently written by the poet and writer Avigdor Hameiri. The advertisements, titled the “Maspero Anthology,” responded caustically and humorously to cultural, social, and political events in the Mandatory Palestine Jewish community, as well as globally; at the same time, it recommended Maspero cigarettes by alluding cleverly to quotations from the Bible, as well as from Hebrew and translated literature and poetry. Hameiri, laid the foundations for rhymed advertising in the Hebrew press about half a decade before poets such as Avraham Shlonsky, Leah Goldberg, and Nathan Alterman made their own contributions.

The anthology influenced Hebrew advertising culture by creating an innovative, rhymed advertising format, connecting product consumption to national and cultural values, enhancing the legitimization of commercial advertising created by writers and poets, and incorporating high literature in advertising language while possibly boosting the commercial success of Maspero cigarettes.

FROM THE KITCHEN WITH LOVE: POPULAR CULTURE AND BOOK PUBLISHING IN A GLOBALIZING ISRAEL

MAYA MAZOR TREGERMAN

Books are an integral component of cultural change, even in the digital age. Cookbooks in particular are regarded as key cultural texts from which we can learn about thought patterns and everyday practices of historical periods. *From the Kitchen with Love* by Ruth Sirkis (1975) is one of these canonical cultural texts. It is one of the greatest successes in Israeli publishing and a significant agent of cultural change in the country’s globalization and capitalization.

In Israel, cookbooks have long been a highly popular genre, frequently topping bestseller lists. Until the 1960s, the few cookbooks published were often used for instilling cultural unification in the spirit of the national-Zionist ideology, in an attempt to establish a unified cultural agenda for the national collective. By the mid-1970s, culinary knowledge began to be commodified and marketed to individual consumers through a message promoting multicultural recognition. *From the Kitchen with Love* marked a major breakthrough for this genre. A deeper examination of the book within a cultural context may offer insights into the role of capitalist ideas in the evolution of alternative ideologies in Israel’s globalization era.

The current research explores the book’s role in challenging dominant ideologies via a historical-cultural approach, highlighting the production field structure, the author’s

CRITICISM OF THE ISRAEL–HASHEMITE KINGDOM OF TRANSJORDAN ARMISTICE AGREEMENT IN THE ISRAELI PRESS

MOSHE HARPAZ

On April 3, 1949, an armistice agreement was signed on the Greek island of Rhodes between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Transjordan. The research approach to this subject has encompassed diverse fields—political, military, geographical, and legal—and produced many studies. This article seeks to add a research layer—the viewpoint of the Israeli media—by presenting reports, reactions, and critical articles on the agreement as expressed in the Israeli press of the time, and analyzing the findings.

Media coverage of the event was short-spanned—only three days—and included reports on the agreement and its signing and on the discussions held in the Knesset leading up to its approval, as well as criticism in the Israeli press following its ratification. The present review offers a discourse analysis of texts—articles and editorials—published in Israeli newspapers, in Hebrew, during the relevant period. It first explains the historical background to the signing of the agreement and then presents the Israeli press response to this event.

Twelve relevant newspapers were located, nine partisan and three non-partisan. The newspapers first presented, on the front page and in main articles, the agreement and its clauses, some in full and others only clauses that appeared to be important. This overview was then followed by commentaries, usually appearing the next day.

Based on an analysis of the findings, the advantages and disadvantages of the agreement emerge. Among the advantages: direct negotiations that yielded a solution without bloodshed; the inclusion of the Hadera-Rosh HaAyin railway within the state; the opening of a continuous transportation corridor between Hadera and Afula via Wadi Ara; the inclusion of the Negev, with emphasis on the key sites of Ein Gedi, Masada, and Eilat, within the state; and a slight extension of Israel's waistline in the Sharon and Samaria toward the east so that the first western hill line was included in the territory of Israel.

Among the shortcomings: loss of “the Triangle,” interpreted as direct or indirect support, or alternatively acceptance, of annexation of the Arab territories of Israel to the Kingdom of Transjordan; non-resolution of the issue of access to the holy places for Jews in Jerusalem, including the Western Wall and the Mount of Olives; the irregularity of direct transit between Tel Aviv and Jerusalem via the demilitarized zone in Latrun; the presence of British forces in Aqaba and other places; non-establishment of an Arab state alongside a Jewish state in accordance with UN resolutions; granting autonomy to Arab villages that became part of Israel by establishing an Arab police force and prohibiting the entry of the Israeli army into those villages; and leaving many issues without a practical solution and referring them to the Joint Armistice Committee.

THE ISRAELI PRESS AND THE STRUGGLE BETWEEN THE IDF AND THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS FOR CONTROL OVER THE ARMISTICE COMMISSIONS IN THE 1950S

YORAM FRIED

Each armistice agreement between Israel and its four neighbors signed over the course of 1949 required the establishment of a Mixed Armistice Commission (MAC) to oversee the implementation of its terms. Initially, the Ministry of Foreign Affairs supported subordinating the responsibility and management of the commissions to the IDF. However, with time, the weighty political considerations, not only in terms of day-to-day work but also with regard to the media and foreign representatives operating in Israel, became clear.

While the IDF tended to see the commissions as military structures designed to fulfill military/national security purposes, the ministry took a broader view of the notion of national security and contended that the commissions' political-security weight was no less important than their military one—hence, its demand to be involved in the commissions' day-to-day activities and decisions on information that would be shared with the media. It feared that the IDF officers' lack of diplomatic and political experience would put Israeli diplomacy in a difficult position and damage Israel's national security. The IDF rejected this view and worked resolutely to extirpate the foreign ministry from the commissions' activities.

During the entire period, the Israeli press reported on these activities in regard to ongoing and day-to-day security issues and relations with the UN Truce Supervision Organization and the Arab delegations, but almost completely refrained from discussing the dispute between the foreign ministry and the IDF. The media were almost all silent on the main issue of whether the commissions should be under the authority of the IDF or the foreign ministry, and also passed over the power struggles between them. The sole exception was *Haaretz* daily, which supported the position of the foreign ministry early on and claimed that only career diplomats should be allowed to run the commissions.

The Israeli media began publishing items only at the beginning of 1955, prompted by the new political reality in Israel (when foreign minister Moshe Sharett became prime minister and Pinchas Lavon a weak defense minister), and when the prospect of the foreign ministry taking over the commissions became real.

sought not only to preserve Jewish traditions but also to empower their members to become agents of change within their communities.

A key tool employed by both movements to unite their members and expand their reach was the publication of dedicated periodicals: *Tsum Yugnt* for men and *Beit Yakov* for women, which served as platforms for members to express their views, share experiences, and reflect on the movements' activities. Through these publications, the movements fostered a sense of shared purpose and community while amplifying their message to a wider audience. The rich content and relatively regular publication of these periodicals provide insight into the inner workings of these movements, documenting their achievements as well as their complex challenges.

These movements represented a non-organized Orthodox response to secularization, utilizing modern organizational methods and media while promoting traditional religious values and practices. Through community engagement and the use of dedicated periodicals, they not only sought to reconnect Jews with their heritage but also endeavored to shape a new generation committed to preserving and revitalizing Jewish tradition. The story of these movements, as reflected in their periodicals, stands as a testament to the resilience of Jewish identity and the power of grassroots initiatives to effect meaningful social and religious change.

RABBI MORDECHAI HACHOHEN OF LIBYA AND THE ITALIAN JEWISH PRESS

RONEL ATIA

One manifestation of the changes that occurred in the cultural space of the Jewish communities in North Africa in the late nineteenth century was the centrality that the non-religious Jewish press began to assume in public discourse which, until then, had been dominated mainly by rabbinical sermons. From this period, this press became a factor connecting readers with developments in the communities, in the Jewish world, and in the world in general, including scientific and technological discoveries. The ideas and opinions that formed the perceptions of the educated found a broad place in the Jewish-European press, such as the newspapers *Ha-Tsfira*, edited by Nahum Sokolov, and *Ha-Maggid*.

The present article seeks to examine the content of copies of two articles written by Rabbi Mordechai HaCohen, a scholarly Jewish rabbi who lived in Tripoli and Benghazi in the late nineteenth and early twentieth centuries. Rabbi Mordechai HaCohen kept a notebook containing copies of letters he sent to a variety of individuals and destinations, of letters sent to him, and of articles written by him that were published or intended to be published in the Jewish press. Interestingly, Rabbi Mordechai HaCohen sent at least two articles to two Jewish newspapers published in Italy, *Corriere Israelitico* and *Settimana Israelitica*.

Apart from the uniqueness of a scholar-rabbi in Libya sending articles for publication in Italy, I examine the content of his writings and characterize his goals.

was not a solemn figure. On the contrary, he enjoyed serialized stories, occasionally with a romantic flair, as well as the humorous section featuring jokes, feuilletons, and satirical cartoons. Readers also became accustomed to seeing images of women and girls, primarily in advertisements.

“THE ONLY ONES IN LITHUANIA INSPIRING THE MASSES TO JEWISH TRADITION”: PERIODICALS EMPLOYED BY THE RETURN-TO-TRADITION MOVEMENTS IN INTERWAR LITHUANIA

BEN-TSIYON KLIBANSKY

With the establishment of the Lithuanian state in the interwar period, the process of secularization among its Jewish population accelerated. In response to this trend, Orthodox individuals initiated the formation of educational frameworks known as Tiferet Bachurim societies, aimed at reconnecting young laborers in the towns with Jewish tradition. These societies offered young men the opportunity—often for the first time in their lives—to engage with weekly Torah portions, Mishnah, and basic Jewish law.

In 1927, a central body was established to unite the growing number of these societies into a broader movement. Under its guidance, the movement rapidly expanded, encompassing over one hundred societies and approximately four thousand members within a few years. Between 17 and 40 years old, these members represented a significant portion of the Jewish population of this age group in Lithuania at the time. As the movement grew, its leadership recognized that theoretical study alone was insufficient. They began encouraging members to apply their learning in daily life and to actively participate in charitable and social institutions with the aim of exerting a broader influence on Jewish society.

The success of the men’s movement inspired Orthodox women to establish a parallel initiative. From 1931 onward, women began forming study groups known as Beit Yakov societies, directed at reintegrating Jewish women into religious observance through the study of foundational Jewish texts and the practical application of these teachings at home. Soon after, a central body was formed to coordinate these women’s societies and develop them into a movement. Much like their male counterparts, these women sought to reach out to others of working-class background who had drifted from tradition. Over time, the movement’s leadership recognized that their mission extended beyond this goal: Orthodox women from higher social strata also required guidance and religious education in order to navigate the challenges posed by the rapidly changing environment and the secular ideas brought home by their children.

The women’s movement went beyond promoting study and religious observance within the home. It called upon its members to engage actively in community life, calling for participation in social welfare and charitable institutions in order to help reshape the Jewish public sphere. Thus, both the men’s and women’s movements

ULTRA-ORTHODOX (HAREDI) NEWSPAPERS IN WARSAW IN THE INTERWAR PERIOD

MENACHEM KEREN-KRATZ

During the interwar period, Warsaw was home to some 360,000 Jews—about one-eighth of Poland’s total Jewish population—and boasted the largest Jewish community in Europe. Approximately one-third of Warsaw’s Jewish population adhered to religious observance and many of them embraced an ultra-Orthodox worldview. The majority of ultra-Orthodox Jews were Hasidim, in particular, followers of the Gur dynasty, named after the town Góra Kalwaria. This town, located some 15 miles south of Warsaw, was the seat of the Gerer rebbe who, besides leading his enormous court was also the most influential figure of Agudat Israel, the international organization of ultra-Orthodox Jews. Given that Warsaw hosted the world’s largest ultra-Orthodox community and some of the foremost rabbinic leaders, the decisions made there served as a benchmark for many communities in Poland and beyond.

In response to the rise of alternative Jewish identities—such as secularism, socialism, and Zionism—and in order to establish a unified ultra-Orthodox identity, the Gerer Rebbe encouraged the publication of ultra-Orthodox newspapers, which were disseminated throughout the interwar period. While many of these newspapers were published weekly in specific cities and their vicinities, the daily newspapers published in Warsaw were distributed to many locations and had a far-reaching influence. An examination of thousands of issues of these publications reveals much about their target audience.

The profile of the typical reader of the Warsaw ultra-Orthodox newspapers differed from that of the contemporary Haredi press. While regular columns in weekend editions focused on matters of faith, education, history, and Jewish thought, the primary purpose of the newspaper was to provide readers with information on more general news, such as foreign affairs, politics, economics, and local stories, as well as knowledge in fields like history, medicine, literature, and science. These newspapers refrained from delving into the interpersonal dynamics and power struggles between religious figures, such as Hasidic and non-Hasidic rabbis and ultra-Orthodox activists, and between Orthodox and ultra-Orthodox organizations, parties, and charities. Texts by leading rabbis were limited to formal announcements, fundraising campaigns, and calls for greater religious observance.

The typical ultra-Orthodox reader can best be described by the term *ba'al bayit* (lit., householder)—a self-employed or economically established man who, besides traditional Jewish knowledge of the Talmud and Halakha, also possesses a broad education and comprehensive knowledge of the world around him. Such general knowledge at that time was not limited to the political, economic, and diplomatic realms but also included areas such as culture, literature, and the arts. While the reader appreciated the weekly columns on Hasidic history and the lives of Jewish luminaries, daily affairs engaged him far more. The typical ultra-Orthodox reader

A National Minority's Perception of Its Representation in the Media during a Global Pandemic—the Case of Israeli Arabs and COVID-19

Nissim Katz

17e

Use and Non-Use of Online Learning Channels among Conservative Communities: The Case of the Ultra-Orthodox Population in Israel during COVID-19

Chen Sabag-Ben Porat, Hananel Rosenberg, Hila Lowenstein, and Miriam Billig 18e

Book Review

On immigrants and newspapers in New York and outside it

From the Cellar to the Top Floor: The Emergence of the Yiddish and Hebrew Press in the United States, 1870-1900, by Yael Levi

Hagit Cohen

308

Research Reports

Persecution of the Jews under Nazi Rule as Reflected in the Judeo-Spanish (Ladino) Press of Salonica: 1933–1941

Anat Abraham

313

“Breaking the wall of silence”: Representations of the Third Generation of Holocaust Survivors in the Hebrew Press, 2000–2024

Adi Lasri

315

Contributors to This Issue

317

Kesher, a scholarly journal devoted to the history of the press and media in the Jewish world and in Israel, is published twice yearly by The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication at Tel Aviv University. *Kesher* seeks to publish original research articles and academic reviews on all subjects relating to the history, endeavors, and influence of Jewish media and media people from a multidisciplinary perspective. All articles are peer-reviewed by at least two referees. Articles should be submitted in Word to press@tauex.tau.ac.il. A reply will be given within three months. Articles should not usually exceed 8,000 words. The bibliography and notes should appear at the end of the article. Citations should follow the conventions of your discipline.

The editorial board invites reviews of new books in the journal's areas of interest and proposes such reviews itself. *Kesher* also publishes a list of recently approved doctoral dissertations and master's theses, along with abstracts of no more than 250 words in length (for master's theses) and 500 words in length (for doctoral dissertations).

CONTENTS

Kesher No. 63, Spring 2025

English Abstracts

Ultra-Orthodox (Haredi) Newspapers in Warsaw in the Interwar Period Menachem Keren-Kratz	7e
“The only ones in Lithuania inspiring the masses to Jewish tradition”: Periodicals Employed by the Return-to-Tradition Movements in Interwar Lithuania Ben-Tsiyon Klibansky	8e
Rabbi Mordechai HaCohen of Libya and the Italian Jewish Press Ronel Atia	9e
The Israeli Press and the Struggle between the IDF and the Ministry of Foreign Affairs for Control over the Armistice Commissions in the 1950s Yoram Fried	10e
Criticism of the Israel–Hashemite Kingdom of Transjordan Armistice Agreement in the Israeli Press Moshe Harpaz	11e
The “Maspero Anthology” and Avigdor Hameiri: Rhyming Cigarette Advertising by the Maspero Brothers in the Hebrew Press, 1923-1925 Ami Zoran and Orit Yaal	12e
<i>From the Kitchen with Love: Popular Culture and Book Publishing in a Globalizing Israel</i> Maya Mazor Tregerman	12e
Our Sages, “May their memory be a blessing”: Death Coverage of Prominent Jewish Scholars and Scientists in Hebrew-Language Newspapers Barak Bar-Zohar	14e
Censoring Is the Message: Three Worlds of Censorship in the Case of Chaim Walder Efi Friedman and Tsurriel Rashi	15e
Postage Stamps as a Propaganda Tool: Hamas Stamps and Anti-Israel Messaging Yehiel Limor and Ido Zolkovitz	16e

ADVISORY BOARD

Prof. Hanna Adoni, Reichman University, Herzliya
Prof. Cyril Aslanov, Aix-Marseille University, France, Academy of Hebrew Language
Prof. David Assaf, Tel Aviv University
Prof. Ami Ayalon, Tel Aviv University
Prof. Judy Baumel-Schwartz, Bar-Ilan University
Prof. Haim Be'er, Ben-Gurion University
Prof. Ella Belfer, Bar-Ilan University
Prof. David Biernot, Charles University, Prague, Czechia
Prof. Menahem Blondheim, Hebrew University of Jerusalem
Prof. Jerome Bourdon, Tel Aviv University
Prof. Judit Boxer Liwerant, National Autonomous University of Mexico and Hebrew University of Jerusalem
Prof. Aviva Chalamish, The Open University
Prof. Joseph Chetrit, Haifa University
Prof. Akiba Cohen, Tel Aviv University
Prof. Daniel Dayan, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, France
Prof. Eran Eldar, Tulane University, USA
Prof. Ouzi Elyada, Haifa University
Prof. Shmuel Feiner, Bar-Ilan University
Prof. Anat First, Netanya Academic College
Prof. Nurith Gertz, Sapir College
Prof. Yossi Goldstein, Ariel University
Prof. Yosef Gorny, Tel Aviv University
Prof. Nurit Govrin, Tel Aviv University
Prof. Daniel Gutwein, Haifa University
Prof. Ruth Kartun-Blum, Hebrew University of Jerusalem
Prof. Gideon Kouts, University of Paris 8, France
Dr. Tal Laor, Ariel University
Dr. David Lavie, Hadassah Academic College, Jerusalem
Prof. Shmuel Lehman-Wilzig, Bar-Ilan University
Prof. Noam Lemelstrich Latar, Reichman University, Herzliya
Prof. Yehiel Limor, Bar-Ilan University
Prof. Rafi Mann, Ariel University
Prof. Roman Marcinkowski, University of Warsaw, Poland
Dr. Mordecai Naor
Prof. Mordechai Neiger, Bar-Ilan University
Prof. Hillel Nossek, Kinneret Academic College
Prof. Moshe Pelli, University of Central Florida, Orlando FL, USA
Prof. Yoram Peri, University of Maryland
Prof. Dina Porat, Tel Aviv University
Prof. Raanan Rein, Tel Aviv University
Prof. Ephraim Riveline, University of Paris 8, France
Prof. Ofer Schiff, Ben-Gurion University
Prof. Anita Shapira, Tel Aviv University
Prof. Yaacov Shavit, Tel Aviv University
Prof. Zohar Shavit, Tel Aviv University
Prof. Na'ama Sheffi, Sapir College
Prof. Shmuel Trigano, University of Paris 10, France
Dr. Rafael Vago, Tel Aviv University
Prof. Gabriel Weimann, Haifa University
Dr. Ada Yurman, Bar-Ilan University
Prof. Mordechai Zalkin, Ben-Gurion University

Journal of Media and Communication History in Israel
and the Jewish World

Editor:

Prof. Gideon Kouts

Editorial Board:

**Prof. Meir Chazan, Prof. Ouzi Elyada, Prof. Nurit Guttman, Dr.
Hila Shalem Baharad, Dr. Orly Tsarfaty**

Editorial Assistant: **Nurit Karshon**

Hebrew Copy Editor: **Herzlia Efrati**

English Copy Editor: **Beryl Belsky**

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication
The Daniel Abraham Center for International and Regional Studies
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities

Journal of Media and Communication History in Israel and the
Jewish World

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication

The Daniel Abraham Center for International and Regional Studies

The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities

Tel Aviv University, P.O.B. 39040 Ramat Aviv, Tel Aviv 6139001, Israel

Tel. 972-3-6405144

Email: presstau@tauex.tau.ac.il

<https://dacenter.tau.ac.il/shalom-rosenfeld>

Head of the Institute: **Prof. Yael Darr**

Founder of the Institute: **Shalom Rosenfeld**

First editor of *Keshet*: **Dr. Mordecai Naor**

Graphic Editor: **Michal Semo-Kovetz**, TAU Graphic Design Studio

Cover Design: **Michal Semo-Kovetz**

Cover Illustration: **Judith Eyal**

Back cover image: A cartoon by Dosh referring to Albert Einstein's death,
Ma'ariv, April 20, 1955, p. 4

Print: **Sdar Tzalam Ltd.**

Copyright © 2025 All Rights Reserved

Keshet is published twice a year.

Annual subscription: 100 NIS

Single issue: 60 NIS

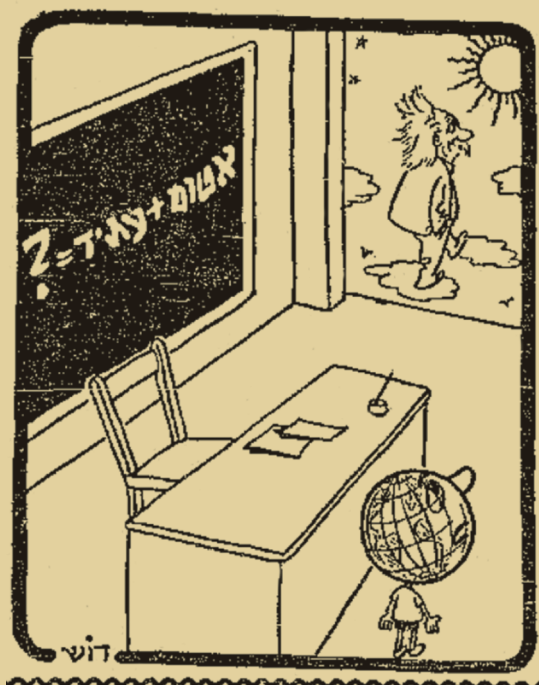
Please contact us by mail:

presstau@tauex.tau.ac.il

Journal of Media and Communication History in Israel
and the Jewish World

המורה הלך...

למדן

Spring 2025

63

ISSN 0792-0113

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of
Jewish Media and Communication at Tel Aviv University
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities